

ГОДИШЊАК
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА
ПОЖАРЕВАЦ

Година VII, број 7 ПОЖАРЕВАЦ, 2018.

Пожаревац
2018.

ЗАПИСИ

ГОДИШЊАК
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ

Година VII, број 7
ПОЖАРЕВАЦ, 2018.

ZAPISI

THE HISTORICAL ARCHIVES OF POZAREVAC
YEARBOOK

Year VII, No 7
POZAREVAC, 2018.

„ЗАПИСИ“
Годишњак Историјског архива Пожаревац

ИЗДАВАЧ: Историјски архив Пожаревац
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

ЗА ИЗДАВАЧА: Др Јасмина Николић, директор

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: Др Јасмина Николић

УРЕДНИК: Др Јасмина Николић

РЕДАКЦИЈА:
Др Јасмина Николић
Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Др Драгана Милорадовић
Др Маријана Мраовић
Др Момчило Исић
Др Драгомир Бондзић
Јасмина Живковић, Мср.
Слободанка Цветковић
Наташа Милошевић Дулић

ИНОСТРАНИ ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ:
Доц. др Петер Павел Класинц (Словенија)
Др Грасиа Тато (Италија)
Др Димитар Атанасов (Бугарска)
Др Живана Хеђбели (Хрватска)
Др Јасна Позган (Хрватска)
Др Бојан Цвелфар (Словенија)
Мр Бојан Стојнић (Босна и Херцеговина/Република Српска)
Дмитар Богески (Македонија)
Светлана Успрцова (Македонија)

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: Наташа Милошевић Дулић

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: Слободанка Цветковић

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ:
ЗАПИСИ, Годишњак Историјског архива Пожаревац
Др Војислава Дулића 10, 12 000 Пожаревац/Србија
Телефон/факс +381 12 223 082

РЕЦЕНЗЕНТИ:
Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Доц. др Петер Павел Класинц
Др Миле Бакић

ПРЕВОД НА ЕНГЛЕСКИ: Наташа Ивић, Мср.

УДК: Народна библиотека Србије

ПРЕЛОМ И ШТАМПА: NEWPRESS Смедерево

ТИРАЖ: 350

ISSN 2334-7082

Штампање Часописа омогућио је Град Пожаревац

Редакција се не сматра одговорном за ставове
и мишљења аутора текстова.

Сви чланци објављени у часопису „Записи“ су рецензирани.

Прихваћено за штампу на седници радних председништава
Међународне конференције „Архиви у трећем миленијуму –
вечна исходишта историје“, у Пожаревцу, 13. и 14. јуна 2018.

ZAPISI
THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC YEARBOOK

PUBLISHER: Historical Archive Pozarevac
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

FOR PUBLISHER: Ph.D. Jasmina Nikolic, director

EDITOR-IN-CHIEF: Ph.D. Jasmina Nikolic

EDITOR: Ph.D. Jasmina Nikolic

EDITORIAL BOARD:
Ph.D. Jasmina Nikolic
Ph.D. Ivana Krstic Mistrizdelovic, prof.
Ph.D. Dragana Miloradovic
Ph.D. Marijana Mraovic
Ph.D. Momcilo Isic
Ph.D. Dragomir Bondzic
Jasmina Zivkovic, MA
Slobodanka Cvetkovic
Natasia Milosevic Dulic

FOREIGN MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:
Ph.D. Peter Pavel Klasinc (Slovenia)
Ph.D. Grazia Tato (Italy)
Ph.D. Dimitar Atanasov (Bulgaria)
Ph.D. Zivana Hedjbeli (Croatia)
Ph.D. Jasna Pozgan (Croatia)
Ph.D. Bojan Cvelfar (Slovenia)
Msc. Bojan Stojnic (Bosnia and Herzegovina/Republic of Srpska)
Dmitar Bogeski (Macedonia)
Svetlana Usprcova (Macedonia)

SECRETARY OF THE EDITORIAL BOARD: Natasia Milosevic Dulic

TEHNIICAL EDITOR: Slobodanka Cvetkovic

ADDRESS:
ZAPISI, THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC YEARBOOK
Dr Vojislav Dulic 10, Pozarevac, 12000, Serbia
Fone/fax +381 12 223 082

REVIEWERS:
Ph.D. Ivana Krstic Mistrizdelovic, prof.
Ph.D. Peter Pavel Klasinc, prof.
Ph.D. Mile Bakic

TRANSLATION INTO ENGLISH: Natasia Ivic, MA

UDK: National Library of Serbia

LAYOUT AND PRESS: NEWPRESS Smederevo

CIRCULATION: 350

ISSN 2334-7082

Review Printing enabled the City Pozarevac

Editorial board holds no responsibility over attitudes and opinions
expressed by the authors.

All articles published in YEARBOOK ZAPISI are refereed.

Adopted for press at the newsroom working presidencies
International Conference „Archives in the Third Millennium –
the eternal source of history „, in Pozarevac, June 13 and 14, 2018

САДРЖАЈ CONTENTS

Др Јасмина НИКОЛИЋ, директор
УЗ СЕДМИ БРОЈ

7

Ph.D. Jasmina NIKOLIĆ, director
WITH THE SEVENTH ISSUE

АРХИВИСТИКА ARCHIVAL

Prof. dr Mikhail LARIN
dr Natalija SUROVTSEVA
NORMATIVNO-PРАВNA ПОДРШКА ПРИМЕНИ
ELEKTRONSKIH ZAPISA U RUSKOJ FEDERACIJI

13

Ph.D. Mikhail LARIN, prof.
Ph.D. Natalia SUROVTSEVA
NORMATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR
THE APPLICATION OF ELECTRONIC
RECORDS IN THE RUSSIAN FEDERATION

Doc.dr. Peter Pavel KLASINC
ARHIVSKA ZNANOST
/»PER ASPERA AD ASTRA«/
SKOZI TRNJE DO ZVEZD

23

Ph.D. Peter Pavel KLASINC
ARCHIVAL SCIENCE
/»PER ASPERA AD ASTRA«/
THROUGH THORNS TO STARS

Dr. sc. Vlatka LEMIĆ
ARHIVI I LJUDI U DIGITALNOM SVIJETU
– INTERAKCIJA, KOMPLEMENTARNOST I
SINERGIJA

28

Ph.D. Vlatka LEMIĆ
ARCHIVES AND PEOPLE IN DIGITAL WORLD
– INTERACTION, COMPLEMENTARITY AND
SYNERGY

Јована ДИМИТРИЈЕВИЋ, мр.
ИЗАЗОВИ У ЗАШТИТИ
КУЛТУРНИХ ДОБАРА

37

Jovana DIMITRIJEVIĆ, MA
THE CHALLENGES OF PROTECTING
CULTURAL PROPERTY

Dr Živana HEĐBELI
SANJAJU LI ANDROIDI ELEKTRIČNE OVCE?

45

Ph.D. Živana HEĐBELI
DO ANDROIDS DREAM OF ELECTRIC SHEEP?

Слободанка ЦВЕТКОВИЋ
ЕВИДЕНЦИЈЕ О АРХИВСКОЈ ГРАЂИ
У АРХИВУ - ПРОБЛЕМАТИКА
ВОЂЕЊА И АЖУРИРАЊА

54

Slobodanka CVETKOVIĆ
RECORDS ABOUT ARCHIVAL MATERIALS AT
AN ARCHIVE – THE ISSUES OF KEEPING AND
UPDATING RECORDS

Вукота ВУКОТИЋ
ИЗДАВАЧКА ДЈЕЛАТНОСТ АРХИВА И
ПРОЦЕС ОБЈАВЉИВАЊА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

64

Vukota VUKOTIĆ
PUBLISHING ACTIVITIES OF ARCHIVES AND THE
PROCESS OF PUBLISHING ARCHIVAL MATERIALS

Бојана ПАВЛОВИЋ
АРХИВИРАЊЕ АУДИО-ВИЗУЕЛНОГ САДРЖАЈА:
ОБРАДА И ЗАШТИТА ДОКУМЕНТАРНИХ
ФИЛМОВА У СРБИЈИ

68

Бојана ПАВЛОВИЋ
ARCHIVAL STORAGE OF AUDIO-VISUAL
MATERIALS: HANDLING AND PROTECTION
OF DOCUMENTARY FILMS IN SERBIA

Мр Мерима СЕРХАТЛИЋ АГАРЕВИЋ
Саша КЛЕПИЋ
МЕША СЕЛИМОВИЋ У
БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКОМ ФИЛМСКОМ
СТВАРАЛАШТВУ – ИЗ ГРАЂЕ АРХИВА БОСНЕ И
ХЕРЦЕГОВИНЕ

74

MSc. Merima SERHATLIĆ AGAREVIĆ
Saša KLEPIĆ
THE ROLE OF MEŠA SELIMOVIĆ IN BOSNIAN-
HERZEGOVINIAN FILMMAKING – FROM THE
MATERIALS AT THE ARCHIVES OF BOSNIA AND
HERZEGOVINA

Јована ГОГИЋ КЊИГЕ У ФОНДОВИМА АРХИВА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ, ЊИХОВА СТРУКТУРА И ЗНАЧАЈ	81	Jovana GOGIĆ BOOKS AT THE FONDS OF THE ARCHIVES OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH, THEIR STRUC- TURE AND IMPORTANCE
Др Радован ПИЛИПОВИЋ „СИНЂЕЛИЈА“ КАО ВРСТА ДОКУМЕНТА СТАРЕ ЦРКВЕНЕ АДМИНИСТРАЦИЈЕ	87	Ph.D. Radovan PILIPOVIĆ “SINĐELIJA” AS A DOCUMENT IN OLD CHURCH ADMINISTRATION
Јасмина ЖИВКОВИЋ, мер. АРХИВСКА ГРАЂА У ПРИВАТНОМ ВЛАСНИШТВУ И ЊЕНА ЗАШТИТА У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ ПОЖАРЕВАЦ	94	Jasmina ŽIVKOVIĆ, MA ARCHIVAL MATERIALS IN PRIVATE POSSESSION AND THEIR PROTECTION AT THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC
Рената Д. МИНИЋ, мер. Невена ВУКСАНОВИЋ Марија МИЛОВАНОВИЋ ИНТЕРНЕТ У СЛУЖБИ БИБЛИОТЕКАРСТВА	106	Renata D. MINIĆ, MA, Nevena VUKSANOVIĆ Marija MILOVANOVIĆ THE USE OF THE INTERNET IN LIBRARIANSHIP
Наташа МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ ДИГИТАЛИЗАЦИЈА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ИСКУСТВА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ	118	Nataša MILOŠEVIĆ DULIĆ DIGITISATION OF ARCHIVAL MATERIAL – THE EXPERIENCES OF THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC
ИСТОРИОГРАФИЈА ISTORIOGRAPHY		
Željka DMITRUS, mag.educ.class.et.Croat.lat. BELA IV. KROZ ZAGREBAŠKE ROVELJE OD ZLATNE BULE DO NOVOGA VIJEKA	131	Željka DMITRUS, mag.educ.class.et.Croat.lat. KING BÉLA IV AND ZAGREB CHARTERS, FROM THE GOLDEN BULL TO THE MODERN AGE
Др Мирољуб МАНОЈЛОВИЋ КНЕЗ МИЛОШ И ПОЖАРЕВАЦ	135	Ph.D. Miroљub MANOЈLOVIĆ PRINCE MILOŠ AND POŽAREVAC
Др Филип КРЧМАР ВЕЛИКИ БЕЧКЕРЕК И УЈЕДИЊЕНА ОМЛАДИНА СРПСКА - Поводом 150 година од доношења омладинског Устава -	145	Ph.D. Filip KRČMAR VELIKI BEČKEREK AND THE UNITED SERBIAN YOUTH - On the occasion of the 150th anniversary of the adoption of the Youth Constitution -
Др Драгана МИЛОРАДОВИЋ АНТРОПОЛОШКО ВИЂЕЊЕ ЖЕНА СА МАРГИНА ДРУШТВА - ОСУЂЕНИЦЕ ЖЕНСКОГ ЗАТВОРА У ПОЖАРЕВАЧКОМ КАЗНЕНОМ ЗАВОДУ У 19. ВЕК	162	Ph.D. Dragana MILORADOVIĆ THE ANTROPOLOGICAL VIEW ON THE WOMEN FROM THE MARGINS OF THE SOCIETY - FEMALE CONVICTS IN (FEMALE) POZAREVAC PRISON IN 19TH CENTURY
Проф. др Ивана КРСТИЋ МИСТРИЦЕЛОВИЋ Стефан РАДОЈИЧИЋ, МА СКУПШТИНСКИ ИЗБОРИ У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ У ПРВОМ ПЕРИОДУ ВАЖЕЊА УСТАВА ОД 1888. ГОДИНЕ (1888-1894)	175	Ph.D. Ivana KRSTIĆ MISTRIDŽELOVIĆ, prof Stefan RADOЈIČIĆ, MA MUNICIPAL ELECTIONS IN THE POŽAREVAC DISTRICT IN THE FIRST PERIOD OF THE ENACT- MENT OF THE 1888 CONSTITUTION (1888-1894)

Мр Невенка КНЕЖЕВИЋ-ЛУКИЋ КРИМИНАЛИТЕТ У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ (1905-1910)	188	MSc. Nevenka KNEŽEVIĆ-LUKIĆ CRIMINAL BEHAVIOUR IN THE POŽAREVAC DISTRICT (1905-1910)
Др Момчило ИСИЋ МАТЕРИЈАЛНО РАЗАРАЊЕ ОСНОВНИХ ШКОЛА У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	199	Ph.D. Momčilo ISIĆ THE DESTRUCTION OF PRIMARY SCHOOLS IN THE POŽAREVAC DISTRICT DURING THE FIRST WORLD WAR
Мартин МАТИЈАШЕВИЋ, мср. ПОЛИТИЧКИ ОСУЂЕНИЦИ У ЗАБЕЛИ 1929-1931. – КОНТЕКСТ ЈЕДНОГ ВРЕМЕНА	208	Martin MATIJAŠEVIĆ, MA CONTEXT OF ONE TIME - POLITICAL CONFUSES IN ZABELA 1929-1931.
Биљана ПАПИЋ О ЗАНАТЛИЈАМА НА ПОДРУЧЈУ БАРЕЛИЋА СРЕЗА ПЧИЊСКОГ ОКРУГА ВРАЊСКОГ ОД 1931. ДО 1940.г.	215	Biljana PAPIĆ ON THE CRAFTSMEN OF BARELIĆ, THE VILLAGE IN THE MUNICIPALITY OF VRANJE IN THE PČINJA DISTRICT, BETWEEN 1931 AND 1940
Др Маријана МРАОВИЋ Потпуковник мр Зоран ВИГЊЕВИЋ ЗНАЧАЈ И УЛОГА ПРОПАГАНДЕ У ЗЛОЧИНИМА УСТАШКИХ И ОДНОСУ КЛЕРИКАЛНИХ ВЛАСТИ ПРЕМА СРПСКОМ СТАНОВНИШТВУ У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ	221	Ph.D. Marijana MRAOVIĆ Zoran VIGNJEVIĆ, MA THE IMPORTANCE AND ROLE OF PROPAGANDA IN THE CRIMES OF THE USTAŠA LEADERS AND THE ATTITUDE OF CLERICAL GOVERNMENT TOWARDS SERBIAN POPULATION IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA
Предраг М. ВИДАНОВИЋ АНТИФАШИСТИЧКО ДЕЛОВАЊЕ У ПИРОТУ ДО КРАЈА 1942. ГОДИНЕ	234	Predrag M. VIDANOVIĆ ACTIONS IN PIROT UNTIL THE END OF 1942
Мр Небојша ЂОКИЋ Проф. др Радован РАДОВАНОВИЋ НАБАВКА АВИОНА ИЗ СССР ЗА ПОТРЕБЕ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ РВ И ПВО У ПЕРИОДУ 1962 – 1989. ГОДИНЕ	245	MSc. Nebojša ĐOKIĆ Ph.D. Radovan RADOVANOVIĆ, prof PROCUREMENT OF AIRCRAFTS FROM THE SOVIET UNION FOR THE NEEDS OF THE YUGOSLAV AIR FORCE IN THE PERIOD FROM 1962 TO 1989

ИЗ РАДА АРХИВА FROM THE ARCHIVES OF

Слободанка ЦВЕТКОВИЋ
ДАН ОТВОРЕНИХ ВРАТА АРХИВА 2018.

271

Slobodanka CVETKOVIĆ
ARCHIVAL OPEN DAY 2018

МЕЂУНАРОДНА АРХИВСКА И КУЛТУРНА САРАДЊА INTERNATIONAL ARCHIVAL AND CULTURAL COOPERATION

Др Јасмина НИКОЛИЋ
Јасмина ЖИВКОВИЋ, мр.
Слободанка ЦВЕТКОВИЋ
„АРХИВИ У ТРЕЋЕМ МИЛЕНИЈУМУ – ВЕЧНА
ИСХОДИШТА ИСТОРИЈЕ“
Међународна научна конференција,
Историјски архив Пожаревац,
Пожаревац/Србија, 13. и 14. јун 2018

277

Ph.D. Jasmina NIKOLIĆ
Jasmina ŽIVKOVIĆ, MA
Slobodanka CVETKOVIĆ
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
“ARCHIVES IN THE THIRD MILLENIUM – THE
EVERLASTING ORIGINS OF HISTORY”
International Scientific Conference,
Historical Archive Požarevac,
Požarevac / Serbia, June 13 and 14, 2018

Јасмина ЖИВКОВИЋ, мр.
Сарадња као могућност – Историјска документа,
истраживање и друштво у дигиталној ери,
МЕЂУНАРОДНА КОНВЕНЦИЈА/КОНФЕРЕНЦИЈА
У ОРГАНИЗАЦИЈИ ICARUS, НАПУЉ (ИТАЛИЈА),
24-26. септембар 2018

284

Jasmina ŽIVKOVIĆ, MA
Cooperation as Opportunity - Historical Documents,
Research and Society in the Digital Era -
INTERNATIONAL CONVENTION / CONFERENCE IN
ORGANIZATION ICARUS, NAPULJ (ITALY),
24-26. September 2018

Јасмина ЖИВКОВИЋ, мр.
Др Јасмина НИКОЛИЋ
АРХИВИ И ВЕЛИКИ РАТ
Међународна конференција,
Сента, 4. октобар 2018. године

287

Jasmina ŽIVKOVIĆ, MA
Ph.D. Jasmina NIKOLIĆ
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
“ARCHIVES AND THE GREAT WAR”
Senta, October 4, 2018

ПРИКАЗИ И РАСПРАВЕ REVIEWS

Amer MASLO
PRIKAZ KNJIGE: ANDREJ RODINIS, POVRATAK
POVELJE KRALJA DABIŠE: IZVRŠENJE
ARHIVSKIH SPORAZUMA I RESTITUCIJA GRAĐE,
DRUŠTVO ZA PROUČAVANJE SREDNJOVJEKOVNE
BOSANSKE HISTORIJE, SARAJEVO, 2014

293

Amer MASLO
BOOK REVIEW: ANDREJ RODINIS: THE RETURN
OF THE CHARTER OF KING STEFAN DABIŠA: THE
ADHERENCE TO ARCHIVAL AGREEMENTS AND
THE RESTORATION OF ARCHIVAL MATERIALS.
2014. SARAJEVO: SOCIETY FOR THE STUDY OF
MEDIEVAL BOSNIAN HISTORY.

Мр Мирјана БОГОСАВЉЕВИЋ
У СУСПРЕТ ОБЕЛЕЖАВАЊУ СТОГОДИШЊИЦЕ
УЈЕДИЊЕЊА СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ-ПРИКАЗ
КЊИГЕ „УЈЕДИЊЕЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ СА СРБИЈОМ“

296

MSc. Mirjana BOGOSAVLJEVIĆ
TOWARDS MARKING THE CENTENARY
OF THE UNIFICATION OF SERBIA AND
MONTENEGRO – THE REVIEW OF THE BOOK
*THE UNIFICATION OF MONTENEGRO AND
SERBIA*

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА INSTRUCTIONS TO AUTHORS

УПУТСТВА САРАДНИЦИМА
И ПРАВИЛА ЗА НАВОЂЕЊЕ

302

INSTRUCTIONS TO COLLEAGUE AUTHORS HOW
TO ADD REFERENCES/BIBLIOGRAPHY

УЗ СЕДМИ БРОЈ

Поштовани читаоци, драги сарадници и колеге,

У години великог јубилеја, пуних седам деценија постојања и рада Историјског архива Пожаревац, уз изузетна достигнућа и заврећену високу позицију у архивистици, ова институција не престаје да стално помера своје већ врло високе циљеве и домете у улози „чувара памћења, баштиника култура, доказа човековог постојања, капије прошлости.“

Препознатљив по убрзаном напретку, изузетној динамици усвајања савремених метода рада и њиховој имплементацији, по својим изложбама, издавачкој делатности, атрактивним пројектима и отвореним стручним питањима, Историјски архив Пожаревац је, у оквиру обележавања своје седамдесетогодишњице рада и седмогодишњице постојања националног научног часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, одржао дводневну међународну научну конференцију „Архиви у трећем миленијуму – вечна исходишта историје“, окупивши велики број стручњака, представника архива из Србије и иностранства, а чија излагања доноси овај број годишњака „Записи“.

Међународна научна конференција била је организована са циљем спровођења тежње на унапређењу сарадње на пољу архивске науке и струке и научно-истраживачког рада, као и сарадње између архивских институција и самих научних и културних посленика. Са друге стране, одржана конференција је и део ширег процеса отварања домаће науке и струке и успостављања квалитетније комуникације и размене вредности и резултата стручног и научног рада.

Осим размене искустава међу стручњацима, била је ово уједно и прилика да се учесници конференције упознају са одређеним новинама у архивистици и историографији. У раду конференције учествовало је 36 стручњака из Србије, Руске Федерације, Словеније, Македоније, Босне и Херцеговине, Хрватске и Црне Горе, чија се излагања/радови објављују у овом броју часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“.

Последњи седми број часописа који је пред уваженим читаоцима садржи, поред уводника главног и одговорног уредника, пет тематских целина и 32 чланка. Прва целина „Архивистика“ доноси четрнаест (14) стручних радова из архивске теорије и праксе (који су изложени на поминутој конференцији у оквиру теме „Заштита и промоција културног наслеђа“). Пажњи читалаца препоручујемо стручне текстове сарадника из Руске Федерације, Хрватске и Србије, на тему дигитализације културног наслеђа – „Архиви и људи у дигиталном свијету – интеракција, комплементарност и синергија“, „Сањају ли андроиди електричне овце“, „Нормативна и законска регулатива дигитализације у Руској Федерацији“, „Дигитализација архивске грађе у Историјском архиву Пожаревац“ и „Интернет у служби библиотекарства“.

Друга целина „Историографија“ заступљена је са два наест (12) оригиналних погледа на теме из овог домена научног истраживања (представљени су на конференцији у оквиру теме „Сачувана историја – темељ будућности“). Поред прилога из војне и културне историје, пажњи читалаца препоручујемо научни рад „Велики Бечкерек и Уједињена омладина српска – поводом 150 година од доношења Омладинског Устава“, у коме су изнети резултати истраживања о оснивању и деловању Уједињене омладине српске на подручју Бечкереча, кроз неколико тематских целина: „Уједињена омладина српска у домаћој историографији“, „Оснивање Омладине, циљеви и задаци“, „Бечкеречка омладина: оснивање и почетак рада, Трећа годишња скупштина Омладине (1868); Усвајање омладинског устава“, „Бечкеречка омладина и политичко организовање: формирање Српске народне слободоумне странке и усвајање Бечкеречког програма (1869)“ и „Од Бечкеречког програма до укидања Омладине (1869-1871)“.

Посебно препоручујемо пажњи читалаца научни рад „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној држави Хрватској“, у коме су, првенствено на основу архивске грађе, анализирани немачке пропагандне

представе о српском и хрватском народу које су биле креиране након демонстрација 27. марта 1941, у којима је кључна била представа о српском народу као искључивом кривцу за осујећење придруживања Краљевине Југославије Тројном пакту, као и организација пропагандног апарата у Независној држави Хрватској који је својим деловањем знатно допринео злочинима почињеним над Србима у овој сателитској фашистичкој држави. Приказан је и рад „Владе народног спаса“ на спасавању страдалог српског становништва у НДХ, која у условима захуктале ратне пропагандне машинерије (покренуте најпре у Немачкој, а разрађене и обogaћене деловањем усташа и клерикалних власти у НДХ) није могла постићи боље резултате у спасавању страдалог српског становништва у НДХ.

Сви радови из ове тематске целине одговорили су методолошким, хеуристичким и херменеутичким захтевима историјске науке, писани су на основу релевантне литературе, објављене и необјављене архивске грађе, што ову целину чини иновативном и кохерентном.

У тематским целинама „Међународна архивска и културна сарадња“, „Из рада архива“ и „Прикази и расправе“, у складу са принципом промовисања струке и науке, објављени су прикази три (3) међународне научне конференције одржане током 2018. године (у Пожаревцу, Напуљу и Сенти), један чланак о реализованој манифестацији поводом обележавања Међународног дана архива у организацији Историјског архива Пожаревац односно два (2) приказа нове литературе из области архивистике и историографије.

На крају часописа налазе се упутства и правила за навођење на ћирилици, латиници и енглеском језику за будуће сараднике.

Досадашња домаћа редакција оснажена је новим члановима из Института за новију историју Србије, Института за савремену историју, Војног архива Министарства одбране Републике Србије и Криминалистичко-полицијске академије у Београду. Досадашња инострана редакција са члановима из Италије, Словеније, Бугарске, Хрватске, Босне и Херцеговине и Македоније, оснажена је новим чланом из Македоније, што ће свеукупно, надамо се, унети нов квалитет у будући одабир чланака и научну валидност самог часописа.

Подсећамо, часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, категорисан је од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (за 2015, 2016, 2017. годину) и носи ознаку М53 (национални научни часопис).

Такође, сви до сада објављени бројеви нашег часописа налазе се у електронском облику на веб страни Историјског архива Пожаревац (www.arhivpozarevac.org.rs/izdavacka-delatnost/casopis-Zapisi), чиме смо га учинили доступним и дигиталним корисницима широм света.

Уређивачки одбор часописа „Записи“ позива потенцијалне ауторе на сарадњу. Електронска адреса на коју аутори могу слати своје прилоге за осми број часописа је info@arhivpozarevac.org.rs, natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs или slobodankacvetkovic@arhivpozarevac.org.rs, а прилози се могу слати до 1. јуна 2019. године. Молимо ауторе чланака да, пре него што пошаљу свој прилог, обавезно консултују веб страну Историјског архива Пожаревац на www.arhivpozarevac.org.rs, где ће моћи да пронађу смернице за писање радова, као и електронске верзије претходних бројева часописа.

Уређивачки одбор часописа захваљује свима који су својим залагањима, саветима и коментарима допринели припреми овог седмог броја. Посебну захвалност дугујемо ауторима који су издвојили своје драгоцене време за учешће на међународној научној конференцији, писање радова, научних чланака и приказа, као и на поверењу које су нам поклонили. Без њиховог доприноса часопис данас не би био пред уваженим читаоцима.

Захваљујемо се Граду Пожаревцу који је препознао суштину наше жеље и финансијски помогао организовање међународне научне конференције „Архиви у трећем миленијуму – вечна исходишта историје“ и публикавање часописа – Годишњака Историјског архива Пожаревац.

На крају, надамо се да ћемо оправдати поверење аутора прилога у овом броју часописа и да ће сарадњу са нашим часописом наставити и у будућности. Жеља нам је, свакако, да придобијемо и нове сараднике, како би наредни бројеви часописа „Записи“ били још разноврснији и занимљивији.

У Пожаревцу, децембар 2018. године

UZ SEDMI BROJ

Poštovani čitaoci, dragi saradnici i kolege,

U godini velikog jubileja, punih sedam decenija postojanja i rada Istorijskog arhiva Požarevac, uz izuzetna dostignuća i zavređenu visoku poziciju u arhivistici, ova institucija ne prestaje da stalno pomera svoje već vrlo visoke ciljeve i domete u ulozi „čuvara pamćenja, baštinka kultura, dokaza čovekovog postojanja, kapije prošlosti...”

Prepoznatljiv po ubrzanom napretku, izuzetnoj dinamici usvajanja savremenih metoda rada i njihovoj implementaciji, po svojim izložbama, izdavačkoj delatnosti, atraktivnim projektima i otvorenim stručnim pitanjima, Istorijski arhiv Požarevac je, u okviru obeležavanja svoje sedamdesetogodišnjice rada i sedmogodišnjice postojanja nacionalnog naučnog časopisa „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“, održao dvodnevnu međunarodnu naučnu konferenciju „Arhivi u trećem milenijumu – večna ishodišta istorije“, okupivši veliki broj stručnjaka, predstavnika arhiva iz Srbije i inostranstva, a čija izlaganja donosi ovaj broj godišnjaka „Zapisi“.

Međunarodna naučna konferencija bila je organizovana sa ciljem sprovođenja težnje na unapređenju saradnje na polju arhivske nauke i struke i naučno-istraživačkog rada, kao i saradnje između arhivskih institucija i samih naučnih i kulturnih poslenika. Sa druge strane, održana konferencija je i deo šireg procesa otvaranja domaće nauke i struke i uspostavljanja kvalitetnije komunikacije i razmene vrednosti i rezultata stručnog i naučnog rada.

Osim razmene iskustava među stručnjacima, bila je ovo ujedno i prilika da se učesnici konferencije upoznaju sa određenim novinama u arhivistici i istoriografiji. U radu konferencije učestvovalo je 36 stručnjaka iz Srbije, Ruske Federacije, Slovenije, Makedonije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Crne Gore, čija se izlaganja/radovi objavljuju u ovom broju časopisa „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“.

Poslednji sedmi broj časopisa koji je pred uvaženim čitaocima sadrži, pored uvodnika glavnog i odgovornog urednika, pet tematskih celina i 32 članka. Prva celina „Arhivistika“

donosi četrnaest (14) stručnih radova iz arhivske teorije i prakse (koji su izloženi na pomenutoj konferenciji u okviru teme „Zaštita i promocija kulturnog nasleđa“). Pažnji čitalaca preporučujemo stručne tekstove saradnika iz Ruske Federacije, Hrvatske i Srbije, na temu digitalizacije kulturnog nasleđa – „Arhivi i ljudi u digitalnom svijetu – interakcija, komplementarnost i sinergija“, „Sanjaju li androidi električne ovce“, „Normativna i zakonska regulativa digitalizacije u Ruskoj Federaciji“, „Digitalizacija arhivske građe u Istorijskom arhivu Požarevac“ i „Internet u službi bibliotekarstva“.

Druga celina „Istoriografija“ zastupljena je sa dvanaest (12) originalnih pogleda na temu iz ovog domena naučnog istraživanja (predstavljani su na konferenciji u okviru teme „Sačuvana istorija – temelj budućnosti“). Pored priloga iz vojne i kulturne istorije, pažnji čitalaca preporučujemo naučni rad „Veliki Bečkerek i Ujedinjena omladina srpska – povodom 150 godina od donošenja Omladinskog Ustava“, u kome su izneti rezultati istraživanja o osnivanju i delovanju Ujedinjene omladine srpske na području Bečkereka, kroz nekoliko tematskih celina: „Ujedinjena omladina srpska u domaćoj istoriografiji“, „Osnivanje Omladine, ciljevi i zadaci“, „Bečkerečka omladina: osnivanje i početak rada, Treća godišnja skupština Omladine (1868); Usvajanje omladinskog ustava“, „Bečkerečka omladina i političko organizovanje: formiranje Srpske narodne slobodoumne stranke i usvajanje Bečkerečkog programa (1869)“ i „Od Bečkerečkog programa do ukidanja Omladine (1869-1871)“.

Posebno preporučujemo pažnji čitalaca naučni rad „Značaj i uloga propagande u zločinima ustaških i odnosu klerikalnih vlasti prema srpskom stanovništvu u Nezavisnoj državi Hrvatskoj“, u kome su, prvenstveno na osnovu arhivske građe, analizirane nemačke propagandne predstave o srpskom i hrvatskom narodu koje su bile kreirane nakon demonstracija 27. marta 1941, u kojima je ključna bila predstava o srpskom narodu kao isključivom krivcu za osujećenje pridruživanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu, kao i organizacija propagandnog aparata u Nezavisnoj državi Hrvatskoj koji je svojim delovanjem znatno doprineo zločinima

počinjenim nad Srbima u ovoj satelitskoj fašističkoj državi. Prikazan je i rad „Vlade narodnog spasa“ na spasavanju stradalog srpskog stanovništva u NDH, koja u uslovima zahuktale ratne propagandne mašinerije (pokrenute najpre u Nemačkoj, a razradene i obogaćene delovanjem ustaša i klerikalnih vlasti u NDH) nije mogla postići bolje rezultate u spasavanju stradalog srpskog stanovništva u NDH.

Svi radovi iz ove tematske celine odgovorili su metodološkim, heurističkim i hermeneutičkim zahtevima istorijske nauke, pisani su na osnovu relevantne literature, objavljene i neobjavljene arhivske građe, što ovu celinu čini inovativnom i koherentnom.

U tematskim celinama „Međunarodna arhivska i kulturna saradnja“, „Iz rada arhiva“ i „Prikazi i rasprave“, u skladu sa principom promovisanja struke i nauke, objavljeni su prikazi tri (3) međunarodne naučne konferencije održane tokom 2018. godine (u Požarevcu, Napulju i Senti), jedan članak o realizovanoj manifestaciji povodom obeležavanja Međunarodnog dana arhiva u organizaciji Istorijskog arhiva Požarevac odnosno dva (2) prikaza nove literature iz oblasti arhivistike i istoriografije.

Na kraju časopisa nalaze se uputstva i pravila za navođenje na ćirilici, latinici i engleskom jeziku za buduće saradnike.

Dosadašnja domaća redakcija osnažena je novim članovima iz Instituta za noviju istoriju Srbije, Instituta za savremenu istoriju, Vojnog arhiva Ministarstva odbrane Republike Srbije i Kriminalističko-policijske akademije u Beogradu. Dosadašnja inostrana redakcija sa članovima iz Italije, Slovenije, Bugarske, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Makedonije, osnažena je novim članom iz Makedonije, što će sveukupno, nadamo se, uneti nov kvalitet u buduću odabir članaka i naučnu validnost samog časopisa.

Podsećamo, časopis „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“, kategorisan je od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (za 2015,

2016, 2017. godinu) i nosi oznaku M53 (nacionalni naučni časopis).

Takođe, svi do sada objavljeni brojevi našeg časopisa nalaze se u elektronskom obliku na web strani Istorijskog arhiva Požarevac (www.arhivpozarevac.org.rs/izdavacka-delatnost/casopis-Zapisi), čime smo ga učinili dostupnim i digitalnim korisnicima širom sveta.

Uređivački odbor časopisa „Zapisi“ poziva potencijalne autore na saradnju. Elektronska adresa na koju autori mogu slati svoje priloge za osmi broj časopisa je info@arhivpozarevac.org.rs, natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs ili slobodankacvetkovic@arhivpozarevac.org.rs, a prilozi se mogu slati do 1. juna 2019. godine. Molimo autore članaka da, pre nego što pošalju svoj prilog, obavezno konsultuju web stranu Istorijskog arhiva Požarevac na www.arhivpozarevac.org.rs, gde će moći da pronađu smernice za pisanje radova, kao i elektronske verzije prethodnih brojeva časopisa.

Uređivački odbor časopisa zahvaljuje svima koji su svojim zalaganjima, savetima i komentarima doprineli pripremi ovog sedmog broja. Posebnu zahvalnost dugujemo autorima koji su izdvojili svoje dragoceno vreme za učešće na međunarodnoj naučnoj konferenciji, pisanje radova, naučnih članaka i prikaza, kao i na poverenju koje su nam poklonili. Bez njihovog doprinosa časopis danas ne bi bio pred uvaženim čitaocima.

Zahvaljujemo se Gradu Požarevcu koji je prepoznao suštinu naše želje i finansijski pomogao organizovanje međunarodne naučne konferencije „Arhivi u trećem milenijumu – večna ishodišta istorije“ i publikovanje časopisa – Godišnjaka Istorijskog arhiva Požarevac.

Na kraju, nadamo se da ćemo opravdati poverenje autora priloga u ovom broju časopisa i da će saradnju sa našim časopisom nastaviti i u budućnosti. Želja nam je, svakako, da pridobijemo i nove saradnike, kako bi naredni brojevi časopisa „Zapisi“ bili još raznovrsniji i zanimljiviji.

U Požarevcu, decembar 2018. godine

архивистика
archival
arhivistika

archival
архивистика
archivistika

Mikhail LARIN, Dr. Prof.
Head of the Department of electronic records management
systems, Historical and Archival Institute of the Russian
State University for Humanities (RGGU), Moscow,
Russian Federation

Natalia SUROVTSEVA, PhD.
All-Russian Archival Science and Records Management
Research Institute (VNIIDAD)
Profsoyuznaya St., 82, Moscow,
Russian Federation

UDK: 930.25:004.9(470)

Mikhail LARIN, Dr. Prof., Natalia SUROVTSEVA, PhD.

NORMATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR THE APPLICATION OF ELECTRONIC RECORDS IN THE RUSSIAN FEDERATION.

Abstract: The development of electronic records management and the increase of trust in an electronic document are largely determined by the level of the normative legal and methodological framework. The article deals with issues related to the state and the development of the normative and legal regulation of work with electronic documents in the records management and archives in the Russian Federation. The existing normative legal acts from the strategic level to certain local regulatory acts of the authorities are analyzed. Proposals have been formulated to amend the federal law "On Archives in the Russian Federation" in the part of ensuring the regulation of work with electronic documents.

Key words: legal acts, archive fund, electronic document, electronic records management, storage of documents.

Two documents are the cornerstone of modern methodological base of normative and legal regulation of application of electronic records in the Russian Federation. This is the Strategy for the Development of the Information Society in the Russian Federation for 2017-2030¹. It defines the goals, tasks and measures for the implementation of the internal and external policy of the state in the field of information and communication technologies aimed at the development of the information society, the formation of a

national digital economy, the support of national interests and priorities, including the promotion of projects on the implementation of electronic records management in organizations, creation of conditions for increasing trust in electronic records, implementation of identification and authentication of participants in legal relations in electronic form.

The second important document is the program "Digital Economy of the Russian Federation"². It has been designed in accordance with the goals, objectives, directions, scope and timing of the implementation of the main measures of the state policy of the Russian Federation on creating the necessary conditions for the development of the digital economy, when the data in digital form is becoming a key factor in management and production in all spheres of socio-economic activity, which increases the competitiveness of the country, the quality of life of citizens, provides economic growth and national sovereignty. The most important task of the program is the development of changes in normative legal acts for the purpose of forming basic terms ("electronic record", "electronic archive" and others) that ensure the formation of a unified digital environment of trust. In accordance with the plan of measures for the direction "Normative Regulation" of the program "Digital Economy"³, the

¹ The decree of the President of the Russian Federation of May 9, 2017 No. 203 „About the Development strategy of information society in the Russian Federation for 2017-2030”// „Legislation of the Russian Federation”, 5/15/2017, No. 20, Art. 2901.

² The order of the Government of the Russian Federation of July 28, 2017 No. 1632-r „About the approval of the Program „Digital Economy of the Russian Federation” // „Legislation of the Russian Federation”, 8/7/2017, No. 32, Art. 5138.

³ The plan of measures in the „Normative Regulation” direction of the Program „Digital Economy of the Russian Federation” (by the Government commission on use of information technologies

Federal Archival Agency (Rosarkhiv), a number of ministries and departments were instructed to amend the federal laws "On Archives in the Russian Federation", "On Obligatory copy of documents", "On Information, Information Technologies and Protection of Information" and other normative legal acts regarding specification of a term of the electronic record, determining the procedures for its storage and use⁴. Therefore, it is necessary to accelerate the preparation of a full-fledged normative legal framework regulating the creation, storage and use of electronic records in the process of record keeping and in archives. The tasks that time has put on the agenda are extremely large, and the deadlines set by the government for their implementation are limited. The situation is complicated by the fact that for a long period the regulatory framework in the field of record keeping and archival science practically hasn't developed.

The implementation of electronic records management was included in the benchmarks within the framework of the Information Society Development Strategy in the Russian Federation in 2008 and in the target indicators for the implementation of the Information Society Program 2011-2020 (the «Information State» subprogramme). A new impetus for the development of these processes was given after the adoption of Resolution No. 890 of 06.09.2012 "On measures for improving electronic records management in public authorities" by the Government of the Russian Federation. It was followed by a number of normative legal acts that established the procedure for the use of electronic records, as well as the types of digital signatures⁵, types of records

created and provided to users in electronic form⁶, the procedure for organizing inter-agency electronic interaction and the establishment of rules for the exchange of electronic records and technical requirements for their organization⁷.

In accordance with the rules, regulations and requirements approved by the Government of the Russian Federation, the federal executive bodies that carry out state regulation in the field of information and information technology have developed and approved normative legal acts that determine the procedure for the application of legislative acts and acts of the Government of the Russian Federation in accordance with their powers. Within the framework of these powers, the Ministry of Telecommunications and Mass Communications of Russia approved requirements for electronic records management systems⁸; Order of the Federal Security Service of Russia of 27.12.2011 № 796 approved the requirements for digital signature and means of the certifying center⁹; a joint order of the Federal Protective Service of Russia and the Ministry of Communications and Mass Communications of Russia approved the requirements for organizational and technical interaction through the exchange of records of state bodies and state organizations in electronic form¹⁰.

The regulation of work with electronic records is also carried out within the framework of any single industry. In the overwhelming majority of cases, we are talking about the possibility of creating certain records in electronic form that

for improvement of quality of life and conditions of conducting business activity (the protocol of December 18, 2017 No. 2) [Electronic resource] URL: <http://static.government.ru/media/files/P7LOvHUjwVJPNcHrMZQqEEeVqXACwXR.pdf>

4 „I am grateful to archivists for their dedicated work". Interview of the head of Rosarkhiv A.N. Artizov// State archives. 2018. №1.

5 Resolutions of the Government of the Russian Federation: from 2/9/2012 No. 111 „On the electronic signature used by executive authorities and local governments at the organization of electronic interaction about an order of its use and also about the establishment of requirements for ensuring compatibility of digital signature facilities"; from 6/25/2012 No. 634 „About types of the digital signature which use is allowed at the request for receiving the public and municipal services"; from 8/25/2012 No. 852 „About the approval of Rules of use of the strengthened qualified digital signature at the request for receiving the public and municipal services and about modification of Rules of development and the approval of administrative regulations of providing public services"; from 1/25/2013 No. 33 „About use of the simple digital signature when rendering the public and municipal services".

6 The order of the Government of the Russian Federation from 4/2/2015 No. 583-r [On the approval of the List of types of documents provided by Rules of exchange of documents in electronic form at the organization of information exchange, est. by a resolution of the Government of the Russian Federation from 12/25/2014 No. 1494].

7 The resolution of the Government of the Russian Federation from 12/25/2014 No. 1494 „On the approval of Rules of exchange of documents in electronic form at the organization of information exchange", etc.

8 The order of the Ministry of Telecom and Mass Communications of the Russian Federation from 9/2/2011 No. 221 „On the approval of requirements for information systems of electronic records flow of the federal executive authorities considering the inclusion of processing of office information of limited distribution by means of these systems".

9 Order of the Federal Security Service of Russia of 27.12.2011 № 796 „On Approval of Requirements for Digital Signature and Requirements to the means of the certifying center."

10 Order of the Ministry of Communications of Russia and the Federal Service of Russia No. 186/258 of 27.05.2015 „On Approving Requirements for Organizational and Technical Cooperation of State Bodies and State Organizations through Exchange of Documents in Electronic Form."

are created when the state body performs the main functions within its competence. Only from the beginning of 2017 a number of decisions were adopted:

- Ministry of Labor of Russia made a decision on the possibility of sending the employee a payment sheet in electronic form, in condition of fixing of the corresponding order in local normative acts of the employer¹¹;
- the Regulation on the State Historical and Cultural Appraisal is amended. In accordance with it the expert's opinion is formalized in electronic form and signed by a strengthened qualified electronic signature;
- submission of an extract from the register on the branch, representative office of a foreign legal entity or a certificate on absence of the requested information can be made in the form of an electronic record¹²;
- documents for the issuance of construction permits and permits for commissioning of the facility may be given in electronic form¹³;
- since July 2017, disability sheets have been created in the form of an electronic record, are placed in the information system of the insurer and are used along with the sheets of incapacity for work, issued on paper (on paper).

In some cases, not only the possibility of creating a record in electronic form is regulated, but also the form of the record and the file format that allows to interact with online services.

By the decision of the Board of the Eurasian Economic Commission of June 30, 2017 No. 79, the structure and rules for completing documents submitted in electronic form during the process of registration and examination of medical products for a medical use were approved. The description of the structures of records in electronic form and the rules for their completion are shown in a tabular form with the indication of the full requisite composition in XML-format.

The Order of the Federal Service for State Registration, Cadastre and Cartography (Rosreestr) of March 16, 2017 No. P / 0115 "On the organization of work on placing on the official website of the Federal Service for State Registration, Cadastre and Cartography in the Information and Telecom-

munication Network "Internet" establishes the XML-scheme used for formation of a map-plan of the territory in electronic form.

The Federal Service for State Registration, Cadastre and Cartography began to receive records in electronic form for state registration of real estate rights in accordance with Federal Law No. 218-FZ "On State Registration of Real Estate" that came into force on January 1, 2017. In 2016, with the help of electronic service, 401 thousand applications for state registration of rights were submitted to Rosreestr¹⁴. On the official website of this government agency, the opportunity of receiving an extract from the State Register of Real Estate on the cadastral value of the real estate object is realized¹⁵.

In order to improve the electronic records flow among tax authorities and taxpayers, the Federal Tax Service of Russia has developed a format of notification of the recipient of records used by tax authorities in the realization of their powers¹⁶, as well as a number of forms and formats of records used by accounting organizations and individuals as payers of insurance contributions, as well as the procedure for completing these forms¹⁷.

On July 4, 2017, the order of the Federal Tax Service of Russia No. MMV-7-15/323@ dated 21.04.2017 "On approval of the forms of documents used in the conduction of tax monitoring and requirements for them" came into force. Tax monitoring as a new form of tax control works from January 1, 2016. Within the framework of tax monitoring, organizations provide tax authorities online access to their information systems (resources) through which accounting and tax records are maintained. The interaction of the tax authority and the organization when providing such access is based on the rules of information interaction.

11 Letter of the Ministry of Labor of February 21, 2017 N 14-1 / OOG-1560 „On Electronic Payment Lists”

12 Federal Law No. 97-FZ of 01.05.2017 „On Amending the Article 21 of the Federal Law” On Foreign Investments in the Russian Federation”.

13 The government resolution from 7/4/2017 No. 788 „On sending documents required for issuing of the construction license and permission to commissioning of the facility in electronic form”.

14 Information of the Federal Service for State Registration, Cadastre and Cartography dated 08.02.2017 „Rosreestr started accepting documents for registration of rights through the Internet under the new legislation”.

15 Letter of the Ministry of Finance of the Russian Federation and the Federal Tax Service of February 7, 2017 N BS-4-21 / 2140 @ „On the implementation on the Internet website of Rosreestr the possibility of obtaining an extract from the EGRN on cadastral value.”

16 Letter of the Federal Tax Service of Russia from 09.12.2016 N ED-4-15 / 23665 @ „On the development of a format and procedure for sending a notice on the recipient of documents used by tax authorities”.

17 Order of the Federal Tax Service of Russia of 10/01/2017 N MMV-7-14 / 4 @ „On approval of the forms and formats of documents used when accounting organizations and individuals as payers of insurance premiums and also an order of filling of these forms”.

From September 30, 2017, the Central Bank of the Russian Federation will interact with credit institutions by means of information resources hosted on the official website of the Bank of Russia in the information and telecommunication network "Internet" through the provision for the credit institutions the access to their personal account. By having access to a personal account, credit institutions will be able to receive requests, requirements, instructions from the Central Bank of Russia and to give reports, documents and data online. For records to be equivalent with paper records, they will have to be certified with a strengthened qualified digital signature¹⁸.

Substantially the development of electronic records flow is facilitated by complex solutions that ensure the implementation in electronic form not only individual interactions, but the entire range of internal and external information and documentation links.

One such documents is the Order of the Judicial Department attached to the Supreme Court of the Russian Federation of April 17, 2017, No. 71 "On Amendments and Additions to the Instruction on for judicial Proceedings in the District Court," adopted in accordance with Federal Law No. 23 of June 23, 2016 220-FZ "On Introducing Amendments to Certain Legislative Acts of the Russian Federation in Relation to Electronic Documents being Applied in the Activities of the Judicial Authorities". The introduced changes regulate the procedure for the receipt, accounting, registration of documents that have been submitted to the court electronically, including in the form of an electronic record, within the framework of administrative, civil and criminal proceedings, as well as the sending of judicial acts in the form of electronic records. Documents coming to court in electronic form must be created with the use of special forms.

The decision of the Joint board of customs services of member states of the Customs union from 11/30/2016 No. 21/15, in the Russian, Belarusian and Kyrgyz customs authorities defined as a pilot zone has made from February 1 to July 31, 2017 an experiment on commission of the customs operations connected with release of goods according to customs procedure of customs transit and completion of such procedure on the principles of electronic records flow¹⁹.

¹⁸ Federal Law of 01.07.2017 No. 153-FZ „On Amendments to the Federal Law” On the Central Bank of the Russian Federation (Bank of Russia) „.

¹⁹ Letter of the Ministry of Justice of the Russian Federation, Federal Customs Service of February 1, 2017 N 01-11 / 04730.

One of the system documents regulating the use of modern information and communication technologies in a specific industry can be the Federal Law "On amendments to certain legislative acts of the Russian Federation on applying information and telecommunication technologies and implementing electronic forms of documents in public health" which is under the discussion now.

This project assumes not only the creation of a number of medical documents in electronic form (prescriptions for medicines, medical products, informed voluntary consent to medical intervention or refusal of medical intervention, extracts from medical documents, and their copies, etc.), but also the creation of a Unified information system for the purpose of organizing electronic interaction between governing bodies and medical organizations. For this purpose, the draft law provides for the approval by the Ministry of Health of Russia general rules of information interaction of all participants for the purpose of organizing a unified procedure for working with medical documents and the formation and storage of electronic medical documents.

Thus, all of the above indicates a further development of the normative regulation of electronic records management and electronic interaction. For a number of years Rosarkhiv was taking measures to create a regulatory and methodological base for working with electronic records in records management. In addition to Rules of records management in federal executive bodies, approved by the Government of the Russian Federation No. 477 of June 15, 2009 (currently this document is in the version of the Resolution of the Government of the Russian Federation of April 26, 2016 No. 356), a separate section of which is devoted to the regulation of work with electronic records, to ensure the transition to paperless workflow by Rosarkhiv in accordance with the order of the Government of the Russian Federation of February 12, 2011, No. 176-p "Recommendations for the preparation by the federal executive bodies lists of documents, creation, storage and use of which should be in the form of electronic records in the internal activity" have been developed. The Recommendations were approved by the order of Rosarkhiv of April 29, 2011, No. 32. In accordance with these Recommendations, all federal executive bodies prepared and coordinated with Rosarkhiv lists of documents, the creation, storage and use of which is carried out in the form of electronic records when organizing internal activities. Specialists of the All-Russian Archival Science and Records

Management Research Institute (VNIIDAD) developed the Typical functional requirements (TFR) for electronic records management systems (ERMS) and electronic records storage systems (ERSS) in government archives²⁰.

Despite the active norm-setting work in the field of the application of electronic records and electronic records management, the legislation of the Russian Federation is not always consistent in regulating the use of electronic records in management activities. Fragmentary nature of the legislation makes it difficult to use electronic records in all spheres of the society and the state and does not allow the full use of their advantages over paper records. In this regard, the task of creating a strong normative and methodological base for working with electronic records in records management and archives continues to be relevant. It is also extremely important to develop legal acts that establish norms (standards, rules) for conducting interdepartmental workflow and measures of responsibility for their violation.

The requirements established by the above-mentioned regulatory documents should be based on modern achievements of science, technology and information technologies, on international standards, and also the conditions of documenting and records management in the Russian Federation should be taken into account and not to violate the regulations established by the Constitution of the Russian Federation and other legislation.

We will consider a question of in what degree the available legislation meets the requirements of objective reality. It is known that the relations in the sphere of organization of storage, acquisition, accounting and use of documents of the Archive Fund of the Russian Federation and other archival documents, regardless of their forms of ownership, as well as relations in the management of archival business in the Russian Federation in the interests of citizens, society and the state are regulated by the federal law "On Archives in the Russian Federation" 2004. It should be recognized that the law has shown operability of the majority of provisions and norms. However, during the time that has passed since the adoption of this law, serious changes have occurred in the country's life, in the legislative and normative sphere, in the state structure.

20 Report on research work „ Typical functional requirements (TFR) for electronic records management systems (ERMS) and electronic records storage systems (ERSS) in government archives". VNIIDAD, 2017. SIF OF OCNTI VNIIDAD, No. 14376.

The transfer of the Federal Archival Agency under the jurisdiction of the President of the Russian Federation is not simply a formal rise in status. This is a cardinal change in the functions and tasks of the archival institution in the state. That is why, in our opinion, the changes that have occurred should be fixed at the legislative level. It seems that the law "On Archives in the Russian Federation" should include regulations on the formation and implementation of state policy in the field of records management. In this case, this law could receive a new name, for example, "On Archives and the organization of records management in the Russian Federation". In the course of preparation of a new edition of the law it would be possible to use the available practices received earlier during the preparation of a number of bills on regulation of the state recordkeeping and records management, which were not implemented before²¹.

The second significant innovation of the Federal Law "On Archives in the Russian Federation" may be the inclusion of the term of the "Documentary Fund of the Russian Federation". Narrowly defined in relation to the separate organization, the term of a "documentary fund" was first used in the course of developing draft laws on documentation, on records management, etc. Nowadays this term is fixed in the terminological dictionary "Records Management" and in the terminological standard "Records management and organization of archives. Terms and definitions"²². Also in the section 2.1 of the rules of the organization of storage, acquisition, accounting and use of documents of Archival Fund of the Russian Federation and other archival documents in state authorities, local governments and organizations indicates that documents formed in the activity of the organization constitute a documentary fund. Thus, the set of the documents which are formed in the course of activity of state bodies and the organizations subordinated to them and also in the course of activity of other organizations can make Documentary fund of the Russian Federation.

21 Basic directions, results and prospects of VNIIDAD's research on problems of records management and archival science in the Russian Federation (1991-2015). Analytical review / Rosarkhiv, VNIIDAD-M., 2016, p.44, 53-54.

22 GOST R 7.0.8-2013 «System of standards on information, librarianship and publishing. Records management and organization of archives. Terms and definitions" (approved by the Order of the Federal Agency for Technical Regulation and Metrology of October 17, 2013 N 1185-st); Records management. Terms and Definitions. Dictionary. M., VNIIDAD, 2013. 120 p.

Allocation of this term along with a term of "Archival fund of the Russian Federation" would give the opportunity to legislatively regulate the whole life cycle of records from the moment of their creation to their destruction or transition to the category of archival records on a single legal basis. At the same time, this inclusion in the law would have made it possible to define more clearly the boundaries of the responsibility of archivists and specialists of recordkeeping services for their fields of activity, for their documentation complexes. In one case, this is a complex of operational records management documents, and in the other, a complex of archival documents.

Nowadays this border is not clearly marked. As a result there are certain difficulties with the organization of storage of records, which cannot be transferred to the archives of the organization. Considering the fact that in most public authorities there is no archive in that understanding as it is put in the Federal Law "On Archives in the Russian Federation". This circumstance further complicates in practice the realization of the distinction between record keeping and archival storage.

In many ways, these issues were resolved by the "Rules of the organization of storage, acquisition, accounting and use of documents of Archival Fund of the Russian Federation and other archival documents in state authorities, local governments and organizations"²³. However, the issues of records management and their storage in those organizations that are not included in the lists of so-called "sources of acquisition" remained unresolved. Therefore, the implementation of the term of the "Documentary Fund of the Russian Federation" could help to resolve this issue.

The conditional nature of the transition of a document from the operational activity to the category of the archival document has clearly appeared during the preparation of the Methodological Recommendations for the Application of the "Rules of the organization of storage, acquisition, accounting and use of documents of Archival Fund of the Russian Federation and other archival documents in state authorities,

local governments and organizations"²⁴. The methodology of the process approach, which was used by the developers of the recommendations, showed that the process of appraisal, which is a key point when recognizing a document as an archival one, is practically a scope of individual types of work that can be hardly called the appraisal. Starting in the records management with the preparation of the disposition schedule, it ends with the approval of the annual sections of the inventories of files drawn up on the basis of the inventories of the divisions of the departments for which the documents are transferred to the archives of the organization. That is, either all the procedures are carried out when the documents are still in the records management stage, and the work is only in progress with the inventories, or they are sent to the archive but not "officially" recognized as archival.

This collision in many respects is explained by illegibility of terminology of the Federal Law "On Archives in the Russian Federation". In the law there are such terms as "document", "archival document" and "document of the Archival Fund of the Russian Federation". There is no definition of the "document" in the law, although in a number of articles this term is presented indirectly, for example: "All documents of any type of media being the federal property, property of the territorial subject of the Russian Federation or municipal property are subjects for an appraisal. Before the appraisal in accordance with the established procedure, the destruction of documents is prohibited. And in what does "document" differ from the archival document? According to the law, the archival document is a "media with information recorded on it, which has the requisites to identify it, and is subject for storage because of the importance of these media and information for citizens, society and the state." All records management documents which also are the "subject for storage" are under this definition. That is why it is necessary to draw a distinction between documents in records management and archival documents. Earlier in the archival science, there was a clear definition of an archival document as "a document stored in the archive". Unfortunately, this definition does not exist nowadays. Nevertheless, it is necessary to clarify this issue.

²³ „Rules of the organization of storage, acquisition, accounting and use of documents of Archival Fund of the Russian Federation and other archival documents in state authorities, local governments and organizations” Approved. Order of the Ministry of Culture of the Russian Federation of March 31, 2015 № 526 (Registered in the Ministry of Justice of Russia on 07.09.2015 N 38830).

²⁴ Methodological Recommendations for the Application of the „Rules of the organization of storage, acquisition, accounting and use of documents of Archival Fund of the Russian Federation and other archival documents in state authorities, local governments and organizations”/ Report on research work on the State Contract No. 073 of November 30, 2015 M., VNIIDAD, 2016.

The distinction between records management documents and archival documents is especially important in connection with the massive growth in number of electronic documentation, providing methodically correct current storage which, for a number of reasons, is more difficult than the storage of paper documentation. At the same time, in modern conditions there is a unique opportunity to regulate the issues of records management and archival business on a single methodological basis. The example of this can be the development of the mentioned above "Typical functional requirements (TFR) for electronic records management systems (ERMS) and electronic records storage systems (ERSS) in government archives". The draft of this normative document for the first time makes an attempt not only to clearly divide the spheres of regulation of operational processes with documents in records management and archival storage processes, but also to find docking solutions that allow managing the transfer of part of the electronic records management documentation into the status of archival documents. But not only this procedure requires the attention of scientists and specialists.

According to the Roadmap, which was formulated to implement the provisions of the Digital Economy Program, in 2018, the conditions for the implementation of information technologies should be provided by the performance of legal meaningful actions and proposals for eliminating existing restrictions are developed; proposals for the formation of basic concepts and institutions that determine the principles of paperless interaction, the use of an electronic record, an electronic record duplicate, an electronic archive, etc.; features of registration of labor relations in the digital economy, including the transition to paperless interaction between employees and employers (introduction of an electronic format for an employment contract, optimization of other "paper" duties of the employer); creation of legal conditions for the formation of a single digital environment of trust. It is planned to provide departmental (EDMS) and interdepartmental (MEDO) electronic records flow with the use of digital signature. In 2019 it is planned to establish unique requirements for an automation of departmental workflow on the basis of electronic records management systems, including archival storage of documents in all government entities. And already in 2020 all federal, regional and municipal authorities should use the MEDO for a legal exchange of electronic records. A share of a departmental

and interdepartmental electronic records flow in 2025 is planned to be increased to 90%.

Thus, in the records management both within organizations and in the processes of interdepartmental exchange of records, one should expect the dominance of electronic records. However, the current legislation regulates electronic records management. The Federal Law "On Archives in the Russian Federation" only mentions electronic records in a general form in Article 5, which discloses the contents of the Archive Fund of the Russian Federation. There are no other references to electronic records in the law. In this regard, we can conclude that in our country the law does not fully provide the long-term archival storage of electronic records. It can be the reason why the Digital Economy program points out the need for a legislative solution to the problems associated with clarifying the term of an electronic document, determining the procedures for storing of electronic documents, using and storing an "electronic duplicate (electronic image) of a document". Just note that clarifying the term of an electronic document will inevitably lead to the need to update the term "archival document". It is obvious that the existing definition does not fully reflect the understanding of the electronic document as an archival document, and the law does not fully contain the necessary and sufficient scope of norms regulating the functioning of electronic documents in records management and archives. In fact, this means the need for an appropriate modernization of the law on archives.

In connection with this, the question arises: to what extent and with what degree of detail should the specificity of work with electronic records in records management and archives be reflected in the law? It is hardly possible to answer this question without conducting an appropriate scientific research. The experience of a number of foreign countries demonstrates different approaches. There are examples of the development of a special legislation for a regulation of records management. However, the main paradigm of this vector of development is the development of conceptual documents that assign a leading role of archivists in electronic records management and their storage. This is evidenced by strategic documents of the National archives of the United States, Great Britain and a number of other countries with a developed archival system²⁵.

²⁵ „Digital Strategy” of the National Archives of Great Britain, <http://www.nationalarchives.gov.uk/documents/the-national-archives-digital-strategy-2017-19.pdf>; Strategy for Preserving Digital

It seems that, first of all, it is necessary to determine the categories of documents that should be included in the term “electronic documents”. Taking into account the scientific analysis carried out during the last decade, it was proposed to classify four groups of documents as “electronic documents”.

The first and the main group are those electronic documents, the whole life cycle of which takes place electronically.

The second are digital copies of paper and other analog documents.

As a third group, we can name databases, which in some cases can be specific objects of archival storage (registers, lists, cadastres). In the digital economy, based on data management, using blockchain technology, this category of archival “documents” attracts special attention.

The fourth group is web documents of the Internet, social networks, websites. They can also be regarded as specific electronic documents. It should be noted that archival science has not yet developed an unambiguous position regarding the archival storage of modern information resources: databases, electronic messages, registers, web sites and web documents. Therefore, here we can see a wide space for a scientific research. Only after a comprehensive scientific analysis and theoretical justification we can make conclusions about the expediency of storing of information of this type in the archives and fixing this concept in the archival legislation.

SUMMARY

Despite the active norm-setting work in the field of the implementation of electronic records and electronic records management, the legislation of the Russian Federation is not always consistent in regulation of the use of electronic records in management activities. Fragmentary nature of the legislation makes it difficult to use electronic records widely in all spheres of the society and the state and does not allow a full use of their advantages over paper documents. In this regard, the task of creating a strong normative and methodological base for working with electronic records in records management and archives continues to be relevant. It is also extremely important to develop legal acts that establish norms (standards, rules) for conducting interdepartmental workflow and measures of responsibility for their violation. The requirements established by the above-mentioned regulatory documents should be based on modern achievements of science, technology and information technologies, on international standards, and also take into account the conditions of documenting and records management in the Russian Federation and not violate the legal provisions established by the Constitution of the Russian Federation and other legislation.

Of course, the report reflects only the most general reflections on the prospects for the normative and legal regulation of the use of electronic records in our country. The professional community faces a great deal of difficult work on its development and improvement. This work will require not only professionalism of all participants, but also a certain degree of a change in the mentality, taking into account the provisions of the Information Society Development Strategy and the course for building a digital economy in the country. It seems that such a large-scale decisions will require the integration of efforts of scientists and experts of different areas of knowledge, including jurists, the role of public appraisal, public discussion of the strategic and tactical actions which are carried out in the field of records management and archival work.

SOURCES

- The decree of the President of the Russian Federation of May 9, 2017 No. 203 "About the Development strategy of information society in the Russian Federation for 2017-2030"// "Legislation of the Russian Federation", 5/15/2017, No. 20, Art. 2901.
- The order of the Government of the Russian Federation of July 28, 2017 No. 1632-r "About the approval of the Program "Digital Economy of the Russian Federation" // "Legislation of the Russian Federation", 8/7/2017, No. 32, Art. 5138.
- The plan of measures in the "Normative Regulation" direction of the Program "Digital Economy of the Russian Federation" (by the Government commission on use of information technologies for improvement of quality of life and conditions of conducting business activity (the protocol of December 18, 2017 No. 2) [Electronic resource] URL: <http://static.government.ru/media/files/P7LOvHUjwVJPINcHrMZQqEEeVqXACwXR.pdf>
- "I am grateful to archivists for their dedicated work". Interview of the head of Rosarkhiv A.N. Artizov// State archives. 2018
- Resolutions of the Government of the Russian Federation: from 2/9/2012 No. 111 "On the electronic signature used by executive authorities and local governments at the organization of electronic interaction about an order of its use and also about the establishment of requirements for ensuring compatibility of digital signature facilities"; from 6/25/2012 No. 634 "About types of the digital signature which use is allowed at the request for receiving the public and municipal services"; from 8/25/2012 No. 852 "About the approval of Rules of use of the strengthened qualified digital signature at the request for receiving the public and municipal services and about modification of Rules of development and the approval of administrative regulations of providing public services"; from 1/25/2013 No. 33 "About use of the simple digital signature when rendering the public and municipal services".
- The order of the Government of the Russian Federation from 4/2/2015 No. 583-r [On the approval of the List of types of documents provided by Rules of exchange of documents in electronic form at the organization of information exchange, est. by a resolution of the Government of the Russian Federation from 12/25/2014 No. 1494].
- The resolution of the Government of the Russian Federation from 12/25/2014 No. 1494 "On the approval of Rules of exchange of documents in electronic form at the organization of information exchange", etc.
- The order of the Ministry of Telecom and Mass Communications of the Russian Federation from 9/2/2011 No. 221 "On the approval of requirements for information systems of electronic records flow of the federal executive authorities considering the inclusion of processing of office information of limited distribution by means of these systems".
- Order of the Federal Security Service of Russia of 27.12.2011 № 796 "On Approval of Requirements for Digital Signature and Requirements to the means of the certifying center."
- Order of the Ministry of Communications of Russia and the Federal Service of Russia No. 186/258 of 27.05.2015 "On Approving Requirements for Organizational and Technical Cooperation of State Bodies and State Organizations through Exchange of Documents in Electronic Form."
- Letter of the Ministry of Labor of February 21, 2017 N 14-1 / OOG-1560 "On Electronic Payment Lists"
- Federal Law No. 97-FZ of 01.05.2017 "On Amending the Article 21 of the Federal Law" On Foreign Investments in the Russian Federation"
- The government resolution from 7/4/2017 No. 788 "On sending documents required for issuing of the construction license and permission to commissioning of the facility in electronic form".
- Information of the Federal Service for State Registration, Cadastre and Cartography dated 08.02.2017 "Rosreestr started accepting documents for registration of rights through the Internet under the new legislation".
- Letter of the Ministry of Finance of the Russian Federation and the Federal Tax Service of February 7, 2017 N BS-4-21 / 2140 @ "On the implementation on the Internet website of Rosreestr the possibility of obtaining an extract from the EGRN on cadastral value."
- Letter of the Federal Tax Service of Russia from 09.12.2016 N ED-4-15 / 23665 @ "On the development of a format

- and procedure for sending a notice on the recipient of documents used by tax authorities”
- Order of the Federal Tax Service of Russia of 10/01/2017 N MMV-7-14 / 4 @ “On approval of the forms and formats of documents used when accounting organizations and individuals as payers of insurance premiums and also an order of filling of these forms”
- Federal Law of 01.07.2017 No. 153-FZ “On Amendments to the Federal Law” On the Central Bank of the Russian Federation (Bank of Russia) “.
- Letter of the Ministry of Justice of the Russian Federation, Federal Customs Service of February 1, 2017 N 01-11 / 04730.
- Report on research work “Typical functional requirements (TFR) for electronic records management systems (ERMS) and electronic records storage systems (ERSS) in government archives”. VNIIDAD, 2017. SIF OF OCNTI VNIIDAD, No. 14376.
- Basic directions, results and prospects of VNIIDAD’s research on problems of records management and archival science in the Russian Federation (1991-2015). Analytical review / Rosarkhiv, VNIIDAD-M., 2016, p.44, 53-54.
- GOST R 7.0.8-2013 «System of standards on information, librarianship and publishing. Records management and

organization of archives. Terms and definitions” (approved by the Order of the Federal Agency for Technical Regulation and Metrology of October 17, 2013 N 1185-st); Records management. Terms and Definitions. Dictionary. M., VNIIDAD, 2013. 120 p.

“Rules of the organization of storage, acquisition, accounting and use of documents of Archival Fund of the Russian Federation and other archival documents in state authorities, local governments and organizations” Approved. Order of the Ministry of Culture of the Russian Federation of March 31, 2015 № 526 (Registered in the Ministry of Justice of Russia on 07.09.2015 N 38830.

Methodological Recommendations for the Application of the “Rules of the organization of storage, acquisition, accounting and use of documents of Archival Fund of the Russian Federation and other archival documents in state authorities, local governments and organizations”/ Report on research work on the State Contract No. 073 of November 30, 2015 M., VNIIDAD, 2016.

“Digital Strategy” of the National Archives of Great Britain, <http://www.nationalarchives.gov.uk/documents/the-national-archives-digital-strategy-2017-19.pdf>); Strategy for Preserving Digital Archival Materials (NARA) - <https://www.archives.gov/preservation/electronic-records.html> and others.

ARHIVSKA ZNANOST /ARCHIVAL SCIENCE »PER ASPERA AD ASTRA / SKOZI TRNJE DO ZVEZD THROUGH THORNS TO STARS«¹

ABSTRACT: Morda predstavlja današnji čas priliko, da podrobneje ali pa na novo opredelimo arhivsko znanost. Res je, da v literaturi zasledimo vrsto definicij, ki jih lahko brez problemov akceptiramo ali samo vzamemo na znanje.

Poraja pa se nam lahko upravičeno vprašanje ali so te definicije primerne tudi za današnji čas.

Razvoj študijskih programov arhivistike (1. stopnja), arhivistike in dokumentologije (2. stopnja) in arhivskih znanosti (3. Stopnja) na Alma Mater Europaea – Evropskem centru Maribor², kaže na to, da je definicijo arhivske znanosti potrebno opredeliti na novo. Osnove za to najdemo v novi definiciji » **Arhivistika je samostojna akademska, multi-disciplinarna in interdisciplinarna znanost**«³. Raziskave teh arhivskih znanosti so predstavljene v mnogih člankih in razmišljanjih mednarodno uveljavljenih arhivskih strokovnjakov iz celega sveta.⁴

Ključne rječi; definitions, archival science, realisation, defining archivistics in study programs

UVOD

Za vse znanosti velja, da s to besedo lahko opredeljujemo tiste dejavnosti, ki na svojem področju raziskovanja zadostijo kriterijem 1. poznavanja predmeta raziskovanja, 2. vzroke raziskovanja in 3. metodo raziskovanja.⁵

Taki pristopi raziskovanja veljajo tudi za arhivsko znanost, morda je najstarejša dejavnost arhivskih znanosti zajeta v priročniku za pisarniško poslovanje iz leta 1571⁶.

Nato lahko iščemo raziskovalne dejavnosti arhivskih znanosti v poslovanju z arhivskim gradivom⁷ v zadnjem času pa je arhivska znanost zajeta v obstoju elektronskega poslovanja in v nastanku elektronskih dokumentov.⁸

Meni najbližji je pregled arhivskih znanosti glede na definicije se prične pri dr. Wolfgangu Leeschu, ki za meto-diko, razčlenbo in pomen arhivistike (arhivske znanosti)⁹

¹ Referat je bil predstavljen na konferenci v Omanu, Muškat, maja 2018

² »Guidelines for a Graduate Program in Archival Studies«. Society of American Archivists. Archived from the original on 6 April 2007. Retrieved 2007-04-03.

³ Pearce-Moses, Richard (2005). »Archival Science«. A Glossary of Archival and Records Terminology. Society of American Archivists. Retrieved 2012-12-07.

⁴ Frank G. Burke, The future course of archival theory in the United States, *American Archivist* 44 (1981) 42-43. Eric Ketelaar, Archivalisation and Archiving, *Archives and manuscripts* 27 (1999) 54-61; Eric Ketelaar, *American Archivist* 63 (2000) 322-340. Eric Ketelaar, The difference best postponed? Cultures and comparative archival science, *Archivaria* 44 (1997) 142-148, repr. in P.J. Horsman – F.C.J. Ketelaar – T.H.P.M. Thomassen (eds.), *Naar een nieuw paradigma in de archivistiek. Jaarboek 1999 Stichting Archiefpublicaties* (Stichting Archiefpublicaties, 's-Gravenhage 1999) 21-27. Adapted from Ketelaar, E. (2008) Archives as Spaces of Memory, *Journal of the Society of Archivists* 29, 9-27, and Ketelaar, E. (2014) Archives, memories and identities" in: Caroline Brown (ed), *Archives and Recordkeeping. Theory into practice* (London: Facet), 131-70. Cook, T. (2013) Evidence, memory, identity, and community: four shifting archival paradigms, *Archival Science* 13, 95-120, here 116.

⁵ Luciana Duranti, Arhivski zapisi, Teorija in praksa, /prevedla Kolano-vić in Križman, Zagreb 2000, 242.

⁶ Weidling, T. (2013). »Den äldsta arkivlärän: Jacob von Rammingens båda läroböcker i registratur- och arkivskötsel från 1571, samt en monografi om arkiv från 1632 av Baldassare Bonifacio« [The oldest archival science: Jacob von Rammingen's two manuals of registry and archival management from 1571, and a monography on archives from 1632 by Baldassare Bonifacio]. *Scandinavian Journal of History* (in Swedish). 38 (2): 270-271. doi:10.1080/03468755.2013.776405.

⁷ Ernst Posner, »Some Aspects of Archival Development Since the French Revolution,« *American Archivist* 3, no. 3 (July 1940): 159-174. Terry Cook, »What is Past is Prologue: A History of Archival Ideas Since 1898, and the Future Paradigm Shift,« *Archivaria* 43, no. 1997 (February 1, 1997): 17-62.

⁸ Duranti, Luciana; Heather Mac Neil (January 1996). »The Protection of the Integrity of Electronic Records: An Overview of the UBC-MAS Research Project«. *Archivaria*. 1 (42): 46-67. Retrieved 2007-02-16.

⁹ Dr. Wolfgang Leesch, Methodik, Gliederung und Bedeutung der Archivwissenschaft, v: Archivar und Historiker, str. 13 sl.

ugotavlja, da sicer vsi poznajo arhiv, kot varuhe pomembnih pisnih virov, vendar o arhivski znanosti ne vedo ničesar. Tu so vzroki, da se postavljajo vprašanja ali je arhivistika sploh znanost in koliko je kot znanost relevantna.

Nadalje dr. Willy Flach v arhivski znanosti vidi vse tiste discipline, ki služijo varovanju, pripravi in posredovanju zgodovinskih virov.¹⁰ Vendar ta definicija ne zadostuje.

Šele dr. Adolf Brennecke, je glede na principe razvojnega načela arhivske znanosti, te uradno vpeljal leta 1897 v pruskem tajnem državnem arhivu. To je rezultat znanstvene utemeljitve nizozemskih arhivistov, saj postavlja logično zgrajen sistem, ki arhivsko znanost umešča v enak položaj z ostalimi znanostmi.

Sistem arhivske znanosti ima torej svoje nove korenine v teoriji nizozemskih arhivistov, ki so določili, »da je arhiv celota, ki je ni mogoče samovoljno oblikovati«. S tem je bilo postavljeno osnovno izhodišče za vsakega arhivista, » ki ne sme spisovnega gradiva izločevati in obravnavati posamezno« Vemo, da se to počne pri diplomatiki, glede na vsebino pa to pogosto počno tudi zgodovinarji. Arhivisti vedno in povsod sledijo najprej pripadnosti.

Arhivska znanost nima za cilj preiskovati posameznega dokumenta, ampak raziskuje;
 strukturo celotnega arhiva (fonda),
 pogosto zgodovino arhiva ali fonda,
 dokumente, ki so postali del tega arhiva (fonda),
 arhivsko teorijo,
 principe po katerih je bil arhiv (fond) urejen,
 obstoj posameznega arhiva (fonda) in
 obstoj njegove lastne ureditve.

Arhivska znanost ne more biti samo znanje o arhivskem gradivu, kakor tudi ne more biti poznavanje arhivskega gradiva samega, arhivska znanost.

Pojmovna razlika med (dokumenti) listinami, uradnimi spisi in matičnimi knjigami ter njihovimi pododdelki ter podobno, res lahko vzbuja interes pri zgodovinarjih in drugih uporabnikih arhivskega gradiva, pri arhivistih pa ne, ker ti pojmi sami po sebi ne predstavljajo arhivskega principa ureditve.

Glede na to lahko rečemo, da danes v dobi nastajanja velikih količin dokumentov, arhivisti ne potrebuje več znanja

10 Dr. Willy Flach, Vom Wesen der Archivwissenschaft, v: Archivmitteilungen, 1953, str. 42 sl.

s področja pomožnih zgodovinskih ved, kot so paleografija, diplomatika, sfragistika, geneologija, heraldika, ipd., res pa je tudi, da te vede svojih raziskav brez pomoči arhivistov in uporabe arhivskega gradiva ne bodo mogle uspešno izvajati.¹¹

ARHIVSKA ZNANOST - ARHIVISTIKA

Arhivistika je samostojna akademska multidisciplinarna in interdisciplinarna znanost kar tolmačimo s tem, da je **samostojna** – glede na pedagoško študijsko znanstveno raziskovalno pozicijo, **akademska** – glede pozicioniranja znotraj univerzitetnega oz. fakultetnega študija (Fakulteta za arhivistiko), **multidisciplinarna** – glede na različne in vsesplošne vsebine in informacije v arhivskem gradivu, **interdisciplinarna** – glede na poglobljen enoten sistem posamezne stroke in **znanost** – glede na to, da poznamo predmete, vzroke, metode in omejitve raziskovanja .

Arhivsko znanost delimo na;
 znanstveno raziskovalni del
 in strokovni del.

Ob pripravi tega teksta in ob upoštevanju knjige dr. Jožeta Žontarja, Arhivska veda v 20. stoletju¹², in po pregledu tovrstne strokovne literature, sem zbral in v nadaljevanju navajam nekaj **definicij**, ki so bile v nekoč v uporabi in so nekje aktualne še danes v vsakem primeru pa so tesno povezane z razvojem arhivske znanosti, torej z arhivistike na splošno.

*Arhivistika je veda, s katero označujemo neko znanje, ki se ukvarja s teoretičnimi in praktičnimi rešitvami na področju upravljanja z dokumentarnim in arhivskim gradivom.

*Arhivistika je nova znanost, ki se ukvarja z vrednotenjem, prevzemanjem, urejanjem, opisovanjem, dolgoročno hrambo, uporabo in z zagotavljanjem verodostojnosti arhivskega gradiva.

*Arhivistika proučuje znanja, ki so potrebna za obvladovanje dokumentarnega in arhivskega gradiva od njegovega nastanka, urejanja, vrednotenja, prevzemanja, opisovanja, dolgoročne hrambe, arhiviranja in tudi kasnejše morebitne uporabe, ne glede na to, ali je gradivo zapisano v klasični (papirni) ali elektronski obliki.

11 Dr. Wolfgang Leesh, Methodik, Gliederung und Bedeutung der Archivwissenschaft, v: Archivar und Historiker, 1985, str. 17. sl.

12 Jože Žontar, Arhivska veda v 20. Stoletju, Ljubljana 2003, 144 strani; V uvodnem delu je na straneh 9 in 10 objavljen izbor kvalitetne literature nastale med leti 1980 in 2000.

*Arhivistika je znanstvena veda, ki mora brez kompromisov obravnavati vsa področja arhivske teorije in prakse.

*Arhivistika je veda, katere cilj ni proučevanje posameznih dokumentov, temveč raziskovanje strukture celotnega arhivskega gradiva (raziskuje njegovo zgodovino, nastanek in pojavnost posameznih dokumentov, vzroke za nastanek in vzroke in načine za določanje arhivskega gradiva med dokumentarnim gradivom).

*Arhivistika je znanost, ki se ukvarja z arhivsko teorijo in prakso.

*Arhivistika je znanost, ki se ukvarja z formiranjem fonda.

*Arhivistika je znanost, ki se ukvarja z arhivskim in dokumentarnim gradivom in dokumenti.

*Arhivistika je znanost, ki se ukvarja s celotami, spisi in načini odlaganja spisov.

*Arhivistika je znanost, ki se ukvarja z urejenostjo dokumentarnega in arhivskega gradiva, zaradi dostopnosti.

*Arhivistika je znanost, ki rešuje pravna vprašanja arhivov, delovanje arhivov in standardov.

*Arhivistika je znanost, ki skrbi za organizacijo dela v arhivih.

*Arhivistika je znanost, ki ustvarja spoznanja in metode, ki bodo opravičile delovanje in obstoj arhivov.

*Arhivistika je znanost, ki proučuje obstoj, urejanje, upravljanje, vodenje, hrambo, vzdrževanje ter pomen arhivskega gradiva za dokazovanje nekih pravic države ali državljanov, opredeljuje pisno kulturno dediščino.

*Arhivistika je znanost, ki raziskuje:

arhivsko teorijo in prakso,
arhivsko tehniko,
arhivsko zakonodajo,
zgodovino arhivov,
in ostalo.

*Mednarodni pojem za izraz arhivistika je lahko tudi arhivologija.¹³ Opredeljena je kot veda o upravljanju in katalogiziranju arhivskega gradiva.

Primer 1. Iz spletnih strani Filozofske fakultete v Zagrebu, Hrvaška:

„Arhivistika je skupno znanje o naravi i značajkama arhivskega gradiva i djelatnosti arhiva. Arhivistika je razmjerno

mlada znanost, razvila se posljednjih sto godina i danas možemo reći da je oblikovala svoju teoriju, metodologiju i praksu. Arhivska teorija je skup arhivističkih ideja o tome što je arhivsko gradivo; arhivska metodologija je skup arhivističkih ideja o tome kako postupati s tim gradivom; arhivska praksa je primjena teoretskih i metodoloških ideja u određenim situacijama,

Primer 2. Wikipedija

»Arhivistika je pomožna zgodovinska veda, ki deluje na področju varovanja arhivskega gradiva. S pomočjo arhivistike raziskujemo arhiv kot institucijo, arhivsko dokumentarno gradivo in teorijo arhiviranja».

Primer 3. Archival Science - incl. option to publish open access - Springer

www.springer.com/cultural+and+media+studies/journal/10502

Archival Science promotes the development of archival science as an autonomous scientific discipline. The journal covers all aspects of **archival science** theory, methodology, and practice. Moreover, it investigates different ...

Primer 4. Springer

»Archival science, or archival studies, is the study and theory of building and curating archives, which are collections of recordings and data storage devices. To build and curate an archive, one must acquire and evaluate recorded materials, and be able to access them later. To this end, archival science seeks to improve ... »

POGLED V KRATKO ZGODOVINO ARHIVSKIH ZNANOSTI

Trditev, da je arhivistika mlada znanost ne drži povsem. Če gledamo na arhivistiko v širšem pomenu, potem moramo upoštevati zgodovino nastanka posameznih držav, ki so že v času ustanavljanja skrbele za svoje arhive in ob tem uporabljale oz. zaposlovale ljudi, ki so se ukvarjali in skrbeli za arhivsko gradivo.

V Stari Grčiji so mesta znotraj svojih središč gradila posebne prostore imenovane »arheion«, kjer so hranili arhivsko gradivo. V času rimskega imperija so poznani državni uradniki imenovani »tabularius« oz. arhivisti. Taki so delovali tudi na današnjem ozemlju Slovenije, kar dokazujejo tudi dva ohranjena spomenika - nagrobnika (v Ptuj, in v Ljubljani), ki prinašata podatke o tabulariusu. Znano je tudi, da je Karel Veliki v mestu Achen, v centru svoje države imel

¹³ O pomenu besede, piše doc. dr. Miroslav Novak v gradivu za akreditacijo magistrskega študijskega programa Arhivistike in dokumentologije. Maribor, 2012

prostor za arhiv in v njem zaposlene, ki so skrbeli za hrambo arhivskega gradiva.

Navedeno na kratko dokazuje, da arhivistika ni mlada veda, vendar pa za vsa obdobja ni ohranjenih podatkov, ki bi dokazovali oziroma s katerimi bi utemeljevali obstoj arhivistike. Obstoj nekaterih elementov sodobne arhivistike sega jo v 16. stoletje in so povezane so z ustanavljanjem oziroma formiranjem nacionalnih držav. Ko so nastajale nacionalne države, so nastajale tudi državne institucije in z njimi povezani so tudi nastanki nacionalnih arhivov.

Arhivistika kot znanost, ki je daljše časovno obdobje imela in še danes ima svoj razvoj, ki je tesno povezan in je v soodvisnosti od:

- tehničnega razvoja, formiranja arhivskih prostorov (arhitekturna vprašanja, vprašanja lokacije arhiva, notranja razporeditev prostorov), ustreznosti arhivskih škatel (izdelava, material, uporaba), klimatskih, varnostnih in drugi pogojev tehničnega varovanja,

- strokovnega razvoja (strokovna obdelava gradiva, urejanje, popisovanje, klasifikacija, itd).

Arhivistika kot znanost je v zadnjih desetih, dvajsetih letih povezana z razvojem informacijskih tehnologij oziroma informacijske družbe (področje nosilcev podatkov, dokumentov, nastalih v digitalni obliki, digitalizacijo gradiva,...).

Arhivistika kot znanost se je in se še med drugim ukvarja s vprašanji:

- odbiranja arhivskega gradiva med dokumentarnim gradivom

- zbiranja in hranjenja arhivskega gradiva (dokaz o poslovanju države, državnih inštitucij, dokazovanje neke pravice države ali posameznika, za raziskave,...

- javnosti in uporabe arhivskega gradiva

- digitalizacije gradiva

- arhivske zakonodaje (prvi arhivski zakon v Sloveniji 1966)

- uveljavljanja arhivskega gradiva (določanje arhivskega gradiva pri ustvarjalcih)

- usposabljanj za delo z dokumentarnim in arhivskim gradivom.

ZAKLJUČKI

Odperta ostajajo še mnoga vprašanja, saj je med drugim nedorečena pozicija glede uvrščanja arhivske znanosti v področje humanističnih ali družboslovnih znanosti.

Poskušajmo uveljaviti definicijo da je » Arhivistika samostojna akademska multidisciplinarna in interdisciplinarna znanost« saj so od ohranjenosti in dostopnosti arhivskega gradiva odvisne mnoge znanstvene raziskave, pa naj gre za zgodovino ali v glavnem vseh zgodovinskih pomožnih ved, kakor tudi historične geografije, umetnostne zgodovine, zgodovine književnosti in podobno, med drugim tudi mednarodnih odnosov in politike, knjižničarstva, muzejstva, arhitekture, ekonomije, medicine, gradbeništva, strojništva, prava in vseh področji delovanja valoriziranih ustvarjalcev, ki so dolžni po preteku določenih let predati svoje arhivsko gradivo v pristojne arhive¹⁴.

Brez uporabe arhivov resnih raziskav ne bo !

Na koncu naj o arhivskih znanostih zapišem, da je arhivistika kot ciljna znanost, oblika znanstveno raziskovalne dejavnosti, ki se ukvarja s problemi nastajanja, obdelave, varovanja in uporabe arhivskega gradiva.

Jasno je tudi, da znanstveno urejen arhiv (arhivski fond) po ureditvi odseva prvotno ureditev (provenienco), kakor tudi način delovanja ustvarjalca.

Le na tak način je omogočen znanstveniku, raziskovalcu, uporabniku neposreden dostop do virov – podatkov, ki so temeljnega pomena za njihove raziskave.

Prav zaradi tega pa države ustanavljajo državne arhive, kako zanje skrbijo pa je lahko ugotoviti s posameznimi analizami.

Posebnost arhivskih znanosti torej arhivistike je znanstveno raziskovalni in študijski sistem evidentiranja arhivskega gradiva v arhivih izven lastne države.

14 I. C. Becker, V. Koal, Archivische Handeln, Strategien und Perspektiven unter dem Einfluss neuer Technologien, Archivschule Marburg, Nr. 62, 2017, 240 strani, več avtorjev.

Perhaps now is a chance to re-define archival science in its core or at least in more detail. We can find a series of definitions in literature that we can accept or take knowledge of without problems.

However, a reasonable question may arise whether these definitions are appropriate for modern times.

The development of study programs in archival science as well as archives and records management at Alma Mater Europaea - European Center Maribor shows that the definition of archival science needs to be redefined. Now we know "archivistics (or archivology) is an independent academic, multidisciplinary and interdisciplinary science«.

Key words: definitions, archival science, realisation, defining archivistics in study programs

Today we have an opportunity to define archival science in more detail or even re-define it. We can find a series of definitions in literature that we can accept or take knowledge of without problems. Some of the most important are listed.

The archival study programs at Alma Mater Europaea - European Center Maribor show that the definition of ar-

chival science needs to be re-defined, since we know »archivistics (or archivology is an independent, academic, multidisciplinary and interdisciplinary science«. That requires an approach to archival theory and practice as a profession from research positions and evaluation of results using established criteria.

Many issues are still open. For example; an unspecified position regarding the classification of archival science into the field of humanities or social sciences, and the establishment of the definition that introduces archivistics (or archivology) as an independent academic multidisciplinary and interdisciplinary science. Many scientific research depend on the preservation and accessibility of archival material. This is especially true for history and mainly all historical auxiliary, as well as historical geography, art history, history of literature and the like. This also includes international relations and political studies, librarianship, museums, architecture, economics, medicine, construction, engineering, law and basically all work fields of valorized creators.

It is right for countries to establish state archives that protect archives as a written cultural heritage and as a memory of nations. How to do this is yet another story.

ARHIVI I LJUDI U DIGITALNOM SVIJETU – INTERAKCIJA, KOMPLEMENTARNOST I SINERGIJA

Sažetak: Europska arhivska zajednica desetljećima aktivno radi na stvaranju zajedničke informacijske infrastrukture i kulturnih sadržaja, što je vidljivo kroz različite programe i projekte, posebno arhivske baze podataka i portale. U radu će se prikazati dosadašnja iskustva i mogućnosti na ovom području na primjeru suvremenih digitalnih portala kao što su APE, Mapi i platforme ICARUS-a: Monasterium i Topotka te druge tekuće aktivnosti usmjerene su na suradnju, umrežavanje i dostupnost povijesnih izvora. potencijali digitalnih tehnologija iskorišteni u svrhu otvaranja javnosti dosada neispričanih priča

Ključne riječi: digitalni arhivi, arhivski portali, suradnja, projekti, ICARUS

Uvod

Raznovrsni i brojni programi i aktivnosti suvremenih arhiva usmjereni su na suradnju sa strukama i stručnjacima različitih profila, umrežavanje s kulturnim, znanstvenim i obrazovnim ustanovama i korisnicima te poboljšanje pristupa arhivskim informacijskim izvorima, kao i praćenje tekućih društvenih i informacijskih trendova, od kojih su u arhivima najzastupljeniji digitalizacija i otvorenost. Podršku takvom djelovanju pružaju i brojni europski projekti koji koriste digitalne tehnologije za stvaranje zajedničkih sadržaja i mreža kulturne baštine s ciljem njihova otvaranja javnosti i izgradnji mozaika europske kulturne raznolikosti. Najnovije globalne inicijative razvoja digitalnog društva od kulturnih ustanova, uključujući i arhive, očekuju i sudjelovanje na europskom tržištu čija se ostvarenja temelje na jedinstvenoj infrastrukturi, digitalnim sadržajima, interoperabilnosti, e-uslugama i konkurentnosti.¹

Digitalno okruženje arhivima pruža neograničene mogućnosti, no donosi i brojne izazove koji od arhivske zajednice stalno traže nova, interdisciplinarna znanja i stručne i

tehničke kompetencije i vještine, kao i partnerstva i podrške na lokalnoj i globalnoj razini. Na tom tragu, djelovanje stručnih tijela u europskom okruženju (EBNA, EAG, EURBICA, ICARUS i dr.) posvećeno je arhivskoj suradnji „bez granica“, pokretanju i poticanju inovativnih projekata i pristupa istraživanju povijesnih izvora, stvaranju zajedničke informacijske infrastrukture i korištenju suvremenih tehnologija za lakšu dostupnost i iskoristivost informacija u arhivima.

Širok raspon aktivnosti i raznovrsni načini djelovanja arhivske zajednice imaju za cilj podizanje svijesti o važnosti arhiva i arhivske djelatnosti u široj javnosti, a zajednički projekti temelje se na interdisciplinarnim i kreativnim suradnjama. Sve kroz njih ostvarene aktivnosti – od razvoja tehničkih alata, opisnih standarda, širenja digitalne dostupnosti povijesnih izvora, promocije obrazovnih potencijala baštinskih ustanova, razvoja nove publike do produbljivanja svijesti o zaštiti arhivskoga gradiva, većoj dostupnosti povijesnih izvora, poticanja zajednice na čuvanje vlastitog pamćenja i uključivanje u zajedničku povijest – usmjereni su na praktičnu realizaciju informacijskog potencijala arhiva i njihovo oblikovanje u „kamenje temeljca informacijskog društva“ što je vizija kakvu je pred njih postavilo Međunarodno arhivsko vijeće.

Tekući europski arhivski projekti podrazumijevaju da arhivi u svome radu upotrebljavaju suvremene tehnologije, posebno u predstavljanju arhivskih zapisa i različitih povijesnih izvora javnosti – od svojih mrežnih stranica do raznovrsnih tematskih i institucionalnih portala, različitih baza podataka, digitalnih platformi i virtualnih zbirki. Usporedno s tim rješenjima razvijaju se i različiti programski alati za pregled i pretraživanje podataka u arhivima, standardi opisa i modeli za razmjenu podataka kako bi arhivske informacije bile interoperabilne i umrežene s drugim informacijskim izvorima.

Dostupnost arhivskoga gradiva danas neizbježno podrazumijeva online pristup obavijesnim pomagalima i samom arhivskom gradivu, online kataloge registre te raznovrsne baze podataka, podložnih stalnim promjenama oblika i

¹ *Digitalna agenda za Europu*, <http://www.europski-fondovi.eu/sites/default/files/dokumenti/Digitalna%20agenda%20za%20Europu.pdf>, 17. lipnja 2017.

funkcionalnosti koje slijede razvoj ICT-a; interaktivnost je postala uobičajena usluga, a umrežavanje je otvorilo dosada nezamislive mogućnosti uspostavljanja veza između različitih vrsta arhiva i arhivskoga gradiva, kao i između arhivskih i drugih informacijskih izvora.

Svi ti razlozi, uz globalne društvene, tehnološke i gospodarske promjene, usmjerili su interes arhivske zajednice na dijeljenje znanja i najboljih praksi, povezivanje različitih tekućih inicijativa i razvoj zajedničkih platformi koje će olakšati dostupnost informacijama o arhivima i stvoriti jedinstveni informacijski resurs o arhivskom gradivu.

Zajednički rad partnera i brojnih kulturnih, znanstvenih i obrazovnih ustanova u okviru projekta Europskog arhivskog portala i ICARUS mreže na razvoju i održavanju digitalnih platformi poput Topoteke i Monasteriuma primjer su dobre i proaktivne suradnje i povezivanja arhiva i korisnika u svrhu približavanja povijesnog i kulturnog naslijeđa svim građanima, kao i razumijevanja značaja koji javne informacije, dokumentacija i arhivsko gradivo imaju za očuvanje i dostupnost toga naslijeđa, život zajednica i pojedinaca, društvenu uključenost, kulturnu razmjenu i raznolikost. Kako se ovi, kao i većina drugih tekućih arhivskih projekata, temelje na konceptu dostupnosti izvora, informacija i usluga svima, razvijanju i poboljšanju pristupa digitalnim i mrežnim informacijskim izvorima te razvoju informacijskih portala, baza podataka i e-servisa, arhivska zajednica može iz njih učiti kako arhivi mogu doprinijeti izgradnji suvremenog informacijskog društva i društva znanja.

Europski arhivski portal

Europski arhivski portal (*The Archives Portal Europe - APE*) je virtualni arhiv koji javnosti pruža besplatan pristup arhivskom gradivu u Europi u svrhu upoznavanja europske povijesti i kulture. Na portalu su dostupni podaci o arhivskim ustanovama diljem Europe i povijesnim izvorima koje oni čuvaju, do danas više od 268.000.000 opisnih jedinica iz više od 7.000 arhiva, a mogu se pretraživati i pregledavati u svojem povijesnom kontekstu prema različitim parametrima.

Europski arhivski portal jedan je od najvažnijih rezultata suradnje europskih arhiva i stručnih tijela u posljednjem desetljeću. Razvijen je kroz dva međunarodna projekta: APEnet² i APEX³, uz potporu Europske komisije, u kojima je u

razdoblju 2009. – 2015. o sudjelovalo više od 30 projektnih partnera iz isto toliko europskih država. Od listopada 2015. Europski arhivski portal održava i razvija APEF (*Archives Portal Europe Foundation*), financijski neovisna platforma koju podržavaju nacionalni arhivi zemalja sudionica.

Tijekom šestogodišnjeg rada u okviru APEnet i APEX projekata tijekom kojih je APE osmišljen, razvijen i implementiran, uloženi su su značajni naponi u primjeni standarda zajedničkih europskih profila međunarodnih XML shema EAD (*Encoded Archival Description*), EAC-CPF (*Encoded Archival Context* – korporativna tijela, osobe i obitelji), EAG (*Encoded Archival Guide*) i METS (*Metadata Encoding and Transmission Standard*) te stvaranje alata za upravljanje i objavljivanje složenih podataka iz različitih arhiva diljem Europe. Uz to, APE usko surađuje s Europeanom kako bi arhivsko gradivo bilo pretraživo i vidljivo u okviru zajedničkog online kulturnog portala na kojem su predstavljeni baštinski objekti iz knjižnica, arhiva, muzeja i audiovizualnih zbirki. Kao strateški partner Europeane APE podržava zajednički rad na razvoju jedinstvene digitalne infrastrukture za kulturnu baštinu diljem Europe.

Slika 1. Mrežna stranica APE⁴

Cilj APEnet projekta bila je izgradnja internetskog portala za dokumente i arhive u Europi, kao zajedničkoj pristupnoj

² *Archives Portal Europe Network*, <http://www.apenet.eu/>, 17. lipnja 2017.

³ *Archives Portal Europe network of eXcellence*, <http://www.apex-project.eu/>, 17. lipnja 2017.

⁴ *Archives Portal Europe*, <https://www.archivesportaleurope.net>, 12. veljače 2018.

točki za europske arhivske opise i digitalne zbirke, koji će ujedno biti i tematski arhivski agregator za Europeanu. Prva faza projekta započela je 2009., a unutar tri godine 20 nacionalnih arhiva uključilo se u konzorcij i započelo sa dostavom svojih podataka na zajednički portal. U 2012. je započeo APEX, okupljajući 28 projektnih partnera – nacionalne arhive i ICARUS, koji se nastavio na APEnet s ciljem proširiti, produbiti, unaprjeđivati i održavati ovu inicijativu, na način da se povećava kvaliteta i količina isporučenog digitalnog arhivskog sadržaja u Europeanu.

Arhivski zapisi na Portalu mogu se pretraživati putem ključne riječi koju je moguće kombinirati sa dodatnim opcijama (samo digitalni sadržaji, poklapanje s barem jednom riječi, definiranje polja koje se želi pretraživati, vrste pomagala, datuma dokumenta i dr.). Postoje i dodatne funkcionalnosti pretraživanja koje omogućuju definiranje broja pogodaka po stranici, lista zadanih termina za pretraživanje, opcija pretraživanja države ili pojedine ustanove, „Moje stranice“ i druge mogućnosti. Digitalni sadržaj zastupljen na Portalu označen je ikonama koje upućuju na tekst, slike, zvuk ili video.

Arhivske jedinice rezultati pretraživanja prikazani kroz obavijesna pomagala i vodiče mogu se pregledavati na dva načina – u obliku popisa ili kontekstualnog pregleda koji omogućuje pogled na arhivsku jedinicu unutar hijerarhijske strukture opisa.

Arhivsko gradivo na Portalu pregledava se putem obavijesnih pomagala, vodiča ustanove i tematskih vodiča. Obavijesna pomagala pružaju detaljan, hijerarhijski strukturiran opis arhivskog gradiva i informacije o njegovoj dostupnosti te poveznice s digitalnim snimkama u slučajevima gdje su dostupne. Vodič ustanove omogućuje pregled svih fondova i zbirke jedne ustanove te poveznice s obavijesnim pomagalom u slučajevima gdje postoje. Tematski vodiči omogu pregled određene vrste gradiva (npr. fotografije) ili popis gradiva koje se odnosi na određenu temu (npr. I. svjetski rat), bilo da se nalazi u jednoj ili više ustanova.

Mapire portal

Mapire je arhivski portal za pregled povijesnih karata Habsburške Monarhije i europskih gradova i naselja, pokrenut s ciljem prezentacije kartografskog materijala putem mrežnog sučelja potkrijepljenog suvremenim GIS rješenjima. Naziv Mapire nastao je sintezom riječi karta (eng. map) i carstvo (eng. empire) što upućuje na sadržaj portala koji je rezultat međunarodne suradnje više nacionalnih i gradskih

Slika 2. Pretraživanje APE

arhiva i katastarskih ureda u kojima se čuvaju katastarske i povijesne karte predstavljanje na portalu, znanstvene podrške (*Department of Geophysics and Space Science, ELTE*) i mađarske tvrtke ARCANUM, koja financira i razvija projekt.

Slika 3. Mrežna stranica Mapire portala⁵

Glavni izvor gradiva na Mapire portalu je Ratni arhiv Austrijskog državnog arhiva, koji predstavlja jednu od najvećih zbirki povijesnih karata na svijetu i čuva brojne rukom izradene karte Habsburške Monarhije i šire, kao i brojne tiskane karte iz drugih zemalja.

⁵ Mapire – The Historical Map Portal, <https://mapire.eu/en/>, 17. lipnja 2017.

Na Mapire-u je do danas predstavljeno i pretraživo između 150.000 i 200.000 katastarskih karata nastalih vojnim izmjerama iz Austrije (čuvaju se Saveznom uredu za mjeriteljstvo i geodetske poslove), Mađarske (čuvaju se u Mađarskom nacionalnom arhivu, područnim arhivima i katastarskim uredima), Hrvatske (čuvaju se u Hrvatskom državnom arhivu i pojedinim područnim državnim arhivima), Slovenije (čuvaju se u Ratnom arhivu Austrijskog državnog arhiva), Dalmacije (čuvaju se u Ratnom arhivu Austrijskog državnog arhiva) i Transkarpatske regije (čuvaju se u Područnom arhivu u Beregovu, Ukrajina). Uz katastarske karte iz ovih zemalja, zaobjavu na Portalu traže se i izvori iz Slovačke, Češke, Galicije, Bosne i današnjeg dijela Srbije koji je pripadao Habsburškoj Monarhiji. Osim područja Habsburške Monarhije na Mapire portalu se nalaze i druge karte iz Ratnog arhivu Austrijskog državnog arhiva – karte gradova: Rim, London, Moskva, Pariz, Beč i dr. te karte Francuske, Italije, Velike Britanije, Njemačke, Belgije, Švicarske, Španjolske itd. Uz njih to su i izvori iz drugih europskih ustanova kao što su povijesne karte Budimpešte i karte Finske i Norveške.⁶

Slika 4. Primjer pretraživanja Mapire karata prema nazivu mjesta

Važan dio aktivnosti na obradi digitaliziranih karata je georeferenciranje, za koji je ARCANUM razvio softver za objavu koristeći OpenLayer za objavu karata i razvijajući dodatne karakteristike koje omogućuju pregled starih karata upotrebom neke od suvremenih karata kao podloge, a uz postavljanje prozirnosti stare karte može se dobiti pregled

obje karte istovremeno što omogućuje usporedbu stanja nekog područja nekad i danas. Također je moguće dobiti i sinkronizirani pogled pri kojem se zaslon preglednika dijeli na dva kartografska prikaza čije je područje prikaza uvijek jednako. Kao suvremene karte koje se koriste Mapire nudi Google Streets Map, Open Street Map, Google Satellitemap i Google Hybridmap, a podržan je i trodimenzionalni prikaz koji se ostvaruje putem Google Earth dodatka.

Stare karte i mape dostupne na portalu Mapire podijeljene su u više cjelina: karte vojnih izmjera, katastarski planovi i stare karte europskih gradova. Katastarski planovi rezultat su franciskanske katastarske izmjere (1817–1861) koju je naredio car Franjo I., a izmjera je obuhvatila područje čitave Habsburške Monarhije. Karte nastale na temelju triju vojnih izmjera obuhvaćaju:

- I. vojnu izmjeru (1763–1787) koja sadrži karte Hrvatske, Slovenije i Vojvodine,
- II. vojnu izmjeru (1806–1869) koja uz sadržaj 1. izmjere sadrži i karte Dalmacije,
- III. vojnu izmjeru (1869–1887) koja uz sadržaj 1. i 2. izmjere sadrži i karte Bosne.

ICARUS suradnička mreža

Međunarodno udruženje ICARUS (*International Center for Archival Research*) osnovano je 2007. u Beču, gdje mu se i danas nalazi sjedište. Djelovanje ICARUS-a posvećeno je izgradnji i održavanju zajedničke informacijske platforme i pružanju stručne i IT podrške baštinskim ustanovama, povezivanju arhiva i drugih ustanova koje se bave očuvanjem kulturne baštine te pružanje podrške i razvijanje projekata i strategija posvećenih dostupnosti arhivskoga gradiva u digitalnom okruženju.

ICARUS danas ima oko 200 članova iz 35 država Europe, SAD-a i Kanade, među kojima su različite vrste javnih (nacionalni, regionalni i gradski) i privatnih (biskupijski, samostanski i specijalni) arhiva, razne kulturne i znanstvene ustanove i udruge – knjižnice, muzeji, instituti, akademske ustanove i stručna udruženja te predstavnici ICT sektora. Aktivnosti ICARUS zajednice mogu se pratiti putem mrežne stranice i društvenih mreža na kojima su dostupni različiti dokumenti, izvješća, vijesti i drugi materijali. U deset godina svojeg djelovanja ICARUS

⁶ Sandor Biszak, *MAPIRE – Povijesne karte Habsburške Monarhije*, @rhivi, 2, Zagreb, 3017, 7-8

je pokrenuo i sudjelovao u više EU projekata i aktivno je uključen u brojne arhivske programe i inicijative, poput APEX-a. Radeći na širenju mreže, suradnji s komplementarnim inicijativnima i dijeljenju resursa, ICARUS je postao i član APEF-a (a APEF je član ICARUS mreže), jedan je od članova upravnog vijeća novo pokrenutog *European Time Machine* projekta te aktivno suraduje s EURBICA-om na održavanju Europskog arhivskog bloga.

ICARUS zajednica je jedinstvena mreža stručnjaka, ustanova i udruga s raznolikom opsegom i vrstama aktivnosti; od 2015. godine dva puta godišnje izdaje i vlastiti časopis *Insights: Archives and People in the Digital Age* koji izlazi na engleskom i njemačkom jeziku i dostupan je i u digitalnom obliku,⁷ a također je pokrenula i uređuje Europski arhivski blog. Uz aktivno sudjelovanje u raznovrsnim projektima (*CrArC – Crossborder Archives, Men and Books, Net.Archiv, Charters Network, Pro Domo, APEX, ENArC – European Network on Archival Cooperation, Archivum Rhenanum, St. Stephanin Vienna: The architecture of written sources, co-op* i dr.), ICARUS je pokrenuo i održava online portale: *Matricula*, *Monasterium* i *Topoteka*, okuplja radne grupe (*MOM-CA, Didactics, Cadastral Maps, Population Registers*), organizira predavanja, predstavljanja, stručne i znanstvene skupove i susrete, omogućuje razmjenu znanja i iskustava kroz *Mobility Grant Program* te pruža podršku članovima i partnerima u svim aktivnostima koje povezuju i umrežavaju stručnjake i institucije na nacionalnoj i međunarodnoj razini.

Kako je, uz digitalizaciju gradiva, jedan od ciljeva ICARUS-a i dugoročni razvoj zajedničke održive infrastrukture za zaštitu pisane kulturne baštine, prije nekoliko godina osnovano je i udruženje prijatelja ICARUS4all kako bi korisnici arhiva i svi koji podupiru ovakva nastojanja mogli pridonijeti osiguravanju održivosti ICARUS-ovih digitalnih platformi, digitalizaciji i istraživanju povijesnih izvora i drugim povezanim aktivnostima. Također, suradnja i timski rad između ICARUS i ICARUS4all stručnjaka, istraživača i zainteresiranih pojedinaca svih profila (arhiva, sveučilišta, genealoških i zavičajnih istraživačkih institucija i dr.) doprinosi povezivanju, unaprjeđenju i aktivnom razvoju novih projekata u okviru ICARUS-a. Novi je praktični iskorak u širenju mreže napravljen u 2016. osnivanjem ICARUS Hrvatska – hrvatske arhivske mreže stručnjaka, ustanova i korisnika.

⁷ *Insights: archives and people in the digital age*, <http://icar-us.eu/en/insights-archiv/>

Slika 5. Mrežna stranica konzorcija ICARUS⁸

Središnje mjesto u ICARUS-ovim aktivnostima zauzimaju projekti kojima je cilj digitalizirati i opisati arhivske izvore kako bi oni na izravan i jednostavan način postali dostupni javnosti. Svi izvori objavljeni na ICARUS-ovim digitalnim platformama uvoze se i u Europeanu. Portal *Monasterium* gradio se kroz različite projekte i aktivnosti, počevši sa projektom pod nazivom *Monasterium.Net* prije desetak godina do *co-op*-a danas, i postao je najveći virtualni arhiv srednjovjekovnih i novovjekovnih isprava u svijetu. *Matricula*, portal matičnih knjiga, omogućuje objavu i pretraživanje ovih najčešće korištenih izvora za genealoška istraživanja u obliku digitalnih snimaka kojih je trenutno dostupno oko 16.000.000 iz Austrije, Njemačke, Poljske i Srbije. Platforma *Topoteka* ima za cilj izgradnju povijesnog identiteta zajednice interakcijom lokalnih ustanova i pojedinaca koji posjeduju arhivsko gradivo i stvaranje mrežnog arhiva lokalne povijesti i/ili teme.

Razvoj, održavanje i unaprjeđenje tehničkih i korisničkih funkcionalnosti ovih digitalnih platformi planira se i realizira u okviru različitih programa i aktivnosti posvećenih „digitalnoj baštini“ i dostupnosti kulturnog naslijeđa, povezivanju postojećih inicijativa i razvijanju zajedničkih platformi koje olakšavaju pristup informacijama i pridonose stvaranju jedinstvenih informacijskih resursa o arhivskom gradivu. Njihov je zajednički cilj osiguravanje mreža i okvira za stva-

⁸ ICARUS: InternationalCenter for ArchivalResearch [citirano: 2017-06-17]. Dostupno na: <http://icar-us.eu/en/>

ranje kvalitetnog digitalnog sadržaja koji će se integrirati u APE i Europeanu, a uključuju različite vrste i opseg aktivnosti, između ostaloga digitalizaciju i opis gradiva, integraciju digitalnih sadržaja u postojeće nacionalne i međunarodne portale, razvoj standarda za indeksiranje i razmjenu zapisa te istraživanja tehničkih alata i korisnika.

Digitalna platforma Monasterium

Digitalna platforma Monasterium koju ICARUS razvija od 2008. godine europski je virtualni arhiv srednjovjekovnih i novovjekovnih isprava. Monasterium portal trenutno sadrži oko 870.000 digitalnih snimaka 650.000 povelja iz više od 170 ustanova iz 15 europskih zemalja: Austrije, Njemačke, Hrvatske, Slovenije, Rumunjske, Španjolske, Poljske, Mađarske, Estonije, Češke, Italije, Švicarske, Srbije, Slovačke i Makedonije. Gradivo je organizirano u fondove i zbirke i pretraživo na različitim jezicima, a broj dostupnih izvora peridično raste.

Cilj suradnika u MOM-CA (*Monasterium Collaborative Archive*) je sustavno razvijati ovaj arhiv, održavati njegovu trajnu dostupnost i umrežavati ga s drugim povijesnim online izvorima te se stoga kontinuirano radi i na njegovz tehničku razvoju i održavanju i na promicanju njegova korištenja u nastavi i povijesnim istraživanjima putem aktivnosti kao što su MOM škole, MOMathon i sl.

Slika 5. Mrežna stranica Monasterium portala⁹

Elementi opisa dokumenata na portalu usklađeni su s CEI (*Charters' encoding initiative*) standardom, metapoda-

ci se mogu uvesti putem Excel radnih listova, a o njezinu tehničkom razvoju brine *Cologne Centre for e-Humanities* (CCeH). U zajedničke aktivnosti na Monasterium platformi – korištenje i opis dokumenata te razvoj tehničkih alata – mogu se uključiti svi zainteresirani, a radno sučelje se sastoji od nekoliko elemenata: online alata za uređivanje dokumenata, metapodataka diplomatičkog opisa (više od 70 opisnih polja), korisničkih zbirki, korisničkih dokumenata, automatskog spremanja podataka i moderirane objave.

Slika 6. Korisničko radno sučelje Monasteriuma

Održivi razvoj Monasterium platforme, od njezinih početaka 2002. godine do danas, ICARUS je osigurao njezinim uključivanjem u različite projekte i partnerske inicijative, pa je tako i tehnički dio aktivnosti u okviru co:op projekta bio usmjeren prema ovoj platformi. To uključuje unaprjeđenje i razvoj novih tehničkih funkcija koje omogućuju aktivnije uključivanje korisnika u pripremi i objavi sadržaja na portalu, širenje istraživačkih potencijala digitaliziranih dokumenata i nove mogućnosti suradnje sa stručnjacima i ciljanim korisničkim skupinama.

Digitalna platforma Topoteka

Najmlađa ICARUS digitalna platforma – Topoteka – nastala je okviru co:op projekta kao alat za stvaranje mrežnog arhiva lokalne povijesti i/ili teme, poticanja čuvanja i istraživanja lokalne povijesti i promocije pisane baštine.

⁹ Monasterium, <http://www.monasterium.net>, 17. lipnja 2017.

Slika 6. Mrežna stranica Topoteka portala¹⁰

Izgradnja kreativne mreže arhiva i korisnika koju promovira projekt co:op temelji se na povezivanju stvaratelja arhivskoga gradiva s ustanovama koje ga čuvaju, odnosno povezivanju baštinskih ustanova sa zajednicama u kojima djeluju. Suradnja se provodi organizacijom javnih programa (povijesnih predavanja, radionica i drugih vrsta događanja) u interakciji s lokalnim ustanovama i pojedincima koji posjeduju arhivsko gradivo s ciljem stvaranje mrežnog arhiva lokalne povijesti i/ili teme. Za to je razvijena digitalna platforma Topoteka koja na jednostavan način omogućuje digitalizaciju i objavljivanje raznovrsnih povijesnih izvora (fotografija, dokumenata, tiskovina, AV zapisa) i korištenje interaktivnih IT alata za njihovo opisivanje, predstavljanje i pretraživanje.

Suradnja zajednice na izgradnji vlastitog lokalnog arhiva uključuje brojne aktivnosti koje produbljuju osjećaje za zaštitu arhivskog gradiva, povećavaju dostupnost privatnih arhiva, aktivno povezuju baštinske i obrazovne ustanove (arhive, muzeje, knjižnice, škole, povijesne, kulturne i zavičajne udruge) i uključuju sve građane u čuvanje i promociju povijesti i tradicije svojeg zavičaja.

Uz to, izgradnja virtualnog arhiva i predstavljanje takvog gradiva putem online portala, kao i mogućnosti stvaranja drugih informacijskih produkata na temelju takvih baza podataka, ubrzavaju i olakšavaju razmjenu, prikupljanje predstavljanje informacija, istraživanja, objavljivanje i snimanje

povijesnih izvora i čine ga javno dostupnim. Za tehničko održavanje i razvoj Topoteke zadužen je ICARUS, a partneri u okviru co:op projekta, članovi ICARUS-a i svi drugi zainteresirani promiču njeno korištenje za izgradnju lokalnih arhiva koji okupljaju gradivo, sjećanja i znanja raspršeno u raznovrsnim privatnim, lokalnim i drugim zaboravljenim izvorima.

Slika 7. Topoteka Podsused iz Hrvatske

U protekle dvije godine diljem Europe je izgrađeno više od 200 virtualnih zbirki Topoteka: u Austriji, Mađarskoj, Češkoj, Hrvatskoj, Njemačkoj, Italiji, Estoniji, Finskoj, Rumunjskoj, Švedskoj i Španjolskoj, koje su povećale vidljivost lokalnih zajednica na regionalnom i nacionalnom području, potaknule brojne lokalne aktivnosti („Donesite vlastitu prošlost“, „Dani povijesti“ i dr.) i programe te pomogle u promociji kulturnih

¹⁰ Topoteka, <http://www.topotheque.eu>

i drugih manifestacija i povijesnih specifičnosti pojedinih područja. Kroz njih se mogu upoznati privatni obiteljski dokumenti i fotografije (obitelj Bischoff), pratiti promjene života i krajolika pojedinih malih mjesta (diljem Europe) ili poznatih lokalnih znamenitosti (bečki Prater). Aktivna podrška arhiva ovom projektu putem razvoja tehničkih alata, opisnih standarda (opisna polja u Topoteci su u skladu s ISAD(G) normom), širenja digitalne dostupnosti povijesnih izvora te poticanja zajednice na čuvanje vlastitog pamćenja i uključivanje u zajedničku povijest, pridonosi podizanju svijesti o važnosti arhiva i arhivske djelatnosti u široj javnosti.

Zaljučna razmatranja

Suradnja i umrežavanje su osnovni pojmovi koji opisuju djelatnost i nastojanja arhivske zajednice u suvremenom okruženju. Arhivske ustanove i službe, stručna udruženja, institucije i stručnjaci različitih profila suradnju i zajednički djeluju kroz raznovrsne projekte, programe i inicijative na razvoju i održavanju strategija, politika, alata i rješenja koja svi mogu dijeliti i koristiti.

Uz tradicionalne temeljne zadaće arhiva: osigurati zaštitu i dostupnost arhivskoga gradiva, sastavne dio djelovanja arhiva danas je i promoviranje otvorenog pristupa arhivima i arhivskom gradivu (poštujući načela zaštite privatnosti i sigurnosti), kao i uključivanje u globalne integracije koje uključuju nadnacionalni i meta-arhivski pristup, što donosi i rekonceptualizaciju načina na koje arhivska teorija i praksa doživljaju svoju društvenu ulogu i lokalnu odgovornost. Također se traži i čvršće umrežavanje i uključivanje više dionika, što se želi postići poticanjem različitih projekata i inicijativa, u čemu je potrebna i suradnja s obrazovnim, akademskim, kulturnim, baštinskim, IT sektorima i raznim

Slika 8. Prikaz i opis jednog dokumenta (razglednica) u Topoteci

korisničkim skupinama.

Suvremeno informacijsko društvo od arhiva očekuje da doprinose ekonomskom rastu, demokratskoj odgovornosti i kulturnoj baštini, posebno tako da omoguće dugotrajnu dostupnost i iskoristivost arhivskim zapisima i podacima. U skladu s time, aktivnosti arhiva sve više su usmjerene na digitalizaciju, veću dostupnost arhivskih izvora te njihovo povezivanje s drugim informacijskim izvorima u cilju stvaranja zajedničkih korisničkih sadržaja i mreža kulturne baštine. Iz perspektive arhiva ovo novo okruženje i nova partnerstva zahtijevaju zajedničko djelovanje i interakciju sa stručnjacima, organizacijama i ustanovama različitih područja i specijalnosti za razvoj novih sposobnosti i profesionalnih vještina. Projekti kao što su APE, i Mapire te ICARUS aktivnosti na razvoju i održavanju digitalnih platformi poput Monasteriuma i Topopoteke, primjer su proaktivnih praksi suradnje, inovativnosti i otvorenosti koji potiču na nove inicijative i partnerstva.

REZIME

Europska arhivska zajednica već desetljećima aktivno radi na stvaranju zajedničke informacijske infrastrukture i kulturnih sadržaja, što je vidljivo kroz različite programe i projekte, posebno arhivske baze podataka i digitalne portale. Digitalno okruženje arhivima pruža neograničene mogućnosti, no donosi i brojne izazove koji od arhivista stalno traže nova, interdisciplinarna znanja i stručne i tehničke kompetencije i vještine, kao i partnerstva i podrške na lokalnoj i globalnoj razini. Uz suradnju s kulturnim i znanstvenim ustanovama, nastavljajući i razvijajući takve trendove, u arhivima se sve više pojavljuju i nove inicijative usmjerene na povezivanje ustanova koje čuvaju povijesne izvore sa stvarateljima i zajednicom u kojoj djeluju te ciljanim korisničkim skupinama.

Potencijali arhiva u osmišljavanju i provođenju aktivnosti i programa koji povezuju arhive s korisnicima i potiču aktivne suradnje, razvijaju inovativne pristupe istraživanju povijesnih izvora i omogućuju njihovu online dostupnost, neograničeni su i javnost ih je tek počela otkrivati. Korištenje digitalnih tehnologija u otvaranju javnosti arhivskih izvora, kao i aktivnosti usmjerene su na suradnju, umrežavanje i dostupnost povijesnih izvora, potiču se i različitim europskim projektima, koji se prikazuju u ovom radu na primjeru suvremenih arhivskih portala kao što su APE, Mapire i platforme ICARUS-a: Monasterium i Topoteka.

ARCHIVES AND PEOPLE IN DIGITAL WORLD – INTERACTION, COMPLEMENTARITY AND SYNERGY

Abstract: The community of European archivists has been working on the creation of a common informational and cultural infrastructure for decades, which is evident in various programs and projects, especially from archival databases and portals. The paper puts forward the experiences and potentials fulfilled in this domain so far, illustrated by contemporary digital portals such as APE, Mapire and ICARUS's platforms Monasterium and Topotheque, as well as other ongoing activities aimed at cooperation, interaction and the availability of historical sources. The potentials of digital technology are exploited in order to reveal the untold stories to the public.

Key words: digital archives, archives portals, cooperation, projects, ICARUS

ИЗАЗОВИ У ЗАШТИТИ КУЛТУРНИХ ДОБАРА

Апстракт: Културна добра представљају творевине од изузетног културног, историјског и друштвеног значаја за државе. Јавни интерес за културна добра постоји због тога што упознавање културне баштине открива идентитет народа који је живео и постојао на одређеном локалитету. С обзиром на општи државни интерес, напад на њих, рушење или крађа би довели до економских губитака и емотивне дестабилизације људи. Безбедност и заштита културних добара су нормативно и институционално устројене на међународном, регионалном и националном нивоу. Најзначајнији међународни документ у вези са заштитом културних добара је Хашка конвенција донета под покровитељством УНЕСКО-а. У оквиру држава су донети одређени закони, као и планови и мере заштите културних добара у мирондопским, ратним условима, али и у случају ванредне ситуације.

Кључне речи: безбедност, заштита, културна добра, УНЕСКО, УНИДРОИТ

Увод

Културна добра су предмети, уметничка дела и друге творевине археолошке, етнографске и историјске природе. Према Марвину Шнајдеру културна добра су: „одређене ствари из прошлости, које морамо чувати како бисмо знали одакле смо дошли и да на основу њих добијемо идеје куда идемо” (Vilus, 2007). Интерес за заштиту културних добара је постојао одувек, али је тек у двадесетом веку нормативно-правно конципиран. Културна добра су тековине од јавног интереса за државу и нацију, јер су најбољи доказ њеног постојања на одређеном простору.

У међународним и националним документима се наводи велики број дефиниције културне баштине, односно културних добара. Заједничка карактеристика наведених теоријских одређења је *заштита културних добара*. Први покушај регулисања и заштите културних добара је извршен у оквиру Организација Уједињених нација за образовање, културу и науку, одн. УНЕСКО-а, седамдесе-

тих година двадесетог века, када је усвојена Конвенција о мерама за забрану и спречавање увоза, извоза и преноса својине културних добара. Од оснивања Организације Уједињених нација за образовање, културу и науку до 2018. године, усвојено је пет мултилатералних уговора који су допринели прецизном дефинисању концепта „културних добара”, што је систематично приказано и раду.

Културна добра су била мета напада у ратним условима, али су уништавана и крадена и у мирондопским условима, тако да је њихова заштита постала приоритет у националним безбедносним стратегијама. У раду је дат систематичан приказ најцитиранијих научних радова и нормативно-правних докумената из ове области. Прегледом најрелевантнијих референци као највећи изазови у заштити културних добара набројани су: крађа културних добара, ванредне околности и ванредне ситуације, непостојање јединствене правне дефиниције културне баштине и недостатак свести о овој проблематици, као и недостатак људских и материјалних ресурса. Без обзира на њихов културни, археолошки, историјски и економски значај, свако културно добро мора бити очувано и заштићено.

1. Правни и институционални оквир за заштиту културних добара

Да би креирали стратегије, планове и мере заштите културних добара, превасходно их треба дефинисати и класификовати. Културна добра поседују историјски, духовни и симболични значај, аутентичност и јединственост (Throsby, 2003: 280). Прва универзална међународна конвенција посвећена заштити културног наслеђа је Хашка конвенција из 1954. у којој је садржан први покушај дефинисања заштићених добара. Културна добра која ова конвенција штити дефинисана су у члану 1. Конвенције као „покретна или непокретна добра“, као што су „споменици архитектуре, уметности историје, верски или лаички, археолошка места, скуп грађевина које су као целина од историјског или уметничког интереса“, али и

„уметничка дела, рукописи, књиге и други предмети од уметничког, историјског или археолошког интереса“, те „научне колекције и важне колекције књига, архива или репродукција напред наведених (МХП, 2007).¹ Према Конвенцији Уједињених нација о украденим или незаконито извезеним културним добрима, у наставку текста (УНИДРОИТ), културна добра се дефинишу као: „она добра која су на религиозној или световној основи од значаја за археологију, преисторију, историју, литературу, уметност или науку и припадају једној од категорија набројаних у анексу уз ову Конвенцију“.²

За разлику од културног добра, које садржи уметничку, амбијенталну, урбанистичку вредност, вредност изворности, реткости, репрезентативности и целовитости, појам *културна баштина* садржи научну, образовну, културну и културну вредност (Masarovic, 2001). Легитимно је појам културне баштине употребљавати уз појам културног добра или као његов синоним, али културну баштину би требало разумети као виши родни појам који се односи на укупност културних добара (Šošić, 2014). Културна баштина, одн. културна добра представљају срж идентитет људских заједница и целог човечанства, стога њихова заштита мора имати примат у свим безбедносним стратегијама и плановима.

1.1. Правна заштита културних добара на међународном нивоу

Заштита културних добара представља моралну обавезу појединца, заједнице и човечанства, која мора бити и правно утемељена. Најзначајније конвенције које су од средине двадесетог века до 2018.године фундамент за разумевање појмова културне баштине, одн. културног добра и њихове заштите су:

- *Хашка конвенција за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба из 1954.године*, представља први универзални инструмент заштите културних добара у оружаном сукобу и основ свих каснијих правних правила која регулишу заштиту културног наслеђа, уопште.
- *Конвенција о мерама забране и спречавања незаконитој увоза, извоза и преноса културних добара из 1970.*

године, подстиче на међународну културну сарадњу сматрајући да недозвољени увоз, извоз и пренос својине културних добара ометају узајамно разумевање народа (UNESCO, 1970).

- *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине из 1972.године*, на основу које се констатује да културној баштини и природној баштини све више прети уништење, не само услед класичних узрока пропадања већ и због промена у друштвеном и економском животу које отежавају ситуацију уношењем нових феномена оштећења и разарања и сматрајући да заштита те баштине на националном плану често бива непотпуна због обимности средстава која су за њу потребна и недостатка економских, научних и техничких средстава у земљи где се налази објекат који треба заштитити, стога је треба заштитити као део опште баштине целог човечанства (Службени лист СФРЈ - Међународни уговори, бр. 56/74).
- *Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа* (ревидирана) – Савет Европе, 1992. године, на основу које је признато да европско археолошко наслеђе суочено са озбиљном опасношћу од пропадања због великих градитељских подухвата, као и због природних опасности, илегалних и ненаучних ископавања и недовољне јавне свести. Потврђено је да је неопходно увести одговарајуће управне и научне процедуре надзора и да потреба за заштитом археолошког наслеђа треба да се одрази у урбанистичком и просторном планирању као и политикама културног развоја (Европска конвенција, 1954).
- *Конвенција о украденим и противправно извезеним културним добрима* – Међународни институт за унификацију приватног права (УНИДРОИТ), 1995. године, примењује се на захтеве који имају међународно значење, реституцију украдених културних добара; поврат културних добара однесених с територије државе уговорнице супротно њеном законодавству које уређује извоз културних добара са сврхом заштите њене културне баштине (члан 1).
- *Конвенције о заштити подводне културне баштине из 2001.године*,
- *Универзална декларација УНЕСКО-а о културној разноликости*, 2001.године,
- *Конвенције о заштити нематеријалне културне баштине из 2003.године*, које одражавају развој пои-

¹ Више о томе у: Хашки правилник уз IV Хашку конвенцију из 1907, чл. 23(г), 27, 28 и 56, Извори МХП, 2007, стр. 311

² Више о Конвенцији на: <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention> Преузето: 15.05.2018.године.

мања културне баштине и културног добра у међународном праву,

- *Начела о сарадњи о заједничкој заштити и преносу културног материјала* – Светско удружење за међународно право (ILA), 2006.године, не истичу у први план захтев за враћање културног добра, већ указују на потребу да стране учине максималне напоре да се договоре о најбољем начину како да се заштите културна добра, пре него што се донесе одлука да се она врате из једне земље у другу.

Горе наведене конвенције, декларације и начела су призната у међународном праву и представљају фундамент заштите културних добара. Треба истаћи да између заштите културних добара у миру и рату постоји одређена веза, јер заштита би требало да буде трајан и јединствен подухвата са цивилизацијским обележјем и истоветним циљем: *заштита, чување и поштовање културних добара* (Сок, 2010: 273).

1.2. Правна заштита културних добара на националном нивоу

У Републици Србији заштита културних добара је уређена Законом о културним добрима. На основу Закона о културним добрима Републике Србије културна добра су дефинисана као: “ствари и творевине материјалне и духовне културе од општег интереса” (“Службени гласник РС”, бр. 71/94). Културна добра у зависности од физичких, уметничких, културних и историјских својстава могу се поделити на:

- *непокретна културна добра*: споменици културе, просторне културно-историјске целине, археолошка налазишта и знаменита места,
- *покретна културна добра*: уметничка дела, архивска грађа, филмска грађа и стара ретка књига (“Службени гласник РС”, бр. 71/94).

Заштита културних добара у Републици Србији је под надлежношћу Министарства културе и информисања и Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд. У Сектору за културно наслеђе, који је саставни део Министарства културе и информисања се обављају послови: праћење и анализирање стања у делатности заштите и очувања непокретног, покретног и нематеријалног културног наслеђа, задужбина и фондација; праћење и надзор над реализацијом програма заштите културног наслеђа на Косову и Метохији праћење стања и надзор

над реализацијом програма заштите културног наслеђа на Унесковој листи Светске баштине, на Унесковој Репрезентативној листи нематеријалног културног наслеђа, културног наслеђа од посебног значаја, као и културног наслеђа које се налази у иностранству; предлагање стратегија и мера за њихово унапређивање и финансирање; израду јединственог програмског и финансијског плана који се односи на рад библиотека и установа заштите; решавање у управним стварима у области библиотеке, архивске и музејске делатности и археолошких истраживања, као заштите и коришћења културног наслеђа; утврђивање и категоризацију културног добра од великог и изузетног значаја за Републику, као и брисање културних добара из регистра;

праћење и иницирање међународне билатералне и мултилатералне сарадње у области непокретног, покретног и нематеријалног културног наслеђа, библиотеке, музејске, архивске делатности и археолошких истраживања; имплементација међународних стандарда и конвенција из области културног наслеђа; међуресорна координација у спречавању незаконитог промета уметничко-историјских дела и културних добара;³

Након што се успостави нормативно-правни и институционални оквир заштите културних добара, приступа се креирању заштитних мера и механизма за њихову имплементацију у пракси.

2. Начела и изазови у заштити културних добара

Начела и мере заштите културних добара на основу међународног хуманитарног права могу се примењивати у условима мира, ванредних ситуација и у ратним условима. У односу на класичне појмове и методе заштите културних добара, као што су одржавање, санација, реставрација, реконструкција и обнова, Повељом из Буре је успостављена и нова синтагма управљања променама. Њоме се појава сматра прихватљивом ако је опсег могућих промена такав да у најмањој мери утиче на смањење културног значаја. Под новом синтагмом промена подразумева се: разумевање локације и културног значаја неког добра, идентификација свих фактора ризика и изазова, креирање планова заштите, припрема плана управљања променама са одређивањем приоритета, неопходних

³ Више о томе на: http://www.kultura.gov.rs/cyr/zastita-kulturnog-nasledja/o_sektoru Преузето: 19.05.2018.године

ресурса у реализација плана, имплементација плана у пракси и праћење примене плана заштите културних добара (Burra Charter, 2013). Опште је прихваћено становиште да заштита културних добара захтева правни оквир и да има три темељна услова: препознавање културног добра, тј. одређење његовог нивоа културног значаја и граница заштите, затим израду Конзерваторског плана управљања и контролу и праћење промена (Dumbović Bilušić, 2013).

2.1. Начела заштите културних добара

Општа начела заштите изнета у Препоруци за очување и савремену улогу заштићених подручја (Recommendation Concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas UNESCO, Nairobi, 1976.) још увек нису актуелна, а односе се на промоцију хармоничног развоја који укључује очување културне баштине и стварање нових вредности, подстицање локалног развоја, унапређење квалитета живота људи уважавањем културне баштине и културних добара, успостављање национале, регионалне и локалне политике у циљу заштите културне баштине (Dumbović Bilušić, 2013). Према Конвенцији УНИДРОИТ-а: мере привремене или конзерваторске природе предвиђене на основу прописа државе уговорнице у којој се добро налази могу предузети чак и када је захтев за реституцију или повраћај добра поднет судовима или другим надлежним органима друге државе уговорнице. Овим одредбама се обезбеђује безбедност културног објекта, његов евентуални извоз, нестанак, оштећење или уништење уколико се са њим не поступа на стручан начин. Између “произвођача” и “потрошача” конфликтни, антагонистички, често дијаметрално супротни и зато су многи са сумњом посматрали процесе унификације правила о којима је напред било речи. Неки и даље сматрају да ће ти текстови тешко да се примене у пракси, зато није необично што преговори око доношења УНИДРОИТ Конвенције нису били нимало лаки (Vilus, 2007).

Мере заштите свих покретних и непокретних културних добара којима се прописује основни ниво заштите културних добара обухваћени су Хашком Конвенцијом. Чланом 3 ове Конвенције, Високе стране уговорнице се обавезују „да припреме још за време мира, чување културних добара, која се налазе на њиховој сопственој територији од предвиђених последица оружаног сукоба, предузимајући мере које оне сматрају неопходним (Слу-

жбеном листу СФРЈ – Међународни уговори, бр. 4/1956). Како у Конвенцији нема прецизних упутстава по питању мера заштите, Други протокол у члану 5 доноси цео сет припремних мера заштите које државе чланице треба да предузму против предвидивих последица оружаног сукоба, у складу са чланом 3 Конвенције. Ове мере укључују „припреме инвентара, планирање мера за ванредна стања за заштиту културних добара од структурног рушења, припрему за премештање покретних културних добара, обезбеђење за адекватну заштиту на месту таквих добара и одређивање компетентних власти одговорних за чување културног добра“ (МХП, 2007: 574). Списак мера није исцрпан, већ само индикативан, и њиме се дају оперативне смернице за извршавање обавеза прописаних чланом 3 Конвенције.

2.2. Изазови у заштити културних добара

Због великог значаја за национални и културни идентитет једног народа, културна добра су била мета напада и крађе и у ратним и у мирондопским условима. Поред оружаних и терористичких напада на културна добра, безбедносне претње које их могу угрозити су природне и техничко-технолошке катастрофе. Природне и техничко-технолошке катастрофе могу узроковати ванредне ситуације, које негативно утичу на безбедност културних добара.

Као један од највећих изазова у заштити културних добара се може навести *крађа културних добара* (Harris, 1996). Последњих година двадесетог века и почетком двадесет првог века, крађа, пљачке и трговина културним и уметничким предметима су све чешћа појава са великом порастом и светских размера. Стручњаци међународних полицијских и царинских организација наглашавају важност обликовања јавног мњења о овој проблематици, као чиниоца који би олакшао дужност полиције и царине у откривању и сузбијању криминалитета у вези са културним добрима. Поред међународних политичких и безбедносних институција који би требало да региструју, спречавају и боре се против илегалног преношења или извоза предмета, круцијални носилац одговорности за заштиту културних добара је држава на чијој територији се налазе (Korać, 2005).

Када говоримо о крађи културних добара, стање у Републици Србији је забрињавајуће. На основу података Министарства унутрашњих послова Републике Србије у

периоду 2006-2014.године је извршено чак 1.472 кривичних дела у вези са културним добрима. Крађама и неовлашћеним извођењем археолошких радова су највише угрожени локалитети из римског периода, као и сакрални објекти, поготово цркве и манастири. Међу украденим предметима се наводе најћешће: уметничке слике, предмети од злата и сребра, иконе, крстови, старо оружје, итд (Radović, 2016: 52).

У Републици Србији је заштита културних добара од крађа и других облика криминалитета регулисана Кривичним закоником, Законом о културним добрима и Царинским законом. Институционална заштита такође постоји од 2001.године, када је у оквиру МУП-а, конституисан посебан Одсек за сузбијање кријумчарења културних добара.⁴

Други изазов у заштити културних добара су ванредне ситуације. Ванредне ситуације представљају измењено стање друштвене заједнице изазвано догађајима великих размера, који могу бити узроковани дејством природе или човека и који доводе до престанка функционисања друштвеног система и великих последица поживот становништва и њихову имовину, материјална и културна добра (Van de Wale, 2008). У Републици Србији су деловање, проглашавање и управљање ванредним ситуацијама; систем заштите и спасавања људи, материјалних и културних добара и животне средине од елементарних непогода, техничко-технолошких несрећа - удеса и катастрофа, последица тероризма, ратних и других већих несрећа уређени Законом о ванредним ситуацијама (Сл. гласник

РС, бр. 111/2009, 92/2011 и 93/2012). Ванредне ситуације могу довести до великих материјалних и људских губитака и до оштећења културних добара, стога се њихова превенција и репресија морају узети у обзир приликом креирања заштитних планова и стратегија.

Трећи изазов у заштити културних добара можемо навести непостојање јединствене правне дефиниције културне баштине. У прошлости су критеријуми идентификације неког објекта као културне баштине били *историјске и уметничке вредности*, данас су додати: културна вредност, вредност националног идентитета и материјална вредност. Дошло је до промене и у приступу приликом идентификовања и приоритизовања неког објекта као важног за културну баштину. Од нормативног приступа, објективне и систематичне природе до рестриктивног приступа, који се заснива на капацитетима неког објекта да изазове одређене вредности и постане друштвено значајан на основу материјалне природе (Vesco, 2010). Дефиниције културне баштине, односно културних добара у многостраним међународним уговорима разликују, јер су прилагођене предмету и сврси сваког појединачно уговора (Forrest, 2012.) У процесу идентификовања и дефинисања заштите културних добара легитимно место имају поред научника и стручњака и појединци, као и друштво. Свако културно добро и ентитет културне баштине има право на заштиту, као што и сваки појединац има право да учествује у заштити неког културног добра без обзира на његов историјски, друштвени, културолошки или неки други значај (European Landscape Convention, 2000; Faro Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, 2005). Упркос разликама и специфичностима које постоје у дефиницијама културне баштине, одн. културних добара оно што је заједничка карактеристика свих дефиниција је обавеза појединца, друштва и државе да сачува и заштити културну баштину.

Четврти изазов може бити недостатак јавне свести и ангажовања грађана у погледу заштите културних добара, као и недостатак стручњака који ће се бавити заштитом и промовисањем значаја културних добара. Због неуспешности образовног система са потребама у реализацији конкретних конзерваторских захвата и у истраживању културних добара је дошло до недостатка људских ресурса, тј. стручњака за заштиту културних добара. Посебан проблем представља недостатак стручних кадрова – конзерватора свих струка: историчара уметности,

4 Више о томе на: http://www.mup.gov.rs/wps/portal/sr/search/lut/p/z1/pVPLbtpAFPOVNizNTEywh-5soG4gkAZKiWdj-TEYt36AHZjJKIEX_YWqX0GIolZR1W8Y_1GvoZVKmoJQLEvzul9zz9xzEUVXiIbmOnPn1tC04ezTiXjotmXTjQs9i7UXgsrkjrE6uiNiImJrsOmtQRsXIpN9u9DqmiTVxJR_ffvEUXUDtN5OkP6PLN8zzZ8QA-r2HSCcolZkvlpUvolURbbrBWFkQvTQeSwQ9VBzNz2HKSfWLLtkKYoSKJsCqcOIYKJiS2IDUecWkR2cANvEJgZ2zNjkbH4Bun8J_9a3PM1f6jwb3xVKe6LD7D5wr8Xn_iq-MzXff5Q3JVHMPwoPsLIHV-DYVUmgywbpNfOjYK5jxfz7IT_weB3qoUfQQBN3N8W8vu4i6fmRtdaGEVp24iMzsymIW17IYrmdpOk9eVHEV53lec6PI9VktTqr4qYhZlKToascR6UBT_ovHeRtqklbSaKCN6vgMeCw9lqNxGMUB1DE6ssVA4hEC0c46gCBR XUObiFisP4WQ20FtK43ab2kssmfL4zhITlp943LcGU15R4-BvlGivtHhY_qnykus9AHkNbyvRqRnPNd3kA5BB967xYlqMPYlg2uQwN65nwfjgNS3_40nvJ_204bVcAOjrfaZdauogt5d3p4rvwCCWv0Q/dz/d5/L2dBISevZ0FBIS9nQSEh/?sourceContentNode=Z6_O9M61G02KOBKCOA6BR0BST2082&search_query=%D0%BE%D0%B4%D1%81%D0%B5%D0%BA%D0%BA%D0%B7%D0%B0%D0%81%D1%83%D0%B7%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B0%D1%9A%D0%B5%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%98%D1%83%D0%BC%D1%87%D0%B0%D1%80%D0%B5%D1%9A%D0%B0&y=0&x=0 Преузето: 20.05.2018.године

архитеката, археолога, етнолога, као и отежано спровођење едукације, стручног и научног усавршавања (Национални савет за културу, 2012). Поред недостатка стручних и образовних кадрова који ће се бавити овом облашћу, постоји и проблем изумирања старих заната, који су неопходни за одговарајући третман заштите непокретног културног наслеђа.

На међународном плану подизањем свести о овој теми бави се Међународни савет за споменике и споменичке целине (у наставку текста ИЦОМОС). Овај савет представља међународну невладину организацију основана 1965. године ради промоције теорије, методологије и научних техника које се примењују у конзервацији, заштити и унапређењу културног наслеђа у свету. Чланови ИЦОМОС-а промовишу подизање јавне свести, разумевање, приступ и подршку наслеђу, подстичући аргументоване дебате, едукацију, програме обуке и посебно међународну размену информација. Они подржавају колеге професионалце и подучавају млађе колеге промовишући етички утемељену конзерваторску праксу, ради унапређења ширег схватања филозофије, стандарда и метода конзервације. ИЦОМОС национални комитети отворени су за различите, одговарајуће квалификоване будуће чланове са искуством и посвећеношћу професији. Члан 6: Чланови ИЦОМОС-а препознају потребу многих конзерваторских пројеката за интердисциплинарним приступом, који унутар тимског рада захтева сарадњу стручњака, техничара, администрације, занатлија и друштвених заједнице.⁵

На националном нивоу промоцијом културне баштине, подизањем свести и образовању кадрова у вези са заштитом културних добара баве се државне и невладине организације попут: Министарства заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Републички завод за заштиту споменика, Покрајински секретаријат за заштиту животне средине, Универзитет у Београду, Млади истраживачи Србије, Покрет горана Србије и многа друга еколошка удружења.⁶ Без научног бављења овом темом не постоје могућности да се сачувају културна баштина и културна добра једне државе. Пример добре праксе је програм *ХОРИЗОН 2020* који представља програм у оквиру кога ће Европска унија у периоду од 2014-2020. године финансира истраживачке и иновацијске пројекте

у вези са енергетским и еколошким активностима.⁷ Међутим у оквиру овог значајног програма су изостављена истраживања из области културе, уметности и археологије. Дискриминација ових области и укидање фондова на основу којих би се финансирани пројекти из области заштите културне баштине указују на низак ниво свести у ЕУ о важности идентификовања и приоритизовања заштите културних добара.

Као последњи, али не мање важан изазов наводи се недостатак финансијских ресурса. Проблем недовољног финансирања присутан је не само у области техничке заштите, већ и у области едукације, стручног и научног усавршавања, међународне сарадње (Национални Савет за културу, 2012).⁸

3. ЗАКЉУЧАК

Идеја о заштити културних добара као “заједничком наслеђу човечанства” је постојала одавно. Међутим први пут је нормативно дефинисана у Хашкој конвенције из 1954. године о заштити културних добара у случају оружаног сукоба. Ова универзалистичка идеја се помирила са разноврснишћу културних израза, дефиниција и улогом националног и међународног законодавства у њеној реализацији. У раду је приказана примена међународних и националних нормативних стандарда у очувању и заштити културних добара са акцентом на Организацији Уједињених нација за науку, културу и образовање (УНЕСКО) и Конвенцији Уједињених нација о украденим или незаконито извезеним културним добрима, у наставку текста (УНИДРОИТ).

Као највећи изазови у заштити културних добара се наводе културни вандализам и крађа културних добара, ванредне ситуације, непостојање јединствене правне дефиниције појма културне баштине, као ширег аспекта културних добара и неизграђена свест о важности ове тематике за националну безбедност једне државе. Још један значајан изазов у заштити културних добара је недостатак људских и финансијских ресурса, без којих није могуће креирати заштитне мере и планове и применити их у пракси.

⁵ Више о томе на: <http://icom.museum/> Преузето: 21.05.108.године

⁶ Више о томе на: http://www.zzps.rs/novo/index.php?jezik=la&strana=korisne_veze Преузето: 21.05.2018.године

⁷ Више о Хоризон 2020 на: <https://balkangreenenergynews.com/rs/otvoren-konkurs-horizon-2020-za-projekte-pametnih-gradova-energetskih-sistema-obnovljivih-goriva/> Преузето: 23.05.2018.године

⁸ Више о томе на: <http://www.nsk.gov.rs/> Преузето 29.05.2018.године

У Републици Србији је заштита културних добара регулисана Законом о културним добрима и под покровитељством Министарства заштите животне средине и Министарства културе и информисања, чији рад још увек није организован и координисан. Стога се препоручује интегрисана и координисана сарадња приватног и јавног сектора, академске и политичке елите са циљем подизања свести о важности заштите културних добара и њиховом вишеструком значају за државу. Културна добра представљају необновљив ресурс и општи интерес за Републику Србију, тако да њихова заштита мора бити приоритет у одбрамбеним и безбедносним стратегијама.

THE CHALLENGES OF PROTECTING CULTURAL PROPERTY

Abstract: Cultural property is defined as the creations of exceptional cultural, historical and social value for a country. The public interest for cultural property exists because getting to know one's cultural heritage reveals the identity of the people who lived in a certain locality. Having in mind the general public interest of cultural property, any assault, demolition or theft would lead to economic loss and emotional damage to people. The safety and protection of cultural property is normatively and institutionally organised on an international, regional and national level. The most significant international document regarding the protection of cultural property is the Hague Convention, drawn up under the auspices of UNESCO. On a state level, certain legal acts are passed, together with plans and measures of protection of cultural property in peacetime, wartime, and in states of emergency.

Key words: safety, protection, cultural goods, UNESCO, UNIDROIT

ЛИТЕРАТУРА

1. Dumbović Bilušić, B. (2013). Kulturna baština u Hrvatskoj pred novim izazovima. *Kvartal: kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj*, 10(1-2), 6-11.
2. Van De Graaf, P., & Wale, S. (2008). The identification and detection of *Spongospora subterranea* and factors affecting infection and disease. *American Journal of Potato Research*, 85(4), 247.
3. Vecco, M. (2010). A definition of cultural heritage: From the tangible to the intangible. *Journal of Cultural Heritage*, 11(3), 321-324
4. Vilus, J. (2007). Pravna zaštita kulturnih dobara. *Zbornik radova Prve regionalne konferencije o integrativnoj zaštiti, Kulturni pejzaž-savremeni pristup zaštiti kulturnog i prirodnog naslijeđa na Balkanu*.
5. Korać, H. KRIJUMČARENJE I ILEGALNA TRGOVINA KULTURNIM DOBRIMA. *PRAVNE TEME*, 132.
6. Marasović, T., Kulturna baština, sv. I, Split, 2001., str. 9. Usp. takoder Forrest, C. J. S, International Law and the Protection of Cultural Heritage, London, 2010., str. 1. et seq
7. Radović, N., Samardžić, R., & Đurđević, Z. (2016). KRIMINALITET U VEZI SA KULTURNIM DOBRIMA U SRBIJI. *DEFENDOLOGIJA*, 3(37).
8. Throsby, D. (2003). 22 Cultural sustainability. *A handbook of cultural economics*, 183.
9. Forrest, C. (2012). *International law and the protection of cultural heritage*. Routledge.
10. Harris, M. (1996). Scientific & (and) Cultural Vandalism. *Alternative LJ*, 21, 28.
11. Šošić, T. M. (2014). Pojam kulturne baštine-međunarodnopravni pogled. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 51(4), 833-860.
12. Хашка конвенција за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба из 1954.године
13. Конвенција о мерама забране и спречавања незаконитог увоза, извоза и преноса културних добара (UNESCO, 1970).
14. Конвенција о заштити светске културне и природне баштине (Службени лист СФРЈ - Међународни уговори, бр. 56/74).

15. Препорука о међународној заштити културне имовине и промету уметничких дела (Савет Европе, 1988).
16. Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа (Савет Европе, 1992).
17. Конвенција о украденим и противправно извезеним културним добрима – Међународни институт за унификацију приватног права (УНИДРОИТ, 1995).
18. Конвенције о заштити подводне културне баштине из 2001.године,
19. Универзална декларација УНЕСЦ-а о културној разноликости, 2001.године
20. Конвенције о заштити нематеријалне културне баштине из 2003.године, које одражавају развој поимања културне баштине и културног добра у међународном праву,
21. Начела о сарадњи о заједничкој заштити и преносу културног материјала – Светско удружење за међународно право (ILA), 2006
22. Закон о културним добрима Републике Србије (“Службени гласник РС”, бр. 71/94).
23. Законом о ванредним ситуацијама (Сл. гласник РС, бр. 111/2009, 92/2011 и 93/2012)
24. Recommendation Concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas UNESCO, Nairobi, 1976
25. The Burra Charter, 2013. The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance
26. European Landscape Convention, 2000;
27. Faro Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, 2005
28. <http://www.kultura.gov.rs/cyr/zastita-kulturnog-nasledja/o-sektoru>
29. <https://balkangreenenergynews.com/rs/otvoren-konkurs-horizon-2020-za-projekte-pametnih-gradova-energetskih-sistema-obnovljivih-goriva>
30. http://www.zzps.rs/novo/index.php?jezik=la&strana=korisne_veze
31. <http://icom.museum/>
32. http://www.mup.gov.rs/wps/portal/sr/search!/ut/p/z1/pVPLbtpAFP0VNizNTEywh-5soG4gkAZKiWdj-TEYt36AHZjJKIEX_YWqX0G1olZR1W8Y_1GvoZVKmoJQLEvzuI9zz9xzEUUVXiIbmOnPN1ItC04ezTiXjotmXTjQs9i7UXgsrkjrE6uiNiImIJrsOmtQRsXIpN9u9DqmTVxjR_fFvEUXUDtN5OkP6PLN8zzZ8QA-r2HSCcolZkvlpUvolURbbrBWFKQvTQeSwQ9VBzNz2HKSfWLLtkKYoSJKsCqcOIYKJiS2IDUecWkR2cANvEJgZ2zNjkbH4Bun8J_9a3PM1f6jwb3xVK e6LD7D5wr8Xn_iq-MzXff5Q3JVHMPwoPsLIHV-DYVUmgywbpNfI0jLYK5jxfz7IT_weB3qoUfQQBN3N8W8vu4i6fmRtdaGEVp24iMZsymIW17IYrmdpOk9eVHEV53lec6PI9VktTqr4qYhZIKToascR6UBT_ovHeRtqkIbSaKCN6vgMeCw9lqNxGMUB1DE6ssVA4hEC0c46gCB rXU0biFisP4WQ20FtK43ab2kssmfl4zhltlp943LcGUL5R4-BvlGivtHhY_qnykus9AHkNb yvRqRnPnD3kA5BB967xYIqMPYlg2uQwN65nwfjgNS3_40nvJ_204bVcAOjrfaZdauogt5d3p4rvwCCWv0Q/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?sourceContentNode=Z6_O9M61G02KOBKC0A6BR0BST2082&search_query=%D0%BE%D0%B4%D1%81%D0%B5%D0%BA%20%D0%B7%D0%B0%20%D1%81%D1%83%D0%B7%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B0%D1%9A%D0%B5%20%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%98%D1%83%D0%BC%D1%87%D0%B0%D1%80%D0%B5%D1%9A%D0%B0&y=0&x=0
33. <http://www.mup.gov.rs/wps/portal/sr/search!/ut/p/z1/pVPLbtpAFP0VNizNTEywh-5soG4gkAZKiWdj>
34. <http://www.nsk.gov.rs/>

SANJAJU LI ANDROIDI ELEKTRIČNE OVCE?

Sažetak: Rad se bavi sređivanjem gradiva nastalog radom Državnog arhiva u Zagrebu, od 1945. godine nadalje. Sređivanju se pristupilo 2015. Nije zatečen ikakav popis gradiva, niti je trajno gradivo bilo odvojeno od onog ograničenih rokova čuvanja. Urudžbiranje i odlaganje spisa u pojedinim je razdobljima izrazito neuredno. Relativno velika fluktuacija radne snage, više ili manje upoznate s pravilima i potrebama uredne administracije, dovela je do značajnih razlika u kvaliteti i kvantiteti sačuvanog materijala. Sređivanje gradiva ukazuje na davno poznatu činjenicu: uredno uredsko poslovanje „proizvodi“ uredno, sačuvano, lako pretraživao i pouzdano arhivsko gradivo, neophodno za redovan rad i očuvanje integriteta ustanove.

Ključne riječi: Zagreb, arhiv, uredsko poslovanje, arhivsko poslovanje

Uvod

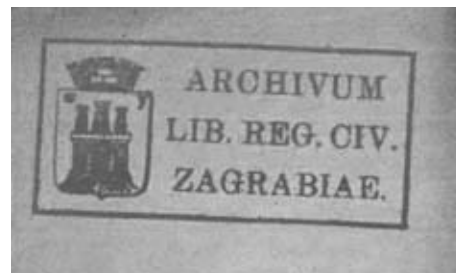
Državni arhiv u Zagrebu (Arhiv) utemeljen je 1907. godine. Temeljne su zadaće Arhiva, od samih početaka, iste: prikupljanje, pohrana i sređivanje spisa nastalih radom gradskih tijela, kako bi se gradivo trajne vrijednosti što bolje sačuvalo za potrebe uprave, ostvarivanja prava i dužnosti građana, istraživanja povjesničara i drugih znanstvenika. Tijekom postojanja Arhiva desila su se 3 rata, promijenilo 5 država, 6 čelnih osoba i cca 240 djelatnika. Arhiv je u cijelosti, ili u znatnom dijelu, seljen 8 puta, što je ostavilo traga na sačuvanosti gradiva Arhiva. Spisa nastalih radom Arhiva od 1907. do kraja II. sv. rata ima izrazito malo, sporadično su sačuvani i teško ih je povezati u bilo kakvu koherentnu cjelinu. Gradivo nastalo nakon 1945. bolje je sačuvano.

Relativno velika fluktuacija radne snage, više ili manje upoznata s pravilima i potrebama uredne administracije, dovela je do značajnih razlika u kvaliteti i kvantiteti sačuvanog materijala. Urudžbiranje i odlaganje spisa u pojedinim je razdobljima izrazito neuredno. Sređivanju gradiva samog Arhiva, nastalih od 1945. nadalje, pristupilo se 2015. godine, što je omogućilo rekonstrukciju kronologije rada i postojanja Arhiva, a ponovno su „otkriveni“ i neki od naziva i datumi

određenih događanja bitnih za povijest institucije. Sređivanjem se odvaja, opisuje i obrađuje trajno gradivo, koje tvori arhivski fond samog Arhiva, od bezvrednog gradiva, koje se izlučuje, i polu-aktivnog, ili onoga kojem još nisu istekli rokovi čuvanja, koje se odlaže, sukladno svim uzancama uredskog i arhivskog poslovanja, u pismohranu Arhiva.

Kratka upravna povijest Arhiva

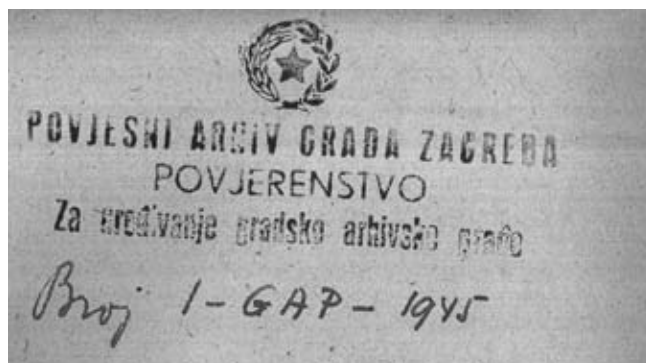
Na zagovor Družbe Braća Hrvatskoga Zmaja (Družba) Gradsko poglavarstvo Zagreba osniva i uređuje novu instituciju, koja je 7. 12. 1907. predana građanima Zagreba na korištenje: Gradska knjižnica, Muzej grada Zagreba i Gradski arhiv. 1913. za javnost je otvorena Kraljevska sveučilišna knjižnica, u čijem je istočnom krilu smješten današnji Hrvatski državni arhiv (HDA). 1914. Gradsko vijeće Gradski arhiv privremeno smješta na pohranu u HDA. Od malo sačuvanih spisa Arhiva, nastalih do 1945. godine, tek poneki ima u gornjem lijevom kutu upisano „Br. / godina“. Za pretpostaviti je kako su, za vrijeme dok je gradski arhiv bio deponiran u HDA, spisi urudžbirani u urudžbenom zapisniku HDA. Pojedini sačuvani spisi imaju otisak četvrtastog štambilja, uokvireni pravokutnik u kojem je s lijeve strane grb grada Zagreba, a s desne strane natpis ARCHIVUM LIB. REG. CIV. ZAGRABIAE.

Ilustracija 1 Žig Arhiva do 1945.

28. 9. 1945. poslovi oko uređenja i vođenja Gradskog arhiva kao posebne prosvjetne ustanove stavljaju se u nadležnost Prosvjetnog odjela Gradskog narodnog odbora Zagreba

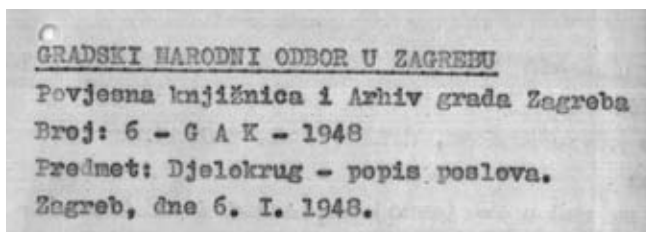
(GNOZ / NOGZ). Naslov je nove ustanove: „Povjesni arhiv grada Zagreba“. Arhiv obavlja svoje zadaće pomoću Povjerenstva za uređivanje gradske arhivske građe (Povjerenstvo). Povjerenstvo je dobilo prostorije u Gradskoj vijećnici u Ćirila i Metoda ulici br. 5.

Ilustracija 2 Zaglavlje Povjesnog arhiva grada Zagreba, Povjerenstva za uređivanje gradske arhivske građe, 1945.

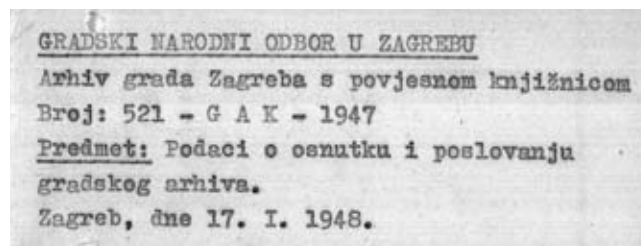
26. 11. 1945. urudžbiran je prvi spis Arhiva. U zaglavlju spisa je naziv: Gradski narodni odbor u Zagrebu, Povjesni arhiv grada Zagreba, Povjerenstvo za uređivanje gradske arhivske građe. 16. 4. 1946. Povjerenstvo je dobilo prostorije u Radićevoj ulici 70. 28. 9. 1946. Povjerenstvo, uslijed pucanja zidova zgrade u Radićevoj 70 (velika težina arhivskog gradiva), gradivo seli u Medvedgradsku 2. Početkom 1947. Povjerenstvo ima tri službenika, svi su djelatnici Prosvjetnog odjela GNOZ-a. U kolovozu 1947. Povjerenstvo useljava u prostorije u zgradama Opatička 29 – Demeterova 15.

GNOZ je otkupio knjižnicu poznatog povjesničara, prof. dr. Ferde Šišića, i predalo je Povjerenstvu. Zaglavlje spisa Arhiva od 6. 1. 1948. tvori naziv „Gradski narodni odbor u Zagrebu, Povjesna knjižnica i Arhiv grada Zagreba“.

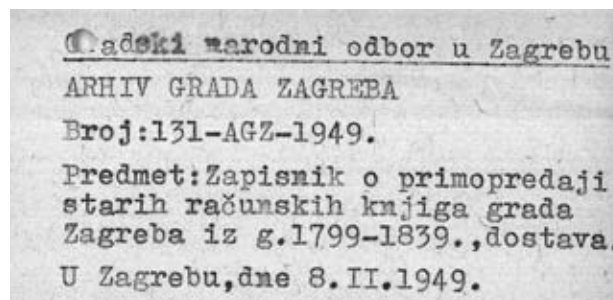
Ilustracija 3 Zaglavlje Povjesne knjižnice i Arhiva grada Zagreba, 6. 1. 1948.

Iz spisa od 17. 1. 1948. doznajemo: „Otkupom stručne knjižnice pokojnog sveučilišnog profesora i uvaženog historičara dra. Ferde Šišića udareni su temelji posebnoj povjesnoj knjižnici, koja ima poslužiti nastojanju, da se pomogne i unaprijedi proučavanje povijesti grada Zagreba, a u izvjesnoj mjeri i opće hrvatske povijesti. Ova povjesna knjižnica uredit će se u organizacionom sastavu s Arhivom grada Zagreba, te će oboje činiti samostalnu ustanovu Prosvjetnog odjela GNO-a pod nazivom: „Arhiv grada Zagreba s povjesnom knjižnicom.“

Ilustracija 4 Zaglavlje Arhiva grada Zagreba s povjesnom knjižnicom, 17. 1. 1948.

15. 5. 1948. Arhiv traži izradu okruglog pečata (žiga) s natpisom: Narodna Republika Hrvatska – Gradski narodni odbor – Arhiv grada Zagreba. Krajem 1948. Arhiv ima, uz arhivski odjel, priručnu arhivsku knjižnicu, arhivsko-tehnički laboratorij (knjigovežnicu), i tajništvo. Početkom 1949. Arhiv raspolaže s dva pisaa stroja.

Ilustracija 5 Zaglavlje Arhiva grada Zagreba, 8. 2. 1949.

15. 6. 1950. NOGZ osniva Arhiv grada Zagreba kao samostalnu naučnu ustanovu pod rukovodstvom svog Povjereništva za prosvjetu i kulturu. 16. 11. 1951. Vlada NR Hrvatske odobrava osnivanje Arhiva.

23. 11. 1957. objavljena je Uredba o kancelarijskom poslovanju (Službeni list FNRJ br. 50 uz 1957.). Osnovna knjiga za evidenciju akata je djelovodnik. Djelovodnik se vodi po sistemu osnovnih brojeva i podbrojeva. Pored djelovodnika vodi se registar. Svršeni predmeti sređuju se po arhivskim znakovima. Krajem 1957. Arhiv je počeo koristiti omote spisa, „košuljice“ za predmete. U sačuvanom građivu Arhiva našao se samo jedan plan arhivskih znakova, iz 1987.

1958. u Arhivu je ukupno 20 djelatnika, 14 stručnih s direktorom, 2 pomoćna službenika, 2 čistačice i 2 knjigoveže. Arhiv od 1. 1. 1959. sam donosi sva rješenja o službeničkim odnosima, za svakog službenika vodi se službenički list u dosjeu i matična knjiga.

12. 2. 1960. NOGZ određuje novi naziv Arhiva, Historijski arhiv u Zagrebu.

Ilustracija 6 Zaglavlje Historijskog arhiva u Zagrebu, 1985.

7. 3. 1963. Administrativna inspekcija Sekretarijata za gradski budžet i opću upravu NOGZ-a dostavlja Arhivu nalog o pregledu poslovanja. Među uočenim nedostacima je i taj da se ustanova ne pridržava Uredbe o kancelarijskom poslovanju.

1973. Arhiv ima 23 djelatnika, od čega u zajedničkim službama radi 7. Uredsko poslovanje vođeno je prilično nemarno, te i u 1974. Arhiv koristi urudžbeni štambilj: Narodna Republika Hrvatska, Narodni odbor grada Zagreba, Historijski arhiv u Zagrebu.

1980. Arhiv ima 18 djelatnika, od toga su 2 administrativna.

29. 9. 1987. donesena je Uredba o uredskom poslovanju (Narodne novine SR Hrvatske br. 38 iz 1987.) Osnovna

knjiga za vođenje evidencije o aktima predmeta upravnog postupka je upisnik predmeta upravnog postupka. Osnovna knjiga za vođenje evidencije o ostalim aktima (akti predmeta neupravnog postupka) je urudžbeni zapisnik. Upisnik predmeta upravnog postupka i urudžbeni zapisnik vode se po sistemu klasifikacijskih oznaka i urudžbenih brojeva. Iako su u 1988. pravne osobe dužne uredsko poslovanje voditi prema novoj uredbi, Arhiv i dalje vodi uredsko poslovanje sukladno prethodnoj uredbi, iz 1957. 8. 2. 1989. Gradski sekretarijat za upravu i pravosuđe grada Zagreba dodjeljuje Arhivu, kao stvaratelju akata, brojčanu oznaku 23, te je puna brojčana oznaka Arhiva 251-23. Iz 1989. sačuvan je samo jedan predmet Arhiva označen sustavom klasifikacijskih oznaka, Plan klasifikacijskih oznaka i brojčanih oznaka stvaralaca i primalaca akata koji se primjenjuje od 1. 1. 1989. Arhiv na sustav klasifikacijskih oznaka prelazi tek s 1991. godinom.

1992. u Arhivu radi 26 djelatnika, od toga 4 na administrativno-financijskim poslovima.

U rujnu 1992. Gradski ured za kulturu dodijelio je Arhivu prostor u Utrinama za spremišni i radni prostor.

21. 1. 1993. ministrica kulture donijela je Obvezatni nalog o nazivima regionalnih arhiva (Glasnik Ministarstva kulture i prosvjete RH, god. III., br. 1, 16. 2. 1993). Regionalni arhivi bili su obvezni promijeniti svoj naziv iz „historijski“ u hrvatski naziv „povijesni arhiv“. Konstatira se kako promjene naziva nisu izvršene, te su svi arhivi dužni u što kraćem roku provesti odgovarajuće promjene.

Ilustracija 7 Zaglavlje Povijesnog arhiva u Zagrebu, 1993.

U travnju 1993. Arhiv koristi dvije vrste memoranduma: Historijski arhiv u Zagrebu i Povijesni arhiv u Zagrebu. Otišao urudžbenog štambilja je od Povijesnog arhiva.

Arhiv od 1997. ima urudžbeni zapisnik, e-bazu podataka, koja je korištena sve do kraja 2016.

17. 2. 1998. Arhiv je od Ministarstva uprave zatražio izradu pečata „Republika Hrvatska, Državni arhiv u Zagrebu“.

Ilustracija 8 Zaglavlje Državnog arhiva u Zagrebu, 2017.

1. 3. 1999. Arhiv je ušao u novi, uređeni prostor na Aveniji Dubrovnik 36, a zgrada Demetrova 15 predana je Republici Hrvatskoj.

8. 1. 2009. donesena je Uredba o uredskom poslovanju (Narodne novine br. 7 iz 2009). Novost, u odnosu na Uredbu o uredskom poslovanju iz 1987., je da se pismena mogu dostaviti i elektroničkim putem.

2014. Arhiv ima 41 djelatnika. Prema Statutu iz 2015. Arhiv ima, uz stručne, i Odjel za pravne i opće poslove.

21. 1. 2016. Arhiv je donio svoj prvi Pravilnik o zaštiti i obradi arhivskog i regisitrarnog gradiva Državnog arhiva u Zagrebu i Poseban popis gradiva s rokovima čuvanja. 2016. Arhiv je jednu prostoriju opremio za pismohranu.

Sređivanje i obrada gradiva

2015., kad se pristupilo sređivanju fonda, prema gruboj procjeni zatečeno je cca 120 d/m gradiva. Svojim se gradivom Arhiv, sve do 2015., malo bavio. Pisarica nije imala pismohranu, nego se i registraturo i arhivsko gradivo odlagalo gdje je u zgradi bilo mjesta. Trajno gradivo, starije od 30 godina, nije bilo odvojeno u poseban fond „Državni arhiv u

Zagrebu“, popisano, nije bilo obavijesnog pomagala za fond, ili popisa gradiva u pismohrani.

Gradivo je zatečeno je na skoro 10 mjesta. U radnoj sobi jedne djelatnice bilo je nešto gradiva nastalog do 1945., i nešto spisa nastalih nakon 1945., važnih za Arhiv, poput odluke o osnutku Arhiva iz 1950. i sl. Jedan je djelatnik čuvao mapu „DAZG povijest“, u kojoj su bili spisi iz više arhivskih fondova pohranjenih u Arhivu. Spisi su se odnosili na Arhiv, i bili su izdvojeni za izradu kataloga izložbe „100 godina Arhiva“. Gradivo je vraćeno u fondove kojima pripada, odnosno odloženo u odgovarajuću seriju gradiva Arhiva. Gradivo nastalo radom s korisnicima nalazilo se na drvenim stepenicama jednog hodnika, u prostoriji za fotokopiranje, u čitaonici, u dva arhivska spremišta i u pomoćnoj prostoriji za sređivanje gradiva. Dio gradiva bio je i na podu pisarnice. Dovršenih predmeta i neaktivnog grada Arhiva praktički je bilo u svim organizacionim jedinicama. Većina gradiva nalazila se odložena u dva spremištu, na stalažama i na podu, nešto odloženo u arhivske mape, nešto u (plastične) registratore, nešto u ambalažne kutije, nešto povezano štapom, nešto u runfuzi. Zajedno su bili odloženi, i pomiješani, knjige i spisi, računovodstvena dokumentacija, časopisi poput Informatora i RRIF-a, poštanske knjige ... U rinfuzi su pronađeni prazni fascikli, dnevni tisak, čisti papiri, metalne pregrade knjigovodstvenih kartica ..., te se stječe dojam kako je gradivo iz ladica stola djelatnika/ica „prebačeno“ na police kompaktusa, gdje je bilo mjesta, neovisno o vrsti i godini nastanka gradiva.

Od osnivanja tzv. „šugarica“ u Arhivu su na odgojno-proizvodnom radu, po tjedan dana, bili učenici zagrebačkog Obrazovnog centra za kulturu i umjetnost, program kultura, smjer arhivist. Prema taicitnom znanju djelatnika, učenici su spise Arhiva, serija „opći spisi“, složili unutar dane godine po urudžbenom broju, i odložili u arhivske mape. Odlaganje spisa bilo je dosta neuredno, npr. u predmetu urbr. 16 iz 1988., natječaj za ravnatelja HAZ-a, bili su odloženi i predmeti urbr. 308 iz 1988., problematika financiranja arhivske djelatnosti, urbr. 311 iz 1988., odobrenje škartiranja registraturnog gradiva Robnog magazina, urbr. 313 iz 1988., odobrenje škartiranja registraturnog gradiva Elektroprometa. Gradivo u nekim arhivskim mapama nije zapravo složeno po urudžbenom broju / godini. Iako je na klapnama svežnjeva napisano da urbrojevi idu u kontinuitetu, dio urbrojeva nedostaje. Vidljivo je kako osobe koje su tehnički oprema-

le gradivo nisu imali dovoljno stručnog znanja za ispravno obilježavanje tehničkih jedinica. Npr., na klapni svežnja iz 1978., bilo je napisano „Historijski arhiv u Zagrebu, 1978., 751 – 1000, a u svežnju (cca 2 d/cm gradiva) su se nalazili spisi od broja 753 do 797, s time da je dio spisa unutar navedenih brojeva nedostajao (755, 756, 757 ...). Među spisima iz 1959. nađeni su spisi iz 1964. godine. U svežnjovima se nailazilo i na neurudžbirane spise, koje se kod sadašnjeg sređivanja odvojilo, i privremeno odložilo po kronologiji. Po završetku sređivanja svih serija gradiva, odnosno cjelokupnog gradiva Arhiva, neurudžbirane spise će se odložiti po logičnim cjelinama / predmetima, npr. planovi rada, izvješća radu, zapisnici Radne zajednice ...

Natpisi na zatečenim tehničkim jedinicama nisu uvijek sadržavali ono što je naznačeno, a neki su registratori bili prazni. U nekim su arhivskim mapama zatečeni prazni omoti spisa, npr. prazne „košuljice“ planova rada Arhiva za 1952.-1956., 1958., 1961. Nezanemariv dio predmeta nema priloge uz popratni akt, te je u „košuljici“ samo popratno pismo kojim se npr. izvješće / plan Arhiva dostavlja nadležnoj instituciji, ali ne i samo izvješće / plan. Na registratoru na kojem je bilo rukom napisano „stanarina“ zatečena su rješenja o osobnom dohotku djelatnika iz 1970-ih. U gradivu osnovne organizacije Saveza komunista Arhiva naišlo se na odluke o imenovanju Komisije za ispite za pismohrane ...

Urudžbiranje spisa nije bilo najpedantnije. Neki su spisi otvoreni pod dva različita urbroja. Npr. jedan te isti dopis HDA, zaprimljen istog dana, u 2. primjerka, urudžbiran je pod 2 različita urbroja, 925 i 927 u 1989., i otvorena su 2 omota spisa. U premetima su zatečene spajalice, plastični fascikli s metalnim mehanizmom, koverte, nacrti dopisa ... Katkad su koncepti dopisa, iz neznanih razloga zadržani u predmetima, uz primjerak dopisa za pismohranu. U nekim su predmetima zatečeni samo nacrti (rukum pisani koncepti) akata, npr. urbr. 191 iz 1968., i nije moguće ustanoviti je li čistopis uopće izrađen i poslan, te datum otpreme. Nailazi se na dvostruke urbrojeve iz dane godine, a radi o potpuno različitim predmetima. Npr. urbr. 8 iz 1959., 1 predmet se odnosi na proslavu 40-godišnjice KPJ, a u drugom predmetu Muzej grada Zagreba potvrđuje primitak 2 knjige od Arhiva. Kod dijela predmeta, najčešće natječaja za djelatnike, svaka zamolba je urudžbirana kao poseban predmet, umjesto da sve zamolbe zajedno tvore spis. Ponekad su u predmet samo „ugurani“ spisi koji s predmetom nemaju nikakve veze, npr.

u natječaju za arhivske pomoćnike iz 1962. nađeno je neurudžbirano rješenje o otpisu potrošnog materijala. Ulazne i izlazne spise istog predmeta Arhiv ne vodi uvijek zajedno, npr. Historijski arhiv u Varaždinu 14. 2. 1966. piše Arhivu i kao vezu navodi urbr. Arhiva, 2268 iz 1965. No, Arhiv spis iz Varaždina ne stavlja s urbr. 2268 već u 1966. otvara novi urbr., 304. Otvaranje novog urudžbenog broja / klase za svaku godinu u kojoj se predmet vodi, čest je slučaj.

Arhiv je 1996. počeo voditi e-urudžbeni zapisnik. Podatke se nije migriralo na novu platformu. Stara baza, koju nije bilo moguće zbog zastarjelosti „ažurirati“ je „zatvorena“. Datoteka je finalno velika 28 MB. Napravljena je virtualna mašina unutar VirtualBox-a unutar koje je instaliran FreeDOS. Nakon uspješne instalacije FreeDOS postavljena je .iso datoteka kao medij optičkog uređaja. Stara baza je čitljiva i pretraživa, ali se podatke nije moglo migrirati u novu. Arhiv od 1. 1. 2017. koristi e-urudžbeni zapisnik poduzeća Leprinka, koja kreće on „nule“.

U Odjelu za zaštitu arhivskog gradiva izvan arhiva čuva se dosje Arhiva, kao stvaratelja gradiva. Dosje sadrži Nacrt liste registraturnog materijala Arhiva s rokovima čuvanja, najvjerojatnije iz 1968. U dosjeu su i dva predmeta, iz 1996. i 2004., iz kojih je vidljivo da se tih godina izlučilo bezvrednog gradiva nastalo radom računovodstva, od 1948. do 1997. (računi, nalozi za nabavu i plaćanje, zahtjevnice za materijal, blagajna, izvodi, periodični obračuni, financijske kartice ...), no nisu vidljive količine izlučenog gradiva.

Od početka sređivanja gradiva 2015., obavljeno je jedno izlučivanje, 2017. godine, gradivo nastalo od 1950. do 2011., ukupno 357 tehničkih jedinica, cca 28 d/m. Gradivo sadrži od narudžbi za izradu štambilja, preko odobrenja za dopunski rad, bolovanja i narudžbenica za gradivo. Ostavljeni su uzorci izlučenog gradiva.

Jedan registrator je zatečen zagađenom izmetom i urinom miša, u registratoru je bio i sasušeni miš (štakor), kojeg su napali i pojele insekti, i sasušeni insekti. Registrator je iz sanitarnih-higijenskih razloga bačen u smeće.

Odreden je Plan sređivanja. Serije su:

Neupravni postupak (opći spisi): urudžbeni zapisnici, kazala, spisi

Gradivo nastalo od 1945. do 1990. sređeno je po godini i urbroju. Na kraju svake godine odloženi su spisi bez broja, privremeno, do konačnog sređivanja.

Kako je Arhiv samostalno tijelo tek od 1950., gradivo se-

rije „Opći spisi“ od 1945. do 1950. nije izlučivano, iako se među spisima nalazi gradivo ograničenih rokova čuvanja, kako bi se što detaljnije, plastičnije i bolje dokumentirala ove, najosjetljivije godine rada Arhiva.

Upravi postupak: UP upisnici, spisi

UP upisnik vodi se od 2006.

U tijeku je sređivanje dijela gradiva serija „Neupravnog postupak“ (opći spisi) i „Upravnog postupak“, spisi od 1991. do 2016. godine. Kako su zajedno bili odloženi predmeti upravnog (UP spisi) i neupravnog postupka, prvenstveno se razdvaja spise po vrsti postupka, te unutar dane godine odlaže po klasifikacijskim oznakama. Gradivo koje se čuva trajno odvaja se od gradiva ograničenih rokova čuvanja. Gradivo kojem su istekli rokovi čuvanja se odvaja, kako bi se predložilo za izlučivanje. Gradivo ograničenih rokova čuvanja kojem rokovi nisu istekli se odvaja, kako bi ga se odložilo u arhivske mape, na kojima će se naznačiti kada gradivo prispjeva za izlučivanje, i pohranilo u pismohrano. Trajno gradivo će biti odloženo u arhivske kutije, adekvatno označeno, popisano i smješteno u arhivsko spremište kao dio fonda „Državni arhiv u Zagrebu“.

Nadzor nad arhivskim i registraturnim gradivom izvan arhiva: dosjei, spisi

Serija je u sređivanju. Odjel za zaštitu arhivskog gradiva izvan arhiva u svojim prostorijama pohranjuje aktivne dosjee stvaratelja i imatelja gradiva. Odlaganje relevantnih predmeta u dosjee stvaratelja/imatelja kroz godine nije bilo konzistentno, te su u nekim godinama predmeti odloženi u dosjee, u nekim godinama prema urudžbenom broju. U seriji „opći spisi“ zatečeni su i predmeti koji se odnose na stvaratelj/imatelje, a nema ih u dosjeima stvaratelj. Svi su takvi predmeti, nastali do 1990., izdvojeni. Treba ih složiti po stvaratelju, čime će se sve što se odnosi na danu pravnu osobu biti odloženo na jednom mjestu, posljedično dati točnije i cjelovitije podataka o ovom segmentu rada Arhiva i samim stvarateljima/imateljima gradiva.

Korištenje gradiva: dosjei, evidencije, spisi

Serija je u sređivanju. U dosjee fondova i zbirki odloženi su spisi o primopredaji, otkupu gradiva i sl. Odlaganje relevantnih predmeta u dosjee fondova/zbirki kroz godine nije bilo konzistentno, te su u nekim godinama predmeti odloženi u dosjee, u nekim godinama prema urudžbenom broju. U seriji „opći spisi“ zatečeni su i predmeti

koji se odnose na fond/zbirku, a nema ih u dosjeima. Svi su takvi predmeti, nastali do 1990., izdvojeni i predani Odjelu za dokumentacijsko-informacijske poslove, kako bi sve što se odnosi na dani fond/zbirku bilo odloženo na jednom mjestu, posljedično dalo točnije i cjelovitije podataka o ovom segmentu rada. Dio zamolbi korisnika za korištenje gradiva je izlučen, ostavljeni su uzorci izlučenog gradiva.

Financijsko poslovanje i računovodstvo: knjige, spisi

U tijeku je sređivanje gradiva od 1945. do 2015. Gradivo se razdvaja po vrstama spisa, godina, i unutar dane godine po broju, slovu, datumu ... Gradivo koje se čuva trajno odvaja se od gradiva ograničenih rokova čuvanja. Gradivo kojem su istekli rokovi čuvanja se odvaja, kako bi se predložilo za izlučivanje. Gradivo ograničenih rokova čuvanja kojem rokovi nisu istekli se odvaja, kako bi ga se odložilo u arhivske mape, na kojima će se naznačiti kada gradivo prispjeva za izlučivanje, i pohranilo u pismohrano. Trajno gradivo će biti odloženo u arhivske kutije, adekvatno označeno, popisano i smješteno u arhivsko spremište kao dio fonda „Državni arhiv u Zagrebu“.

Personalije: matične knjige i personalni dosjei

Serija je sređena. Arhiv vodi matične knjige tek od 1960., budući da je zapošljavanje za Arhiv prije tog datuma obavljao NOGZ. Stoga je odlučeno da će se trajno čuvati personalni dokumenti djelatnika nastali zaključno s 1. 1. 1960. Za trajno su čuvanje pohranjeni personalni dosjei direktora Arhiva. Matične knjige se čuvaju kod osobe zadužene za personalnu dokumentaciju. Personalni dosjei su složeni abecedno, odloženi u arhivske mape, izrađen je popis odloženih dosjea, s naznakom kada pojedini dosjei dospjevaju za izlučivanje (70 godina od otvaranja personalnog dosjea).

Općenarodna obrana i društvena samozaštita (ONO i DSZ): spisi

Dio spisa serije zatečen je s gradivom serije „Opći spisi“, dio je predao jedan djelatnik iz svoje sobe. Gradivo ove serije nije izlučivano, budući je sačuvano sporadično. Dio urudžbiranih spisa je urudžbiran u urudžbenom zapisniku općih spisa, te preurudžbiran na pov. i str. pov. brojeve, dio je urudžbiran samo str. pov. i pov. brojevima. Nije se zatekao urudžbeni zapisnik str. pov. i pov. spisa.

PODFOND: Povjerenstvo za provjeru stručne osposobljenosti i polaganje stručnog ispita za radnike u pismohranama

Povjerenstvo je djelovalo 2001., 2002. i 2003. Imalo je vlastiti urudžbeni štambilj, vodilo svoj urudžbeni zapisnik, registar i matičnu knjigu. Osima knjiga, sačuvani su urudžbirani spisi i zapisnici o ispitu, složeni abecedno.

Dio urudžbiranih spisa, koji se odnose na zgrade Opatička 29 i Demeterova 15, odložen je (ne zna se kada i tko) u arhivsku zbirku, Zbirku građevinske dokumentacije (HR – DAZG – 1122). Gradivo je ostavljeno u Zbirci, budući da je korisnici često koriste i citiraju.

Dio zatečenog gradiva, iako urudžbiran, zapravo nije nastao radom Arhiva. Jedan od ravnatelja bio je izuzetno aktivan u raznim komisijama, povjerenstvima i sl. Materijali koje je dobivao kao član takvih komisija su urudžbirani u urudžbenom zapisniku Arhiva, iako Arhiv po njima uopće nije postupao, i ne dokumentiraju nikakvu aktivnost Arhiva. S HDA je dogovoreno da će se ovi materijali predati HDA, budući su nastali radom stvaratelja u nadležnosti HDA, npr. SAS – grupacija II – Izvršni odbor grane 910-000, ili izgradnja nove zgrade Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

Gradivo nastalo radom osnovne organizacije Saveza komunista Arhiva i Sindikalne podružnice izdvojeno je u posebne fondove. Izdvojeno je i gradivo nastalo radom Zagrebačke podružnice Saveza udruženja arhivskih radnika Hrvatske.

Osnovno, registraturno sređivanje gradiva skoro 7 desetljeća nakon njegova nastanka je sporo, a vremenski i po pitanju ljudskih resursa zahtijevano. Sam pogled na cca 120 dužnih metara nesređenog gradiva demotivira i obeshrabruje. S obzirom na stanje zatečenog gradiva, raznolikost i promjene državnog i društvenog promjene sustava, kao i sustava uredskog poslovanja, sređivanje se nije moglo prepuštiti početnicima. Kako bi se gradivo nastalo radom Arhiva dovelo na razinu registraturne sredenosti, na sređivanju rade iskusni arhivisti i arhivski tehničari.

Sređivanje je ukazalo na davno poznatu činjenicu: uredno uredsko poslovanje „proizvodi“ uredno, sačuvano, lako pretraživao i pouzdano arhivsko gradivo, neophodno za redovan rad i očuvanje integriteta ustanove.

Sanjaju li androidi električne ovce?

Državni arhiv u Zagrebu nije ni prvi, ni jedini arhiv, ili institucija, koji sredenosti svog gradivu nije poklanjao pažnju. Primjer (ne)sredenosti gradiva nastalog radom samog Arhiva možemo i trebamo promatrati kao paradigmatiku „studiju slučaja“, koja otvara višeslojna i višerazinska pitanja arhivske teorije i prakse u samom Arhivu, zemlji i arhivskoj službi kao takvoj.

Svi propisi u Republici Hrvatskoj koji se odnose na uredsko i arhivsko poslovanje (jednako kao i u doba SFRJ) određuju da gradivo tijela treba biti sređeno, popisano i tehnički opremljeno. Cilj urednog uredskog poslovanja je lako pretraživao gradivo koje služi potrebama tijela i zaposlenika, odnosno građana i države. Na žalost, samo donošenje i postojanje propisa se nije pokazalo garancijom njihova izvršenja.

Razloge neuredne dokumentacije možemo povezati uz niz faktora. Fluktuacija radne snage u Arhivu je velika, 1945. Arhiv je imao 3, a 2014., 41 zaposlenu osobu. Kroz cca 70 godina rada Arhiv je zapošljavao cca 240 osoba. Jednako kao u doba FNRJ / SFRJ, ni Republika Hrvatska, unatoč postojanja adekvatnih škola i fakulteta, za djelatnike u uredskom i arhivskom poslovanju ne zahtijeva nikakve posebno završene škole, nego se osobe „uče uz rad“, ako imaju sreće od koga učiti. Arhivski djelatnici nakon određenog broja mjeseci praktičnog rada u arhivu polažu stručni ispit, uredski djelatnici ni to. Arhiv još od 1948. ima Tajništvo kao zasebnu organizacionu jedincu, što se nije pokazalo garancijom urednog uredskog poslovanja.

Od samog početka svog rada Arhiv nadzire pismohrane raznih stvaratelja / imatelja. Koje bi mjere zaštite bile izrečene Arhivu da je bio predmet stručnog nadzora djelatnika „Vanjske službe“? Neminovno se postavlja pitanje kako i zašto stručni radnici Arhiva, ako već Tajništvo nije poštivalo propise o uredskom poslovanju, nisu posvetili pažnju sredenosti gradiva samog Arhiva?

Zašto (dobrom) dijelu institucijama njihovo gradivo nije važno, vrijedno i potrebno, jer da jeste, ono bi i bez ikakve prisile bilo sređeno. Živimo li u društvima / državama gdje se o povijesti puno priča, a stvarnu prošlost zapravo ne cijeni? Živimo li okruženi ljudima i kolegama koji ne haju ni o onome prije, ni o onome poslije njih?

Pitanje učinkovitosti arhivskih metoda i strategija postavlja se još 1975. godine David Bearman, i pokrenuo potrebu promijene arhivske paradigme. Iako se arhivska struka već

desetljećima bavi potrebom promjene paradigme, daju li rasprave ikakav stvarni učinak? Je li, posebice u zemljama u tranziciji, uredsko i arhivsko poslovanje postalo bolje i urednije, gradio bolje čuvano, struka priznatija i cjenjenija? Ukoliko naše znanje, metode i strategije ne rezultiraju čak ni sređenošću gradiva samih arhiva, jesmo li mi, sadašnji arhivisti, sa svojim znanjem, vještinama i praksama uistinu ti kojima treba povjeriti brigu za spise? Podimo korak dalje. Je su li arhivi, u sadašnjem obliku, a problemi su očiti još od arhivskog priručnika Mullera, Fruina i Feitha, preko Jenkinsona i Schellenberga do records continuuuma, potrebni društvu, državi, instituciji?

Sanjaju li androidi električne ovce? Ultimativno je pitanje jesu li androidi strojevi koji rade samo ono za što su programirani ili su poput ljudi, obdareni inteligencijom, sposobnosti shvaćanja i snalaženja u novim prilikama, sposobnosti otkrivanja zakonitosti u odnosima među činjenicama i rješavanju problema. Parafrazirajmo pitanje. Što je arhivist? Netko tko mehanički „nabifla“ par stručnih fraza, ili netko tko svoje znanje zna i može primijeniti, i primjenjuje u različitim situacijama, za svoju, dobrobit zemlje u kojoj živi i posljedično memoriju cijelog svijeta?

Zaključak

Državni arhiv u Zagrebu utemeljen je 1907. godine. Relativno velika fluktuacija radne snage, više ili manje upoznata s pravilima i potrebama uredne administracije, dovela je do značajnih razlika u kvaliteti i kvantiteti sačuvanog materijala. Urudžbiranje i odlaganje spisa u pojedinim je razdobljima izrazito neuredno. Sređivanju gradiva samog Arhiva, nastalih od 1945. nadalje, pristupilo se 2015. godine.

Osnovno, registraturno sređivanje gradiva skoro 7 desetljeća nakon njegova nastanka je sporo, a vremenski i po pitanju ljudskih resursa zahtijevano. S obzirom na stanje zatečenog gradiva, raznolikost i promjene državnog i društvenog promjene sustava, kao i sustava uredskog poslovanja, sređivanje se nije moglo prepustiti početnicima. Sređivanje je ukazalo na davno poznatu činjenicu: uredno uredsko poslovanje „proizvodi“ uredno, sačuvano, lako pretraživao i pouzdano arhivsko gradivo, neophodno za redovan rad i očuvanje integriteta ustanove.

Primjer (ne)sređenosti gradiva nastalog radom samog Arhiva možemo i trebamo promatrati kao paradigmatiku

„studiju slučaja“, koja otvara višeslojna i višerazinska pitanja arhivske teorije i prakse u samom Arhivu, zemlji i arhivskoj službi kao takvoj.

Pitanje učinkovitosti arhivskih metoda i strategija postavo je još 1975. godine David Bearman, i pokrenuo potrebu promijene arhivske paradigme. Iako se arhivska struka već desetljećima bavi potrebom promjene paradigme, daju li rasprave ikakav stvarni učinak? Što je arhivist? Netko tko mehanički „nabifla“ par stručnih fraza, ili netko tko svoje znanje zna i može primijeniti, i primjenjuje u različitim situacijama?

Rezime

Rad se bavi radom na sređivanjem gradiva nastalog radom Državnog arhiva u Zagrebu, od 1945. nadalje. Arhiv je utemeljen 1907. kao jedinstvena ustanova zajedno s gradskim muzejom i knjižnicom., a od 1950. do danas djeluje kao samostalna ustanova. Sređivanju gradiva se pristupilo se 2015. godine. Nije zatečen nikakav popis gradiva pohranjenog na više mjesta u Arhivu, niti je trajno gradivo bilo odvojeno od onog ograničenih rokova čuvanja. Početkom 2016. Arhiv je donio svoj prvi Pravilnik o zaštiti i obradi arhivskog i registraturog gradiva s posebnim popisom gradiva s rokovima čuvanja.

Nakon prvog, preliminarnog pregleda gradiva izrađen je inicijalni plan sređivanja. Arhiv od 1945. ručno vodi urudžbene zapisnike i kazala, serija „opći spisi“, danas predmeti neupravnog postupka. Od 1996. urudžbeni zapisnik vodi se kao računalna baza podataka. Od 2006./2007. vodi se zaseban upisnik predmeta upravnog postupka (baza podataka). Očevidnik tajnih/povjerljivih spisa nije vođen.

Budući da je Arhiv samostalna ustanova tek od 1950. gradivo nastalo u razdoblju od 1945. do 1950., iako sadrži i dio bezvrijednih spisa, nije izlučivano. 2017. izlučeno je cca 28 dužnih metara bezvrijednog gradiva serije „opći spisi“, nastalog u razdoblju od 1950. do 2011. Bezvrijedna računovodstvena dokumentacija izlučivana je u dva navrata, 1996. i 2004. Daljnje izlučivanje i sređivanje ove serije tek predstoji. Personalne spise tvore personalni dosje i matične knjige. Gradivo nastalo radom službe za korisnike posebna je serija, kao i dosjei neaktivnih stvaratelja/imatelja u nadležnosti Arhiva. Dokumenti nastali radom Komisije za opće-narodnu obranu i društvenu samozaštitu zasebna su cjelina.

Povjerenstvo za provjeru stručne osposobljenosti i polaganje stručnog ispita za radnike u pismohranama je podfond. Povjerenstvo je imalo je vlastiti urudžbeni štambilj, urudžbeni zapisnik, registar i matičnu knjigu.

Urudžbiranje i odlaganje spisa u pojedinim je razdobljima izrazito neuredno. Relativno velika fluktuacija radne snage, više ili manje upoznatom s pravilima i potrebama uredne administracije, dovela je do značajnih razlika u kvaliteti i kvantiteti sačuvanog materijala. Sređivanje gradiva ukazuje na davno poznatu činjenicu: uredno uredsko poslovanje „proizvodi“ uredno, sačuvano, lako pretraživao i pouzdano arhivsko gradivo, neophodno za redovan rad i očuvanje integriteta ustanove.

DO ANDROIDS DREAM OF ELECTRIC SHEEP?

Abstract: The paper deals with the arrangement of the materials that resulted from the work of Croatian State Archives in Zagreb, from 1945 onwards. The arrangement process started in 2015. No previous inventory of the materials had existed, and the durable materials were not separated from those whose storing period may expire. The filing and storing of documents was extremely disorganised during certain periods. A relatively large fluctuation in workforce, more or less familiar with the rules and need for well-organised administration, led to considerable differences in the quality and quantity of preserved materials. The arrangement of the materials pinpoints the well-known fact: well-ordered office work leads to well-organised, preserved, easily accessible and reliable archival materials, which are essential for everyday functioning and for preserving the integrity of an institution.

Key words: Zagreb, archive, office work, archival profession

Literatura, izvori i web stranice

Arhivi i arhivsko gradivo: zbirka pravnih propisa 1828.-1997.

Rastić, M. (prir.). Zagreb, 1998.

David Bearman, *Archival Strategies*. <http://americanarchivist.org/doi/10.17723/aarc.58.4.pq71240520j31798>, 31. svibanj 2018.

David Bearman, *Archival Methods*. http://www.archimuse.com/publishing/archival_methods, 31. svibanj 2018.

Rajka Bućin, *Klasifikacijski sustavi u spisovodstvu uprave: povijesni razvoj i suvremena stremljenja*. Zagreb, 2015.

Živana Hedbeli, *Elektroničko uredsko poslovanje u Hrvatskoj*, Atlanti, 22, 2, Trst, 2012., 2012., 63-74

Živana Hedbeli, *Hrvatski arhivi i provedba propisa o uredskom poslovanju i pravu na pristup informacijama*, Arhivska praksa, 10, Tuzla, 2007., 142-149

Živana Hedbeli, Božidar Kereković, *Državni arhiv u Zagrebu 1907. - 2017.*, Zagreb, 2017.

<http://daz.hr> (Državni arhiv u Zagrebu), 1. lipanj 2018.

<http://www.min-kulture.hr> (Ministarstvo kulture), 1. lipanj 2018.

Kathrin Meier-Rust, *Die nationale Mythen made in Europe*. <http://www.h-alter.org/vijesti/nacionalni-mitovi-made-in-europe>, 1. lipanj 2018.

Modernizacija hrvatske uprave. prired. I. Kopčić. Zagreb, 2003.

Narodne novine, službeni list Republike Hrvatske

ЕВИДЕНЦИЈЕ О АРХИВСКОЈ ГРАЂИ У АРХИВУ - ПРОБЛЕМАТИКА ВОЂЕЊА И АЖУРИРАЊА

Абстракт: Чланак је покушај сагледавања проблематике евидентирања архивске грађе у архивској служби Србије са посебним освртом на садашње стање. Циљ чланка је да укажемо на неопходност обједињавања прописа који ће логично произилазити једни из других, а не бити у супротности. У раду се даје и преглед прописа који се односе на евиденције о архивској грађи које се воде у архиву од Другог светског рата до данас. Посебна пажња се посвећује важећим прописима, Закону о културним добрима, Правилнику о регистрима архивске грађе и стручним упутствима, у погледу вођења евиденција о архивској грађи. Износе се проблеми везани за вођење и ажурирање евиденција и закључује потреба за њиховом ревизијом и доношењем детаљнијих и прецизнијих упустава, односно обједињавања свих евиденција у оквиру јединственог информационог система архива у Србији.

Кључне речи: евиденције, архивски депо, архивски фондови, збирке, књига пријема, општи инвентар, сумарни инвентар, регистар архивске грађе, инвентар микрофилмотеке, досије фонда.

Увод

Посао у архиву је свеобухватан процес и као такав се мора посматрати и са аспекта евидентирања. Евидентирање стваралаца и архивске грађе коју они стварају на терену, у настајању, даје смернице након пријема архивске грађе ради појектовања простора, времена пријема, степена срећености, количине. Евидентирање у архиву приликом пријема такође је од велике важности јер се уписом у књигу пријема евидентира власништво над том архивском грађом и документарним (регистратурским) материјалом. Сређивањем фонда након пријема, израдом историјске белешке стичу се услови за разврставање фонда у општи инвентар као детаљнију евиденцију фондова и збирки једног архива о оном што поседује разврстаних према утврђеној класификационој шеми. Срећеност фонда/збирке је услов за попуњавање општег

инвентара. Ако фонд није сређен, његово постојање се може констатовати називом и недовољно прецизним подацима у погледу садржине фонда и количине архивске грађе. Архивска грађа - фонд или збирка се уписују у регистар архивске грађе архива по процедури која је прописана (према мишљењу струке недовољно јасно и прецизно), а затим се Архиву Србије достављају подаци за упис у Централни регистар архивске грађе. Након уписа, Архив Србије доставља надлежном архиву информације о упису у централни регистар и тиме је процес евидентирања једног фонда, збирке или друге архивске грађе заокружен према важећим прописима.

Данас после толико година стиче се утисак да архивска служба се не сагледава као целина, да не функционише као целина. Рад са фондовима и збиркама и даље је исцепкан по службама и по различитим евиденцијама које је тешко објединити и повезати. И у оним архивима који се могу похвалити модерним приступом и коришћењем информационих система, нисмо сигурни да се фонд односно збирка и све активности са њим кроз информациони систем пропрате до краја. Обично се под информационом системом подразумева онај део који говори о садржају фонда и самом фонду – опис фонда. Говорећи о дигитализацији врло често мислимо пре свега на дигитализацију архивске грађе, а кључ лежи у *дигитализацији архива* као установе, као јединственог система на нивоу свих служби у једном архиву, а затим на нивоу целе архивске службе у Србији.

Реч евиденција (лат. *evidentia*) значи увид у нешто, констатовање чињеничног стања, преглед из кога се види да је нешто постојало, да се догодило, да је урађено, означава доказе, документацију о нечему. У области културног наслеђа евиденције и евидентирање су основ заштите. Без педантног евидентирања њена заштита нема смисла. Међутим, не можемо рећи да имамо висок ниво заштите културних добара у том погледу. Иако се Србија може похвалити бројним споменицима културе, покретним и не-

прокретним које су чак под највишим режимом заштите и категорисани као светска културна баштина, евиденције културних добара нису ни комплетне, ни прецизне, а ни доступне у довољној мери. Евидентирању се није посвећивало довољно пажње. Доношени су законски прописи и подзаконска акта, али као да се нико није превише удубљивао у начин примене и саму примену тих прописа. Евиденције нису вођене или нису вођене ажурно. Према важећим прописима, основна евиденција о архивској грађи – регистри архивске грађе и даље су у изради, а многи архиви ни данас немају прецизне евиденције онога што имају у својим депоима. Евидентирање архивске грађе може бити код стваралаца у настајању и у архиву. У раду ћемо се претежно бавити евидентирањем и евиденцијама које се воде у архиву.

Прописи о евидентирању архивске грађе у периоду 1944–2018. године

Федерални прописи

Првобитни вид евидентирања онога што се може сматрати архивском грађом је из 1948. године када Влада ФНРЈ доноси *Наредбу о привременом обезбеђењу архива*.¹ Одељењима за просвету при среским, градским и реонским народним одборима наложено је да на својим територијама прикупе податке о грађи, месту где се и код кога она налази, како је смештена и сачувана и да исте доставе државним архивима у Београду.

Прво законом дефинисано евидентирање архивске грађе било је предвиђено *Општим законом о државним архивима ФНРЈ* (1950) када је целокупна архивска грађа – историјско-архивски материјал стављена под заштиту државе без обзира где и у чијој својини се налази. На основу овог закона основан је Главни архивски савет при Министарству за науку и културу. Основани су и републички архивски савети при републичким надлежним органима. Законом су биле утврђене обавезе стваралаца да архивску грађу чувају савесно, да достављају попис архивске грађе и обавештавају надлежне архиве о променама.

Општи закон о архивској грађи СФРЈ донет је 2. новембра 1964. године.² Овим законом је заштита архивске грађе заснована на начелима евидентирања, прикупља-

ња, сређивања..... Споменућемо овде и доношење *Закона о Архивском савету Југославије* (1964),³ којим је ово тело основано ради вршења стручних саветодавних и других послова из надлежности Федерације. Задатак му је између осталог био да утврди начела о јединственом евидентирању и одабирању архивске грађе из регистратурског материјала. Архивски савет је током свог постојања донео два значајна акта: *Начела о одабирању архивске грађе из регистратурског материјала* (1968)⁴ и *Начела о јединственом евидентирању архивске грађе и регистратурског материјала* (1970)⁵. Евидентирање архивске грађе и регистратурског материјала имало је за циљ заштиту грађе и информисање корисника о грађи без обзира да ли се она налази ван архива или у архиву. Фонд и збирка узети су као основне јединице евидентирања. Предвиђено је да се евиденције посебно воде за грађу ван архива, а посебно за грађу у архиву. Начелима је утврђено које податке треба да садрже евиденције. Архиви су водили збирну евиденцију о целокупној грађи коју поседују (општи инвентар или преглед грађе). Посебно се водила евиденција преузете грађе у архив (књига улаза архивске грађе, односно улазни инвентар). За сваки фонд архив је образовао документацију – досије која се односи на поступке са грађом. Поред евиденција *Начела* су предвидела и израду информативних средстава као што су водичи, каталози, индекси, листе и друго. Овакво утврђивање начела евидентирања било је први корак ка стварању јединствених евиденција и јединствених информација о архивској грађи и регистратурском материјалу, како оном ван архива, тако и о оном у архиву. Доношењем Устава СФРЈ 1974. године, делатност науке, културе и образовања прешла је у надлежност република, па федерални прописи из архивске делатности више нису доношени.⁶

Републички прописи

Након доношења првог федералног закона 1950. године, уследило је доношење и првог републичког *Закона о државним архивима НР Србије* (1951).⁷ Задаци архива су усмерени на прикупљање, сређивање и коришћење грађе,

³ Службени лист СФРЈ 48/1964.

⁴ Службени лист СФРЈ 12/1968.

⁵ Службени лист СФРЈ 38/1970.

⁶ Богдан Лекић, *Архивско законодавство Југославије 1918–1974*, Архивски преглед, 1–4, 1996–1997, Београд 2000, 17–49.

⁷ Службени гласник НРС 4/1951.

¹ Службени лист ФНРЈ 25/1948.

² Службени лист СФРЈ 48/1964.

обраду и објављивање грађе, заштиту грађе ван архива, вршење инспекције и давање упутстава за рад, пружање стручне помоћи, излагање, техничку заштиту и др. По питању евидентирања у члану 12. је наведено да су имаоци *историско-архивској материјала* дужни да доставе надлежној државној архиви попис материјала који имају и да обавештавају архив о променама. О евидентирању у архиву се посебно не говори, осим у члану 32. у коме се каже да су у циљу евидентирања и олакшања употребе *историско-архивској материјала* у научне и практичне сврхе, државне архиве дужне да среде историско-архивски материјал који им је поверен, да обавезно начине, уредно воде и објављују инвентаре и регистре овог материјала према упутствима које ће издати министар за науку и културу по саслушању савета... Сређивање историско-архивског материјала и израда инвентара и регистара предвиђено је да се врши у свим архивама на истоветан начин на начин како то буде прописао министар за науку и културу.⁸

Да би се унифицирао рад на *инвентарисању* архивске грађе у државним архивима у НР Србији, Савет за културу НР Србије, на предлог Комисије за стручна питања архивске службе 10. априла 1957. године донео је *Упутство о инвентарисању архивске грађе у државним архивама у Народној републици Србији*.⁹ Ово упутство је донето на основу члана 32. и 49. *Закона о државним архивама НР Србије*, са задатком да се евидентира и сачува архивски материјал и да се оствари увид у његов садржај. Уведене су две основне врсте инвентара - улазни и сумарни. Улазни инвентар је требало да обезбеди увид у сву грађу која доспева у архив, без обзира на основ пријема и да је заштити од евентуалног нестајања, а сумарни инвентар је требало да инвентарише сређену архивску грађу и истакне њену сумарну (основну садржину). Упутством је такође утврђен и начин примопредаје и дат образац са рубрикама улазног инвентара. Улазни инвентар је био у виду табеле са следећим рубрикама: редни број, број и датум записника о пријему, назив фонда, година од-до, д кога је примљен, где је био смештен до преузимања, количина (кутија свежењева или докумената, књига), врста материјала и степен сређености, откуп, поклон (вредност), место фонда у депоу, ознака групе у коју се фонд сврстава и рубрика Примедба. Сумарни инвентар је био

предвиђен само за сређене фондове и то за сваки појединачно. Изузетно, ако су у питању мали фондови могли су се уносити у заједничку књигу сумарног инвентара. Сумарни инвентар је имао седам рубрика (редни број који је и редни број инвентарне јединице, назив предаваоца грађе, година, назив инвентарне јединице, распон бројева докумената у инвентарној јединици, сумарни садржај докумената и напомену). Сумарни инвентар је овде дефинисан као евиденција сређених архивских фондова. На овај начин регулисане су две евиденције о архивској грађи на јединствен начин, а на целој територији НР Србије, евиденција примљених фондова и збирки и евиденција сређених фондова и збирки. Ови инвентари, поред функције информисања, имали су задатак заштите грађе у смислу утврђивања власништва у случају отуђења. Задатак инвентарисања према овом упутству био је да се евидентира и сачува архивски материјал и да се оствари увид у његов садржај.

Након доношења устава СФРЈ 1963. године и доношења *Општег закона о архивској грађи* 1964. јавила се потреба за доношењем републичког *Закона о архивској грађи и архивској служби* (1967)¹⁰. Овај закон је био покушај свобухватне заштите архивске грађе стваралаца и ималаца као и права и обавеза архива по принципу целовитог чувања архивске грађе сваког фонда.¹¹ За даљи развој и рад архивске службе и струке од значаја су одредбе којима се тражи вођење евиденција о архивској грађи и то: Књиге примљене архивске грађе, општег инвентара, инвентара за поједине фондове и књиге евиденције о архивској грађи и регистратурском материјалу ван архива. Ове одредбе представљају даљи наставак изградње јединствених евиденција и информативних средстава започетих 1957. године са *Упутством о инвентарисању архивске грађе у државним архивама НР Србије*. Ове књиге и инвентари требало је да се воде по прописима и стручним упутствима који би се донели на основу овог закона. Општим актом архива предвиђено је било да се одреде која ће се информативна средства о архивској грађи израђивати и објављивати. Законом из 1967. године, чланом 51. предвиђено је и да Архив Србе води централни каталог архивских фондова и збирки на територији Републике, а архиви и архивска одељења дужни су да о својој архивској грађи достављају Архиву Србије податке за вођење централног

⁸ Б. Лекић, *наведено дело*, 194-210.

⁹ *Службени гласник НРС* 18/1957.

¹⁰ *Службени лист СРС* 12/1967.

¹¹ Б. Лекић, *наведено дело*, 194-210.

каталога архивских фондова и збирки. При архиву Србије је формирано и Архивско веће које је заслужно за доношење бројних стручних упуштава на основу којих је уједначен рад архива у Србији.

Само деценију касније доноси се *Закон о заштити културних добара* (1977)¹². Донет је из потребе да се једним актом регулише питање заштите и коришћења свих врста културних добара. Овим законом дефинисане су врсте културних добара, начин њиховог категорисања и посебних мера заштите. Појединачни закони, међу њима и *Закон о архивској грађи и архивској служби* престали су да важе. Чланом 40. овог Закона као културно добро дефинисана је и архивска грађа. У погледу евидентирања, чланом 53. дефинисано је да органи и организације својим општим актом утврђују начин евиденције регистратурског материјала, његовог чувања, класификације и архивирања ако то није посебно уређено. У погледу евидентирања архивске грађе у архиву, овим законом уведени су регистри културних добара као врста евиденција. Чланом 73. предвиђено је да се културно добро уписује у регистар културних добара на основу одлуке о проглашавању, односно на основу правоснажног решења о утврђивању културног добра. На територији Републике предвиђено је да се води централни регистар културних добара по врстама. Републички орган управе надлежан за послове културе, по претходно прибављеном мишљењу заједница организација заштите, прописивао је који се подаци о културном добру уписују у регистре и на који начин се воде регистар и централни регистар културних добара и која се документација о културним добрима образује и чува уз регистре, као и начин на који се уписују у регистар културних добара културна добра која чува организација заштите. Чланом 77. било је предвиђено да се културно добро које је уништено или нестало, односно које није више од посебног културног и историјског значаја или је трајно извезено у иностранство брише из регистра културних добара на исти начин и по поступку као и приликом проглашења. У члану 102. у опису делатности заштите културних добара, поред осталог на првом месту наводи се истраживање и евидентирање добара која уживају претходну заштиту што говори о важности коју евидентирање има у систему заштите.

Овај закон је измењен и допуњен *Законом о изменама и допунама Закона о заштити културних добара* 1981. и

Законом о изменама и допунама закона о заштити културних добара 1985. године.¹³ На основу ових прописа у вези са евидентирањем донет је *Правилник о подацима који се уписују у регистре, начин вођења регистра и централног регистра архивске грађе и о документацији о овим културним добрима која се образује и чува уз регистре* (1982).

Почетком 1990. донет је нови *Закон о културним добрима*¹⁴ након уставних промена у СР Србији. Одредбе овог закона требало је да важе на читавој територији СР Србије. Законом је архивска грађа дефинисана као културно добро и предвиђена је категоризација културних добара (културно добро од изузетног значаја, од великог значаја и од значаја). У погледу евиденција, чланом 45. предвиђено је да су органи и организације и установе који су ствараоци архивске грађе и регистратурског материјала дужне да пропишу начин евидентирања регистратурског материјала општим актом. Такође, предвиђено је да се архиву предаје само сређена и пописана архивска грађа. У члану 98. описујући делатност заштите културних добара наводи се на првом месту истраживање и евидентирање добара која уживају претходну заштиту и дефинишу установе заштите по врстама културних добара. Овим законом се културно добро уписивало у регистар културних добара на основу одлуке о проглашењу, односно решења о утврђивању културног добра. Уз акт о проглашењу чувала се и *документација о културном добру*. Регистар културних добара водиле су установе заштите према врстама културних добара. За територију СР Србије водили су се централни регистри по врстама културних добара. Установе заштите биле су дужне да податке о културним добрима за које воде регистар достављају установама заштите које воде централне регистре културних добара у року од 60 дана од дана уписа истог у регистар, а установе заштите с територије покрајине достављале су податке надлежној установи заштите у покрајини. Републички орган управе надлежан за послове културе требао је да пропише који се подаци о културном добру уписују у регистре, начин на који се води регистар и централни регистар културних добара, која се документација образује и чува уз регистре, као и начин на који се врши упис у ове евиденције.

¹³ Службени гласник СРС 34/81 и 51/1985.

¹⁴ Службени гласник СРС 6/1990.

¹² Службени гласник СРС 28/1977.

За територију АП Војводине *Закон о архивској грађи и архивској служби* донет је 1973. године¹⁵. Он је преузео највећи део одредби из републичког закона из 1967. године. Закон о изменама и допунама овог закона десио се већ 1975. године након доношења Устава СФРЈ 1974. године. Деценију касније, 1985. године Скупштина САП Војводине доноси *Закон о архивској грађи и архивима*.¹⁶ У АП Војводини донет је и *Правилник о вођењу централног каталога и евиденција о архивима, архивским одељењима и архивској грађи* (1975) и *Правилник о садржини и начину вођења евиденција о рејистратурском материјалу и архивској грађи* (1988).¹⁷ На територији САП Косова први закон је донет 1976. године, *Закон о архивској грађи и архивској служби*,¹⁸ а на основу њега значајно за ову тему о евидентирању и евиденцијама *Правилник о начину евидентирања, класификације, архивирања и чувања рејистратурског материјала* 1978. године. Нешто касније 1978. године доноси се *Закон о архиву Косова*.¹⁹

У Републици Србији, на снази је Закон о културним добрима²⁰ који регулише између осталог и заштиту архивске грађе. Посебан закон о архивској грађи и након вишегодишњих, сада већ скоро деценијских покушаја још није донет. У *Закону о културним добрима* кроз више чланова протеже се појам и обавеза евидентирања, како од стране установе заштите, тако и код стваралаца. У члану 65. као делатност заштите културних добара између осталог идентификује се истраживање и евидентирање добара која уживају претходну заштиту, затим вођење регистара и документације о културним добрима.. и др. Законом је предвиђен упис културних добара у регистар и централни регистар. Како се води регистар архивске грађе и која документација се води уз регистар прописао је министар културе *Правилником о рејистрима архивске грађе* 1997. године.²¹ Садржајем тог правилника бавићемо се у каснијем тексту. У вези са евидентирањем на

основу истог закона донет је и *Правилник о начину вођења евиденције рејистратурског материјала који ужива претходну заштиту*.²²

Стручна упутства о евиденцијама

Током периода постојања и деловања Архивског већа донета су бројна упутства за стручни рад, између осталог и *Упутство о општем инвентару* (1968. године)²³; *Упутство о изменама и допунама упутства о општем инвентару архивске грађе* (1985. године),²⁴ и *Упутство о изради сумарног инвентара*.²⁵

Општи инвентар, образац О-1, је дефинисан је овим упутством као *основни документ за заштиту целокупне архивске грађе једног архива*, на основу којег се она пријављује надлежним заводима за заштиту споменика културе, а затим као *прво обавештајно средство о садржини и структури архива*. Образац је од доношења упутства 1968. године до данас остао готово непромењен. Разлике у првом упутству и изменама и допунама из 1985. године су минималне, више термилошке. У чл. 4. ставу 2. дефинише се да је *инвентарни број број једног фонда или збирке у групи који се означава групом има значење сигнатуре фонда*. У ставу 3. члана 4. 1985. године допуњава се и дефинише шта је распон година – мисли се на распон година постојања ствараоца архивског фонда и да се као такав исписује у округлим заградама. У ставу 8. измена и допуна додаје се појашњење за фондове „просте структуре“, као и за врсте књига и група списка.

Упутство о изради сумарног инвентара дефинише сумарни инвентар као *научно евиденционо средство за материјално обезбеђење грађе и информативно средство за архивску грађу једног фонда или збирке*. Инвентар, као *средство заштите односно имовинска књига Архива, евидентира архивске јединице једног фонда или збирке кроз одређени поредак инвентарних јединица, а као информативно средство, концизно али на прегледан и јасан начин информира о њиховој садржини и структури*. Поредак инвентарних јединица у овом инвентару треба одговара редоследу који је утврђен приликом сређивања фонда или збирке. Саставни делови инвентара су: насловна страна, садржај, увод са историјском белешком, списак

¹⁵ *Службени лист САП Војводине* 22/1973.

¹⁶ *Службени лист САП Војводине* 1/1985.

¹⁷ Милена Субић, *Реч-две о евиденцијама*, Архивски гласник бр. 12, Београд 2017, 12-14.

¹⁸ *Службени лист САП Косово* 50/1976.

¹⁹ *Службени лист САП Косово* 16/1878.

²⁰ *Службени гласник РС* 71/1994.

²¹ *Службени гласник РС* 24/1997.

²² *Службени гласник РС* 28/1996.

²³ Архивски преглед, 1-2, 1968, Београд 1968 стр. 110-114.

²⁴ Архивски преглед, 1, 1985, Београд 1987, стр. 190-192.

²⁵ Архивски преглед, 1-2, 1985, Београд 1987, стр. 187-189.

скраћеница и инвентарне јединице, а сви ови делови се уносе наведеним редоследом. Сумарни инвентар се куца на формату А4 у више примерака, а један примерак се оверава печатом архива и потписом одговорног лица, коричи, заводи у деловодни протокол Архива и чува као имовинска карта Архива. Сумарни инвентар се може и објављивати, а публикује се према упуству Архивског већа о врстама архивских публикација, наводи се у Упутству. Сумарни инвентар је на овај начин виђен као евиденционо средство сређеног фонда/збирке у архиву.

Регистри архивске грађе

Први *Правилник о подацима који се уписују у рејистар и начину вођења рејистара и централног рејистара архивске грађе и о документацији о овим културним добрима која се образује и чува уз рејистаре*,²⁶ донет је на основу Закона о заштити културних добара из 1977. и допуна 1981. а 1982. године. *Правилником* је прописано ко води регистре, како се они воде, како се уписују или бришу подаци, која се документација чува уз регистре. Предвиђена је обавеза микрофилмовања регистара и документације која се чува уз регистре и копирање у два примерка. *Правилником* је предвиђено да регистар архивске грађе води архив који врши делатност заштите архивске грађе на територији на којој се чува архивска грађа која се уписује у регистар или организација удруженог рада којој је поверено вршење делатности заштите архивске грађе на тој триторији. Регистар се водио на обрасцу Р-1 величине 30х40 сантиметара, централни регистар на обрасцу Р-1ц исте величине, али у облику књиге, на листовима који су означени текућим бројевима од 1 до 250. Архивска грађа се уписивала у регистар по редним бројевима. Архиву Србије се достављао образац Р1-ц попуњен писаћом машином у року од 15 дана од дана уписа архивске грађе у регистар. Архив Србије је уписивао текући број листа централног регистра, а затим је исти *одлаган у одговарајућу кутију*. Архив Србије је у року од 15 дана од пријема обрасца Р-1ц обавештавао архив или организацију о броју под којим је извршен упис архивске грађе у централни регистар. Уз регистар се образовала и чувала следећа *документација*: Општи инвентар на обрасцу О-1 (28х41 цм), књига пријема архивске грађе на обрасцу О-2 (35х50 цм), сумарни инвентар на обрасцу О-3 (35х50 цм),

инвентар микрофилмотеке на обрасцу О-4 (41х61 цм) и досије фондова на обрасцу О-5 (21х31 цм).

Након доношења Закона о културним добрима 1994. године, три године касније донет је *Правилник о рејистрима архивске грађе*.²⁷ Разлика између претходног из 1982. године и *Правилника о рејистрима архивске грађе* који је донет 1997. је минимална. Разликују се величине образаца евиденција и изглед рубрика, док је садржај мање више исти. Разлика је и што је *Правилником* из 1982. предвиђен упис података ручно – црним мастилом, док се у овом из 1997. године подаци уписују писаћом машином, а могу се и *компјутерски обрађивати*. Такође, разлика је и што је у *Правилнику* из 1982. образац Р1-ц водио сваки архив и достављао Архиву Србије, а Архив Србије је уписивао текући број листа централног регистра и одлагао га у одговарајућу кутију, а затим обавештавао исти архив о броју под којим је уписан, док према важећем *Правилнику* надлежни архив доставља податке Архиву Србије у року од 15 дана од уписа архивске грађе у регистар који води архив, а Архив Србије попуњава образац централног регистра и обавештава надлежни архив о броју под којим је извршен упис архивске грађе у централни регистар. Разлика је и што је *Правилником* из 1997. године предвиђен упис у регистар и архивске грађе која се чува ван архива, док то није био случај у *Правилнику* из 1982. године. *Правилником* из 1997. године исто је наведено која се документација образује и чува уз регистар, и то: општи инвентар, књига пријема архивске грађе, сумарни инвентар, инвентар микрофилмотеке и досије фондова. Разлика са претходним *правилником* је у величини образаца; општи инвентар, сумарни инвентар инвентар микрофилмотеке су новим *правилником* предвиђени у величини 30х40 цм, док је књига пријема величине 35х50 центиметара, а досије фондова је остао истих димензија. На основу истог Закона о културним добрима донет је и *Правилник о начину вођења евиденције рејистарског материјала који ужива претходну заштиту*,²⁸ којим је утврђен начин за евидентирање архивске грађе у настајању и њених стваралаца на терену. Овим *правилником* и оним што прописује нећемо се детаљније бавити у овом раду иако би и о њему и његовој садржини и недоречености могло да се говори. Концентрисаћемо се на евиденције у архиву и изнети неколико проблема у вези са њиховим вођењем.

26 Службени гласник СРС 57/1982.

27 Службени гласник РС 24/1997.

28 Службени гласник РС 28/1996.

Неки од проблема у вези са вођењем прописаних евиденција

Прошло је скоро две деценије од почетка примене *Правилника о рејистирима архивске грађе*, а и даље постоји мноштво недоумица, недоречености, а према некима и нелогичности у његовој примени.²⁹ Навешћемо само неке од њих. Из текста *Правилника о рејистирима архивске грађе* из 1997. године као и претходног произилази да је основна евиденција о архивској грађи регистар, а да све остало представља пратећу документацију. Такође, *Правилник* прописује која се документација води уз регистар архивске грађе, али не и начин на који се она води.

Прво и основно питање које треба разграничити јесте да ли је књига пријема, општи инвентар, инвентар микрофилмотеке и сумарни инвентар евиденција (у складу са дефиницијом на почетку) или пратећа документација?! Милена Субић³⁰ уочава да се Књига пријема и Инвентар микрофилмотеке нетачно дефинишу као остала документација, јер једино оне представљају целовит преглед пријема грађе и поступка њеног микрофилмовања. Сматрамо да то стоји када је у питању Књига пријема јер она свакако јесте прва евиденција архивске грађе једног архива. Што се тиче Инвентара микрофилмова нисмо сигурни да се он може подвести под евиденцију, већ пре као информативно средство. Зашто? На микрофилмовима се налази такође архивска грађа. У књигу пријема сматрамо да треба уносити сву архивску грађу која уђе у један архив независно од облика у ком улази (папир, микрофилм, фоно запис, дигитални медиј....). Инвентар микрофилма представља по нашем мишљењу информативно средство Збирке микрофилмова које детаљније описује шта се од архивске грађе налази на ком микрофилму. По истом принципу би могло да се успостави и Инвентар дигиталних медија. Зато сматрамо да ове врсте инвентара представљају евиденционо и информативно средство у оквиру збирке, никако као паралелне евиденције са Књигом пријема. Ови инвентари имају тежину сумарних инвентара за збирку микрофилмова или дигиталних медија. Милена Субић исправно уочава да је досије фонда, као и досије регистратуре само техничка јединица у коју се одлаже документацијама о фондовима/збиркама и да се досије не може сматрати

евиденционим средством, већ пратећом документацијом како је *Правилник* и наводи. Сматрамо да је књига пријема на основу њене садржине и података који се уносе у њу ипак почетна основна евиденција и прва власничка књига у архиву. Општи инвентар и сумарни инвентар, како им само име каже јесу инвентари, односно пописи – општи инвентар попис свих фондова и збирки распоређених према класификационој или структурној шеми, док је сумарни инвентар према упутству сумарни преглед садржине једног фонда. Уколико би се сумарни инвентар сагледавао кроз важећи *Правилник*, он би се могао дефинисати као сумарни преглед сређених фондова једног архива.

Регистар је евиденција која представља на неки начин својинску књигу једног архива. Збуњујуће је зато што *Правилник* предвиђа да се у регистар може уносити и архивска грађа која се чува ван архива. Није јасно на коју се то архивску грађу мисли. Ако се у регистар може уписивати и архивска грађа која се чува ван архива, отвара се питање како се као власништво једног архива може евидентирати нешто што се не налази у архиву или шта је у том случају основ за упис те архивске грађе? Знамо да када архивска грађа уђе у архив (као фонд или збирка, па и као појединачни документ) доноси се решење о утврђивању културног добра, а затим врши упис у регистар. Није нам познато да је у неки од регистара које воде архиви у току ових две деценије уписана архивска грађа која се налази ван архива!

Недоумицу изазива и то што се у регистар може уписивати осим фонда и збирке и појединачни документ, књига или карта. У сваком архиву документа не егзистирају појединачно, већ се увек придружују некој целини, или постојећем фонду, збирци, Збирци *Varia*. Зато збуњује који су то случајеви када се појединачни документ уноси у регистар архивске грађе. Сматрамо зато да би регистар требао да буде дефинисан као *рејистар архивских фондова и збирки*, а не као *рејистар архивске грађе*.

Несумњиво је да поједини документ може бити категорисан, независно од фонда или збирке којима припада, као културно добро од великог или изузетног значаја и као такав он може бити посебно евидентиран. Јасно је да се у регистар уноси сва архивска грађа једног архива која се ставља на тај начин под посебну заштиту, независно од степена категоризације. Поставља се питање да ли ће се један документ уписивати у регистар два пута, прво као део фонда који се као културно добро уводи у регистар, а

²⁹NO томе је недавно, сажето, али садржајно говорила Милена Субић, *Реч две о евиденцијама*, Архивски гласник бр. 12, Београд 2017, 12-14.

³⁰ Милена Субић, *наведено дело*, 12-14

потом посебно уколико је тај документ, књига или карта категорисан вишим степеном категоризације?

Недоумицу је изазивало и тумачење да се пре уписа у регистар за све фондове и збирке израђује решење којим се утврђује за културно добро, јер је архивска грађа која настаје у регистратурма које су од значаја и интереса за архив већ настаје архивска грађа која је Законом стављена под заштиту као културно добро у настајању, те би основ за упис у регистар могао бити и сам Закон. Сама чињеница да архив врши надзор и преузима архивску грађу једног ствараоца, дефинише архивску грађу тог ствараоца као културно добро.

Једна од основних недоумица је и да ли се овим *Правилником* дотада донета упутства о вођењу појединих евиденција стављају ван снаге, јер постоје одређене супротности у начину вођења истих. О супротности између Регистра архивске грађе и Упутства о вођењу сумарног инвентара детаљно је писао Бошко Ракић (2016).³¹ Он је приметио да је у Упутству прописано да се сумарни инвентар води за сваки фонд посебно, да је саставни део сумарног инвентара и историјска белешка, а да се укорићена књига према Упутству заводи и чува као имовинска књига архива. Према важећем *Правилнику* сумарни инвентар се води у једној књизи са све фондове архива, а његови обавезни елементи нису наведени. То ствара недоумице у реализацији. Неки се држе старих образаца, неки примењују нов образац.

По питању вођења Регистра архивске грађе на стручној архивистичкој радионици одржаној у Чачку 13. септембра 2017. године на тему *Евиденције о архивској грађи – ревизија и нова решења*, Драга Миловановић (ИА Краљево) скренула је пажњу и на друге проблеме везано за вођење регистра архивске грађе. Између осталог и како уписивати у Регистар фондове који се преузимају у више наврата, односно који ће се у будућности преузимати (на пример грађа судских органа, скупштина општина), шта у том случају уписати у рубрику за граничне године фонда?

Једно од питања везано за спровођење *Правилника* о регистрима је и да ли се до тада започети обрасци Књиге пријема архивске грађе (образак О-2) воде према *Правилнику* из 1982. или се ступањем на снагу *Правилника* (1997) формира нова Књига пријема по но-

вом образцу из 1997. године, као и да ли се већ уведени уписи преписују у нови образац? Исто важи и за сумарни инвентар, да ли се води према упутству или према смерницама из *Правилника*.

Такође, у *Правилнику о рејсџирима архивске грађе* није наведено да ли се општи инвентар и даље води према постојећем Упутству. Није разјашњено ни шта се подразумева под сигнатуром фонда и како се она формира.³² У члану 3. *Правилника* стоји да се архивска грађа у регистар уписује по редним бројевима, али није наведено да ли је то редослед по приспећу фонда/збирке (архивске грађе) или је то редослед по општем инвентару или пак неки други редослед? Уколико се Регистар архивске грађе води у континуитету логично би било да се то чини по редоследу приспећа, а не по редоследу у Општем инвентару, јер је немогуће груписати приликом уписа фондове према општем инвентару у континуитету, осим код првог уписивања. Сви остали накнадни уписи не би пратили континуитет општег инвентара. Такође, ако се уписује у регистар архивска грађа која се не налази у архиву, односно појединачна документа, који редослед поштовати?

Навешћемо и неке недоумице које се могу јавити код вођења Књиге пријема. На пример, шта чинити у случајевима пријема несређене грађе где није могуће утврдити приликом пријема постојање више различитих фондова, односно када се разграничење грађе не изврши код ствараоца? Како и када их евидентирати? Да ли под једним бројем? Да ли уочено постојање више фондова назначити у рубрици *Примедба* или накнадно уписати под новим бројем када се грађа разграничи на фондове? Да ли се позвати на првобитни записник о пријему или израдити нови? Шта у том случају навести као основ за пријем? Многи још увек имају неодумице како вршити упис једног истог фонда који се прима у више наврата, да ли под једним бројем или сваки пријем евидентирати посебно? Да ли у књигу пријема евидентирати фондове који се накнадно идентификују као фондови или за збирке које се формирају у депоу? Шта уписати у рубрике „основ пријема“ или „број и датум записника о пријему“? То су само неке од ситуација које проистичу из свакодневног рада, а за које не постоји јасно и прецизно упутство.³³

31 Бошко Ракић, *Форма и садржина сумарног инвентара у светлу важећег правилника и уписивања*, Архивски гласник бр. 11, Београд 2016, 12-13.

32 О томе више у раду Слободанка Цветковић, *О сигнатури фонда/збирке*, Архивски гласник 12, Београд 2017, 14-16.

33 Наш најпознатији приручник за архивистику аутора Иванке Брук и Љубомира Поповића, као евиденције о архивској грађи које се

Закључак

Суштина делатности заштите је истраживање и евидентирање културног добра - архивске грађе. Евидентирање је активност која према Закону о културним добрима произилази из основне делатности архива. Оно је важно и у смислу исказивања власништва и у смислу веће доступности информација о архивској грађи.

Упутства и историјат прописа о евидентирању говоре нам највише о надоследностима и конфузији у вођењу евиденција о архивској грађи у архиву. Говоре о расуто-сти података на више места. Ако је то било прихватљиво некада данас то свакако није. Дигитализовање архивске грађе није довољно за унапређење службе. Потребно је дигитализовати архивску службу, односно кроз јединствен информациони систем објединити све податке о архивској грађи (фондовима и збиркама) на једном месту, омогућити њихово једноставније уношење, ажурирање података и лакшу доступност тих података истраживачима и корисницима. У свему томе је веома важна улога и начин организације целог процеса од стране Архива Србије, али пре свега свеобухватан приступ, јасност и прецизност прописа.

воде у депоу наводи: општи инвентар, попис раритета, досијеа, торграфски показивач, водиче кроз депо и одељења. О књизи пријема се не говори. Приручник из архивистике групе аутора (1977) говори о књизи пријема као евиденцији преузете грађе наводећи да је то прва евиденција у коју се уносе подаци о архивској грађи и да је то својерсни власнички лист архива. Још тада је забележено да се ова евиденција не води на јединствен начин. Каснији аутор уџбеника за архивистику Богдан Лекић (2006) говори о пријему и смештају архивске грађе и наводи да је књига пријема основно средство евиденције о пријему грађе. Аутор наводи да се у књигу пријема уводи сваки појединачни пријем, а чињеница да је нешто евидентирано у књигу пријема говори да је под заштитом архива. О вођењу евиденција није било много ни стручних семинара. Пронашли смо податке о једном одржаном 1973. године у организацији Матичне службе Архива Србије. У материјалу са тог семинара Књига пријема је означена као основна књига у архиву. Дата су и нека упутства да се као основ пријема уписује оно што је примљено на основу примопредајног записника, а да ситуације када се више фондова прима од једног предаваоца, Архив Србије решава тако што за сваки идентификовани фонд израђује посебан записник. Бројеви у књизи пријема се уносе у континуитету, независно од године. Током 80-их година прошлог века поново као материјал са саветовања користан је чланак Десанке Антонијевић о књизи пријема или улазном инвентару и о упису културних добара у регистре. Она такође наводи да се сва грађа преузета на основу једног примопредајног документа уписује под један редни број. Накнадно преузети делови истог фонда или збирке уписују се под новим бројевима, а бројеви се вежу.

На основу свега наведеног, а посебно на основу стеченог архивистичког искуства и рада из праксе, сматрамо да је Књига пријема архивске грађе прва и основна евиденција онога што улази у архив (архивских фондова и појединачних докумената независно од медија на којима се информације налазе). Општи инвентар је структурни преглед фондова и збирки (према групама) које се налазе у архиву, а сумарни инвентар је сумарни преглед сређености фондова, односно степена сређености грађе једног архива. Регистар сматрамо да треба да буде дефинисан као регистар архивских фондова и збирки, који ће се водити према редоследу приспећа фондова у архив. Сваки фонд/збирка би так добили свој инвентарни број у регистру који би био непромењив и заувек дат и као такав би заједно са другим елементима (ознака државе, ознака архива) могао бити сигнатура фонда /збирке. Дакле, све то у случају да регистар буде регистар архивских фондова и збирки, а не регистар архивске грађе. Тиме би регистар уз књигу пријема био прецизан попис оснога што један архив поседује, док би централни регистар био прецизан попис збирки и фондова свих архива у Србији, дакле архивског фонда Републике Србије.

Као стручни радници треба да тежимо ка архиву у којем ће бити могуће да једноставним *кликом* на фонд или збирку, небитно са ког краја света, у једном потезу добијемо све информације о томе када, како и где је тај фонд настао, како и када је примљен, од кога, у ком стању, количини, садржају, шта је рађено, када и од кога на фонду (све фазе сређивања, обраде, теничке заштите, конзервације, рестаурације, микрофилмовања, дигитализације), ко је све користио тај фонд и делове за истраживање, које су публикације објављене на основу његове грађе, наравно према нивоу доступности у зависности од потреба. Свака организациона јединица тај информациони систем треба да *храни* подацима из свог домена, а да они до корисника (запослених у архиву, истраживача ван и у архиву) дођу као целина. Такво сагледавање архивске службе и деловање на остварењу тог циља је основни предуслов за већу доступност архивске грађе и отвореност архива као установе заштите. Основ свега овога је тежак и истрајан рад на сређивању и обради архивских фондова, јер информације које подразумевају већу доступност могу проистећи једино из сређених фондова и збирки.

RECORDS ABOUT ARCHIVAL MATERIALS AT AN ARCHIVE – THE ISSUES OF KEEPING AND UPDATING RECORDS

Abstract: The paper attempts to analyse the issues of keeping records of archival materials in Serbian archival profession, focusing especially on today's state of affairs. The aim of the paper is to point out the necessity for consolidating the regulations so that they would stem from one another instead of being in opposition. The paper also contains a reference to the regulations on records about archival materials kept at an archive since the Second World War

until now. Special attention is given to current regulations, the Cultural Property Law, the Guidelines for Managing Archival Registers and professional guidelines on keeping records of archival materials. The issues in connection with keeping and updating records are pointed out and there is a conclusion that they should be reconsidered and that more detailed and precise guidelines should be developed, i.e. that all the records that are part of the unitary informational system of archives in Serbia should be consolidated.

Key words: records, archival depot, archival fonds, collections, donation register, general inventory, summary inventory, registry of archival materials, microfilming office inventory, fonds file

ИЗДАВАЧКА ДЈЕЛАТНОСТ АРХИВА
И ПРОЦЕС ОБЈАВЉИВАЊА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

Сажетак: Рад се бави издавачком дјелатношћу у архивима. У том смислу, препознате су двије парадигме, стара и нова, које се у раду анализирају. Детаљно се износе карактеристике и једне и друге парадигме и њихов развој током времена. Такође, рад описује положај архива и архивске струке у издавачкој дјелатности као и однос науке и архивистике у процесу публиковања архивског материјала.

Кључне ријечи: Издавачка дјелатност, публиковање грађе, стара и нова парадигма, кориснички захтјеви, Државни архив Црне Горе.

Увод

Један од основних сегмената рада у архиву представља издавачка дјелатност. Према методологији архивске науке ова активност налази се на крају процеса рада архивиста и заокружује га. Због тога, издавачка дјелатност заузима истакнуто мјесто у раду сваке архивске службе.¹ Међутим, највјероватније због такве позиције у процесу рада архива, о публиковању архивског материјала врло је мало писано у архивској науци. Аутори који су се бавили овом темом рано су уочили вишеструки значај објављивања грађе за Архив као институцију. Ударајући својеврстан печат процесу рада у архивима, издавачка дјелатност спада у научно-културну, просвјетну, па и маркетиншку дјелатност Архива те стога бива препозната од стране архивиста широм свијета као важан сегмент архивске активности преко које се институција Архива позиционира у друштву.² Такође, њен значај бива препознат као области унутар архивистике која представља копчу са другим наукама.³ Управо та интердисциплинарност издавачке

дјелатности заслужује да се њоме бавимо и са аспекта архивске науке.

У мјери којом се бавила овом темом, архивистика је препознала да се процесом издавачке дјелатности у архивима испуњавају три битна задатка:

- Удовољава се основном архивистичком захтјеву за заштитом докумената
- Излази се у сусрет корисницима, јер такве публикације представљају најсавршеније научно-обавјештајно средство
- Оваквим публикацијама пропагира се рад архива као установа и подиже свијест у друштву о значају архивске службе.

Овако дефинисана издавачка дјелатност постављена је, од стране бројних аутора, на рубу онога што су назвали „чистом“ архивистиком, јер и поред тога што заокружује рад на обради архивског материјала одудара од осталих активности у процесу рада и окреће се ка другим дисциплинама.⁴ Међутим, треба примјетити да ова дефиниција издавачке дјелатности се односи само на један сегмент ове активности. Њоме је, не без намјере, изостављен онај дио издавачки дјелатности у који спада егдотика или објављивање извора. Зато јој је и додијељен рубни положај у укупном процесу рада у архивима што је допринијело недовољном интересовању за њу од стране архивских теоретичара. Што се тиче овог другог дијела издавачке дјелатности одвајање од „чисте“ архивистике и спој са другим наукама довео је до тога да архивска теорија гледа на издавачку дјелатност са одређеним страхом и уздржавањем. Многи аутори отворено су изражавали сумњу у капацитете архивских служби да самостално изнесу издавачке пројекте. У архивској науци, посебно на бившим југословенским просторима, преовладало је мишљење да архивске службе немају довољно научно профилисаног кадра који би успјешно одговорио на потребе издавања грађе.

⁴ Исто.

¹НБернард Стули, Културно-просвјетна дјелатност Архива, Приручник из архивистике, Загреб, 1977, стр. 259

²Срђан Пејовић, Вукота Вукотић, Издавачка активност Државног архива Црне Горе 20005-2016, Архивски записи, бр. 2/2016, Цетиње, 2017, стр. 196

³Милош Милошевић, Објављивање архивске грађе, Приручник из архивистике, Загреб, 1977, стр. 240

Подјела издавачке дјелатности

Од стране аутора који су се бавили овом темом, врло брзо је уочена ова бифуркација на двије основне гране или парадигме. Прва, и сигурно много више заступљена у архивистици, је грана која се бави публиковањем информативних средстава о фондовима унутар једног архива. Ова издања имају своју јасну утилитарну намјену и служе као помоћна средства за лакше сналажење кроз фондове неког архива. Корист од оваквих публикација имају и сами архивисти и корисници којима је олакшан процес истраживања. Њихова израда захтијева од аутора висок степен стручности и познавања архивске теорије. Оваква издања, мада су превасходно намијењена за употребу унутар архива, успијевају да нађу пут до шире публике и цијењена су од стране научне јавности.⁵ Овој грани издавачке дјелатности највише је поклањана пажња у досадашњој архивској теорији. Због перманентног изискивања високог степена знања архивске теорије при изради ове врсте публикација, ова грана издавачке дјелатности највише је била у фокусу архивске науке. Препозната је његова улога као једног завршног поглавља у процесу сређивања и обраде архивске грађе које затвара тај процес и чини га потпуним. Из тог разлога, дуго је преовладало мишљење у архивској теорији да једино за ову врсту издавачке дјелатности радници у архивима имају реалан легитимитет.⁶ Свака друга активност нан пољу издавања извора сматрана је превише сложеном за архивисте.

Ипак, а то је друга грана издавачке дјелатности у архивима, објављивање извора и другог архивског материјала јакo рано је препознато као активност од суштинске важности за развој науке, посебно историјске. Управо због те важности долази до спајања науке и архивске дјелатности. Тај спој пуно пута је ишао на штету архивистике. Зависност, посебно историјске науке, од резултата обраде архивске грађе, условила је заинтересованост научника за процесе рада у архивима и покушаје да се активно мијешају у исте.⁷ Највећу могућност за интерференцију у рад архивиста научници су нашли у егдотици или архе-

ографији. У архивистици то је довело стварања једне парадигме, коју данас можемо сматрати старом, по којој се објављивање архивског материјала од важности за науку, треба питати сама наука. Егдотички посао, по том схватању, припадао је историји и историчарима, као јединим у потпуности компетентним за обављање тог задатка, док се, од стране архивске теорије, самим архивистима одрицао легитимитет у том послу. Архивисти су у свему томе остајали по страни или били сведени на улогу помоћника. Овакав став науке према егдотици није био подстакнут само проблемима кадра у архивима. Своје утемељење он је налазио и у чињеници да је рад на објављивању историјски важних извора почео прије развитка архивистике и модерне архивске службе.

Стара парадигма у издавачкој дјелатности

Док коријени модерне архивистике сежу до краја XVIII вијека и Француске буржоаске револуције, која проглашава право на архивалије, као једно од темељних права човјека и грађанина, систематско објављивање извора је кренуло два вијека раније. На самом почетку контра-реформације, крајем XVI вијека, у окриљу католичке цркве, под вођством бенедиктинаца из Конгрегације светог Мавра у Паризу, ствара се покрет „ерудита“ који започињу први систематски рад на критици извора.⁸ Њиховим напорима утемељује се дипломатика као помоћна историјска наука кроз дјело Жана Мабијона *De re diplomatica* из 1681. године. Интезивирањем полемике о аутентичности античких списа и средњовјековних повеља, јавља се потреба за систематским објављивањем извора. Спајањем ерудиције и историјске анализе у доба романтизма, почетком XIX вијека, стварају се услови за покретање првих егдотичких подухвата. У освит „буђења народа“ и за потребе националних историографија настаје прво у Њемачкој пројекат објављивања средњовјековних извора под називом *Monumenta Germaniae historica* 1826. године. Касније су све европске земље слиједиле овај примјер. Од тада рад на објављивању извора је искључиво припао историјској науци. Због тога, садржај ових издања био је подређен потребама историје. Избор докумената био је под надзором историчара и испуњавао њихове циљеве, а није се водило рачуна о интересима архивистике. Једина корист која је ишла на руку архивистима у свему томе је

⁸ Исто, стр. 72

⁵ Срђан Пејовић, Вукота Вукотић, Издавачка активност Државног архива Црне Горе 20005-2016, Архивски записи, бр. 2/2016, Цетиње, 2017, стр. 196

⁶ Милош Милошевић, Објављивање архивске грађе, Приручник из архивистике, Загреб, 1977, стр. 240

⁷ Мирјана Грос, Сувремена историографија, Коријени, постигнућа, трагања, Загреб, 2001, стр. 385

што се тако одабрани дио грађе публикавањем чувао од даљег пропадања, чиме је остварен један од горе споменутих задатака.

Овакав став дуго је слиједила и архивистика, па се сваки рад на пољу егдотике у архивима ослањао на историчаре или био под њиховим будним надзором. Ова парадигма преовладала је у архивској науци све до краја XX вијека. Под њеним утицајем за скоро пет деценија рада Државни архив Црне Горе успио је да објави само два Зборника архивске грађе.⁹ У њима, Државни архив је био у улози издавача, али архивисти нијесу учествовали у њиховом приређивању, нити је објављени материјал био из његових фондова.¹⁰ Уз ове Зборнике, Државни архив се као номинални издавач појављивао у још неколико егдотичких пројеката. Из ових разлога ова парадигма у издавању грађе показала је велике недостатке.

Нова парадигма у издавачкој дјелатности

Развојем архивске службе и њеним разгранавањем, стекли су се услови за поновним сагледавањем издавачке дјелатности у архиву. Јачањем кадровских капацитета у архивима створени су предуслови да се архивисти самостално почну бавити публикавањем грађе. То је довело до креирања нове парадигме у издавачкој дјелатности која је још увјек на снази. У том смислу, издавачка дјелатност у архивима добија на важности, а егдотика бива препозната као сегмент укупне архивске дјелатности који највише има простора за унапријеђење. Самим тим, поред рада на објављивању информативних средстава јавља се потреба за унапређењем научних капацитета како би се пројекти из издавачке дјелатности реализовали унутар архива. Надаље, то доводи до развоја издавачке дјелатности и креирања сопствене издавачке политике у архивима, која неће бити подређена науци. Издавачка дјелатност бива у потпуности вођена унутар архива и од стране архивиста, који сами одлучују о томе из којих фондова ће бити публикована грађа и врше избор докумената у зборницима. У свему томе архивисти се воде, не више потребама историјске или неке друге науке, већ зборнике грађе креирају према властитим искуствима која произилазе из архивске

праксе. У складу са тим стварају се прецизне издавачке политике у архивима које су производ посматрања осталих архивских активности, превасходно рада са истраживачима. У том смислу, „ре-валоризација“ архивске грађе према захтјевима корисника и издавачка дјелатност прате исти циљ. Пратећи корисничке захтјеве архивисти добијају нови увид о стању срећености грађе, као и информације о потребама корисника.¹¹ Водећи се овако дефинисаним задацима створена је нова парадигма издавачке дјелатности у архивима. Потпуно заокружена унутар архива и прилагођена од стране архивиста, издавачка политика добија нови правац и смјернице кретања. Такође, она кореспондира са принципима и захтјевима које налаже архивска наука. Као и у случају објављивања информативних средстава, и овим публикацијама испуњавају се циљеви постављени од стране архивистике, чиме добија потврду и мјесто у укупном процесу рада архивиста. Да би се на најбољи начин удовољило захтјевима корисника и отклониле одређене препреке у директном баратању са архивским материјалом, архивска издавачка дјелатност „нове парадигме“ највише се ослонила на публикавање извора стандардних класа информација. Ова врста архивске грађе била је слабо доступна и прилично компликована корисницима за коришћење. Међутим, правилном издавачком политиком и трудом архивиста ова грађа је објављивањем лако пронашла пут до заинтересоване публике и умногоме олакшала рад истраживачима.¹² Овако креираном издавачком политиком архиви добијају, осим чисто архивистичких захтјева, као што је заштита грађе, пуно на пољу сопствене промоције и подизању свијести о улози архива у савременом друштву. Исто тако, овим се остварује једна нова потреба, коју је пред архивисте ставило модерно друштво, а то је повећање транспарентности и демократизације у свом раду. Тиме се руши увриježено мишљење о архивима као полутајним, затвореним институцијама, са јако лимитираним приступом. Својим издањима која су настала као продукт рада самих архивиста, архиви добијају шансу да промовишу себе и свој рад, а превасходно документацију коју посједују у својим фондовима. Поред тога, добија се и нови кадар унутар архива, који постаје спреман да адекватно одговори на ове

9 Паштровске исправе XVI-XVIII вијека и Црногорске исправе XVI-XIX вијека

10 Срђан Пејовић, Вукота Вукотић, Издавачка активност Државног архива Црне Горе 20005-2016, Архивски записи, бр. 2/2016, Цетиње, 2017, стр. 196

11 Срђан Пејовић, Вукота Вукотић, Издавачка активност Државног архива Црне Горе 20005-2016, Архивски записи, бр. 2/2016, Цетиње, 2017, стр. 196

12 Исто.

изазове својом стручношћу и знањем из одређене научне области. Тиме се отвара пут за све већим усавршавањем архивиста и њиховом специјализацијом за поједине научне дисциплине. Но, о томе архивска теорија још увек треба да да своју ријеч, што је један од важнијих задатака који се пред њу поставља у блиској будућности.

Реорганизацијом Државног архива Црне Горе 1992. године, издавачкој дјелатности унутар архива почиње да се обраћа већа пажња као битној функцији архива. Покреће се часопис „Архивски записи“ за архивску теорију и праксу. Јачањем својих кадровских капацитета Архив почиње да мијења дотадашњу преовлађујућу парадигму. У почетку и даље бива ослоњен на историјску науку, али архивисти добијају све више препознатљиву улогу у издавачким пројектима. Коначно, 2003. године, из штампе излази Зборник докумената који се у потпуности заснива на архивском материјалу из фондова Државног архива и чији је аутор архивиста.¹³ Ово издање представља прекретницу у издавачкој дјелатности архива у Црној Гори, зато што је доказано да архивисти могу самостално изнијети један такав пројекат. Пратећи артикулацију корисничких захтјева кроз рад са странкама, Државни архив Црне Горе креира сопствену издавачку политику у потпуности у складу са „новом парадигмом“. У том смислу, објављују се неколико Зборника докумената у којима су представљене стандардне класе информација, попут „Пописа становништва у Црној Гори 1879“ у два тома, који је изашао из штампе 2009. године, и „Поименичних протокола издатих пасоша у Књажевини Црној Гори“ у пет томова, издатих у периоду од 2013 до 2015 године.

Овим издањима у потпуности су испуњени сви циљеви постављени новом парадигмом, грађа је сачувана од даљег уништавања и трајно похрањена у депоима, а максимално су испуњени захтјеви корисника за бржом, лакшом и доступнијом документацијом. Заједно са тим, Државни архив је урадио и велики посао на сопственој промоцији и подизању своје улоге у друштву. У том контексту се неријетко истиче чињеница да Државни архив спада међу најдемократичније, најотвореније и јавности најдоступније државне установе, чиме је задовољен сваки задатак који је постављен новом парадигмом пред њега.

PUBLISHING ACTIVITIES OF ARCHIVES AND THE PROCESS OF PUBLISHING ARCHIVAL MATERIALS

Abstract: The paper looks at the publishing activities of archives. In that regard, two paradigms were recognised and are analysed in this paper. The characteristics of both paradigms are described in detail, as well as their development over time. In addition, the paper describes the work of archives and archival profession in publishing activities, as well as the connection between science and archival profession in the process of publishing archival material.

Key words: publishing activities, publication of archival materials, old and new paradigms, users' demands, State Archives of Montenegro

¹³ Љетописи основних школа у Књажевини Црној Гори (1885-1908), приредио Предраг Вукић

АРХИВИРАЊЕ АУДИО-ВИЗУЕЛНОГ САДРЖАЈА: ОБРАДА И ЗАШТИТА ДОКУМЕНТАРНИХ ФИЛМОВА У СРБИЈИ

Сажетак: У данашњем свету глобализације, интернета и електронских медија, јавила се потреба за процесом дигитализације документације, архивске грађе и културне баштине ради лакшег складиштења и приступа информацијама. Тај процес техничко - технолошког развоја је захтевао савременији приступ архивирању садржаја у дигиталној форми који се разликовао од досадашњег. Овом студијом покушали бисмо да одговоримо на питања која третирају начине, методе и праксе архивирања филмске грађе, са посебним освртом на рад институција као што су Програмски архив телевизије Београд, Филмске новосте Београд и Југословенска кинотека.

Кључне речи: архивирање дигиталног садржаја, аудио-визуелни садржаји, документарни филмови.

Увод

Експанзија интернета и техничко - технолошки напредак представљају дигиталну револуцију крајем осамдесетих и почетком деведесетих година XX века у Србији. Под процесом дигитализације подразумевамо транспоноване једног информационог облика, најчешће аналогног¹ у дигитални, односно у електронски облик, што је резултирало потребом за оснивањем дигиталне платформе у архивским делатностима.

У случају када говоримо о дигитализацији документарног филма као једног облика баштињене и очувања националног културног добра, говоримо о одређеном броју поступака који су установљени низом оперативних процедура које ћемо поменути у овом раду.

Не само да је дигитализација донела потпуну револуцију у начину одржавања архивске документације, њене валоризације и категоризације, већ је и развојем

информационо - комуникационих технологија омогућила бољу прегледност датотека као и расположивост информација путем мрежних система. Документарни филмови као медиј завређују назив националне баштине, самим тим што имају улогу творбених сегмената који путем сажимања фотографије и видео записа, омогућавају премештање времена и простора, представљајући сведочанство одређеног видео записа конзервираног у времену.

У овом раду, осврнули бисмо се на процес, значај и проблеме дигитализације аудио-визуелног садржаја, односно документарних филмова, где смо за потребе овог истраживања консултовали институције од националног значаја као што су *Југословенска кинотека*, *Програмски архив телевизије Београд* и *Филмске новосте*, које подстичу и операционо извршавају заштиту и очување филмске баштине.

Актуелност научно стручне области, методолошки темељи и друштвена неопходност

Иако су Архиви као организационе јединице бројних институција деценијама у процесу дигитализације архивске грађе и културних добара, треба поменути рапидан технички развој који неминовно захтева праћење новина информационих технологија, а самим тим и савременији приступ архивирању и очувању дигиталне документације.

Самим тим, дигитализација представља комплексну методологију условљену технолошким иновацијама, чија процедура и термилошка одредница, не само да нису више резервисане за области информационих технологија, већ представљају парадигму и присуство у све већем броју институција које теже савременом приступу информацијама коришћењем нових технологија. Управо у прилог тој чињеници говори све већа заступљеност дигиталних платформи као што су дигиталне комуникационе мреже, дигитални медији, бројни сајтови, интернет канал и др. који чине део наше свакодневице.

¹ Под аналогним филмским материјалом подразумевамо:

1. Нитритни (запаљиви) филм;
2. Незапаљиви филм;
3. Видео и фоно записе (VHS, Beta SP, U-matic)
(види: <http://www.kinoteka.org.rs>).

Како је овде реч о документарним филмовима, њиховом значају и чувању од заборавља, они представљају само један од аудио - визуелних садржаја одрживих управо захваљујући делатностима архивских институција. Документарни филм као медиј је све заступљенији управо зато што представља спој филмске уметности и репортаже. Бројни Архиви у својим датотекама складиште невероватан број документарних филмова који представљају својеврсну ризницу од националног, историјског и уметничког значаја, што само по себи представља категорију вредну баштињена и дигиталне обраде.

Овај рад се базира на темељима научних метода као што су аналитичко – дедуктивна и метода анализе садржаја, уз неопходна историјска и емпиријска искуства.

Могућност и границе евалуације проблема

Већ смо у претходном поглављу поменули рапидан раст технологије уопште, али бисмо сада скренули пажњу на утицај све иновативнијих решења савременог складиштења, одржавања и очувања филмске документаристике, односно аудио - визуелног садржаја. Дигитални формат носача аудио визуелних садржаја је током година развоја технике и технологије попримио различите форме, а тиме је и директно отворио питања преношења и одржавања документованог садржаја. Развој информационо - комуникационих мрежа нам обезбеђује прегледније датотеке, доступност са било ког рачунара минималне конфигурације и присутност јавности као екстерног контролног фактора. Могућности савременог архивирања јесу условљене напретком дигиталних поступака, широм палетом софтверских компоненти и осавремењавањем складишних простора, док под границама подразумевамо непознаницу када је у питању стабилност и одрживост дигитализованог садржаја. Наиме, још увек немамо емпиријска сазнања о временским дометима чувања дигиталних филмских објеката, јер на њих могу утицати, како дигитална, тако и физичко – хемијска оштећења која би свакако условила губитак квалитета записа. Такође, различите интернет платформе, иако популарне због своје раширене употребе, не представљају, у овом тренутку, сигуран и стаалан део архивирања, јер се лако филмски садржаји могу уклањати, уз подложност манипулацији различитих врста. Свакако, будућност ће на дати одговор на питања о границама обраде, складиштења и чувања филмских материјала, али смо мишљења

да ће развој архивистичких техника бити условљен новим дигиталним формама обраде слике и звука, мрежним повезивањем стручњака и институција и перманентним материјалним улагањима. За очување националног културног фонда Србије необично је важна улога државе, јер без дугорочне координације између државних органа и стручних фактора, није могућа трајна стратегија заштите културног блага.

Поступак архивирања аудио-визуелног садржаја у Србији

Сматрамо сасвим јасним да документарна филмска баштина представља ванредно важан део културног репозиторијума народа и виталан део наслеђа једног времена. Документарни филм јесте културни подсетник, својеврсан начин представљања социјалних феномена, али, као самосталан културни медиј, јесте и уметнички медиј *per se*. Зато, а поменули смо само неке особине документарног филма, сматрамо област архивирања аудио-визуелног садржаја у Србији, круцијалним. Он обухвата све врсте аудио – визуелних записа у ``...свим изворним облицима, форматима, подлогама, као артефаката постојања кинематографског и филмског медија`` (Кукулића, 2004, 15 – 17). Да бисмо правилно реализовали активности у вези архивирања аудио – визуелних садржаја, неопходно је извршити идентификацију материјала ради систематизације и рестаурације, што подразумева специфичне облике техничке обраде и лабораторијске поступке којима се обезбеђује могућност трајне заштите аудио – визуелних материјала.

Ако нам је циљ системско креирање филмске документације (види: Кукулића, 1996) коју дефинишемо као ``сваки снимак звука и/или покретне/или непокретне слике`` (<http://archive.ifla.org>), можемо констатовати да планско и систематско архивирање аудио – визуелних материјала поседује неколико кључних функција: 1. културолошку; 2. историјску; 3. педагошку – андрагошку; 4. информативну; 5. техничку – технолошку; 6. сциентолошку и 7. артистичку. Наравно, може се додати још функционалних одредница које су у директној вези са процесима архивирања, али за овај рад сматрамо важним укупност утицаја и тенденција које се остварују поступцима презервације и архивизације аудио – визуелних материјала.

Да бисмо говорили о архивистичким поступцима, неопходно је побројати врсте носача информација аудио – визуелних садржаја: ``Генерално, сви носачи могу се поделити на пет основних група: механички носачи (грамфонске плоче и др.), магнетне траке (компакт касете, VHS касете, Betamax...), магнетни дискови (флопи диск, харддиск), фотохемијски носачи (филмске траке на различитој подлози и различите ширине), оптички носачи (компакт диск – CD, дигитални видео диск – DVD...)`` (Трифунувић, 2011, 22 – 23). У том смислу, процедуре архивирања могу се релативно разликовати, али основни поступак јесте процес дигитализације аудио – визуелних материјала који се потхрањују у за то одговарајућим просторијама, односно институцијама.²Треба истаћи да дигитализација и архивирање, директно и индиректно, великим делом зависе и од националних културних стратегија и политика, посебно када говоримо о (документарном) филму као уметничком артефакту. Дакле, није могуће расправљати о архивирању/дигитализацији аудио – визуелне грађе без читаве номенклатуре услова који подразумевају материјално – финансијска средства, инфраструктуру, стручне кадрове, Генералне стратегије у култури итд.

Анализирајући потребе и поступке архивирања аудио – визуелних садржаја у Републици Србији, Министарство културе и информисања објавило је 2017. године ``Смернице за дигитализацију културног наслеђа у Републици Србији`` којим се препоручују смернице и дају налози за креирање и примену процедура при дигитализацији и архивирању документарне филмске грађе:

1. селекција аудио – визуелне грађе;
2. Процена стања аудио – визуелних материјала и спровођење различитих облика мера заштите, уколико се за тим појављује потреба;
3. Креирање метаподатака;
4. Планирање и програмирање временског оквира потребног за дигитализацију;
5. Припрема простора за рад – инфраструктурно, технички, хардверски и софтверски;
6. Започињање процеса дигитализације, уз калибрацију хардверских компоненти;

² Значајан број документарних аудио – визуелних материјала можемо наћи на интернет сервисима као што су You Tube, Vimeo, Dailymotion и сл. али не постоји консензус међу стручњацима да ли и како такав материјал треба складиштити и одржавати.

7. Софтверска провера датих података;
8. Обрада дигиталних материјала – компарација, корекција и спецификација података/материјала;
9. Дигитална рестаурација, уколико се јави потреба;
10. Техничко – технолошка провера квалитета;
11. Израда пратеће документације;
12. Обезбеђивање и складиштење дигиталног материјала, као и израда копија;
13. Објављивање и праћење доступности дигиталних садржаја.

Иако сматрамо целокупан поступак једнако важним, сам процес претварања аналогног у дигиталан филмски запис за овај рад јесте круцијалан део процеса архивирања. Анализа и евалуација дигиталних филмских записа, у најширем смислу, обухвата: 1. резолуцију и формат слике, 2. Аудио квалитет и 3. Архивски мастер слике, с тим што свака институција аналитичко – евалуацијске процедуре прилагођава сопственим потребама, циљевима и капацитетима.

Ако бисмо сада нешто рекли о техничком процесу претварања аналогног или непотпуног дигиталног у финални дигитални филмски запис, неопходни елементи су: филмска грађа, хардверске компоненте и софтверске компоненте:

Слика 1: Претварање филмске грађе у дигитални филмски запис

Наглашавамо да је претварање филмске грађе у дигитални запис скуп операција које захтевају наглашену стучност и сталну анализу квалитета, поготову зато што развој техничких елемената од којих се филмска грађа састоји, не морају увек ићи истим интензитетом прогресије, што за резултату може имати дивергенитет између односа слике и звука. Наравно, нове форме дигиталне обраде и дигиталних филмских записа воде нас ка закључку да ће у будућности проблеми који се данас јављају бити успешно превазиђени.

Усклађеност поступака архивирања аудио – визуелних садржаја: примери Велике Британије и Сједињених Америчких Држава

Ако приступимо анализи стратегија, техника и процедура архивирања аудио – визуелних материјала у региону, Европи и свету³, брзо ћемо доћи до закључка да је информатичко доба, највише путем дигитализације, донекле униформисало читаву област архивирања филмских садржаја. Најбоље доказујемо претходну тврдњу, уколико се накратко осврнемо на информације које нам дају организације као што су *Digital Preservation Coalition* и *National Archives and Records Administration* које, свака са своје стране, пружају услуге архивације најзначајним институцијама у земљама у којима су основане.

Digital Preservation Coalition јесте непрофитна организација из Велике Британије, сачињена искључиво од експерата на пољу архивирања различитих материјала, а себе виде као својеврсне чуваре сећања, али и много више од тога – као институцију која унапређује права грађана, осигурава одговорност рада Владе и државних уписленика и документује национално искуство (<https://www.dpconline.org/>). У стручном приручнику *Preservation Management of Digital Materials: The Handbook* можемо видети која су најважнија питања у вези архивирања: ``Складиштење у стабилном, контролисаном окружењу, имплементирање редовних циклуса освежавања за копирање на новије медије, израда копија..., спровођење одговарајућих поступака руковања, пребацивање на `стандардне` медије за складиштење`` (*The Handbook*, 2008, 36). Као што можемо увидети, техничка питања, као и непосредни поступци архивирања аудио визуелних садржаја које налазимо у приручнику, говоре у прилог чињеници да наше најважније филмске и медијске институције релативно успешно прате међународне стандарде презервирања. Значајно је нагласити да писци приручника, са правом, велику пажњу придају ауторским правима, широко аспектираној бази података, као и начину финансирања појединачних пројеката филмског архивирања, што, донекле, одудара од искустава у нашој земљи.

³ Поред Велике Британије и Сједињених држава, анализирали смо процедуре архивирања других држава као што су Хрватска, Република Ирска и Аустралија.

С Друге стране, *National Archives and Records Administration* је организација настала у Сједињеним Државама са циљем широко заступљене отворености и транспарентности и доступности свих врста података. У документу *Strategy for Preserving Digital Archival Materials* износе се основни Стратешки елементи архивирања: *Документација о стандардима и процедурама, дефиниција приоритета, управљање гадџетима, сертификација, заштита метаподатака, организациони односи* (<https://www.archives.gov>). Ако занемаримо различитост врсти институција које предлажу и прописују правила архивирања, увиђамо да је скуп стратешких парадигми презервације аудио – визуелних садржаја универзалан и да елементи архивирања аналогно/дигиталних филмских записа и код нас имплементирани.

Међутим, евидентна је разлика у финансијским средствима која се улажу у архивирање филмског материјала и пратеће техничке опреме код нас у односу на Запад. Иако смо мишљења да је Република Србија касно започела процес дигитализације културне баштине, последњих година примећујемо значајно побољшање на том пољу. Надамо се да ће у будућности бити више средстава уложено у развој процеса дигитализације, побољшања услова архивирања аудио – визуелних садржаја и образовања, али и медијске подршке која је у овако важним процесима неопходна.

3. Основни појмови у заштити документарног филма

Заштита документарног филмског материјала, уз обезбеђивање доступности, представља најзначајнији део процеса архивирања, и неизоставни је корак очувања филмске културне баштине. За потребе овог рада, елементарне појмове заштите документарног филма поделили смо у три области: а) општи појмови заштите; б) заштита аналогних материјала и в) заштита дигиталних материјала. Наведени методолошки приступ изједначава потребу презервације постојећих аудио – визуелних медија и дигитализованих копија аудио – визуелног садржаја, што представља светски стандард који је у примени и у Србији.

Слика 2: Однос појмова заштите аудио – визуелних садржаја

Укратко, било да говоримо о аналогном или дигиталном филмском материјалу, неопходно је обезбедити физичке и техничке услове заштите филмских материјала од оштећења и губитка, што се веома често у протеклом времену догађало. У опште појмове спадају: *генералне техничке смернице, израда базе метаподатака, размена информација, праћење технолошких иновација и складиштење*. Под основним појмовима заштите аналогног филмског материјала убрајамо: *техничко физичко – хемијска обрада аналогног материјала/објекта, техничка заштита од физичког оштећења, заштита од шtetних хемикалија, дигиталан процес преноса на нови медиј и архивирање аналогне филмске траке*. Заштита дигиталног филмског записа односи се на: *анализу дигиталног записа, хардверску заштиту података, софтверску заштиту података, као и на физичко и дигитално архивирање*.

Из изнетог увиђамо да заштита аналогних материјала (филмска врпца, филмска трака и др.) изискује значајна финансијска улагања, обученост кадрова и материјалне услове, што јесу објективне препреке у раду на заштити филмског документарног блага Србије. Међутим, последњих година, наше еминентне филмске институције (*Филмске новостии Београд, Југословенска киноотека*) као и друге медијске и културне институције (*Програми архив телевизије Београд, Народна библиотека Србије*) улажу изузетне стручне и материјалне напоре у правцу обраде и заштите аудио – визуелних садржаја, што резултира значајним бројем сачуваних, обрађених и доступних филмских документарних материјала, како за стручњаке, тако и за ширу публику.

Закључак

Ако бисмо савременост описали као доба ванредне научно – технолошке акцелерације на практично свим пољима стварности, не бисмо много погрешили. Незабележен у историји раст знања нашу културу издваја од досадашњих – услови живота, проток информација, велики број образовних институција, доступност медија, све наведено, и још много тога, ствара нам осећај супериорности. Међутим, ту вреба опасност. Опасност од заборавља.

Архивирање аудио – визуелних садржаја у Србији и поступци који су наведени у овом раду, представљају основни техничко – технолошки начин очувања филмског националног блага. Без јасних и дугорочних стратегија, развоја елемената процедура и улагања у информатичку инфраструктуру није могуће дугорочно и квалитетно очувати културно благо народа и државе.

Имајући у аналитичком фокусу институције као што су *Програми архив телевизије Београд, Филмске новостии Београд и Југословенску киноотеку*, а у једном значајном делу и *Народну библиотеку Србије*, увиђамо релативну усклађеност са светским стандардима архивирања и развоја стручности на том пољу.

Оно што увиђамо као простор за усавршавање знања о архивирању аудио – визуелних материјала обухвата:

- Перманентно стручно усавршавање;
- Међународну размену искустава;
- Системско праћење иновација на пољу архивирања;
- Тешњу сарадњу са сличним институцијама из Региона;
- Повећање складишних простора;
- Маркантније учешће међународних архивских фондова;
- Значајнија улагања у културу.

Овим не исцрпљујмо списак тема којима се у будућности треба бавити, већ

означава само елементарна ограничења када говоримо о архивирању аудио – визуелних материјала у Србији. Надамо се да ће будућност донети много тога новог српској филмској архивистици, јер без ње, огромно културно благо било би заувек заборављено.

ARCHIVAL STORAGE OF AUDIO-VISUAL MATERIALS: HANDLING AND PROTECTION OF DOCUMENTARY FILMS IN SERBIA

Summary: In this world of globalization, the internet and electronic media, it has discovered a need for the process of digitizing documentation, archival material and cultural heritage for the easier process of storage and access to information. This process of technical and technological required a more modern approach to archiving content in digital form, which was different from the one that existed so far. In this study we would try to answer questions that deal with the forms, methods and practices of archiving film material, with a special emphasis on the work of institutions such as Belgrade Film Program Archive, Film News Belgrade and Yugoslav Cinematheque.

Key words: archiving digital content, audio-visual content, documentaries.

Библиографија:

<http://archive.ifla.org/VII/s35/pubs/avm-guidelines04-sr.pdf>.

-Кукулици, Мато, *Заштита и рестаурација филмског наслеђа*, Хрватски државни архив, Загреб, 2004.

-Кукулици, Мато, *Аудиовизуална документација - заповешени историјски извори*, Архивски вјесник, год 39, Загреб, 1996.

-Preservation Management of Digital Materials: The Handbook, 2008, преузето са интернет сајта: <https://dpconline.org/pages/handbook/docs/DPCHandbook.pdf>.

-Трифунковић, Богдан, *Дигитализација аудиовизуелне грађе у Градској библиотеци* ` ` Владислав Петковић Дис ` ` у Чачку, Глас библиотеке 18/2011, Чачак, 2011.

Мр Мерима СЕРХАТЛИЋ АГАРЕВИЋ, архивист
Саша КЛЕПИЋ, директор Архива Босне и Херцеговине
Архив Босне и Херцеговине
Сарајево, Босна и Херцеговина

UDK: 791(497.6)"1947/1974"(093.2/.3)
821.163.41:929 Селимовић М.(093.2/.3)

МЕША СЕЛИМОВИЋ У БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКОМ ФИЛМСКОМ СТВАРАЛАШТВУ – ИЗ ГРАЂЕ АРХИВА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Абстракт: У прилогу се говори о ријетко познатој улози књижевника Меше Селимовића у стварању босанско-херцеговачког филма. Даје се осврт на његов рад у улози умјетничког директора Босна филма, као и његово виђење историјских чињеница по којима су снимљени одређени филмови. Осврнуло се и на значај филмске архивистике и филмску грађу насталу на нашим просторима, те њихов значај за културни и образови живот.

Кључне ријечи: Архив Босне и Херцеговине, Меша Селимовић, филмска архивистика, филмска грађа, кинотека, Сарајевски атентат

Заштити културних добара одавно се у свијету почела поклањати све већа пажња. Како је и филм једна од значајнијих културних тековина нашег друштва, превладало је мишљење да га треба заштитити, као и сва остала културна добра. Тако је филмска архивистика постала активност од посебног културног значаја. Она се бави чувањем, заштитом и кориштењем филма и филмске грађе у културно-образовне и научне сврхе.

С тим у вези, потребно је кратко осврнути се на овај вид архивистике у Босни и Херцеговини. Иницијатива за оснивањем Кинотеке БиХ покренута је након укидања тзв. установа савезног значаја, због преношења свих послова из области културе у надлежности република и покрајина у тадашњој СФРЈ. Самим тиме, поставило се питање чувања и заштите филмског фонда других република и покрајина. У складу са овим, све републике, па и тадашња СРБиХ предвидјеле су у својим законима о кинематографији, донесеним након 1972. године, формирање републичких кинотека. Тако је у члану 37. Закона о кинематографији СРБиХ („Службени лист СРБиХ“, број 37/73) речено, да се у републичкој кинотеци чувају филмови и филмски материјал ради кориштења у научне, културно-просвјетне, естетске и васпитне сврхе. Обзиром да тадашња кинотека

није могла обезбиједити одговарајуће услове (просторије, техничку опрему и стручни кадар) 1978. године Законом о филмској дјелатности одређено је чување филмске грађе у Кинотеци при Архиву Босне и Херцеговине.

Самостална јавна установа Кинотека Босне и Херцеговине основана је 1. јуна 1994. године у Сарајеву и донесен је нови Закон о Кинотеци БиХ („Службени лист РБиХ“, број 13/94).

Међутим, Архив Босне и Херцеговине у свом посједу задржава попутну документацију босанскохерцеговачке кинематографије 20. вијека. Под тим се подразумијевају синопсиси, књиге снимања, сценарији, разне преписке филмских кућа и других, уговори са глумцима и осталим филмским радницима, скице сцена, фотографије са сетова снимања итд. тада најпознатијих филмских кућа Босна филм, Сутјеска филм и Студио филм.

Оно што је важно истакнути и на шта ће се овај рад осврнути, јесте чињеница да је у одређеном временском периоду, од 1947. године познати босанскохерцеговачки књижевник **Меша Селимовић био умјетнички директор Босна филма**, па је ова грађа проткана његовим постојањем и књижевним дјелом. Постоје тврдње, да Меша Селимовић није постигао очекиване домете на овом пољу, те му сценариј, изузев у једном случају (филм снимљен по приповиједи Туђа земља), нису преточени у филмове. Увидом у филмску документацију Босна филма, ове тврдње нису оправдане, те из тога произилази осврт на Мешу Селимовића као умјетничког директора Босна филма.

Поред већ наведеног филма Туђа земља¹, у којем се овај књижевник прославио и као сценарист, 13.05.1965. године Босна филм задужује Мешу Селимовића да скупа са сценаристом Фадилом Хацићем приступи писању сценарија за играни филм „Коњух планином“².

1 Архив Босне и Херцеговине. Филмска грађа бр. БФ 197/57

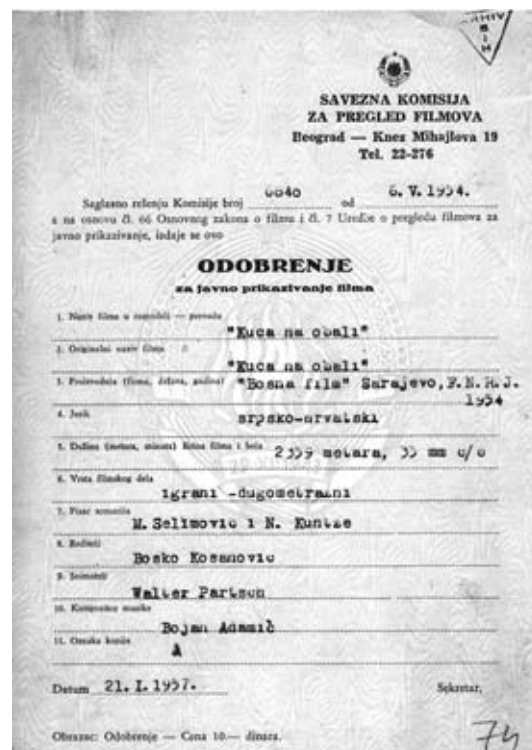
2 Архив Босне и Херцеговине. Филмска грађа бр. БФ 86/65

Он је, између осталог, радио и на изради сценарија за познати филм „Кућа на обали“³. „Кућа на обали је југославенско-аустријско-западноњемачки играни филм снимљен у режији Бошка Косановића и премијерно приказан 1954. године, познат као прва значајнија поратна копродукција југославенске са западним кинематографијама.“⁴ Оно што је интересантно за овај филм, у којем је глумила тада једна од најпознатијих њемачких глумица Сибиле Шмиц (Sybille Schmitz) **којој је ово био и последњи филм у којем се глумачки остварила**, јесте то да је данас готово потпуно заборављен, а у појединим њемачким изворима наводи се и као изгубљен. Међутим, по свему судећи Архив Босне и Херцеговине посједује богату грађу за овај филм, а из које се јасно види да је Меша Селимовић био сценарист тј. косценарист наведеног филма. При томе му је предузеће Босна филм ставило за овај посао акриптерку на располагање која је, како се наводи у једном од Уговора „техничку страну овог посла упознала у Њемачкој и располаже са потпуним знањем њемачког језика“.

Сл. 1: Уговор Меше Селимовића и Босна филма којим се задужује Меша Селимовић да ради као коаутор сценарија за филм *Кућа на обали*

17.02.1954. године Меша Селимовић завршио је са радом на подешавању дијалога за тада југословенску верзију филма, а одобрење за јавно приказивање овог филма услиједило је исте године у јуну.

Сл. 2: Одобрење за јавно приказивање филма *Кућа на обали*

Меша Селимовић, као умјетнички директор Босна филма радио је и на филмовима: Једна од многих⁵, Дрво и орлова канца⁶, Хусинска буна⁷, Кратка вест⁸, Туђа земља⁹, Сарајевски атентат¹⁰.

У филму Хусинска буна, он се искушава као аутор сценарија, који је рађен, тада на основу аутентичног историјског архивског материјала и фотографија везаних за Хусинску буну, похрањеног по државним архивима, историјским одјељењима ЦК, музејима, библиотекама

5 Архив Босне и Херцеговине. Филмска грађа бр. БФ 80

6 Архив Босне и Херцеговине. Филмска грађа бр. БФ 25/58

7 Архив Босне и Херцеговине. Филмска грађа бр. БФ 58/60

8 Архив Босне и Херцеговине. Филмска грађа бр. БФ 83/56

9 Архив Босне и Херцеговине. Филмска грађа бр. БФ 197/57

10 Архив Босне и Херцеговине. Филмска грађа бр. БФ 188/74

3 Архив Босне и Херцеговине. Филмска грађа бр. БФ 81/53

4 https://sh.wikipedia.org/wiki/Kuća_na_obali

и другим установама. Интересантна је напомена Меше Селимовића за овај сценариј, као и његово уважавање мишљења Цвијетина Мијатовића, те уска повезаност Селимовића и Мијатовића са Тузлом, па је нужно исто прећети у цијелости:

„У компликованој и за драматуршку обраду тешкој материји Хусинске буне, настојао сам -1/ да драмско збивање ограничим на временски оквир од 12 – 15 сати, и 2/ да из масе учесника буне издвојим свега двојицу протагониста и задржим се на њиховој личној драми. И једно и друго је од велике важности: то је изоловање појединости из опште масе, спасавање од хаоса, бјежање од историјске хронике.

1. Штрајк је почео 22. децембра 1920., а угашен 28. децембра у зору. Сматрајући да је допуштена толика умјетничка слобода, смјестио сам у једну ноћ догађаје који су се десили 3-4 дана прије напада војске на Хусино: сељење рудара из „Колоније“ /извршено уствари 24., 25 и 26. децембра/, напад жандарске патроле /извршен 27. децембра/ и напад војске и жандармерије /извршен у ноћи између 27. и 28. децембра/. Не треба објашњавати колико предност за драматуршко уобличавање пружа кратак рок догађања.

Највећу тешкоћу претстављао је процес оптуженим рударима, који је одржан јануара 1922., дакле 13 мјесеци послје штрајка. Зато сам у ранијим верзијама процес потпуно избацио јер ми је као финале филма претстављао неподношљив баласт. Како је међутим, немогуће изоставити процес, јер се тек ту довршава прича о главном јунаку, а иначе је значајан /на што је указао и друг Цвијетин Мијатовић приликом разговора о претходној верзији/, одлучио сам да прихватим сугестију неких другова /Јожа Гале/ да процес буде оквир драме. Знам да то није оригинално. Али сам настојао да избјегнем клишеје: драма која би се испричала у филму није илустрација процеса, већ сјећање свих њених учесника повезано у цјелину. Ток главног догађања нисам прекидао враћањем у судску дворану.

Историјске чињенице, које чини оквир слободно третиране фабулосне конструкције, поштовао сам често до у детаље. Читање интерпелације у скупштини, исказ Нике Крешковића пред судом у стиховима имена руководиоца штрајка, сељење рудара, напад, репресалије, протестни митинзи код нас и у свијету,

све су то историјски факти. Само сам убиство жандара Релића, које се десило у првом нападу жандара, премјестио на крај, јер ми је то било неопходно у развијању главних ликова и њихових односа.

2. Дуго сам се колебао коју личност да узмем као главну, односно које личности као главне. Јуро Керовић долази у обзир у свакој комбинацији. А друга? Могао је бити Учо. Али Учо није учествовао директно у „буну“. Могао је, даље, да буде и сваки учесник штрајка. Ја сам се заинтересовао за Карла Железника. О њему имам свега неколико оскудних података. Али, иако малобројни, ти подаци су толико снажни, а с друге стране толико богати могућностима, да сам одбацио све раније комбинације и ухватио се за њега. Ево тих података: Комуниста, један од вођа штрајка, популаран човјек и добар организатор, четрдесетогодишњак, отац седморо дјеце, 14-годишња дјевојчица му је полудјела кад су јој „гардисти“ рекли да су јој оца убили. Читаво богатство! Ово обиље дјеце одмах намеће мисао: шта се све морало дешавати породицама које су се селиле по жестокој зими са ситном дјецом? Шта се све дешавало са Железниковом седморо дјеце? И шта је доживљавао он, отац и комуниста, вођа штрајка и забринути родитељ? Та дилема није нова, али је код нас потпуно неискориштена, а овдје пружа драгоцене могућности за драмске и драматске сукобе и сучевљавања, која својом личном бојом и људским кавлитетима, рељефније истичу општа збивања која си му оквир. Болест и смрт Железникова сина су толико емотивно богати, да они не само да изазивају појачане манифестације особина главне личности и испољавају његову унутрашњу рељефност, већ дају боју општим догађајима у које су уклопљени. / Наравно, ја не знам да ли је Железников син био болестан, а вјероватно није умро на Хусину, али ми се мора дозволити да правим комбинације, без којих нема драме; ако би сметало оно што је било, не треба помињати Железниково име; ако ни то не би било довољно, отступио бих од Железника као вође штрајка и оваквог какав је учинио га обичним рударом – учесником штрајка и дао му друго име/. Затим, може се дискутовати да ли дијете треба баш да умре. Чини ми се да смрт доприноси атмосфери и да је снажна провокација за истицање карактерних

особина Железникових. А важна је и за Јурин однос према Железнику.

3. Јуро Керошевић је био посебан проблем. Како третирати његово учешће у драми штрајка и његово страдање? Одбацујући репортажно, хроничарско регистровање историјског догађаја, требало се одлучити за једну фабулозну комбинацију у којој би Јуро нашао своје мјесто. Једна је могућност била да се, у тражењу личне драме, искористи његова љубав према младој, тек доведеној жени. Не одбацујући потпуно тај моменат, изгледало ми је да је сувише сиромашан, сувише мршав да остане и да се развија сам/наравно – на фону штрајка/. Тражећи дебљу жицу пало ми је на ум да доведем у међусобну везу драму двојице главних јунака, Железника и Јуре Керошевића.

Разлике између њих двојице су велике: Железник је зрео човјек, Јуро младић; Железни комуниста, Јуро политички не нарочито експониран итд. Јуро није херој у смислу револуционарне дјелатности, храбрости пред непријатељем и слично. Он је добар, мек човјек, који учествује у штрајку без веће енергије, идући уз друге, који помаже људима јер осјећа њихове невоље. Ја не знам гдје је Железник становао, али сам га довео у најближи контакт с Јуром, да он може да види и осјети његове невоље и да на њих реагира као хуман човјек. Он је врло обичан, мали човјек, све до краја, до своје велике одлуке да не каже ко је убио жандара. Стварно се данас не зна ко је убио жандара. Можда није згодно да се то припише Железнику, иако је то ванредна драмска комбинација. Али Јури може да се учини да га је убио Железник. И ћути, због његове дјеце, због унутрашњих дилема којима је био свједок, због поштовања које осјећа према том човјеку – борцу. Та његова жртва уздиже га до моралног јунаштва које импонује. Може се, наравно, приговорити свему овоме, јер Јуро није знао ко је убио жандара, према томе никога није крио. То ја знам. И без обзира на то што је Јуро стварно ћутао, не покушавајући да неког другог криви, ја сам за ово рјешење због његове високе моралне и хумане вриједности. Тешко је правити драму поштујући историју у свим детаљима. Важно је да се не изневјери њен смисао.

4. Никако нисам нашао могућност да Учи дам више мјеста, из простог разлога што он није директно учествовао у догађајима који сачињавају основну материју наше приче. Схваћам да је неизбежно да се покаже његова револуционарна дјелатност, не само из осјећања дуга, већ и зато што је у њему оличена свјесна, руководећа улога Партије. Из тих разлога сам настојао да му дам мјеста колико композиција драме допушта, иако ми он у драмартушком смислу претставља баласт. Али постоји још један разлог који је диктирао да се Учо овако присилно одвоји од догађаја. Штрајк није успио. Рудари су страдали и раднички покрет је последице тога прилично времена стагнирао. Не због неуспјелог штрајка, наравно. Буржоазија је одлучила да се обрачуна с напредним дијелом радничке класе и жестоко је ударила по штрајкачима. Али се, ваљда, штрајк рудара може гледати и с друге стране: подузет је у вријеме извјесног револуционарног замора у Европи, кад је јединственост радничког покрета разбијена издајничким дјеловањем опортунистичких елемената итд. Све је то немогуће тумачити у филму, као што је неопотпуно поставити питање: да ли је штрајк у таквим условима могао имати успјеха /осим оног који је имао моралног/ и да ли га је требало подузмати.“

Из овога се такођер види да је Селимовић за овај сценариј, како наводи испоштовао сугестије словенског режисера и сценаристе Јоже Гале, а што је опет интересантно обзиром на чињеницу, да су тада исељени рудари из Креке, који су се повукли са штрајкачким одбором у Хусино и друга села крај Тузле, претежно били Словенци. Овај филм, чији је сценариј овјековјечео Меша Селимовић, на основу сазнања из филмске грађе која се налази у Архиву Босне и Херцеговине није снимљен.

Књижевник је у улози умјетничког директора Босна филма такођер радио на изради рецензија на сценаријима, па је тако једна од интересантних примједби била и та за сценариј филма „Једна од многих“ М. Радовића, у којем до изражаја долазе његове квалитете филмског критичара. Критику на већ споменути сценарио Меша Селимовић започиње: „У овом невјешто писаном сценарију постоји изванредно лијеп мотив, какав се ријетко сусреће у нашим сценаријима [...] Без икаква двоумљења предлагем да се ступи у контакт с аутором и да се откупи идеја, или да му се предложи да напише другу верзију сценарија,

у којој би покушао да овај мотив употпуни, разради, да га очисти од свега сувишног и непотребног [...] Ово су, наравно, основне примједбе, а могло би се говорити и о другим стварима (непогодан дијалог и сл.), али мислим да је у овој фази довољно да се каже оволико. Ако би аутор пристао да пише нову верзију у смислу ових сугестија, предлажем да се сценариј (као материјал или као идеја) свакако откупи.“

Такођер, Меши Селимовићу је 20.09.1950. године упућен на рецензију сценариј Ивана Ивање под насловом „Кратка вест“. Ни овај филм, на основу сазнања из грађе која се налази у Архиву БиХ није снимљен.

Надаље, овај књижевник се појављује и у раду на филму „Сарајевски атентат“ гдје 15.10.1960. године пише експозе о основним ставовима у филму о Сарајевском атентату, а који је због његовог става и виђења историјских чињеница нужно прењети у цијелости.

„Интерес који постоји за снимање филма о Сарајевском атентату, од Сиодмака прије десетак година, па све до данас, непрестано је жив и код нас. Поред спектакуларности и историјске занимљивости драматичног сусрета пријестолонаследника моћне свјетске царевине и занесених младића идеалиста, на немирном босанском тлу, и поред чињеница да је тај сусрет био непосредни повод за почетак 1. Свјетског рата, за нас Југословене је тај догађај значајан као један од угаоних каменова наше историје, као симбол отпора против угњетавања и љубави за слободу.

Одричући атентат, тај индивидуални терористички акт, као метод рјешавања политичких и националних проблема, ми ипак одајемо признање племенитим напјерима младих атентатора, који су својим самоубиственим дјелом хтјели да скрену пажњу свијета на ужас аустроугарске окупације. Сувише дуго је трајала и сувише тешка је била та окупација, да отпор против ње не би био нужно респективан. Али, поред свега тога, јасно нам је да се филм не ради о херојима већ о људима. Срећом, тројица протагониста овог догађаја су толико људи да не постоји опасност, нити има потребе, да их третирамо као апстрактне носиоце врлине, нити да инсистирамо на декларацијама о херосјству: њихове личности, идеализам саможртве којом су жељели да помогну своме народу – то су елементи на којима се може градити превасходно умјетничко дјело. Кажемо то ради тога да се не би мислило да од овог очекујемо националну порпаганду.

Наше жеље у погледу филма нису искључиве. Сматрамо да су тема и мотиви, који треба да буду умјетнички оживљени, блиски огромној већини гледалаца у свијету. **Окупација, са свом суровошћу, терором и тешким посљедицама који су се одразили на народу, његовој привреди и култури, недостатак најосновнијих политичких слобода, неправде, препуни затвори, концентрациони логори, убијање, страшно економско стање сељака у условима нерјешеног аграрног питања, затим револт због насиља, жеље за ослобођењем и отпор у многим видовима, од штрајкова до атентата – то је слика једног времена, али које свијету није непознато ни данас.** Нажалост, и данас има угњетача и угњетених, и данас се добро зна што је тежња за слободом, и данас има отпора против гушења слобода, тако да филм о Сарајевском атентату може и нашим савременицима да пренесе прилично актуелну поруку о слободи која је људима сувише драгоцјена да не би разумјели жртве за њу учињене. Исто тако, сваком гледаоцу, а не само југословенском, може да буде блиска занесеност тројице младића – атентатора који жртвују себе за једну вишу љубав. А сваком може да буде блиска и њихова људска личност, њихове невинне младићке љубави, њихове нормалне људске слабости, њихова јединственост у основним политичким схватањима уз сву чаролику разноликост у темпераменту, психологији, образовању, реаговању на живот око себе. Ђубриновићева виталност, ведрина, комуникативност, спремност на смијех и у најозбиљнијим тренуцима, чежња за љубављу и њежношћу коју није имао, његова емотивност, сложеност његове симпатично атрактивне личности; Принципова изванредна сензибилност, његова њежна љубав којој су довољна писма да буде лијепа, његова усредсређеност чудесна за непуних његових двадесет година, сугестивност његовог романтичног лика и његове снажне малорјечивости, самом себи наметнута строга самодисциплина Грабежова, његова револуционарност супротна цјелокупном његовом васпитању и мишљењу његових најближих, сукоб између жртве коју је прихватио и љубави према породици коју је обожавао – све су то подаци који нам приближавају људску страну тих младића. Хероји су постали жртвеним гестом. Консеквенца је јасна, чини нам се; није нам стало да их прикажемо херојима већ људима које можемо разумјети и с којима можемо саучествовати. А њихово херојство је подтекст, смисао њихова дјела.

Тај општи морални, етички и политички смисао важнији нам је од историјске фактографије. Основне историјске чињенице су порециве, и непотребно је о њима дискутовати, али многи истотријски односи, важни за оно вријеме, данашњем гледаоцу били би и незанимљиви и неразумљиви, као на примјер, тријалистичка концепција Франца Фердинанда, односно Срба, Хрвата и Муслимана, политичке странке у Босни и сл. Довољна је, чини нам се, основна супротност – окупатор и угњетени народ, као и основна идеја – да је мисао о слободи увијек жива у људима.

Можда је потребно рећи нешто и о Францу Фердинанду. Он није случајно изабран као објект атентата. Франц Фердинанд је био познат као претставник чврсте руке у државној политици и као иницијатор реорганизације војске, којој је он био стварни шеф, како би постала моћно средство његових освајачких планова; затим, он је био под снажним утицајем језуита, преко личног исповједника и савјетника патера Пунтигама, он је и иницијатор тзв. изнимних мјера, које су значиле потпуно гушење и последњих остатака слободе, није неважна компонента ни то што тај и такав експонент окупаторске силе своју прву посјету Сарајеву темпира 28. јуна, на Видовдан, највећи српски национални празник, што је очита провокација и намјерно вријеђање националних осјећања Срба: Он је био познат као агресиван и искључив човјек лабилна морала, који је у двору у Ечки правио баханалије с љубавницама, а изигравао нежност према својој жени. Не мислимо да треба инсистирати на патолошкој страни његове личности. Довољно је да буде оно што је био: тврди милитариста који сања о освајањима и утврђивању престижа, носилац окупаторске безобзирности, лично несимпатичан, иако има извјесних особина, рекао бих ритерских, којима може да импонује: последије експлозије Чабриновићеве бомбе не одустаје од предвиђеног пута (што значи да није кукавица), последије куртоазне посјете градској вијећници хоће да посјети рањеног Мризија итд. Али приказати га само са тим особинама, без других, битнијих, значило би погрешно га окарактерисати и помјерити однос с тиме изневјерити суштину и смисао. **То би значило створити му апсолутни алиби и учинити га жртвом, а самим тим оптужити атентаторе, што је неприхватљиво.** Веома нам је стало до онога што Чабриновић каже у својој завршној ријечи на суђењу: Прије него што се растанемо, желим да нас схватите, да

нас не сматрате злочинцима. Ми смо вољели наш народ. Девет десетина нашег народа то је тежак (земљорадник). Он пишти, јадује, нема школа, нема културе. Нас је то болело... Ми смо све што хоћете, али зликовци нијесмо. Ја подастирем молбу у име своје и својих другова на дјецу покојног пријестолонаследника да нам опросте, а ви казните како хоћете. Ми зликовци нијесмо, ми смо људи поштени, племенити, идеалисте, ми смо хтјели учинити добро, ми смо умрли за наше идеале.

Тај лијеп, племенит апел Чабриновићев ми данас можемо само да препишемо тражећи суштинску смисао филма о њему и његовим друговима.

Није неинтересантно поменути да је Сидомак замислио да се цјелокупна радња филма смјести само у два сата непосредно пред атентат. Jean Ferry (Џен Фери) се одушевио том идејом, али кад је дубље ушао у материју, увидио је да је тај временски оквир неодржив и да је потребно најмање два дана и двије ноћи да би се рекло све што је потребно. Линдтберг је два Сиодмаркова сата проширио на дванаест и напokon на двадесетчетири. Ово временско трајање није само формално. Ко дубље уђе у догађај и у односе, одмах увиђа да је атентат, ма како спектакуларан и атрактиван, само један дио драматичног дешавања у овим крајевима, и да га је немогуће објаснити, да је немогуће одржати равнотежу и приказати актера с једне и с друге стране, ако се не покаже окупаторски терор и тешки услови у којима је народ живио. **Атентатори нису живјели у безваздушном простору, они су производ средине и времена, а њихов атентат је само завршни чин једне дуге и крваве историјске драме.** Наравно, нама је стало само до суштине, а питање временског трајања наводимо само ради илустрације, иначе је оно ирелевантно. Ако се сви елементи филмске приче, потребни за њено разумевање и тачно интерпретирање историјске суштине, могу смјестити у онај временски оквир који је за то потребан, само се по себи разумије да о томе неће бити дискусије.

Сматрамо да су ове улсољености нормалне и да неће ограничити слободу умјетничког третирања материје у оквиру ових мање-више непомјерљивих константи. **Иначе се бојимо да бисмо изневјерили суштину историје и оштетили љепоту поруке коју би филм требало да има.**

Сарајево, 15.X.1960. године
Меша Селимовић¹¹

11 Архив Босне и Херцеговине. Филмска грађа бр. БФ-31, 188/74

Из стенографске биљешке са састанка на коме се преговарало о снимању Сарајевског атентата, у копродукцији са италијанским продуцентима одржаног 8. и 10. марта 1954. године у Сарајеву, а којем су присуствовали талијански филмски продуцент Ђузепе Фатигати (Giuseppe Fatigati) и режисер Алде Вергае, директор Босна филма Мона Финци, те Меша Селимовић, Марко Марковић, Каћа Рунде и Даниел Наш јасно је видљиво да Меша Селимовић чврсто стоји иза својих ставова односно идеја о филму Сарајевски атентат написаних у претходном експозеу истоименог филма. Поред овога, Меша Селимовић је такође радио на нацрту сценарија Сарајевски атентат, што је забиљежено у филмској грађи Архива БиХ.

Сл. 3: Меша Селимовић приликом преговора о изради сценарија за филм Сарајевски атентат

Надаље, Босна студио ангажује Селимовића као слободног филмског умјетника да приликом израде сценарија за филм „Зашто ти је унакажено лице?“. Он редигује књигу снимања, врши измјене коначних дијалога у књизи снимања, допуњује дијалоге по потреби и обавља послове лектора у току припреме прије почетка снимања, као и на самом терену.

Осврћући се на рад Меше Селимовића у филму, неопходно је напоменути и филм који је направљен по његовом истоименом роману „Дервиш и смрт“, а који је тада 1974. године био један од већих пројеката филмске заједнице у којем су судјеловали Авала филм, Босна филм, Студио Титоград и Зета филм. Сценариј за филм по истоименом роману Меше Селимовића писали су Борислав Михајловић – Михизи и Здравко Велимировић. Филм је премијерно приказан 12. јула 1974. године у трајању од 105 минута, а својим улогама овијеквјечили су да Воја Мирић, Велимир Бата Живојиновић, Борис Дворник, Оливера Катарина и Спела Розин.

THE ROLE OF MEŠA SELIMOVIĆ IN BOSNIAN-HERZEGOVINIAN FILMMAKING – FROM THE MATERIALS AT THE ARCHIVES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: The paper deals with the little-known role of the writer Meša Selimović in the development of Bosnian-Herzegovinian film. There is a review of his work as an art director at Bosna Film production company, as well as his perspectives on historical facts on which certain films were based. There is also a retrospective view of the importance of film archiving and preservation of film material made in our region, and of their cultural and educational value.

Key words: Archives of Bosnia and Herzegovina, Meša Selimović, film archiving, film material, film archives, assassination in Sarajevo

КЊИГЕ У ФОНДОВИМА АРХИВА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ, ЊИХОВА СТРУКТУРА И ЗНАЧАЈ

Абстракт: У раду чији је истраживачки фокус усмерен на проучавање структуре и значаја књига које се чувају у Архиву Српске православне цркве на самом почетку разматрају се захтеви који се данас постављају архивистима и аспекти одлучивања приликом обраде архивске грађе. Описан је начин на који се приступило обради књига у Архиву Српске православне цркве и наведени су закључци до којих смо дошли. Дат је сумарни приказ урађеног пописа књига, који смо желели да прикажемо по фондовима али и да при том истакнемо неке важније деловоднике, регистре и различите књиге евиденција које су се водиле. Након тога описане су три изабране књиге и то тако што смо прво наводили податке о спољашњем изгледу књиге, затим податке о садржају књиге и на крају податке о истраживачком капацитету књига.

Кључне речи: Архив Српске православне цркве, архивски фондови, значај и обрада књига, попис књига, деловодници, регистри, информативна средства.

Сређивање архивске грађе као централни и најважнији посао архивиста је трајан и сложен посао, посебно данас, када се архивистика суочава са новим захтевима које савремено друштво поставља. Данас архивисти имају задатак да приликом доношења одлука у процесу сређивања грађе узимају у обзир, како захтеве струке и науке, тако и захтеве савременог али и будућег корисника. Коначни циљ обраде и сређивања грађе јесте њена доступност и претраживост која је таква да омогућава и научно истраживање и практично коришћење. У том смислу најважнији задатак је дати информацију о разноврсности и карактеристикама садржаја архивске грађе и развити мрежу информативних средстава и алата која ће помоћи истраживачу да се оријентише, упуту и користи архивску грађу о изабраној теми.

Обрада књига врши се у оквиру систематизације грађе, а након обављене класификације и утврђеног класификационог плана и методског упутства. Систематиза-

ција је централно место сређивања грађе и посебно се разматра у теорији и пракси архивистике јер има за циљ да утврђеним поретком обезбеди брзо налажење и коришћење архивске грађе. Уколико је грађа измешана књиге је потребно прво разврстати односно идентификовати и класификовати по фондовима и организационим јединицама а након тога по врстама (записници, деловодници, регистри, експедиционе књиге и остале књиге по значају и на крају рачунске књиге). Књиге које су важније и које се прве обрађују због свог значаја су записници, деловодници и регистри. Потребно је и одвојити књиге које су одређене за рестаурацију и конзервацију. У депоима последњи ред на полици оставља се за књиге које прате грађу одређеног фонда.

Сређивање архивске грађе и попис књига у Архиву Српске православне цркве

Идентификација и пописивање књига у Архиву Српске православне цркве почело је 2012. године када је интензивирана архивистичка делатност односно сређивање архивске грађе која је смештена у подкуполном простору и галерији цркве Св. Марка у Београду. Упоредо је рађена и класификација грађе по фондовима и организационим јединицама. Због проблема са простором и опремљеношћу депоа у подкуполном простору цркве Св. Марка, књиге нису могле бити идентификоване и класификоване у том депоу већ су оне морале бити премештене у депо у просторијама Архива Српске православне цркве у улици Краља Петра бр. 2. Велики труд уложен је како би овај посао био урађен организовано и стручно. У том смислу инсистирали смо на томе да се попис ради упоредо са доласком књига, као и да само преношење буде тако организовано да прво долазе књиге једног фонда и хронолошки уколико је било могуће. Књиге су обрађиване и уношене у базу података са топографским ознакама како су примане у депо. С обзиром да су све књиге пренесене и да ће већина тек бити придодата фонду коме припада, добиле

су и број из пописа како би их касније било лакше наћи и груписати по фондовима и организационим јединицама.

Пописано је укупно 1383 књиге. Попис садржи податке о фонду (ако је у том моменту било познато ком фонду припада), врсти књиге, распону година, распону бројева за деловоднике, распону слова за регистре. Остављен је и простор за напомену у коју смо уписивали податке о оштећености књига и податке о документима која су нађена у књигама. Одлучили смо да документа која нађемо у књигама за сад не вадимо из књига али да свакако напишемо све податке о нађеним документима у напомени. Попис је урађен електронски у Excel табели како би свака претрага и сортирање књига по било ком критеријуму била могућа.

Класификација грађе још увек траје, до сада су одређене границе архивских фондова, док је за фонд *Свети Архијерејски Синод (1919 – 1941)* урађена класификација грађе и методско упутство и почела је архивска обрада и израда првих информативних средстава. Лични фондови *Митрополија Михаила Јовановића (1826–1898) 1859 – 1898* и *Епископа Саве Бараћа - Дечанца (1831 – 1913) 1859 – 1913* који су обима једне кутије су архивистички обрађени и за њих је урађена прелиминарна историјска белешка и сумарно аналитички инвентари. Најстарија грађа која припада фонду *Конзисторије Митрополије београдске (1836 – 1914)* која је првенствено била одвојена и архивистички обрађена сада је у процесу дигитализације. Последњи фонд који је архивистички обрађен и за који је урађен аналитички инвентар је фонд *Митрополија српска на Крфу (1914 – 1919)*.

Сумарни приказ пописа књига Архива Српске православне цркве

Највећи број пописаних књига су деловодници, регистри и експедиционе књиге пре свега фонда Духовни (Црквени) Суд (1919 – 1941) којих има највише, затим Конзисторије митрополије београдске (1836 – 1914) и Патријаршијског управног одбора (1931 – 1941), Српске православне црквене општине у Београду односно Канцеларије проте града Београда (1923 – 1967), Цркве Св. Апостола и Евангелисте Марка у Београду (1864 – 1984), Гласника српске православне патријаршије односно администрације гласника (1928 – 1938), Канцеларије патријаршије (1921 – 1941) и Архиепископије београдско

карловачке (1919 – 1941). Поменућемо и два деловодника фонда Митрополије српске на Крфу (1914 – 1919) који нису цели сачувани¹

Пописани су и појединачни деловодници који ће у току сређивања грађе бити придодати фондовима: деловодник Друштва за подизање Храма Светог Саве и Комисије за чување архитектонских споменика при Св. Синоду и Српске православне епархије скадарске као и деловодник Црквеног суда у Сарајеву. Најстарији деловодник је из 1864. године и припада фонду Конзисторија митрополије београдске.

Поменућемо и неке важније регистре. Регистар свештеничког удовичког фонда, регистар архијерејских намесништва, регистри парохијског свештенства, регистар удова, Регистар мирског и монашког реда у архиепископији београдској, Персонална књига свештенства у Краљевини СХС у три тома (овај регистар ћемо у наставку рада детаљније описати), Регистар архијерејске конзисторије, Регистар фондова и задужбина Св. Арх. Синода, и Регистар бракоразводних парница Духовног Суда. Најстарији пописани регистар је из 1844. године и припада фонду Конзисторије митрополије београдске.

Фонд Свети Архијерејски Синод нема пописаних деловодника и регистара али има Записнике са седница Св. Арх. Синода за 1899. годину и 11 књига Записника седница српског националног саборског одбора (1907 – 1912) који је заседао у Сремским Карловцима.

Такође, Св. Арх. Синод је за потребе прикупљања података често инсистирао на вођењу различитих књига евиденција, које су водили други органи црквене управе. Највише је књига прихода и расхода и буџета епархија; поред њих поменућемо и књиге приложника манастира Хиландара и књиге сакупљених добровољних прилога за светогорске манастире по епархијама (1925 – 1930), Две Књиге Духовног суда архиепископије београдске за уписивање присаједињених иноверних лица у источну православну веру (1860 – 1892 и 1929 – 1939), Књига Духовног суда о свештеничким кривицама, Књига свих епархија са парохијама (која ће у даљем тексту добити детаљнији приказ) и Књига Наредбе и расписи (које ће такође бити

¹ Приказали смо попис књига по количини односно прво смо наводили књиге којих има највише па редом по количини. Трудили смо се да поштујемо фондовски приступ и да наводимо књиге по фондовима. У заградама су уписане граничне године фонда а не књига јер тај податак није могуће дати довољно прецизно због количине књига којима није одређен фонд.

приказана детаљније), Регистар фондова и задужбина Свети Арх. Синод из 1945. године.

Фонд Цркве Св. Апостола и Евангелисте Марка садржи и књиге умрлих 1941 – 1984 укупно 8 књига, Протокол брачно испитаних лица 1904 – 1914. године, Књигу брачно испитаних 1945 – 1949. године као и Књигу записника хора цркве Св. Марка и Књигу уписивања одлука управе цркве Св. Марка, Споменица цркве Св. Марка у Београду 1864 – 1954.

Поменућемо и неке Књиге храма Св. Саве а то су: књига приложника, записник о седницама одбора и административног одсека за зидање светосавског храма, Споменица приложника – оснивача храма Св. Саве у две књиге, Књиге благајне, касе и примања храма Светог Саве и Дневник имовине храма Св. Саве.

У овом попису налази се и књига умрлих Главне војне болнице у Београду за 1941. годину као и експедициона књига Главне војне болнице у Београду за које није тачно познато како су доспеле у Архив СРП.

Поменућемо и Књиге дужника старатељства, Књиге заклада Саве Текелије у Карловцима - укупно 8 књига (1904 – 1919), књига Текелијина заклада у Будимпешти (1902 – 1913), Текелија епископска (1903 – 1904), Фонд Саве Текелије (1875 – 1888), Књига дужника (1904 – 1919) и Регистар по местима који је водило старатељство, закладе Саве Текелије у Карловцима.

Изабрали смо три књиге које ћемо овде детаљније приказати. Књиге: *Персонална књига православног свештеништва* у три тома, *Књига свих епархија са парохијама и Књига наредби и уредби*. Ове књиге изабране су због свог значаја за историју српске цркве и српског народа односно због њиховог истраживачког потенцијала. Сматрамо да ће прикази ових књига дати и јаснији увид у архивску грађу, одреднице и тематику односно аспект друштвене стварности којом се бави Архив Српске православне цркве.

Персонална књига православног свештеништва I, II и III, Министарства вера Краљевине СХС, православног одељења

Персонална књига православног свештеништва подразумева три тома односно три књиге које су обележене римским бројевима. Књиге су димензија 55x50 cm (висина и ширина) са тврдом повезом и свака има по 400 листова. Укупно је пописано 2924 свештеника мирског и

монашког реда али превентивно оних који имају парохијску службу и који на основу своје службе у парохији добијају припадности.

Књига садржи 31 рубрику и то: Текући број; Чин; Име и презиме; Општа школска спрема; Датум и место рођења; Датум када је школу свршио; Датум ступања у брак; Датум рукоположења у чин ђакона, свештеника и унапређења; Знање страних језика (у потпуности или се служи) и друга нарочита знања и вештине; Ванредни радови у струци, као и уопште на књижевном, научном и уметничком пољу; Одликовања од државне власти; Одликовања од црквених власти; Одсуства и боловања већа од три дана; Казне; Датум ступања на парохијску службу и датум премештаја; Назив парохије; У оквиру Систематских припадности: Плата или бир; Сесионална одштета; Допуна конгруе; Датум додељивања систематских припадности и Датум обуставе систематских припадности; затим Датум рођења и име законите супруге, законите и позакоњене деце; Величина породичног додатка; Датум додељивања породичног додатка; Датум обуставе породичног додатка; Висина личног додатка; Датум додељивања личног додатка; Датум обуставе личног додатка; Помоћ; Датум додељивања помоћи; Датум обуставе помоћи; Примедба.

У књигама није назначено када је започето уписивање података о свештеницима али на основу анализе уписа може се закључити да је уписивање вршено после 1920 – их година односно након што је организовано Министарство вера Указом² од 7. децембра 1918. године и добило своју организацију Уредбом од 31. јула 1919. године. Нешто касније применом Закона о општој управи, Одлуком министарског савета од 8. децембра 1923. године³ на Министарство вера пренете су све надлежности за све уставом признате конфесије. Формирана су одељења за сваку конфесију, а министар вера био је Тугомир Алауповић. Српска православна црква је тада већ успоставила организацију за јединствено деловање на целој државној територији. Након уједињења 1920. године, формирала је органе црквене власти и извршила регулацију епархија и парохија, а након тога 1931. године донела Устав Српске православне цркве који уз мање или веће измене важи и данас.

² Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка у редакцији Станоја Станојевића, књ. II, стр. 967

³ Одлука поводом ликвидације покрајинских управа, Службене новине бр. 19 од 26. јануара 1924. године, стр. 1

Ове књиге пружају бројне податке о животу и раду свештеника, њиховом академском образовању и индивидуалним склоностима и вештинама, ту су и подаци о њиховим породицама. У овим књигама евидентно је и присуство руских свештеника који су након Октобарске револуције 1917. године, нашли уточиште у Краљевини СХС и који су попунили неке упражњене парохije.

За ове књиге урађен је аналитички попис (електронски у Excel табели) са подацима о имену и презимену свештеника, броју књиге и страници на којој се налази. Књиге су очуване и у добром стању тако да нису процењене као приоритет за дигитализацију.

Књига свих епархија са парохјама

Књига свих епархија са парохјама је Б3 формата односно 35x50 cm и има укупно 604 листова, има тврд повез који је добро очуван али је књигу ипак потребно поново повезати.

Пописани су подаци из 11 епархија са парохјама и то епархије: жичке, нишке, охридско-битолске, пакрачке односно славонске, рашко-призренске, скопске, тимочке, захумско-херцеговачке, црногорско-приморске, шабачке и будимске. У заглављу сваке стране написан је назив епархије односно архијерејског намесништва на које се подаци односе а испод су попуњаване предвиђене рубрике којих има 15 и које се односе на податке о парохјама одређене епархије. Рубрике су следеће: Текући број, Назив парохije, Назив црквене општине којој парохija припада, следећа рубрике под називом: Која места сачињавају парохiju са назначењем броја: домова, душа и пореских обвезника попуњавана је у оквиру предвиђене табеле. Набројаћемо и остале рубрике: Када је последњи пут извршена регулација и број одлуке надлежне власти која је регулацију одобрила; Број цркава и капела са назначењем која је парохijска и за сваку коме је посвећена, које је године подигнута, од каквог је материјала и приближна вредност; Има ли парохijски дом, када је подигнут, од каквог материјала и вредност истога; Да ли парохija има пароха, његово име, презиме, чин и седиште – или је парохija испражњена; Назив политичке општине у којој је парохija; Назив среског места и удаљеност од истога у километрима; Најближа жељезничка или паробродска станица и последња пошта и рубрика Примедба. Број листа написан је у горњем десном углу.

Није уписано када је књига почела да се води нити по којој одлуци као ни када је закључена али на основу анализе уписаних података може се закључити да је упис вршен 1950 – их година. Сматрамо да су подаци које је ова књига садржи врло корисни за изучавање историје Српске православне цркве односно епархија које су главне црквенојерархијске и црквеносамоуправне јединице у Српској православној цркви. Епархију у црквеноадминистративном погледу чине архијерејска намесништва, црквене општине, парохije и манастири. Архијерејско намесништво чини одређени број црквених општина и парохija под надзором намесника. Црквену општину сачињава једна или више парохija. Парохija је заједница православних лица која стоје под духовним руководством парохijског свештеника.⁴

За ову књигу урађен је електронски попис епархија и парохija са бројем страница на којима се ти подаци налазе. Књига је у добром стању и није процењена као приоритет за дигитализацију.

Књига *Наредбе и расписи*

Књига *Наредбе и расписи* је димензија 39 x 25 cm и има 267 попуњених страна. Корице су оштећене и многе одлуке које су биле залепљене за листове књиге су се одлепиле а видно је и оштећење листова под утицајем лепка који је коришћен због тога је ова књига дигитализована и за њу је урађен аналитички инвентар са описом наредби и расписа као и бројем стране на којој се налази. Књига чека конзервацију и рестаурацију.

Књига *Наредбе и расписи* је једна од најстаријих књига које се чувају у Архиву СПЦ, почела је да се води 1856. године по наредби Светог Архијерејског Сабора и митрополита Петра да сви протојереји и намесници од сад писмено саопштавају налоге духовне власти подручном свештенству, а како би свештенство знало и за досадашње уредбе Архијерејског Сабора као и за друге знамените епархијалне препоруке и како би их могли испуњавати, унешене су и све претходне важне уредбе у протокол. Најстарије уписане наредбе су из заседања Св. Арх. Сабора 1842. године. Наредбе и расписи уношени су даље хронолошки али не потпуно, наиме није поштована хронологија за датуме. Вероватно зато што су одлуке које су донесене на Св. Арх. Сабору уношене у књигу након за-

⁴ Устав СПЦ, чланови 17 – 22, Друго издање Светог Архијерејског Синода, Београд, 1957.

вршетка Св. Арх. Сабора и то тако да су прво писане последње одлуке па затим оне раније. Такође за неке године нема уписаних наредби и расписа на пример за године између 1857 и 1861; 1861 и 1885; 1885 и 1889; 1919 и 1924. године. На почетку наредбе и расписи уписивани су као текст који у себи садржи и податке о томе ко је одлуку донео и коме је та одлука намењена као и датум доношења одлуке а од 1885. године почиње се издвајати у горњем десном углу ко је одлуку донео, заводни број одлуке и датум. Касније ти подаци мењају места али увек остају издвојени. Од 1889. године уводи се и назив предмета у виду центираално постављеног текста који указује на тему на коју се односи наредба или распис. Касније су додате и друге назнаке напредовања канцеларијског пословања, као на пример потпис онога ко је наредбу примио и потпис онога ко је текст наредбе унео у књигу. Датуми су уписивани по јулијанском календару. Наредбе и расписи до 1886. године писани су славеносербском предвуковском азбуком а од 1886. године коришћена је Вукова азбука.

Књига Наредбе и расписи водила се у Митрополији београдској и у њој су уписиване све наредбе у расписи које је црквена власт односно Св. Арх. Сабор, митрополит или Конзисторија односно духовни суд упућивала подручном свештенству односно протојерејима и намесницима, а они даље свом подручном свештенству. Ова књига садржи податке на основу којих се може закључивати о односу државе и цркве, о проблемима и потешкоћама свештеника и обичних људи. У многим наредбама и расписима види се потреба за увођењем реда и поретка, види се развој уређења пословања, како кроз увођење канцеларијског пословања, тако и кроз увођење и контролу дневника каси односно прихода и расхода парохија. Многе одлуке тичу се уређења живота људи као на пример одлуке које се тичу уређења брачног живота (спречавање ванбрачног живота, обичаја отимања младе и важности уписивања образовања жене у протокол венчаних), уређења гробља, здравствене заштите и вакцинацију крављим богињама. Посебно је важна одлука о чувању старина из 1890. године у којој се захтева да се воде спискови старина у свакој парохији и да се ти спискови морају стално допуњавати. Највише одлука тиче се уређења унутар цркве: то су наредбе и расписи о начину служења литургије, о начину како ће се прослављати преславе, како ће се уписивати подаци у протоколе венчаних, крштених и умрлих, како ће се у цркви обележити рођендан краља или престоло-

наследника и слично. Распон година уписаних наредби је од 1842 – 1943. године. Може се рећи да постоји широк спектар тема на које се наредбе и расписи односе. Поред црквене историје доста одлука односе се и на социјалну, политичку и културну историју. Наглашена је и просветна улога цркве кроз расписе о поукама којима свештеник треба да делује на своје парохијане, борбу против сујеверја, приближавање одредаба Грађанског законика која се тичу обавеза свештеника за прецизност при вођењу статистичких података у протоколима рођених, венчаних и умрлих, обавезе вакцинације и увођења здравствених стандарда при сахрањивању. Може се рећи да је црква имала друштвено ангажовану улогу у просвећивању народа и утврђивању колективног и индивидуалног идентитета српског друштва XIX и XX века.

Конзервација и рестаурација књига у Архиву Српске православне цркве

Све књиге су приликом спремања за преношење очишћене грубо од прашине и остатака инсеката и продуката птица и глодара а приликом слагања на полице чишћене су детаљније, листови су исправљени а документа нађена у књигама су у кошулицама. Оквирно може се рећи да је 10% књига јако оштећено и да им је потребна рестаурација и конзервација. Евидентна су физичка оштећења као и биолошка под утицајем микроорганизама, инсеката и глодара. Архив СПЦ је 2017. године организовао лабораторију за конзервацију и рестаурацију која нам је била преко потребна с обзиром на количину оштећене грађе и књига.

Закључак

Разматрајући структуру, значај и обраду књига у Архиву Српске православне цркве желели смо да прикажемо пример архивске праксе, да истакнемо неке аспекте одлука које архивисти доносе приликом сређивања и обраде грађе. Сматрамо да је данас корисно, поред предвиђених инвентара за фондове или делове фондова, развијати и низ мањих инвентара, пописа, односно алата (како их информатичари данас називају). Књиге које смо овде детаљније представили проценили смо као значајне и вредне за изучавање историје цркве о чему смо већ говорили, али оне имају пре свега архивистички значај у том смислу што садрже детаљне статистичке податке и већи

распон година дајући тако ширу слику и омогућавајући сагледавање једне или више епоха. Сматрамо да ове књиге не могу бити обрађене само на начин који прописује упутство за обраду грађе и књига неког фонда већ да је њих корисно додатно архивистички обрадити. Одлука да попис књига урадимо са детаљнијим подацима иако немамо увек најважнији податак о припадности фонду показала се као врло корисна јер смо касније често користили тај попис приликом сређивања грађе. Такође корисницима су доступни подаци који постоје у књигама и пре него што су фондови обрађени.

Резиме

У раду чији је истраживачки фокус усмерен на проучавање структуре и значаја књига које се чувају у Архиву Српске православне цркве на самом почетку разматрају се захтеви који се данас постављају архивистима и аспекти одлучивања приликом обраде архивске грађе. Упутство за обраду грађе прописује и начин обраде књига и све кораке и операције који претходе обради књига. У раду је даље описан начин на који се приступило обради књига у Архиву Српске православне цркве, које смо дилеме имали и како смо их решили. Такође наведени су закључци до којих смо дошли када смо поново анализирали начин на који смо урадили попис књига. Дат је сумарни приказ урађеног пописа књига, који смо желели да прикажемо по фондовима али и да при том истакнемо неке важније деловоднике, регистре и различите књиге евиденција које су се водиле. Наводили смо граничне године фондова како би приближили садржај пописа и фондова које обрађујемо. Укратко смо приказали и набројали фондове који су обрађени. Након тога описане су три изабране књиге и то тако што смо прво наводили податке о спољашњем изгледу књиге, затим податке о садржају књиге односно о рубрикама које су предвиђене. На крају трудили смо се да дамо и податке о истраживачком капацитету књига. Дотакли смо се и питања конзервације и рестаурације књига у нашој лабораторији за конзервацију и рестаурацију која је прошле године почела са радом. Описали смо оштећења које има од прилике 10% књига.

BOOKS AT THE FONDS OF THE ARCHIVES OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH, THEIR STRUCTURE AND IMPORTANCE

Abstract: The paper focuses on the research of the structure and importance of the books kept at the Archives of the Serbian Orthodox Church. It begins with the examination of the challenges faced by today's archivists and the aspects of decision-making process in managing archival materials. It describes the way in which the books at the Archives of the Serbian Orthodox Church have been handled and which conclusions have been reached. It provides a summary of the book inventory project, in which we have presented the books organised into fonds, but also emphasised some important registers and records. Following that, three selected books have been described in terms of their appearance, their content and their research capacity.

Key words: Archive of the Serbian Orthodox Church, archival fonds, importance and management of books, book inventory, registers, records, means of information

„СИНЂЕЛИЈА“ КАО ВРСТА ДОКУМЕНТА СТАРЕ ЦРКВЕНЕ АДМИНИСТРАЦИЈЕ

Апстракт: У раду се говори о врсти докумената у црквеној администрацији која се зове синђелија и која је била присутна на територији српских црквених области: Пећке патријаршије (18. век) и Карловачке митрополије (18-19. век). У најужем смислу синђелија има доказну и показну вредност валидности обављене свете тајне, тј. харизматичког преношења дара свештенства, доказујући исправну каноничност рукоположеног лица од стране неког архијереја. У разрађенијем погледу сведочи и о правима и обавезама како свештеника према својој пастви у парохији (енорији, нурији), тако и материјалним и моралним обавезама верника према своме духовном пастиру. Даља истраживања треба да утврде везу и однос синђелије према дипломи и грамати, другим документима црквене администрације.

Кључне речи: канцеларијско (синђелско) пословање, синђел, синђелија, каноничност у попуњавању парохија, црквена јерархија и мисија, писана сведочанства црквене управе.

У византијској црквеној титулатури звање синђел (Σύνγελλος) носило је свештено лице задужено за све „послове званичног писања“ на двору патријарха, митрополита или епископа. Поред свог назначења у свештенорадњама и црквеним службама, на првом месту у култу и богослужењу, синђел је, са друге стране, као „сакелијник“ или „докелијник“ био човек од поверења, први до епископа задужен за послове црквене администрације и канцеларијско (*cancellaria*), односно синђелско пословање. Када се сагледа етимолошки, али и историјски, оно што ми данас познајемо као канцеларијско пословање, у црквеном смислу, може и требало би се управо називати „синђелско пословање“. У теоријском, али још више практичном смислу, канцеларијско пословање је проистекло из епископовог круга, а контролисао га је „синђел“, црквено лице коме су поверени секретарски послови. Синђел је временом добијао више звање, задужен за све писаре, канцелисте

или конциписте, као Прωτοσύγκελλος. Исто тако, позната је титула „велики протосинђел“ коју је носио управо човек таквог звања и то у близини цариградског патријарха.¹ Синђел се у византијској титулатури помиње код византијског цара Константина Порфиrogenита (905–959) у његовом делу *О церемонијама*, где је детаљно описан начин произвођења истог од стране патријарха.²

Реч синђелија (*синџелија*) позната је и у књижевним делима позног српског средњег века у смислу аката црквене администрације, у једном конкретном историјском случају.³ Према црквеном чину и звању службе име је, од „синђела“ добила и једна врста документа која у црквеној историји и истронографији има значајну улогу, али у архивистици је веома мало разматрана. Управо је реч о документу који се назива „синђелија“.

Практична употребна вредност синђелије као документа огледала се нарочито приликом смене епископске власти, када нови архијереј који долази на катедру жели да се упозна са затеченим кадром, искуством, школском

1 *The Oxford Dictionary of Byzantium*, volume 3, prepared at Dumbarton Oaks, New York-Oxford 1991, 1993-1994.

2 *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Cerimoniis aulae byzantinae*, libri duo, volumen I, graece et latine e recensione Io. Iac. Reiskii, cum eiusdem commentariis integris, Bonnae MDCCCXXIX (1829), 530-531. Јохан Јоаким Рајске, издавач и коментатор овог значајног дела византијске књижевности сматра да су синђели били и патријархови саветници: „Ut syncelli erant pars preaeicipua consilii patriachalis“, Видети: *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Cerimoniis aulae byzantinae*, libri duo, volumen II, graece et latine e recensione Io. Iac. Reiskii, cum eiusdem commentariis integris, Bonnae MDCCCXXX (1830), 836.

3 *Рјечник из књижевних старина српских*, написао Ђ. Даничић, дио трећи, Р-Ђ, у Београду, 1864, 112. Латински еквивалент би, по Ђ. Даничићу, био *edictum*, дакле „указ“. Ослања се на место у „Сказанију о архиепископима и патријарсима српским“, рукопису из 17. века, што је заправо текст Даниловог настављача, када пише о житију патријарха Саве IV (1354–1375) и говори о „измирењу“ српске и грчке цркве 1375. године, односно да је споразум пратио писани правни акт: „написують къ потврѣжденію синџелиа“. (Ђ. Даничић, „За црквену историју србску“, *Гласник Друштва србске словесности*, књига XI, у Београду 1859, 164).

спремом и пореклом харизме (благодатног дара) који имају његови подручни свештеници. У старијим списковима и пописима парохијског, али и монашког свештенства у Кнежевини Србији постоји и рубрика да ли неко „има синђелију и од кога је издата“, као када у један мах (17. фебруара 1841. године) епископ ужички Никифор Максимовић (1831–1853) шаље извештај у Београд о свештенству своје епархије.⁴ Синђелије су се тражиле и приликом унапређења свештеника код истог епископа (5. јануара 1849. године), тј. када би добијали неки већи чин за године службе или за друге посебне заслуге, где је такође било у списковима места за питање: „има ли сѣггелію“?⁵ Од старијих синђелија у Архиву Српске Православне Цркве налази се препис једне коју је издао Мелетије Никшић (+ 16. јун 1816. године) „Божијом милошћу Православни Архиепископ и Митрополит ужички и целе Илирије егзарх“ свештенику Степану Протићу за села Совљак и Врело 20. маја 1816. године.⁶

Што се тиче територије ослобођене Кнежевине Србије, модерне српске државе, која је настајала у првој половини 19. века, онда када је администрација аутономне Београдске митрополије почела да функционише, има неколико објављених карактеристичних синђелија.⁷ Ту су митрополита Агатангела (1816–1825) и Антима (1827–1831) свештенику у Лапову Лазару Срдановићу од 1817. и 1828. године и две синђелије митрополита Петра Јовановића (1833–1859) свештенику Стефану Срдановићу, Лазаревом сину из 1845. и 1846. године.⁸

Митрополит Агатангел, „православни архиепископ и митрополит биоградски и целе Србије највиши егзарх“ издао је у Великој Дренови 27. јуна 1819. године синђелију свештенику Сими Матовићу за села Лободер, Рајинац,

Дубич Доњи и Пољану „тако да буде њему за издржавање (=препитаніе)“.⁹

Синђелију су потписивали епископови заступници и опуномоћеници, а управо такав њихов административни положај илуструје оријентална реч *večil* или *vekil* која означава носиоца пуномоћја.¹⁰ Једна од ретких оригиналних синђелија, да није препис или неко позније издање, која је била на располагању за овај рад јесте она коју је митрополит херцеговачки Јосиф (1817–1835) издао попу Гаврилу Дубљевићу, а која почиње: „Знано буди по овој писму алити синђелији свијем вама благословенијем Христијанима из села Тепаца, Нинковића и Јакшића, како дајемо благословеном попу Гаврилу Дубљевићу: Да вам попује и закон совершује, све седам тајни церковније, и прво и второ и треће, венчање како је по закону християнском“...¹¹ Овај епископски документ је потврдио печатом „Хрисантије владичин већил“, године 1825. „септемврија 26“, а верном народу се препоручује следеће: „И ви благословени Христјани да га имате примати као свога свјашченика, аки носи образ архијерејски издавати њему сва поповска дохожденија: бир и венчаније и прочаја. И он да има наш давати арач сирјеч батик на сваку годину“...¹² Владичин „већил“ Хрисантије је био Грк који је познавао српски језик, али његово грчко порекло одаје глоса на документу која гласи: „факілатіка дала пенде“.¹³ Пракса издавања синђелија у Краљевини Србији је почела да се полако губи и готово сасвим ишчезава крајем 19. века, што је изазивало забринутост у неким црквеним круговима.¹⁴

⁹ Б. Михаиловић, „Једна синђелија из 1819. године“, *Гласник – службени лист Српске православне цркве*, бр. 4, год. XLIV, Београд 1963, 165–166.

¹⁰ Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku*, (peto izdanje), Sarajevo 1985, 639. Реч „већил“ ушла је у српску родољубиву поезију, песник Милосав Јелић је у годинама Првог светског рата певао посветивши следеће стихове пуковнику Миливоју Стојановићу Прки: „Поћорече, цареви већиле / душа ми је од Косова стара / Тешко срце у горскога вука / Командант сам Гвозденога пука / не бојим се цара ни ћесара“.

¹¹ У Архив СПЦ је донео господин Ранко Поповић, потомак свештеника Гаврила Дубљевића.

¹² Наведени документ.

¹³ Реч *пѣнте* значи „пет“, а *факѡѡс*, тј. *факѡ* је житарица сочиво, дакле нешто је у односу мере пет плаћено у житарицама. Род је погрешан „дала“ (!).

¹⁴ Слав. М. Павловић, свешт., „Треба ли свешенство наше снабдевати Синђелијом?“, *Вестник Српске цркве – орган свештеничкој уједињења*, св. 4, год. XXII, Београд 1911, 433–445.

⁴ Архив Српске Православне Цркве, Фонд Конзисторија митрополије београдске, Ф I (1840), р. 131/841.

⁵ Архив Српске Православне Цркве, Фонд Конзисторија митрополије београдске, Ф I (1849), р. 21/849.

⁶ Милош Матијевић, *Чачак – ширин Епархије ужичке (1831–1934) - црквена историја Чачка и околине у документима Архива Српске Православне Цркве (капитално изложбе)*, Београд-Чачак 2016, 19. На Уредби кнеза Милоша за православно свештенство од 18. фебруара 1816. године Мелетије Никшић се потписао као „митрополит шабачко-ваљевско-ужички“. Видети: Сава Вуковић, *Српски јерарски од девештој до двадесетих века*, Београд-Подгорица-Крагујевац 1996, 314.

⁷ Ж. М. Маринковић, „Четири прилога за историју нашега црквеног пастирства“, *Богословље – орган Православниѡ богословској факултѡи-ѡи у Београду*, св. 1, год. IX, Београд 1934, 71–75.

⁸ Исто, 72.

Са више или мање акривије, објављено је неколико синђелија из времена јурисдикције Пећке Патријаршије у Босни и Херцеговини, односно српских митрополита тамошњим свештеницима. Тако је позната синђелија добробосанског митрополита Пајсеја Лазаревића (1752–1759) попу Јовици Чулићу за села „Тријебово, Гостоваре, Сурјен и Дабрицу“ од 22. октобра 1758. године.¹⁵ Исти свештеник је добио синђелију („потврду“) од митрополита добробосанског Кирила (1776–1779) од 25. децембра 1776. године за иста села, али са додатком „Доње село Баре“.¹⁶ У прве две синђелије крајем 18. века говори се о натуралној награди за свештенодејства („руно, груду, бравче, отстриге ваше“), али већ синђелија Венијамина „Божијом милошћу православног митрополита босанског и сарајевског“ од 24. јула 1817. године за места Тријебово, Сурјен и друга у „кадилуку Јајце“ говори о награди у звечећој монети.¹⁷ Важне су и синђелије и других јелинских епископа у Босни и Херцеговини: Амвросија (1835–1841) свештенику Теши Петровићу за села „нахије Лијевче“ од 1. августа 1836. године и свештенику Сими Лукићу у „кадилуку скопљанскоме“ од 13. августа 1836. године¹⁸; као и митрополита Игнатија (1841–1851) попу Стојану Косорићу за парохију, тј. „Живалђеви ћемаеџ“ из марта 1843. године.¹⁹

Такође, сачувана је синђелија добробосанског митрополита Василија Јовановића Бркића (1760–1763), потоњег пећког патријарха, за свештеника Илију Берића и његово намештење на парохију Врбљане и Рибник од 1. марта 1760. године.²⁰

15 „Старе синђелије босанских митрополита“, *Добро-босански источник* – лист за црквено-просвјетне потребе српско-прав. свештеништва у Босни и Херцеговини, бр. 7, год. III, Сарајево 1889, 109–110.

16 *Исто*, 110.

17 *Исто*, 110.

18 „Старине – синђелије добро-босанских митрополита“, *Босанско-херцеговачки источник* – мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештеништва, св. 6, год. IV, Сарајево 1890, 248. (247–248). „Скопљански кадилук“ се овде односи на крај око данашњег места Горњи Вакуф, кога тамошњи хришћани римокатолици и православни историјски називају Ускопље.

19 „Старине – синђелије добро-босанских митрополита“, *Босанско-херцеговачки источник* – мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештеништва, св. 6, год. IV, Сарајево 1890, 248. Реч ћемаеџ (цemat) односи се на територију верске заједнице у исламском праву. Аналогја у хришћанству је парохија.

20 „Старине – синђелија“, *Добро-босански источник* – лист за црквено-просвјетне потребе српско-прав. свештеништва у Босни и Херцеговини, бр. 5, год. III, Сарајево 1889, 77–78.

Синђелије су издавали и администратори епархија, као што је случај са Мелентијем Миленковићем (Умиљеновићем), који је био добробосански митрополит (1713–1740), а у конкретној прилици се потписао „православни митрополит и већил зворнички и власенички“, на документу издатом попу Томи за села Осмаке и Папраћу 8. јуна 1723. године.²¹ Зворнички митрополити су издавали синђелије које служе као важни историјски извор за опсег територије јурисдикције ове православне црквене области Источне Босне, која је обухватала у другој половини 18. века и крајеве данашње западне Србије, с обзиром на тадашње размере територије Зворничког санџака.²²

Изразита тежња једног архијереја да издавањем синђелије обезбеди своје приходе очитује се код београдског митрополита Калиника (око 1759–1761) „православног митрополита Србије, Београда и прочаја“, који 4. маја 1761. године поставио дијака (=ђакон) Теодора да буде „свештенојереј... у селима диштрикта белиградског“. Сва практична теолошка вредност овог документа своди се на следећу могућност коју архијереј жели да предупреди: „(кад би се) свештенојереј Теодор стровалио у грех (=поползнулся) и дрзнуо покушати да задржи за себе део архијерејских прихода, седоксију са кусуром синђелије своје за себе (=при себи) и однео са собом у немачку страну (=земљу), нека је под клетвом архијерејском, док год самога себе не би оправдао и исплатио“.²³

Синђелија није само издавана одмах по рукоположењу, него и неколико година касније, као сведочанство канонског пријема, када би свештеник долазио из других крајева да службује у једној епархији. Тако је Петар I

21 „Старине – синђелије добро-босанских митрополита“, *Босанско-херцеговачки источник* – мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештеништва, св. 6, год. IV, Сарајево 1890, 247. (247–248).

22 Д. Р., „Синђелија митрополита ваљевског и санџака зворничког Пајсија“, *Српски Сион* – званичан лист Православног српског архијерејског синода Митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари, бр. 14, год. XVI, Сремски Карловци 1906, 391–392; Д. Р., „Синђелија митрополита зворничког Герасима“, *Српски Сион* – званичан лист Православног српског архијерејског синода Митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари, бр. 14, год. XVI, Сремски Карловци 1906, 392.

23 „Синђелија митрополита београдског Калиника из 1761. године“, приопштио Д. Р., *Српски Сион* – званичан лист Православног српског архијерејског синода Митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари, бр. 17, год. XIV, Сремски Карловци 1904, 524.

Петровић Његош, митрополит цетињски (1784–1830), односно „православни епископ черногорски, скендеријски и приморски“ издао 20. октобра 1801. године синђелију којом је „свима дао на уверење силом садашње архијерејске грамате“ да је „хиротонисао“ Марка Бастајића, који је дошао из „Славоније“ из Перне „из Империје“ 18. маја 1788. године и примио га у своју епархију.²⁴

У неослобођеним српским крајевима, у Старој и Јужној Србији почетком 19. века у врху црквене управе били су епископи Јелини (Грци) који су постављали ниже свештенство. Архивска грађа њиховог пастирског рада је разасута и расутрена, углавном несачувана у целини. Тек захваљујући спорадично објављиваним примерима може се доћи до покоје синђелије из ових области. Тако, епископ призренски Захарије 1825. године, у пуној титули „рашки, призренски, скендеријски и прочијих“ поставља на парохијску службу, додуше без тачно одређене границе парохије, новорукположеног јеромонаха Јова. То је било на следећи начин: „где год да се овај новопостављени нађе (= затекне, обрете), ви тамошњи благословени хришћани да га примате и част његову јеромонашку да му одате, како и доликује јеромонашком чину. И мир да вам је Божији, 1825, месеца јула 15-ог у манастиру Дечани“.²⁵

У Карловачкој митрополији је била раширена пракса издавања синђелија. Сачувани су неки примерци ових докумената где се иде на шаблонско издавање, са остављеним празним рубрикама за уписивање имена свештеничких кандидата који ступају на парохијску службу.²⁶ Посебна административна правила важе после 1868. године, када је „Краљевски рескрипт“ постао прописујућа спољашња норма живота Православне цркве у Аустро-Угарској, тј. највиши законодавни акт којим се регулише положај Источно-православне цркве. У живот улазе

формулари за постављање свештеника, протопрезвитера и окружног протопрезвитера.²⁷

Арсеније IV Јовановић Шакабента (1725–1748) „Божијом милошћу патријарх српски“ издавао је својеврсне „опроштајнице грехова“ у домену своје јурисдикције, северно од Саве и Дунава, на начин који је био типозован, урађен у бакорезним формуларима. Погрешно су старији истраживачи овакве православне „опроштајнице грехова“ називали „синђелијама“.²⁸ Са друге стране, лични синђел патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте био је у изворима добро засведочени Павле Георгијевић који је практично и водио сву његову администрацију.²⁹

Веома је занимљива синђелија издата од стране епископа Стефана Љубибратића (1728–1737) 23. фебруара 1731. године, који се титулише „Божијом милошћу православној архијереј Костајнице, Зринопоља, Лике, Крбаве и осталих крајева“. Синђелију краси архаични почетак где „смирење наше пише“, затим помиње „благодат свесветог и животворног Духа који му дозвољава да предаје црквене дарове“.³⁰ Епископ води рачуна о „целој овдашњој Крајини“ и решава односе у парохији Радуч у Лици, након монашења свештеника Ивице Кнежевића, тако што дели обавезе између Георгија Кнежевића и Василија Дејановића, арондирајући две парохије са тачним бројем кућа. Новопостављеном свештенику Василију Дејановићу је допало у удео „да има поповат’ и закон творит’ и све

27 Д. Р., „Синђелије епископске за парохе и протопрезвитере и грамате за намесника протопрезвитерског“, *Српски Сион – званични лист Православној српској архијерејској синода Митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари*, бр. 10, год. XVI, Сремски Карловци 1906, 266–268.

28 „Две старе синђелије“, саопштио Вл. Крисић, *Глас истине – лист за црквене проповеди, хришћанску поуку, духовну књижевност, живојитице, сјарине и православне црквено-народне пошребе*, бр. 9, год. III, Нови Сад 1886, 158. Сачувала се једна опроштајница извесног Пантелејмона Прокопа из 1731. године. О пракси писменог издавања опроштајница грехова на православном истоку, не само у Карловачкој митрополији, него и шире, у Јерусалимској патријаршији видети у чланку: „Две старе синђелије“, *Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије*, власник и уредник протојереј Димитрије Руvaraц, св. 1, год. III, Сремски Карловци 1912, 162–164.

29 „Сродници Павла Георгијевића, синђела“, *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије*, уређује прота Димитрије Руvaraц, библиотекар Патријаршијске библиотеке, бр. 7–8, год. II, Сремски Карловци 1912, 115–116.

30 Александар Сандић, „Синђелија попа Василија Дејановића“, *Глас Истине – лист за црквене проповеди, хришћанску поуку, духовну књижевност, живојитице, сјарине и православне црквено-народне пошребе*, бр. 8, год. IV, Нови Сад 1887, 123.

24 „Две старе синђелије“, саопштио Вл. Крисић, *Глас истине – лист за црквене проповеди, хришћанску поуку, духовну књижевност, живојитице, сјарине и православне црквено-народне пошребе*, бр. 9, год. III, Нови Сад 1886, 159. (158–159) Село Перна није у Славонији, него на Кордуну.

25 „Стари рукописи и записи“, преписао и приопштио Е. Н. *Глас Епархије нишке – службени црквено-књижевни лист за поуку и црквену књижевност*, бр. 10, год. IV, Ниш 1908, 290.

26 „Владичанска грамата за свештенике“, *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије*, уређује прота Димитрије Руvaraц, библиотекар Патријаршijske библиотеке, бр. 5–6, год. II, Сремски Карловци 1912, 81–83; бр. 7–8, год. II, Сремски Карловци 1912, 100–103.

свештенорадње обављати по уставу светих апостола и по предању светих и богоносних отаца, а даље се набрајају и друге догматске и литургијске дужности.³¹

Међутим, читав документ има практичан значај јер друштвено позиционира свештеника. У форми писма пастви епископ Стефан Љубибратић каже: „Тако и ви хришћани, који припадате горереченој пархији (=јенорији) примајте га љубазно и дајте му част која припада свештенику, поштујући га као свога законитог свештеника, а поповски доходак лепо и без речи (=роптања) предајте. Ако ли се који хришћанин нађе напрасит и овом нашем писанију непокоран, те досађује или укине почаст своје свештенику, такав ће се од Цркве Божије одлучити (=оделити, изопштити). Примите га, зато љубазно, да бисте примили благослов, а не клетву“.³²

На простору Карловачке митрополије издавани су акти свештеницима од стране архијерејских власти који говоре о напредовању у служби и чиновима. Тако је митрополит карловачки Павле Ненадовић (1749–1768) издао синђелију протопрезвитеру иришком Стевану Јовановићу Шакабенти (рођеном синовцу патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте), 21. маја 1766. године. На првом месту митрополит истиче власт му од Бога дану „по благодати и дару свесавршитеља Духа Светог, датом од светих апостола, ми наследници и прејемници, који чинове црквене установљујемо и степене свештенства дајемо онима који су се удостојили светог олтара“.³³ Похваливши службу и духовну одговорност поставља „кир“ Стефана Јовановића у храм „Св. Николаја Мирликијског Чудотворца у вароши Иригу, а исто тако и протопопијат надлежним селима Јаску, Стејановцима, Бешенову, Шуљму, Гргуревцима, Манђелосу“...³⁴ И овај акт није пуноважан без признања хришћанске заједнице у којој ће новопостављени прота да служи. Митрополит каже да га „проглашава и уз то приказује, њега за таквог, кога треба признавати и поштовати“, али све док држи црквена правила, литургијске послове беспрекорно обавља,

народ поучава, поштује догматско учење Православне цркве и светих отаца, док је „образ сваког доброг дела“, дотле „ће бити удеоничар протопрезвитерског чина“.³⁵

Закључак

У историји домаће црквене администрације 18. и 19. века, а на основу разматраних сведочанстава за различите српске црквене области (Пећке Патријаршије, Карловачке митрополије, Дабробосанске митрополије, Цетињске митрополије, итд.), може се закључити да је архијерејска синђелија веома важна и карактеристична врста документа која стоји на средини између епископске канцеларије и пастирске делатности. Носећи у себи свештеничке и хришћанске моралне императиве, синђелија се као акт развила из пастирског писма, дакле из обраћања архијереја пастви. Преносећи у исто време једну сасвим редуковану поуку, позивајући се спонтано на дух Светог Писма, неке кључне каноне, правила и древну свештену праксу, синђелија управо ставља акценат на архијерејску препоруку свештеника одређеној заједници као њеног будућег пастира и свештенослужитеља, тј. понајвише као вршиоца светих тајни. Синђелију су писали епископи или њихови задужени опуномоћеници, боље речено владике су диктирале синђелима и протосинђелима, показујући више или мање креативности у смислу богословских цитата и пројаве теолошке учености. Што се тиче Карловачке митрополије овакви акти добијају типизацију 1868. године прерастајући у формуларе за рукоположења и рукопроизводства (хиротоније и хиротесије) различитих црквених чинова. Синђелије су играле улогу у економској страни црквене повеснице као документ – сведочанство намирене обавезе парохијског свештеника према централној црквеној каси, а са делатношћу цркве у законодавним оквирима Кнежевине Србије (од средине 19. века) синђелије се не издају у оној форми која је много пута документована у овом раду, а која се сажима у сукцесивним елементима који могу бити: обраћање епископа народу, богословски експурс о значају свештеничке службе, пастирска поука, опсег парохије и регулисање права и обавеза, тј. артикулисање економско-новчаног епифеномена црквеног службовања у одређеној локалној заједници.

³¹ Исто, 124.

³² Исто, 124.

³³ Д. Руварац, „Синђелија митрополита Павла Ненадовића проти иришком Стевану Јовановићу Шакабенти“, *Вестник Српске цркве – орган српској православниј свештеничкој удружења*, новембар, год. XXXI, Београд 1926, 767.

³⁴ Исто, 768.

³⁵ Исто, 768.

“SINDELJA” AS A DOCUMENT IN OLD CHURCH ADMINISTRATION

Abstract: The paper is about a type of document of church administration called sindelija, present at the following territories of Serbian church districts: the Patriarchate of Peć (18th century) and the Metropolitanate of Karlovci (18th -19th century). In its narrowest sense, Sindelija gave and confirmed the validity of a performed sacrament, i.e. a charismatic bestowal of the gift of priesthood, with an archbishop proving the canonicity of an ordained priest. In a broader sense, Sindelija is also a testimony to the rights and obligations of a priest to the flock in their parish (enorija, nurija), as well as to the material and moral obligations of believers to their spiritual leader. Further research should establish the connection and relation between Sindelija and other documents in church administration, Diploma and Gramata.

Key words: clerical work, sindel, sindelija, canonicity in assembling parishes, high priests and revival, written testimony to church administration

Извори и литература

А. Извори

Необјављени извори

-Архив Српске Православне Цркве, Фонд Конзисторија митрополије београдске, Ф I (1840), р. 131/841.

-Архив Српске Православне Цркве, Фонд Конзисторија митрополије београдске, Ф I (1849), р. 21/849.

Објављени извори

-Ђ. Даничић, „За црквену историју србску“, *Гласник Друштва српске словесности*, књига XI, у Београду 1859, 158-165.

-*Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Cerimoniis aulae byzantinae*, libri duo, volumen I, graece et latine e recensione Io. Iac. Reiskii, cum eiusdem commentariis integris, Bonnae MDCCCXXIX (1829)

-*Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Cerimoniis aulae byzantinae*, libri duo, volumen II, graece et latine e recensione Io. Iac. Reiskii, cum eiusdem commentariis integris, Bonnae MDCCCXXX (1830)

Б. Литература

Монографске публикације

-Сава Вуковић, *Српски јерарски од деветој до двадесетог века*, Београд-Подгорица-Крагујевац 1996.

-Милош Матијевић, *Чачак – шрон Епархије жичке (1831–1934) - црквена историја Чачка и околине у документима Архива Српске Православне Цркве (каталог изложбе)*, Београд-Чачак 2016.

-*The Oxford Dictionary of Byzantium*, volume 3, prepared at Dumbarton Oaks, New York-Oxford 1991

-*Рјечник из књижевних старина српских*, написао Ђ. Даничић, дио трећи, Р-Ћ, у Београду, 1864, 112.

-Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku*, (peto izdanje), Sarajevo 1985.

Чланци и расправе

-Ж. М. Маринковић, „Четири прилога за историју нашега црквеног пастирства“, *Богословље – орган Православне богословске факултета у Београду*, св. 1, год. IX, Београд 1934, 71-75.

-Б. Михаиловић, „Једна синђелија из 1819. године“, *Гласник – службени лист Српске православне цркве*, бр. 4, год. XLIV, Београд 1963, 165-166.

-Слав. М. Павловић, свешт., „Треба ли свешенство наше снабдевати Синђелијом?“, *Весник Српске цркве – орган свештеничког удружења*, св. 4, год. XXII, Београд 1911, 433-445.

-Д. Руварац, „Синђелија митрополита Павла Ненадовића проти иришком Стевану Јовановићу Шакабенти“, *Весник Српске цркве – орган српској православној свештеничкој удружења*, новембар, год. XXXI, Београд 1926, 767-768.

-Д. Р., „Синђелија митрополита ваљевског и санџака зворничког Пајсија“, *Српски Сион – званичан лист Православној српској архијерејској синода Митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари*, бр. 14, год. XVI, Сремски Карловци 1906, 391-392;

-Д. Р., „Синђелија митрополита зворничког Герасима“, *Српски Сион – званичан лист Православној српској архијерејској синода Митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари*, бр. 14, год. XVI, Сремски Карловци 1906, 392.

-Д. Р., „Синђелије епископске за парохе и протопрезвитере и грамата за намесника протопрезвитерског“, *Српски Сион – званичан лист Православној српској архијерејској синода Митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари*, бр. 10, год. XVI, Сремски Карловци 1906, 266-268.

-Александар Сандић, „Сонгелија попа Василија Дејановића“, *Глас Истине – лист за црквене проповеди, хришћанску поуку, духовну књижевност, живописи, сликарине и православне црквено-народне пошребе*, бр. 8, год. IV, Нови Сад 1887, 123-125.

-„Владичанска грамата за свештенике“, *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије*, уређује прота Димитрије Руварац, библиотекар Патријарашке библиотеке, бр. 5-6, год. II, Сремски Карловци 1912, 81-83; бр. 7-8, год. II, Сремски Карловци 1912, 100-103.

-„Две старе синђелије“, саопштио Вл. Красић, *Глас Истине – лист за црквене проповеди, хришћанску поуку, духовну књижевност, живописи, сликарине и православне црквено-народне пошребе*, бр. 9, год. III, Нови Сад 1886, 158-159.

-„Две старе синђелије“, *Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије*, власник и уредник

протојереј Димитрије Руварац, св. 1, год. III, Сремски Карловци 1912, 162-164.

-„Старе синђелије босанских митрополита“, *Добро-босански источник – лист за црквено-просвјетне пошребе српско-прав. свештеништва у Босни и Херцеговини*, бр. 7, год. III, Сарајево 1889, 109-110.

-„Старине – синђелије добро-босанских митрополита“, *Босанско-херцеговачки источник – мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне пошребе српско-православној свештеништва*, св. 6, год. IV, Сарајево 1890, 247-248.

-„Старине – синђелија“, *Добро-босански источник – лист за црквено-просвјетне пошребе српско-прав. свештеништва у Босни и Херцеговини*, бр. 5, год. III, Сарајево 1889, 77-78.

-„Синђелија митрополита београдског Калиника из 1761. године“, приопштио Д. Р., *Српски Сион – званичан лист Православној српској архијерејској синода Митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари*, бр. 17, год. XIV, Сремски Карловци 1904, 524.

-„Стари рукописи и записи“, преписао и приопштио Е. Н. *Глас Епархије нишке – службени црквено-књижевни лист за поуку и црквену књижевност*, бр. 10, год. IV, Ниш 1908, 287-291.

-„Сродници Павла Георгијевића, синђела“, *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије*, уређује прота Димитрије Руварац, библиотекар Патријаршијске библиотеке, бр. 7-8, год. II, Сремски Карловци 1912, 115-116.

АРХИВСКА ГРАЂА У ПРИВАТНОМ ВЛАСНИШТВУ И ЊЕНА ЗАШТИТА У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ ПОЖАРЕВАЦ

Апстракт: Архивска грађа као културно добро настаје радом правних лица различите делатности. Међутим, не мањи значај припада и делу архивске баштине која је произашла, или се још увек налази, у породичним и приватним архивама, као резултат богатог и пажње вредног живота и рада угледних личности и породица у појединим периодима завичајне или националне историје.

Заштита архивске грађе у приватном власништву је, стога, један од важних сегмената рада службе која се бави претходном заштитом архивалија (спољна служба). Захваљујући искуствима Историјског архива Пожаревац у овом домену, аутор је у раду приказао однос између прокламованог и стварног, нормативних, струковних захтева и реалних постигнућа, када је у питању досадашњи начин заштите архивске грађе настале приватних лица. У складу са истраженим, у раду су дати и могући правци унапређења овог сегмента рада Историјског архива Пожаревац, а на примеру истог архива, могу се посматрати и ефекти заштите архивске грађе у приватном власништву на нивоу архивске струке у Србији.

Кључне речи: архивска грађа, приватни власници, законски прописи, приватне колекције, породице, појединци, откуп, поклон, депозит, завештање, збирке, евиденције приватних власника архивске грађе

Увод – нормативни оквир

Нормативна и практична заштита архивске грађе настале на регионалним подручјима Србије постала је реалност 1948. године када је, на основу *Наредбе о привременом обезбеђењу архива*, Министарство просвете НРС основало 16 архивских средишта на подручју Србије, без покрајина, и то у седиштима тадашњих окружних одбора.¹ Истом Одлуком формирано је и архивско средиште

у Пожаревцу са задатком да „евидентира грађу на свом подручју, заштити је од уништавања и пропадања и преузме грађу ликвидираних установа“.² Државна архива из Београда израдила је тада посебан *Правилник* којим су били регулисани начин и рад архивских средишта. Према том *Правилнику*, средиште је обављало следеће послове: истраживање и евиденцију о архивама и архивском материјалу, стављање под заштиту архивске грађе угашених установа, као и преузимање, сређивање, чување архивалија које се пронађу на терену.³

Општи закон о архивској грађи (1964) је дефинисао појам архивске грађе, први пут у југословенској и српској архивистици. Сав изворни и репродуковани документарни материјал од значаја за историју и друге научне области, културу „у целини и остале друштвене потребе“, који је настао у раду државних органа, других правних лица, али и „грађанских правних лица и појединаца“, без обзира кад и где је настао, добио је значај архивске грађе. Такође, документација приватних лица или породица квалификована као архивски извор потпала је под заштиту закона, без обзира на својину и код кога се налази, да ли је евидентирана, регистрована или не.⁴

На основу савезног архивског прописа, у Републици Србији је 1967. године донет *Закон о архивској грађи и архивској служби*, који је преузео дефиницију архивске грађе по основу свог претходника, а као творце исте пред-

² Живорад Сарафиновић, *Заштитна архивске грађе и регистрациска материјала ван архива*, у: Група аутора, „60 година Историјског архива Пожаревац“ - монографија, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2008, 45-63.

³ *Архив Србије 1900-2000*, Архив Србије, Београд, 2000, 43. Законом о државним архивама је 1951. године у Србији био ближе уређен рад архивских средишта која су тим законом прерасла у државне архиве. Видети: *Закон о државним архивама*, Сл. гл. НРС, 4/1951.

⁴ *Општи закон о архивској грађи*, Сл. лист ФНРЈ, бр. 48/1964. Владимир Бргуљан, *Извори савремене историје у Југославији*, Београд, 2000, 162, 163.

¹ Никола Шкерковић, *Стање архивске службе у НР Србији*, Архивист, бр. 1, Београд, 1951, 21. Б. Лекић, *Развој архивске службе у Србији без покрајина*, Архивски преглед, 25.

видео и „грађанска правна лица и појединце“.⁵ Архивска грађа је постала споменик културе и као таква заштићена, без обзира у чијој се својини и где налази. То је даље производило права архивске установа да води бригу и о архивалијама у приватној својини. Аналогно томе, „грађанска правна“ лица и појединци који су имали право својине на архивској грађи били су обавезни да допусте надлежном архиву или другим заинтересованим организацијама, органима или појединцима, које архив одреди, коришћење те грађе за научни, стручни или други рад од „општег интереса за друштвену заједницу“. Такође, однос грађанских правних лица или појединаца према архивској грађи коју поседују био је подложен санкционисању, уколико иста нису благовремено и прописно достављала надлежном архиву податке о грађи, ради евиденција које архив води, или нису омогућила надлежном архиву да врши проверу поступања са архивском грађом према мерама за њено правилно чување и стручно одржавање, које наложи архив.⁶

Актуелни *Закон о културним добрима* (1994) је статус архивске грађе код појединаца уредио у оквиру општих одредби о заштити покретних културних добара. Истина, у опису архивске грађе, преузете су одреднице претходних законских прописа, ослоњених на поменути, за своје време авангардни „архивски“ *Закон* из 1967. године. Тако је било дефинисано да „архивску грађу чини изворни и репродуковани...материјал“ забележен на више доступних начина (писани, цртани, дигитални/компјутеризовани, штампани, фотографисани, филм, микрофилм и друго), настао радом и појединаца „без обзира на то када је и где настао и да ли се налази у установама заштите и ван ње“.⁷ Архивска грађа, према датој дефиницији „настала радом...и појединаца“, сматра се културним добром на основу одредби *Закона*, којим је предвиђено да приватни

сопственици исту у свом поседу чувају као културно добро. Истовремено је *Закон* утврдио право и обавезу архива да врши делатност заштите архивске грађе као културног добра код приватних власника, применом заштитних мера пружања стручне помоћи на чувању и одржавању културних добара њиховим сопственицима и корисницима. Уопштено речено, ове мере значе старање о коришћењу културних добара у сврхе одређене законом, предлагање и праћење реализације поступака заштите, прикупљање, преузимање, чување, одржавање, сређивање, обрада, објављивање и коришћење архивске грађе као покретног културног добра, вршећи, при томе, истраживање архивске грађе на терену ради образовања архивских целина.⁸ Из тога произилази да су архиви стекли право и обавезу бриге о архивској грађи која се по било ком основу налази код приватних сопственика.

Такође је актуелни закон задржао институт права прече куповине архивске грађе у корист надлежне архивске установе. Овај правни институт је постојао још у првим архивским прописима савезне државе, познавао га је и поменути *Закон о архивској грађи и архивској служби* у Србији. Установљавањем права прече куповине законодавац је покушао да продају архивске грађе приватне својине ограничи и усмери на надлежни архив, сузбије препродају архивалија између физичких лица и онемогући продавца да путем неосновано високих откупних цена понуђених архивима дође до неоправдане материјалне надокнаде.⁹ Истовремено, пошло се од претпоставке да су архиви као установе заштите најмеродавнији да на законит и стручан начин чувају архивску грађу у својим депоима, без обзира на њено порекло.

Искуства спољне службе у заштити архивалија приватне провенијенције

У оквиру прокламованог нормативног оквира, практична заштита архивске грађе у приватном власништву, откуп, поклон и завештање архивске грађе је, од самог почетка организоване архивске службе, чинила значајан сегмент из делокруга рада архива. Руководилац тадашњег архивског средишта у Пожаревцу је највећи део радног времена проводио на терену, радећи на проналажењу

⁵ *Закон о архивској грађи и архивској служби*, Службени гласник РС, бр. 12/1967. В.Бргуљан, *Извори споменичког права у Југославији*, Београд, 2000, 162, 163.

⁶ Исто. Имајући у виду да је деценијама после, па и данас, статус архивске грађе регулисан „заједничким“ прописом којим се уређује заштита културних добара у целини, можемо закључити да је поменути *Закон* о архивској грађи представљао висок струковни домет на југословенским просторима средином 20. века, као и да је по својим решењима до данас остао непревазиђен у националном архивском законодавству.

⁷ *Закон о културним добрима*, Сл. гласник РС, бр. 71/94, Јосиф Кукуров, Владан Станојевић, *Канцеларијско пословање*, треће измењено и допуњено издање, Службени гласник, Београд, 1996, 5-42.

⁸ *Закон о културним добрима*, Сл. гл. РС, бр. 71/94.

⁹ Bogdan Lekić, *Neki problemi zaštite i preuzimanja arhivske građe koja se nalazi u privatnom posedu (1945-1987)*, у: *Arhivist*, vol. XXXIII, Beograd, 1-2, 1988, 166-169.

докумената од „историјско-друштвене вредности“, којих није било само у оквиру „регистратура“ некадашњих државних надлештава и установа Краљевине Југославије, или новообразованих органа народне власти на локалном нивоу, већ и у фондусима породица и појединачним, личним архивама. Непосредним обиласком стваралаца на терену, као и „грађанско-правних лица“ која су у свом власништву поседовала значајне количине архивског материјала, представници Архива у Пожаревцу су прилежно евидентирали архивску грађу. Позив ствараоцима и имаоцима архивалија у виду расписа, упућиван је са намером да се омогући њихово евидентирање и сабирање, без обзира да ли се налазе у јавном (друштвеном, државном) или приватном власништву.¹⁰

Градски државни архив у Пожаревцу популарисао је и афирмисао заштиту архивске грађе међу широком популацијом и путем средстава масовне комуникације. Пре приказивања играних филмова на биоскопским платнима у Пожаревцу, Смедереву, Великом Градишту и Младеновцу били су приказивани дијапозитиви са порукама о заштити „стarih папира“. Поштанске пошिल्ке и писма су, такође, били коришћени за подизање опште свести и потребе за заштитом архивске грађе. Пошта у Пожаревцу је на писмима стављала печат са текстом „Архив Пожаревца прикупља и откупљује документа историјске вредности“. Популаризација рада на заштити архивске грађе обављала се и преко локалних новина, радија, предавања, паноа, усмених новина и постављањем тематских изложби са старим документима по среским, касније општинским седиштима.¹¹ У том периоду је архивска служба Србије покренула свеопшту струковну активност под називом „Недељу Архива“, у којој је редовно учествовао и пожаревачки архив. Грађанима је путем пропагандног материјала одашиљана порука да „Архив Пожаревца

прикупља историјски-архивски материјал“ уз позив „предајте архивска документа Архиву у Пожаревцу“. ¹²

Стуковно посматрано, слободни смо рећи да су архивски посленици Пожаревачког архива отишли и „корак напред“. Тако је 1951. године, у оквиру „Недеље архива“, Државни архив у Пожаревцу објавио пропагандни материјал који је садржао извод из најважнијих законских одредби о чувању архивског материјала из првог јединственог архивског прописа *Закон о државним архивима* на територији Републике Србије (1951).¹³ Већ према том *Закону*, приватна лица која су располагала или поседовала „историјско-архивски материјал“ су, као и правна лица, била у обавези да омогуће архиву да „се служи“ архивским материјалом који се код истих налазио.¹⁴ Архив у Пожаревцу је, у циљу прикупљања архивске грађе „која се односи на политички, економски и културни живот“ региона из своје надлежности, позвао своје суграђане да „потпомогну акцију архива“ тако што ће прикупљати, тада веома актуелна, документа „о развоју КПЈ и СКОЈ-а, радничког и синдикалног покрета“. Прикупљена документација од историјске вредности је требало да се преда Архиву у Пожаревцу ради правилног чувања. Позив за чување докумената насталих радом установа, предузећа, појединаца или породица, био је један од начина да се ти „драгоцени извори о нашем социјалистичком поретку“ саберу ради даљег стручног и заштитног третмана.¹⁵

Евидентирање у циљу заштите архивалија код приватних сопственика попримило је озбиљнији карактер педесетих година 20. века, оснивањем посебних служби за заштиту архивске грађе изван архива. Крајем 1958. године Савет за културу НР Србије је издао препоруку да се у архиве „уведе посебна служба која би искључиво радила у регистратурама“. Како се у пожаревачком архиву увелико осећала потреба за оснивањем посебног „одсека ради континуираног обиласка регистратура и одржавања сталних веза са писарницама у регистратурама“, то је 1962. године у општем акту о систематизацији радних места први пут било предвиђено радно место „референта за прикупљање историјске грађе“. ¹⁶ Први стручни посло-

¹⁰ Истио. Јасмина Живковић, *Заштитна архивска грађа ван архива у Браничевском округу*, Посебна издања, књига 9, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2013, 131-135. Први такав распис упућен је 29. маја 1948. године свим Среским народним одборима. У њему се тражи да органи власти напишу „стару архиву“ на својој територији. „Архивски документ је најпоузданији историјски извор“, оглашавао је Државни архив у Ваљеву, педесетих година прошлог века. Извор: ИАП, *Збирка плаката*, 1956.

¹¹ На пример, „150 година Првог српског устанка“, „Плакате“, „Старе разгледнице“ и другу архивску грађу. Видети: ИАП, *Збирка плаката*, *Збирка фотографа*, *Збирка Varia*.

¹² ИАП, *Збирка Varia*, инв. 5/1957.

¹³ ИАП, *Збирка плаката*.

¹⁴ *Закон о државним архивима*, Сл. гл. НРС, бр. 4/1951

¹⁵ ИАП, *Збирка плаката*.

¹⁶ Истио. 1964. године, одмах после Архива у Београду, Нишу и Приштини, у Историјском архиву у Пожаревцу је образована спољна

ви архивског средишта, касније Државне архиве у Пожаревцу су била „два врло хитна задатка: наћену архивску грађу одмах обезбедити од даљег уништавања и трагати за новом архивском грађом“.¹⁷ Одредница рада на терену је била општег карактера, што је значило да се у оквиру истог налазило се и проналажење, евидентирање и сабирање архивске грађе из приватних колекција.¹⁸

Архивска грађа у приватном власништву заиста представља један од незаобилазних извора сазнања о историјским догађајима, утолико више ако се имају у виду ратна страдања на овим просторима, која су поред немерљивих људских и материјалних губитака, резултирала уништавањем, развлачењем или губитком архивске документације настале радом државних органа или правних лица, као дела културне баштине Србије и народа који у њој живе.¹⁹ На примеру само Браничевског округа, велика количина архивске грађе је трајно страдала, што нехатно, што намерно, као последица минулих ратова или (не)чињењем самих стваралаца, што деловањем револуционарних и агилних комунистичких првака у процесу обликовања нове социјалистичке власти.²⁰

Иако *Закон* није прецизније уредио област заштите архивске грађе у приватном власништву, прописи архивске струке су покушали да детерминишу поступање архива у овој области. Откуп, поклон или депозит архивске грађе представља један од начина и основа сабирања архивалија које су настајале радом значајних породица или појединаца. У приватним колекцијама се налазе фрагменти архивских фондова, насталих као органска целина, радом значајних правних субјеката, пре свега удружења, друштвених, сталешких, хуманитарних, образовних асоцијација. Не мали број појединачних докумената управне, правосудне или имовинско правне природе се такође проналазе код приватних сопственика. Архивалије у

служба, као посебан самостални радни реферат за заштиту архивске грађе у регистратурама. Видети: Јасмина Живковић, *наведено дело*.

17 ИАП, арх.фонд *Историјски архив Пожаревац*, извештај о раду Архивског средишта за август 1949. године, акт бр.3. „Обезбеђење архивске грађе“ је значило да пронађену грађу одмах треба претузети у просторију Архивског средишта и ту сместити „пошто се претходно изврши њен попис“.

18Задатак спољне службе је описан у *Правилнику о унутрашњој организацији пожаревачког архива* од 2. марта 1965.

19 Јасмина Живковић, *наведено дело*, 86-87.

20 Јасмина Живковић, *Razvoj službe za preventivnu zaštitu arhivske građe u Srbiji: primer istorijskog arhiva u Požarevcu*, u: *Atlanti* 23, 2013, n.1, 291.

приватном поседу се код појединих колекционара веома добро чувају, али у једном броју случајева у неадекватном смештају, небригом, бивају изложене постепеном оштећењу, пропадању или трајном уништењу. Стога је задатак архивских установа да настоје у што већој количини претузимати архивска документа и по основу откупа и поклона, односно депозита.

Архивска струка је правилно уочила, тада и још увек, актуелан значај „приватних“ архивалија, те је Архивско веће Србије 1970. године донело *Упутство о проналажењу, евидентирању, заштити и коришћењу архивске грађе у приватном власништву*.²¹ *Упутство* представља методолошки приступ проналажењу архивске грађе у приватном власништву, њеном евидентирању, заштити и коришћењу, које и данас није изгубило своју актуелност. Као први и основни задатак архива, према *Упутству* је формирање и вођење именског регистра личности код којих се налази или се претпоставља да се налази архивска грађа, по тачно утврђеном обрасцу. Не мање значајан сегмент рада представља упостављање сарадње са имаоцима архивске грађе код приватних сопственика, као и указивање на значај прибирања приватних архивалија. Такође је сврсисходно и успостављање сарадње са научним институцијама, појединим научним сарадницима и другим личностима, а у циљу прикупљања података о власницима архивске грађе у приватном поседу. *Упутством* је била дата препорука да наведени послови „организационо буду у склопу спољне службе архива“, док се свака информација или сазнање о приватним архивалијама од стране свих запослених у архиву, вреднује од изванредног значаја.²²

Утврђивањем *Номенклатуре стручног рада* у архивима 1977. године, послови евидентирања и заштите архивске грађе код приватних власника су и формално уврштени у надлежност спољне службе односно службе која се бави заштитом архивске грађе и регистратурског материјала ван архива. Према *Номенклатури*, делокруг рада спољне службе у заштити архивске грађе код приватних сопственика представља евидентирање приватних ималаца архивске грађе, уношење података (прикупљених пописом, анкетом и на други начин) у регистар и досије

21 *Архивски преглед* бр.1-2, Београд, 1970, 55-57.

22 *Упутство о проналажењу, евидентирању, заштити и коришћењу архивске грађе у приватном власништву*, у: „Архивски преглед“, бр. 1-2, Београд, 1970, 54-57.

приватних ималаца, прикупљање података (понуда) о могућем откупу, поклону или завештању те грађе, разматрање понуда, процена вредности понуђене грађе, експертиза докумената, састављање предлога надлежном органу у архиву у вези са откупом, пријемом поклона или завештања, израда записника (о разматрању понуда, процени вредности, експертизи, утврђеном закључку – предлогу), остваривање контакта са имаоцима грађе у вези са реализовањем наведених послова (откуп, поклон, завештање).²³

Заштита архивске грађе и регистратурског материјала у приватном власништву се разликује од послова заштите исте у регистратурама. Када се говори о заштити и коришћењу архивске грађе у приватном власништву, основано разликујемо превентивну (примарну) код сопственика и архивистичку (секундарну) заштиту ове грађе, по њеном преузимању у архив. У превентиви, спољна служба архива упознаје приватне власнике архивске грађе са евентуалним опасносима оштећења или уништења којима она може бити изложена кад се налази ван архива, покушавајући тако да исте мотивише како би своје архивалије предали архиву на прописано чување и заштиту. Такође важан задатак архива јесте да указује приватним имаоцима архивске грађе на правилно чување овог културног блага, као и да подсећа на њихове законске, често више моралне, обавезе у том смислу. Крајњи циљ, поред очувања и заштите, представља омогућавање широј јавности што потпунијед увида и коришћења ове, често за јавност, условно речено „затворене“ архивске грађе.²⁴

Превентивна заштита архивалија у приватном власништву умногоме је условљена стицањем одређеног поверења власника у архивску установу. Треба имати у виду чињеницу да су приватни власници архивске грађе њени велики заљубљеници, да им је сакупљање архивалија хоби, често су колекционари различитих, веома вредних антиквитета, а при томе прилично добро познају вредност и значај докумената који се налазе у њиховим колекцијама. Из такве ситуације произилазе случајеви препродаје, размене или понуде приватних архивалија антикварницама и другом слободном тржишту у земљи или изван. Архиви, као по правилу, остају последња инстанца којој приватни

власници понуде на откуп или поклон поседоване архивалије, што отежава напоре стручњака архивиста да примене мере заштите на овом делу архивске баштине.

Искуство Историјског архива Пожаревац бележи не тако велико интересовање приватних власника за стручну помоћ и сарадњу, када је у питању заштита архивске грађе коју поседују. Због тога је изградња стручног приступа, поверења, угледа, одговорности и оперативности, предуслов да се евидентира и штити архивска грађа која се налази у приватном власништву. Сходно томе, у Историјском архиву Пожаревац се врши евидентирање архивске грађе у приватном власништву, као и власника односно колекционара архивалија, као и свих других приватних лица која по било ком основу поседују грађу насталу на овом подручју. Основ за евидентирање представља наведено *Упутство о проналажењу, евидентирању, заштити и коришћењу архивске грађе у приватном власништву (1969)*. Евиденција о архивској грађи у приватном власништву је у форми прописаног обрасца устројена 2011. године, док је формирање посебних досијеа приватних власника од којих је вршен откуп и поклон архивске грађе вршено истовремено са решавањем предмета откупа односно пријема поклона архивских докумената.²⁵ Подаци које спољна служба уноси у евиденцију или *Попис архивске грађе у приватном власништву*, односе се на личне податке, занимање и адресу приватног власника, уз детаљнији опис целовитости грађе, садржаја, граничних година, количине, материјала на којем је документ настао, облик и врсту документа, језик, писмо и технику репродуковања. Такође су битни подаци о степену очуваности, начину сређивања, конзервације или рестаурације уколико је спроведена, услови чувања и смештаја, као и податак да ли је грађа коришћена, репродукована или објављивана. Значајна је и намера приватног власника у погледу даље судбине архивалија које поседује, према чему архив треба да одреди и планира своје поступање када су могући откуп, поклон, завештање или депоновање овакве грађе.²⁶

Према статистичкој анализи, у периоду од 2007. до 2017. године је евидентирано 62 лица као приватна вла-

²³ Номенклатура послова у архивима Социјалистичке Републике Србије, у: „Архивски преглед“, 1-2, Београд, 1977, 108.

²⁴ *Упутство о проналажењу, евидентирању, заштити и коришћењу архивске грађе у приватном власништву*, у: „Архивски преглед“, бр. 1-2, Београд, 1970, 56-57.

²⁵ ИАП, службене евиденције Одељења заштите архивске грађе ван архива, 2000-2018.

²⁶ *Упутство о проналажењу, евидентирању, заштити и коришћењу архивске грађе у приватном власништву*, у: „Архивски преглед“, бр. 1-2, Београд, 1970, 56-57.

сника архивске грађе од интереса за Историјски архив у Пожаревцу. У оквиру тога је у истом периоду, евидентирано 19 лица од којих је извршен откуп архивске грађе односно 25 лица која су Архиву поклонили архивска документа из своје приватне збирке.²⁷

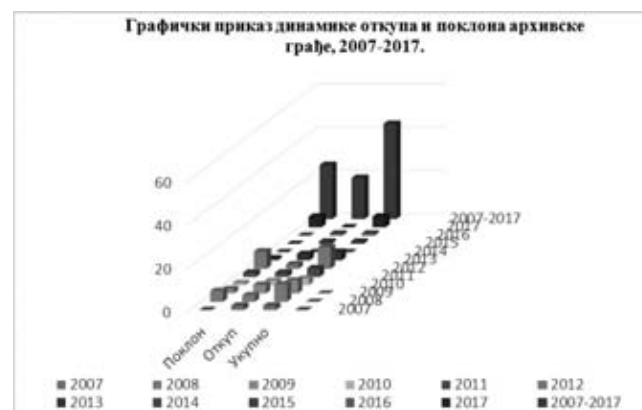
Табеларни приказ предмета поклона и откупа обрађених у Одељењу заштите архивске грађе ван архива у периоду 2007-2017. година:²⁸

Година	Поклон	Откуп
2007 - 2017	25	19

Понуде да Историјски архив Пожаревац откупи архивску грађу од приватних власника, по правилу се достављају Одељењу заштите архивске грађе и регистратурског материјала ван Архива на евидентирање, валоризацију, обраду, проучавање и изради предлога за откуп Комисији за откуп архивске грађе Архива.²⁹ У таквим случајевима, основ методологије рада јесте да се првенствено откупљује архивска грађа и библиотечки материјал, углавном заичајна периодика, чија се садржина односи на прошлост Браничевског округа, односно пожаревачког краја, а коју Историјски архив Пожаревац не поседује у архивским фондовима и збиркама. То не искључује и могућност откупа архивске грађе која има шири територијални значај у односу на регионалну историју. Откуп архивске грађе је лимитиран одобреним наменским средствима у Финансијском плану Историјског архива Пожаревац. Такође, откуп архивске грађе је регулисан одговарајућем нормативним актом и решењима директора.³⁰

У предмету заштите архивске грађе приватних сопственика је устројена и *Евиденција архивске грађе предаће у депоЗИТ Архива*, у складу са обрасцем II, који пред-

ставља Прилог бр. 2. поменутог *Упутства*. Овај начин заштите приватних архивалија је погодан у случајевима када се она налази у неадекватним условима код својих власника, па би се предајом исте у депозит, она у архиву чувала под стручним надзором. Методологија депоновања архивалија код надлежног архива подразумева закључивања уговора о условима њеног чувања, пријема у архив и увођења у наведену прописану евиденцију.³¹ Међутим, у досадашњој пракси није била евидентирана архивска грађа која је у пожаревачки архив доспела по овом основу.

Архивска грађа по основу откупа и поклона у Историјском архиву Пожаревац

Архивска грађа у архив улази по више основа: најчешће је то путем преузимања (примопредаје) између архива и правних лица као стваралаца или ималаца у складу са одредбама *Закона о културним добрима*.³² Међутим, разнолика и често „скривена“, а од велике вредности, архивска документа примају се у архив као откупљена, поклоњена, завештана или депонована сведочанства историје. Институт поклона и завештања архивске грађе је био посебно присутан у првим деценијама рада Историјског архива у Пожаревцу, када су многи пожареваљани поклонили значајне архивалије, на који начин је фондус културне баштине обogaћен за архивска документа, фондове и збирке од изузетног значаја.

27 ИАП, а.ф. Историјски архив Пожаревац, службене евиденције из области заштите архивске грађе ван архива, 2007-2017. Преглед израђен за потребе израде десетогодишњег извештаја о раду Одељења заштите архивске грађе ван архива Историјског архива Пожаревац, 2018. година.

28 ИАП, а.ф. Историјски архив Пожаревац, Извештаји о раду Одељења заштите архивске грађе ван архива 2007-2017.

29 Видети: ИАП, а.ф. *Историјски архив Пожаревац, 1948-*, службене евиденције Одељења заштите архивске грађе ван архива.

30 ИАП, а.ф. *Историјски архив Пожаревац*, општа архива о пословању установе.

31 *Упутство о проналажењу, евидентирању, заштити и коришћењу архивске грађе у приватном власништву*, у: „Архивски преглед“, бр. 1-2, Београд, 1970, 56-57.

32 *Закон о културним добрима*, Службени гласник РС, бр. 71/94.

Тако је у пожаревачком архиву, откуп и покон као начин прибирања архивалија заживео 1954. године када је образована *Збирка откупу и поклона*, коју су чинила појединачна документа и предмети пристигли у архив по наведеном основу. Тада је устројена посебна улазна евиденције овако примљене архивске грађе – *Књига евиденције откупу и поклона*.³³ Евиденција има облик укоричене књиге са рубрикама формираним од стране стручних радника у архиву. Сазнања о откупљеној или поклоњеној архивској документацији пружају: редни број, датум када је документ настао, опис или назив документа, број листова, деловодна ознака, сигнатура, стање документа, датум када је пријем заведен, на који начин је документ примљен (поклон или откуп) и напомена. Први упис у *Књигу откупу и поклона* датира од 12. јуна 1954. године, а односи се на документ настао 16. октобра 1924. године и представља писмо у коме професор Г. Петров, у име „Просвете“ Српског просветног и културног друштва, обавештава директора Пожаревачке гимназије да ће доћи из Смедерева и „моли да се излепе плакате за предавање које ће одржати ђацима“.³⁴

Даљим увидом у *Књигу откупу и поклона* се види да је у наредној 1955. године извршена пренумерација уписа, односно започет унос података о пријему архивалија према хронологији њиховог настанка, а не према датуму пријема у Архив. Тада је под истим бројем, као први унос, уведен документ настао 8. априла 1793. године, опис „Копија писма општина из Баната војницима“, број листова 3, без деловодне ознаке и сигнатуре, са описом стања очуваности као „очуван“, датумом када је уписан у Књигу, 1955. који је „откупљен од Мике (Михајла) Миладиновића“, уз напомену да је „писмо на влашком језику“, смештен у кутију 1“.³⁵ С обзиром на то да се прописи о вођењу посебних улазних евиденција откупљене и поклоњене архивске грађе нису разликовали од методологије уписа уласка архивских фондова и збирки у архив, то смо мишљења да потоњи начин уписа појединачних архивалија према датуму њиховог настанка није био у складу са стручном методологијом. Према нашем мишљењу, прописан начин

евидентирања истих требало би да подржава методологију уписа према датуму приспећа у Архив.³⁶ С тим у вези, поменути откуп документа од Михајла Миладиновића из 1955. године се не би могао сматрати првим улазом у тадашњу *Збирку откупу и поклона*, већ пређашњи документ заведен у Књигу улаза ове збирке 1954. године, што указује да је *Збирка* оформљена годину дана раније, тачније 1954. године.

Михајло Миладиновића, тадашњи директор Пожаревачке гимназије је својим поступком навео и друге суграђане да архиву понуде на откуп значајну архивску грађу из свог поседа. Тако је у наведеном периоду било откупљено „26 разних књига из 19. века и слике кнеза Милоша у турском оделу за 3035 динара“. Од Стојана Обрадовића из Великог Градишта је откупљен, „за 500 динара, Зборник закона, 1840-1844. година“. Откупљен је метални штампил из времена Бугарске окупације, многе фотографије, разгледнице, Аутобиографија Васе Пелагића... Међу првима су откупљене архивалије од Младена Владимиrowића, Драгослава Павловића, Миливоја Матића, Ивић Миодрага, службеника Народног одбора Средњево. Овај начин прибирања архивалија „са терена“ су током 1956. године популарисали и архивски повереници из Жагубице³⁷ и Смедеревске Паланке.³⁸ Откуп су чиниле разгледнице и фотографије, а исте године је Младен Владимиrowић понудио архиву на откуп рукопис „Пожаревачки значајни људи“, са биографијама угледних пожаревљана. Комисија за откуп, сачињена при Архиву, проценила је да понуђени рукопис представља „обимни материјал за израду историје пожаревачког краја, јер садржи довољно биографских података“, па је истом и дала процену у вредности од 17.000 тадашњих југословенских динара.³⁹

Верујемо да је „Недеља архива“, као заједнички подухват архивске делатности, допринела да поклон архивалија заживи као вид њиховог прибирања у архив. Први грађанин који је поклонио Архиву *Псалтир* из 1836. године је био Добривоје Лукић, прота из Пожареваца. У Исто-

33 ИАП, Збирка *Varia*, 1791 - , аналитички инвентар, историјска белешка, Наташа Милошевић Дулић, 6.7.

34 ИАП, Збирка *Varia*, 13 *Varia* 238.

35 ИАП, Збирка *Varia*, Књига откупа и поклона. Поред ове, напомене код других откупа могле су бити да докуменат садржи печат „очуван са племићком круном и монограмом“ или „печат ошећен“.

36 Поред поменутог *Упутства о проналажењу, евидентирању, заштити и коришћењу архивске грађе у приватном власништву*, примењују се и одредбе Правилника о регистрима архивске грађе (Сл. гл. РС, бр. 24/97).

37 ИАП, а.ф. Историјски архив Пожаревац, акт бр. 585. од 16. децембра 1956. године

38 ИАП, а.ф. Историјски архив Пожаревац, акт из 1956. године

39 ИАП, а.ф. Историјски архив Пожаревац, реферат о откупу акт бр. 143, од 5. марта 1956.

ријској белешци *Збирке*, с позивом на податке из *Књиге ошкунџа и поклона*, као први поклон се наводе документа Општине кличевачке, настала у периоду 1866-1906. године, уписана у евиденцију *Збирке* 1955. године, за која није био назначен поклонодавац.⁴⁰ Надаље, Епископ Браничевски Хризостом је поклонио *Шемањизам Српске православне цркве*, а некадашњи управник Државног архива у Пожаревцу, адвокат Тодор Илић је поклонио 15 књига. Никола Ђорђевић из Пожаревца је поклонио 94 документа из архиве Павла Душманића, кнеза Голубачке кнежине из 1814-1841. године.⁴¹

Током првих година по образовању *Збирке ошкунџа и поклона*, дародавци појединачних или скупина архивских докумената су поред наведених, били и Михаило Крстић, Бранка Поповић Рибарац, кћи Стојана Јовановића Рибарца, Ђорђе, син Живорада, Ивановић из Камијева, Добрија Ивановић, Мирослава Андрић, Агатон Николић, Живко Јовић, Љубомир Петковић, Милан Пиндић, Јованка Николић.⁴² У каснијем периоду, Тодор Димитријевић, звани Тоша Грк, Жика Миловановић, потомак потпуковника Живојина Миловановића, Боса Милић, професор Пожаревачке гимназије, Драгослав Симић, архитекта, Таназије Бата Миловановић, Млађан Цуњак, придружили су се породици дародаваца архивске баштине Историјском архиву Пожаревац.⁴³

Током 1950. године је дошло до првих разграничења надлежности између музеја и архива у Србији, према наређењу Министарства за науку и културу НР Србије бр. 2994 од 12. априла 1950. године, када је једна количина веома вредне архивске грађе појединачног карактера из 19. века доспела у Историјски архив Пожаревац. Она је уврштена у поменути *Збирку ошкунџа и поклона*, где је заведено да је предавалац Никола Бошковић, професор у пензији и тада руководиоца Музеја у Пожаревцу.⁴⁴ Пре-

узета вредна архивска документа су сматрана поклоном Државној архиви у Пожаревцу. То потврђује акт насловљен на професора Николу Бошковића, према коме је „Архивски савет“ пожаревачког архива „на својој седници од 21.ов. м. са захвалношћу примио све ниже наведене документа и архивски материјал, који сте ви поклонили овој архиви“ и „сви наведени документи пошто буду сређени у одговарајуће архивске фондове односно збирке, биће означени као поклон Ваш, на коме вам захваљујемо“.⁴⁵ Следствено томе, професору Бошковићу је издата захвалница за поклоњене књиге и документа.

Овде се, међутим, ради о специфичној ситуацији, јер је у ствари Н. Бошковић извршио предају појединачних архивалија која су се налазила у рукописним збиркама Народног музеја у Пожаревцу. У пријемним забелешкама нема назнака да се радило о поклону архивалија из приватне колекције професора Бошковића. На тај начин је већ била примењена методологија разграничења надлежности између музеја, библиотека и архива, о којој се тих година доста писало у архивистичкој литератури.⁴⁶ Углавном су тада у архив била преузета појединачна, међусобно несродна архивска документа или предмети из завичајне историје, која се нису могла припојити постојећим архивским фондовима као део њихове органске целине. Верујемо да је то био разлог стручном опредељењу архивиста да овако примљена документа сврстају у тадашњу *Збирку ошкунџа и поклона*.

Књига ошкунџа и поклона је вођена до 1990. године у овој форми, када је настао застој у погледу рада на евиденцијама архивске грађе у целини, па и откупа и поклона. У *Књизи* се налази евидентиран велики број докумената, фотографија, плаката, летака, који су приликом сређивања издвојени у посебне фондове или су припојени постојећим архивским фондовима. Такође се уочава непотпуност података о свим уведеним архивалијама по основу откупа и поклона. У току 1990. године, увидом у

40 ИАП, Збирка *Varia*, 1791 - , аналитички инвентар, историјска белешка, Наташа Милошевић Дулић, 6,7.

41 ИАП, а.ф. Историјски архив Пожаревац, општа архива и службена документација. Тако је у Архиву формиран *Лични фонд Павла Бојдановића Душманића*, који садржи архивску грађу датовану од 1826. године.

42 ИАП, а.ф. Историјски архив Пожаревац, службени акт из 1956. године.

43 ИАП, Збирка *Varia*, 1791 - , аналитички инвентар, историјска белешка, Наташа Милошевић Дулић, 6.

44 ИАП, а.ф. *Историјски архив Пожаревац*, акт бр. 25. од 28. априла 1950. године.

45 ИАП, а.ф. *Историјски архив Пожаревац*, акт из 1954. године. Међу овом архивом налазила се архива фонда „Сиротан“ задужбине Милутина обрадовића из Пожаревца за помоћ сиромашним ђацима основне народне школе, документа ђачког купатила, Фонда сиромашних ученика пожаревачке гимназије.. Правилник о раду Народног позоришта дунавске бановине у Пожаревцу, Правиллаеро клуба Краљевине Југославије „Наша крила“.

46 Као резултат стручних размисљања, донето је 1968. године *Упутство о разграничењу надлежности између архивских установа над архивском грађом и репистаириским материјалом*, објављено у „Архивском прегледу“, бр. 1, 1969, 76-78.

Књигу откупља и поклона, уочили смо да је један од последњих уписа архивалија био поклон Надежде Басаре, ћерке Николе Бошковића, некадашњг професора Пожаревачке гимназије и једног од првих приложника архивалија Пожаревачком архиву.⁴⁷

Некадашња *Збирка откупља и поклона* је одлуком Стручног већа 2004. године преименована у збирку *Varia*.⁴⁸ Збирку *Varia* чине разнородна и међусобно органски неповезана архивска документа, примљена у Архив као појединачни откупи и поклони, а својом садржином се може сврстати у категорију изузетно значајне архивске грађе.⁴⁹ Током 2001. и 2002. године настављен је упис појединачних и несродних архивалија приспелих у архив као откуп или поклон, а сврстаних по критеријумима у Збирку *Varia*. Последњи упис носи број 476, датиран је 20. новембра 2001. године, представља поклон Танасија Бате Димитријевића из Пожаревца, а предмет поклона је Списак оглашених и уцењиваних хајдука у Пожаревачком округу.⁵⁰ Од 2006. године постоји евиденција улаза по појединачним записницима, а у оквиру *Књиге откупља и поклона*, односно Збирке *Varia*, како овај део откупа и поклона егзистира у Историјском архиву Пожареваца.⁵¹ До ревизије улазне инвентарне књиге некадашње *Збирке откупља и поклона*, сада *Varie*, ове евиденције, по нашем мишљењу, имају карактер привремене евиденције дела откупљене и поклоњене архивске грађе.

Овде долазимо до струковне дилеме, која нас је навела да пређашњу Збирку откупа и поклона преименујемо у збирку *Varia*. Увидом у евиденције архивске грађе у Одељењу заштите архивске грађе и регистратурског материјала уочили смо да су, поред већ образоване збирке *Varia*, по основу откупа и поклона евидентирани и архивски фондови и посебне збирке архивских доумената, које представљају самосталне органске целине, а као такве дароване овом архиву од стране појединаца или породице. Тада је оправдано било постављено питања да ли је назив *Збирка откупља и поклона* основан, као и да ли је иста у

таквом облику струковно оправдана. То из разлога што поред *Varie*, у Архиву постоји један број архивских фондова који су независне архивске целине, за које је у *Књизи пријема архивске грађе* назначено да су у архив примљени по основу поклона или откупа.⁵²

Архивски фондови који у Историјском архиву Пожаревац представљају самосталне, органске архивске целине, откупљене као такве од приватних сопственика, су:

Назив фонда/збирке	Граничне године грађе	Година пријема у Архив
Лични фонд адвоката Петра Петровића из Пожареваца	1947-1982	1982
Збирка фотографија Радуловић Миодрага-Миће, фотографа из Пожареваца	1945-1999	1999
Збирка Војислава Живковића, судије из Пожареваца	1943-1980	2002

Архивски фондови и збирке, за које расположиви подаци из службених евиденција о архивској грађи у Архиву, потврђују да су формирани или примљени у Архиву по основу поклона су:

47 ИАП, евиденције архивске грађе, Књига инвентара откупа и поклона /Збирке *Varia*, 1954 -

48 ИАП, а.ф. *Историјски архив Пожаревац*, 1948 - , службене евиденције – Записници са седница Сручног већа ИАП, 2003-2018.

49 ИАП, исто.

50 ИАП, Збирка *Varia*, 1791, евиденција уписа Књига откупа и поклона, 1954 - 2001.

51 ИАП, Збирка *Varia*, 1791 - , аналитички инвентар, историјска белешка, Наташа Милошевић Дулић, 7.

52 ИАП, а.ф. *Историјски архив Пожаревац*, 1948 - , службене евиденције о архивској грађи – Књига пријема архивске грађе у архив (Улазни инвентар)

Фонд	Збирка	Граничне године грађе	Поклон	Година пријема
Удружење резервних официра и ратника Пожаревац	-	1919-1941	Поклон Николе Бошковића	1949
Удружење професора, подбор Пожаревац	-	1912-1938	Непознати дародавац	1952
Лични фонд Јосифа Чечелског, апотекара из Пожаревца	-	1888-1926	Поклон Николе Бошковића	1954
Обједињени фонд „Добротвори и задужбинари Браничевског округа“ Пожаревац	-	1923-1951	Поклон Николе Бошковића	1962
Лични фонд Павла Богдановића Душманића	-	1813-1938	Поклон Николе Ђорђевића из Пожаревца	1966
Лични фонд Стојана Јовановића Рибарца, Пожаревац	-	1885-1935	Поклон Бранке Поповић Рибарац	1966
-	Збирка Боре Радовановић-Грчког	-	Поклон наследника	2000
-	Збирка дигиталних медија	-	Поклон Архива Војводине	2009
Друштво љубитеља природе „Љубимац“ Пожаревац	-	1981-2005	Поклон Милан Илић, Пожаревац	2010
-	Збирка архивалија Рецић Љубомира и Лепосаве, из Пожаревца	-	Поклон власника	2010
-	Збирка Драгана Ивковића, архитекте из Новог Сада	-	Поклон/легат, поклон супруге Д. Ивковића	2011
-	Збирка докумената Милоша Даниловића из Пожаревца	-	Поклон наследника	2011
Месна организација Црвеног крста Божевац	-	1984-1996	Поклон Томић Драгише из Божевца	2011
СУБНОР Божевац	-	1993-2000	Поклон Томић Драгише из Божевца	2011
-	Збирка дигиталних медија	-	Различити дародавци	2013

Архив може примити архивску грађу од приватног власника и путем завештања, којом приликом се, попут депозита, услови под којима се грађа прима могу дефинисати посебним уговором. Такође, за уступљену архивску грађу од посебног значаја архив има право да власнику обезбеди микрофилмове, дигитални запис или фотокопију исте. У пракси Историјског архива Пожаревац, посебно у последње време, чести су приједи снимљене архивске грађе (дигиталног или микрофилмског облика) без накнаде, или са накнадом, према договору.⁵³ Тако су у Архиву формиране значајне збирке дигиталне грађе (на пример, старих фотографија, разгледница). Забележен је случај поклона дигитално снимљене архивске грађе која се односи на Пожаревачки округ у Дунавској бановини Краљевине Југославије, *Збирка дигиталних медија*, од стране Архива Војводине, током 2009. године.⁵⁴

Увид у извод из Књиге пријема архивске грађе, којим смо евидентирали збирке или фондове примљене у архив по основу откупа и поклона, навео нас је да отворимо још једну струковну недореченост. Учили смо да је архивска грађа стваралаца правних *Савез удружења бораца Народно-ослободилачког рата Месна организација Божевац*, *Месна организација Црвеног крста Божевац*, *Друштво пријатеља природе „Љубимац“ Пожаревац*, и слично, примљена по основу поклона, а не на законом утврђене обавезе правних лица као стваралаца да грађу насталу својим радом, по протеклу одређеног рока предају надлежном архиву на трајно чување. Тиме указујемо на оправданост мишљења Б. Лекића који је проблем заштите и преузимања архивске грађе у приватном власништву сматрао „сложенијим него што се то на први поглед чини“. Та сложеност, по Б. Лекићу, произилази из чињенице што архивску грађу у приватном поседу не чине само документа настала из приватних активности истакнутих политичких, државних, културних и других личности већ и документа која су везана за активности тих личности на основу обављања функција и дужности у одређеним институцијама друштвено политичког система.⁵⁵ У прошлости се ово била уочљива појава, која се

везивала за идеолошку опредељеност државних структура власти, али наведени примери из најновијег периода, говоре да „наслеђена пракса“ сасвим добро егзистира и у данашње време. Наиме, поједини државни службеници, на одређеним јавним функцијама или пословима, данас можда чак и више, образују своје личне, паралелне архиве, које сматрају приватном својином, а не саставним делом рада државног органа, предузећа или установе у којој су својим пословањем и сами производили одређена акта која су добила статус архивског документа. Овај део архиве требало би по архивским прописима и стручним упутствима да чини саставни део архивског фонда правног лица у коме је извесна личност пословала. Као таква, оваква архива се стручно третира и штити по прописима законодавства који се примењују на правна лица као ствараоце или имаоце архивске грађе.

Закључак – препоруке

Откуп, поклон или депозит као начин прикупљања архивалија веома је значајан и вишеструко користан у погледу комплетирања архивских фондова и збирки, али и као начин заштите појединачних архивалија у приватном поседу. Правовремена и пто потпунија евиденција ових архивалија и њихових сопственика предуслов је правилној заштити у функцији крајњег исхода, прикупљања на трајно чување, обраду и прописно коришћење посредством надлежне архивске установе. У случају Историјског архива Пожаревац, уз више значајних личних и породичних фондова и збирки, томе сведочи веома вредна Збирка *Varia*, произашла из некадашње *Збирке откупца и поклона*, а формирана по критеријуму различитости архивалија које је чине и начину уласка у архив у виду откупа и поклона.

Међутим, иако су поклон и откуп архивске грађе од оснивања архивских установа били један од начина пријема архивске грађе у архив, мишљења смо да исти нису довољно представљени јавности на територији надлежности Историјског архива Пожаревац. Ако изузмемо прву деценију рада Архива, када је било важно код суграђана пробудити свест о потреби да се архивалије, без обзира на ствараоца или место где се налазе, прикупљају, евидентирају и предају архиву на чување, више деценија потом је популарисање овог начина прикупљања архивске грађе било веома скромно. Издвајамо представљање

⁵³ Упутство о проналажењу, евидентирању, заштити и коришћењу архивске грађе у приватном власништву, у: „Архивски преглед“, бр. 1-2, Београд, 1970, 56-57.

⁵⁴ ИАП, а.ф. *Историјски архив Пожаревац*, службене евиденције - Књига пријема архивске грађе, улаз 2009. године

⁵⁵ Богдан Лекић, *наведено дело*, 166-169.

Збирке откуп и поклона у виду изложбене поставке под називом „Откуп и поклон у Историјском архиву Пожаревац“, приређене 2000. године у тадашњој изложбеној сали у објекту архивског депоа, осим кога других озбиљних покушаја није било.⁵⁶

Стога би се препоруке у погледу заштите архивске грађе у приватном власништву могле разумети као наставак евидентирања приватних стваралаца и сопственика архивалија, прикупљањем што детаљнијих података о архивској грађи која се код њих налази. Збирка *Varia*, у складу са својим значајем, сређена је, обрађена, дигитализована и поседује прописно научно-информативно средство (аналитички инвентар и историјску белешку).⁵⁷ Такво струковно опредељење представља императив и у случају личних или породичних фондова који су примљени у Архив као откуп или поклон својих поседника.

Сабирање приватних архивалија уз интензивнију и целисходнију комуникацију и сарадњу са њиховим сопственицима, у основи је планираног и предложеног пилот/пројекта са радним називом „Промотивни дан архива“, тема „Откуп и поклон архивских докумената“.⁵⁸ Пројектном активношћу, после безмало пет деценија, неопходно је указати на значај евидентирања архивалија у приватном власништву, њиховог прибирања у виду откупа, поклона или депозита, озбиљније подсетити на значај Архива као установе заштите архивске грађе и у овом сегменту. Најзад, „саборовање архивалија и њихових сопственика“ један је од добрих начина да се васпостави, негде у времену и несрећним околностима, загубљено узајамно поверење и поштовање између приватних власника архивалија и архивских установа, јер се истовремено сви налазимо на истом циљном путу: сазнати, сачувати, заштити и на значај будућности, омогућити коришћење писаних историјских извора.

ARCHIVAL MATERIALS IN PRIVATE POSSESSION AND THEIR PROTECTION AT THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC

Abstract: Archival materials as cultural property came from the work of legal entities of various professions. However, an equally important part of archival materials originates from family and private archives (and may still be there), as a result of prolific and praiseworthy lives and work of renowned people and families during certain periods of local and national history. The protection of private archival materials is therefore an important task of the service dealing with its preliminary protection (external service). Based on the experiences of the Historical Archive of Požarevac in this domain, the author of the paper has shown the relation between what is proclaimed and the reality; between the normative, professional requirements and the actual achievements in terms of their track record of protecting the archival material produced by a private person. In accordance with the subject of the research, the paper also provides the possible ways of promoting these activities of the Historical Archive of Požarevac; in addition, the example of this archive can illustrate the results of the protection of privately owned archival materials at the higher level of archival profession in Serbia.

Keywords: archival material, private owners, regulations, private collections, families, individuals, purchase, donation, deposit, legacy, collections, records of private owners of archival materials

⁵⁶ ИАП, а.ф. *Историјски архив Пожаревац*, службене евиденције Одељења за ИКП, приређивач изложбе Драгана Милорадовић, архивист Историјског архива Пожаревац.

⁵⁷ *Збирка Varia 1791- /*, Аналитички инвентар - приредила Наташа Милошевић Дулић, Научноинформативна средства о архивској грађи, свеска 5, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2013.

⁵⁸ Идејни аутор пројекта је мр Јасмина Живковић, архивски саветник за послове заштите архивске грађе ван архива.

Рената МИНИЋ, мср, дипломирани библиотекар саветник
 Невена ВУКСАНОВИЋ, дипломирани библиотекар
 Марија МИЛОВАНОВИЋ, књижничар
 Народна библиотека „Илија М.Петровић“, Пожаревац
 Република Србија

ИНТЕРНЕТ У СЛУЖБИ БИБЛИОТЕКАРСТВА

Апстракт: Ко има информацију, има моћ – важило је од давнина. Зато је знање вековима било брижљиво чувано, доступно само привилегован појединцима. Библиотекари су вековима имали улогу заштитника знања и информација уопштено. Убрзани развој технологије и појава Интернета је променио концепт рада библиотека и саму улогу библиотекара. Да би остале информациони центри, библиотеке су морале да се прилагоде убрзаном развоју савремене технологије. Од заштитника информација, преобразили су се у добављача информација. Ново-додељена улога библиотекара као врхунских претраживача и организатора информација, допринела је важности нове Интернет ере. У тексту се описује како су библиотекари од Интернета направили веома корисну алатку за своју струку.

Кључне речи: Библиотеке, Интернет, Блогови, Друштвене мреже, Библиотекари

Ко има информацију, има моћ – важило је од давнина. Зато је знање вековима било брижљиво чувано, доступно само привилегованим појединцима. Библиотекари су годинама имали улогу заштитника знања и информација уопштено. Њихова улога се, током ере Интернета драстично променила. Бирајући између тога да буду изумрла професија и тога да се прилагоде убрзаном развоју савремене технологије, библиотекари су изабрали ово друго. Од заштитника информација, преобразили су се у добављаче информација. Ново-додељена улога библиотекара као врхунских претраживача и организатора информација, допринела је важности нове Интернет ере.

Интернет представља светску рачунарску мрежу, или мрежу свих мрежа које слободно размењују информације. Почеци Интернета вежу се за стварање АРПА-а¹, 1969.

године, мреже рачунара под контролом Министарства одбране САД (Сједињених америчких држава). Сам појам “Интернет” изведен је од енглеске речи “interconnected” (међусобно спојени) и речи “networks” (мрежни систем рачунара).

Када се Интернет у свету појавио шездесетих година, на нашим просторима је телевизор био врхунац технике. Интернет у тадашњој Југославији (Србији) појавио се у фебруару 1996. године када је национална академска мрежа преко домаћег провајдера спојена на Интернет. Исте године почињу с радом први домаћи комерцијални провајдери, чиме се доступност Интернета проширује и на неакадемски део Србије односно постаје доступан свим корисницима. Полако је потискивао све остале медије из нашег живота – телевизију, радио, новине.

Интернет представља нову комуникациону технологију која нуди велики број разноврсних могућности, од којих су најпопуларније електронска пошта и World Wide Web (WWW) - светом раширена мрежа сајтова, блогова и друштвених мрежа.

¹ АРПА-а (Advanced Research Projects Agency Network) је прва рачунарска мрежа на свету, развијена у периоду 1977-1979. од стране агенције АРПА (U.S. Department of Defense Advanced Research

Projects Agency), која је уједно и претеча Интернета. Податак преузет са сајта <https://sh.wikipedia.org/wiki/ARPANET>

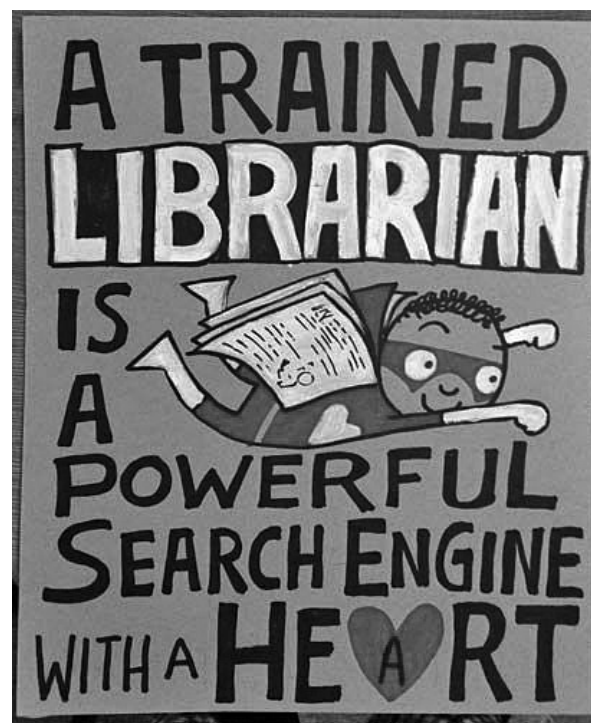
World Wide Web, или једноставно WWW информациони је сервис на Интернету који се појавио 1993. године, да би данас са више десетина милиона WWW страница представљао синоним за Интернет. Прве две речи „World Wide“ преводе се као „светом раширана“, а последња реч „Web“ преводи се као „мрежа“. Слободним преводом могли бисмо рећи да је World Wide Web група електронских презентација доступних на светској компјутерској мрежи – Интернету. Процењује се да на Интернету тренутно има прикључених око 2.000.000.000 рачунара.

Двадесет први век многи виде, због убрзане доступности информацијама и информацијским изворима, као почетак ере знања. У овом миленијуму, значене појма „знање“ је промењено. Знање није више само оно што је похрањено у умовима експерта, представљено у књигама и класификовано по областима. Знање је данас више као нека врста енергије, токова и мреже. Без стабилности, већ веома промењиво. Самим тим и они који раде са њиме, морају да буду промењиви. Да комуницирају једни са другима, да буду иновативни, брзи, прилагодљиви, креативни и да могу да имају разумевање за такав систем функционисања.

Позната је чињеница да су библиотеке сведочиле значајним променама последњих година. Та промена је условила значајно у пружању информацијских услуга. Да би остале информациони, културни и образовни центри, библиотеке морају да прате савремене светске трендове и убрзани развој технологије. Традиционалне методе ширења информација замењене су електронским начинима комуникације. Библиотекари немају више ту привилегију да буду само пасивни чувари књига, већ морају да буду активни и веома информисани претраживачи и добављачи информација.

Велики преокрет у свету библиотекарства и информатике направљен је увођењем нових технологија и Интернета у свакодневни рад библиотека. Интернет је донео умрежавање библиотека и самим тим допринео повезивању на хиљаде библиотека у једну велику информациону мрежу. Доступност информација и комуникација између, како библиотекара, тако и корисника библиотека, постала је много већа и лакша. Библиотеке су своје колекције путем Интернета учиниле доступним милионима људи.

Данас, у већини библиотека, у развијеним земљама, библиотечке услуге су прилагођене савременим захтевима корисника: од електронског учлањивања, претраживања каталога, прегледање дигиталне колекције, резервације публикација, задуживања, достављања публикација

- све то преко Интернет захтева. Интернет је убрзао процес долажења корисника до тражених информација. Најпознатији онлајн библиотечки каталози су: COBISS.Net (<http://www.cobiss.net/>)², БИСИС (<http://www.bisis.rs/>)³, WorldCat⁴ (<http://www.worldcat.org/>) – уз помоћ којих

2 COBISS (Co-operative Online Bibliographic System & Services) - Кооперативни онлајн библиографски систем и сервиси. Заједница југословенских националних библиотека прихватила је 1987. године систем узајамне каталогизације као заједничку основу библиотечко-информационог система и система научних и технолошких информација Југославије, а улогу носиоца развоја организационих решења и програмске опреме преузео је Институт информацијских знаности (ИЗУМ) из Марибора. Због распада Југославије, библиотеке ван Словеније су потом иступиле из заједничког система узајамне каталогизације, али постепено су скоро све обновили сарадњу са ИЗУМ-ом и данас у својим државама изграђују аутономне библиотечко-информационе системе на платформи COBISS-a са узајамном каталогизацијом у мрежи COBISS.net. Више од 190 библиотека из Србије су чланице овог система. Податак преузет са сајта <https://www.cobiss.net/sr/platforma-cobiss.htm>

3 БИСИС је библиотечки информациони систем који је имплементиран у 49 библиотека у Србији (јавне, специјалне, високошколске). Програм је направљен као пројекат Министарства за науку и технолошки развој Србије. Податак преузет са сајта <http://www.bisis.rs/>

4 WorldCat представља јединствени каталог који је специфичан по томе што садржи збирке преко 72.000 библиотека у око 170

можемо прегледати стање фондова библиотека, како из наше земље, тако и шире.

Са идејом да знање треба да буде доступно свима, и то бесплатно, а не само привилегованим појединцима, започело се са пројектом Википедије. Сајт Википедија (Wikipedia) је пројекат енциклопедије на интернету која се појавила 15. јануара 2001. године као подршка Нупедији⁵. Википедијине чланке заједнички пишу добровољци широм света, а велику већину чланака може да уређује свако ко има приступ интернету. Последњих година се све више ангажују баш библиотекари за тај посао, који су најстручнији у пребирању веродостојних информација које се могу пронаћи на интернету. Википедија тренутно има више од 47,9 милиона чланака на 298 пројеката, од чега је преко 600.000 чланака на српском језику. Како је популарност Википедије константно расла од њеног почетка, она се сада налази међу пет најпосећенијих сајтова на свету. Википедија на српском је током 2017. године посећена чак 257,7 милиона пута.

Последњих година, убрзано се ради на дигитализацији фондова библиотека, да би целокупно знање, културно и историјско наслеђе људског рода, похрањено у књигама, часописима и новинама, било доступно и у дигиталном облику. Пројект Гутенберг (<http://www.gutenberg.org/>) је пројекат који је започео Мајкл Харт 1971. године, са циљем да све књиге које су у јавном власништву пребаци у електронски облик. То је урадио из два разлога: да се на тај начин књиге сачувају и да буду преко интернета доступне свакоме кога занимају. На пројекту раде много волонтера, од којих је велики број баш из библиотекарске струке. Тренутно има преко 57.000 електронских књига доступних за бесплатно преузимање.

Конзорцијум библиотека Србије за обједињену набавку (КоБСОН) покренуле су новембра 2001. године водеће библиотеке у Србији:

Народна библиотека Србије - Београд
Библиотека Матице српске - Нови Сад
Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ - Београд

земаља света које учествују у пројекту OCLC-а (Online Computer Library Center). Више о овом каталогу можете прочитати на сајту <https://www.worldcat.org/>

⁵ Нупедија је била енглеска енциклопедија на интернету, коју су основали Џими Вејлс и Лери Сенгер у марту 2000. године. Била је претходница Википедије. Адреса ове енциклопедије је <http://nupedia.wikia.com/wiki/>

Универзитетска библиотека „Никола Тесла“ - Ниш
Универзитетска библиотека - Крагујевац
Библиотека САНУ - Београд

Заједница универзитетских библиотека

Основни циљеви удруживања су:

- оптимизована набавка страних научних информација
- прелазак са папирних издања на електронска
- унапређење приступа електронским информацијама
- промоција домаћег научног издаваштва

Садржаји КоБСОН-а доступни су свим истраживачима који раде у академским и научним институцијама повезаних на Академску мрежу Србије - АМРЕС⁶. Улога библиотекара у раду КоБСОН-а је веома значајна, јер, у већини случаја, они су ти који посредују између КоБСОН-а и крајњих корисника.

Пројекат Дигитална Народна библиотека Србије започет је 2002. године и изграђен је у складу са принципима отвореног приступа знању и информацијама, угледајући се на моделе дигиталних библиотека других националних библиотека, у то време две највеће: Француске националне библиотеке (<http://gallica.bnf.fr/accueil/?mode=desktop>) и Конгресне библиотеке у Вашингтону (<https://memory.loc.gov/ammem/index.html>). Народна библиотека Србије започела је да прикупља и дигитализује стару и ретку књигу која је од националног значаја. Критеријуми за одређивање приоритета дигитализације базирани су на препорукама IFLA⁷-е и UNESCO⁸-а: највреднија грађа у нашим фондовима, физички угрожена грађа, најтраженија грађа, уз поштовање ауторских и других права.⁹ Дигитализована грађа из колекција Народне библиотеке Србије представља јавно национално добро. Од 2006. године се започело са дигитализацијом највреднијих делова фондова јавних библиотека широм Србије (старе и ретке књиге, периодика и завичајни

⁶ Јавну информационо-комуникациону установу „Академска мрежа Републике Србије – АМРЕС“ основала је Влада Републике Србије ради изградње, развоја и управљања образовном и научно-истраживачком рачунарском мрежом Републике Србије <https://www.amres.ac.rs>

⁷ IFLA (International Federation of Library Associations) - Међународна федерација библиотечких удружења и институција

⁸ UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) – Организација за образовање, науку и културу Уједињених нација

⁹ Бутиган-Вучај, Тамара. Народна библиотека Србије на дигиталном путу. – Бележница, 2009. година, бр. 17 (<http://www.biblioteka-bor.org.rs/2009/05/nbs-digitalni-put/>)

фондови), тако да већина библиотека има и сопствене дигиталне колекције.

Шест европских државних поглавара, из Француске, Пољске, Немачке, Италије, Шпаније и Мађарске, писмом Европској Комисији предложило је 2005. године оснивање Европске дигиталне библиотеке - *Еуропеана*. Europeana.eu је интернет портал који нуди приступ више од 53 милиона књига, слика, филмова, музејских дела и архивских записа, прикупљених из колекција из преко 3700 библиотека, архива, музеја и галерија широм Европе.

*Светска дигитална библиотека*¹⁰ представља дигитални трезор светске културне баштине који су основали UNESCO и Конгресна библиотека из Вашингтона, а у сарадњи са библиотекама, музејима, архивима, образовним институцијама и организацијама из целог света. Пројекат је започет у октобру 2007. године, а портал је свечано покренут 21. априла 2009. године у Паризу, где се налази седиште UNESCO-а. Светска дигитална библиотека садржи преко 16.000 јединица из 193 земље, из периода од 1200. године п. н. е. до 2000. године н.е. У овој библиотеци налази се грађа на више од 100 различитих језика. Један од основних циљева Светске дигиталне библиотеке је да на једном месту прикаже светску културну баштину, као и да промовише мултикултуралност и међународно разумевање.

Друштвене мреже у служби библиотекарства

Напретком информационих технологија и програмери су померали своје границе. Почетак новог миленијума карактеристичан је за експанзију интернета у свим областима – рекламирање, повезивање, презентације, пословање и др. Разне друштвене мреже ницале су скоро свакодневно. Тако су прве друштвене мреже, најсличније онима које данас познајемо, настале деведесетих година прошлог века.

Друштвена мрежа је врста интернетског сервиса, који се најчешће јавља у облику платформе, прозора или веб-странице и служи за међусобно повезивање корисника. Пре појаве друштвених мрежа концепт претраживања интернета био је оријентисан само на претраживање садржаја и информација на разним страницама, а комуникација се могла одвијати искључиво путем форума, под условом да су одређене веб странице имале форум.

За почетак настанка друштвених мрежа може се сматрати чувени сајт Classmates.com, који је настао 1995. године са циљем да се омогући комуникација бившим и садашњим професорима и ученицима. Друштвена мрежа SixDegrees.com активно је радила од 1997. до 2001. године. Замишљена је као виртуално место на ком корисници могу размењивати поруке или комуницирати с другим корисницима. Корисници који су били подељени на шест нивоа и према томе им је било дозвољено да добијају поруке и прегледају профиле. Линкедин (Linkedin) је највећа пословна друштвена мрежа на којој пословни људи размењују искуства, учествују у расправама, деле занимљиве садржаје и, наравно, проналазе нове послодавце. Основана је у децембру 2002. године, а покренута је 5. маја 2003. године. У својој мрежи има више од 300 милиона регистрованих корисника из више од 200 земаља широм света. Библиотекари су веома заступљени на овој друштвеној мрежи. Мајспејс (Myspace) је интернет страница која служи као сервис за социјалну мрежу. Почела је са радом у августу 2003. године. Мајспејс је у јуну 2006. године постала најпопуларнија социјална мрежа у Сједињеним америчким државама и остала је на том месту све до априла 2008. године, када га је престигао главни ривал Фејсбук.

Друштвена мрежа на којој се могу прегледати странице многих библиотека, од националних до градских, библиотекарских друштава и удружења, свакако је Фејсбук (Facebook), која важи већ више година за најпопуларнију. Основао га је у фебруару 2004. године Марк Зукерберг, бивши студент Харварда и у почетку, био је намењен само студентима Харварда, који су тим путем могли међусобно да комуницирају и размењују информације. Касније су се мрежи прикључили и многи други факултети, средње школе и компаније из целог света. Ова интернет страница, на коју се свако може учланити бесплатно, налази се у власништву истоименог предузећа (Facebook, Inc.) које и управља њоме.

Чињеница је да Фејсбук пружа много могућности и нуди разне алатке да би се постигла висока посећеност жељених страница. Оно што је важно за представљање библиотеке је - направити страницу установе, повезати се са корисницима и пронаћи циљну групу. Делује лако, али у сваком случају је неопходно направити добру стратегију и имплементирати је у одређеним периодима. У супротном, администратори страница могу лутати без циља и успе-

¹⁰ WDL - World Digital Library www.wdl.org/en/

ха. Путем ове друштвене мреже, корисници могу доћи до потребних информација, као и библиотекарџи. Библиотекарџи размењују информације међу собом, како на локалном тако и на ширем нивоу. Тако идеје за многе радионице и предавања, библиотекарџи добијају кроз сарадњу са колегама из других градова и из других земаља. Неке од најпознатијих библиотека користе Фејсбук, како би промовисале свој рад. Редовно ажурирање и допуњавање актуелним подацима, приближава њихов рад осталим библиотекама и омогућава им бољу сарадњу. Ево само неких од њих:

Народна библиотека Србије (<https://www.facebook.com/nbsrb/>)

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ Београд (https://www.facebook.com/UNILIB/?ref=br_rs)

Библиотека Града Београда (<https://www.facebook.com/bibliotekagradabeograda/>)

Народна библиотека Словеније (<https://www.facebook.com/NarodnaUniverzitetnaKnjiznica/>)

Национална библиотека Црне Горе (<https://www.facebook.com/nacionalnabibliotekacg/>)

Национална и свеучилишна књижница у Загребу (<https://www.facebook.com/nskzg/>)

Народна и универзитетска библиотека Републике српске (<https://www.facebook.com/junubrs/>)

Национална и универзитетска библиотека Босне и Херцеговине (https://www.facebook.com/Nacionalna-i-univerzitetska-biblioteka-Bosne-i-Hercegovine-597384110412387/?ref=br_rs)

Национална и универзитетска библиотека у Скопљу (<https://www.facebook.com/univerzitetska/>)

Конгресна библиотека (<http://www.facebook.com/libraryofcongress>)

Јавна библиотека Њујорк (<http://www.facebook.com/newyorkpubliclibrary>)

Јавна библиотека Бостон (<https://www.facebook.com/bostonpubliclibrary/>)

Јавна библиотека Солт. Лејк Сити (<http://www.facebook.com/slepl>)

Француска национална библиотека (<https://www.facebook.com/bibliothequebnf/>)

Александријска библиотека (<https://www.facebook.com/bibalexOfficial/>)

Поред ових веома важних установа, скоро да свака мања библиотека има своју страницу, почев од градских, специјалних, па до школских библиотека. На тај начин, њихов рад је транспарентан и могућност да се локално становништво информише о раду библиотеке је много већа. Јавност се боље информише о новим књигама, актуелним предавањима, књижевним вечерима и радионицама, а библиотекарџи успостављају сарадњу са писцима, затим са својим колегама из других библиотека и добијају повратне информације о квалитету својих услуга од корисника.

Друштва библиотекара оглашавају се на Фејсбуку. Ево неких од активних страница:

Библиотекарско друштво Србије (<https://www.facebook.com/Bibliotekarsko-drustvo-Srbije-Serbian-Library-Association>)

Друштво школских библиотекара Србије (<https://www.facebook.com/drustvo.skolskih.bibliotekara/>)

IFLA – International Federation of Library Associations and Institutions (https://www.facebook.com/IFLA.org/?ref=br_rs)

ALA – American Library Association (https://www.facebook.com/IFLA.org/?ref=br_rs)

Myanmar Library Association (<https://www.facebook.com/Myanmar-Library-Association-759155320812626/>)

ARLIS/NA – Art Libraries Society of North America

(https://www.facebook.com/ARLISNA/?hc_ref=ARTjrtMmoKdGxtKCswKpBCv9qBf3sCsXFVkmhg0XmwtAv16WN1Y39EWyxiBPn1zNEM&fref=nf)

ARSL - Association for Rural & Small Libraries (<https://www.facebook.com/ARSLpage/>)

SLA - Special Libraries Association (<https://www.facebook.com/slahq/>)

Canadian Federation of Library Associations (<https://www.facebook.com/cflafcab/>)

ABQLA - L'Association des bibliothécaires du Québec Library Association (<https://www.facebook.com/ABQLA-LAssociation-des-biblioth%C3%A9caires-du-Qu%C3%A9bec-Library-Association-124766477552846/>)

Australian Library and Information Association (<https://www.facebook.com/ALIANational/>)

NYLA - New York Library Association (<https://www.facebook.com/NYLA1890/>)

International Librarians Network (https://www.facebook.com/InterLibNet/?ref=br_rs)

European Bureau of Library, Information and Documentation Associations (<https://www.facebook.com/EuropeanCommissionLibrary/>)

EBLIDA – European Bureau of Library, Information and Documentation Associations (<https://www.facebook.com/Eblida/>)

Постоје и странице на којима се могу прочитати занимљиви текстови библиотекара са свих меридијана и њихова искуства, као што су:

The Brainy Librarian (<https://www.facebook.com/brainylibrarian/>)

Goodwill Librarian (<https://www.facebook.com/GoodwillLibrarian/>)

I Love Libraries (https://www.facebook.com/ILoveLibraries/?ref=br_rs)

Librarian Problems (<https://www.facebook.com/librarianproblemstumblr/>)

Librarians Unite (https://www.facebook.com/pg/Librarians-Unite-263386627198421/about/?ref=page_internal)

You Don't Look Like a Librarian! (https://www.facebook.com/YouDontLookLikeaLibrarian/?ref=br_rs)

The Brainy Librarian (https://www.facebook.com/brainylibrarian/?ref=br_rs)

Library Journal (<https://www.facebook.com/libraryjournalmagazine/>)

Од књиге до душе (<https://www.facebook.com/OdKnjigeDoDuse/?ref=bookmarks>)

Волим библиотеку (<https://www.facebook.com/groups/VOLIMBIBLIOTEKU/?ref=bookmarks>)

Библиотекари за децу и младе (<https://www.facebook.com/groups/bdsdeca/?ref=bookmarks>)

Школски библиотекари Србије (<https://www.facebook.com/groups/529523823864298/>)

Твитер (енгл. Twitter) је друштвена мрежа која омогућава својим корисницима да шаљу своје и читају туђе микро-текстуалне уносе, или поруке, такозване твитове. Започео је са радом у јулу 2006. године. Оснивачи Твитера су: Џек Дорси, Ноа Глас, Биз Стоун и Иван Вилијамс. Објаве или твитови могу да садрже ознаке, тагове (енгл. tags), састављене од појма са префиксом # (енгл. hashtag — хештер), попут #library и на тај начин омогућити претраживање свих јавних објава са одређеним речима или фразама. Знак @ испред корисничког имена, попут @корисничко_име, користи се за упућивање реплике одређеном кориснику, или више њих. Библиотеке користе ову друштвену мрежу у сврху комуникације. Овим путем, библиотеке ослушкују потребе својих корисника, повезују се и комуницирају са другим организацијама. Објаве на друштвеној мрежи Twitter се разликују од оних на Facebook-у. Библиотеке на Twitter-у требало би да охрабре своје пратиоце на интеракцију и постављање питања, да би се дошло до корисних информација на што лакши начин. Многе библиотеке имају налоге на обе од ових друштвених мрежа. Ово су неке од њих: Конгресна библиотека Вашингтон (<http://twitter.com/librarycongress>), Јавна библиотека Њујорк (<http://twitter.com/nypl>), Народна библиотека Србије (<https://twitter.com/nbsrb>), Библиотека Града Београда (https://twitter.com/biblioteka_bgb) и друге.

Пинтерест је друштвена мрежа која функционише као онлајн огласна табла, са чиодама (пиновима) на коју корисници додају интересантан садржај који су пронашли на Интернету. Основали су је у децембру 2009. године Бен Силбермен, Пол Скара и Иван Шарп. Корисници су у могућности да отпремају, чувају, сортирају и управљају сликама - познатим као чиоде, односно пинови (енгл. pins) - и другим медијским садржајима (нпр. видео снимци) кроз колекције познате као табле. На Пинтересту, заједница библиотекара одлично комуницира путем слика из свет-

ских познатих или мање познатих библиотека, затим слика са одржаних радионица, предавања, са линковима који воде до одређених занимљивих и поучних сајтова.

Едмодо је образовна друштвена мрежа намењена школама, наставницима, ученицима и њиховим родитељима. Основан је 2008. године у Чикагу (Илиноис) и представља једноставан и сигуран начин умрежавања, сарадње и сагледавања резултата појединих разредних група, дељења школских и наставних садржаја, као и разноврсних образовних информација и обавештења. Приказ профила сличан је ранијим верзијама Фејсбука, што је донекле и била идеја аутора Едмодо, јер управо та сличност смањује код ученика одбојност према кориштењу ове друштвене мреже.

Ова друштвена мрежа показала се веома корисном за школске библиотекаре, који на тај начин укључују ученике у рад својих библиотека.

На свету постоји преко сто веб страница које се сврставају у друштвене мреже и које покушавају са неким новим стварима привући кориснике. Квалитет садржаја приказан је бројем корисника тих страница. Поред већ поменутих веома популарних страница, постоје и оне, не баш толико популарне, али за свет библиотекара ипак значајне: Academia.edu, Badoo, Buzznet, CafeMom, Faces.com, GovLoop, Hotlist, Kiwibox, LibraryThing, MyLife, Netlog, Qapacity, Tagged, Wasabi и др.

Оно што је заједничко за све друштвене мреже је стратегија и циљ, као и циљне групе до којих треба допрети. У данашњем виртуелном окружењу, значајно је подстицање библиотекара да промовишу своје установе на друштвеним мрежама, јер ће тако добити повратне информације о томе шта корисници желе, а и размениће искуства са колегама широм света.

Чињеница је да људи много времена проводе на друштвеним мрежама. Разлог томе је што су друштвене мреже постале свакодневни начин информисања и комуницирања. Оне имају велику популарност међу људима широм света, различитих година, раса, интересовања, а све због лакоће коришћења и потребе за социјализацијом.

Библиотеке нису дозволиле да им друштвене мреже постану конкуренција, већ су искористиле предности истих. С обзиром на то да библиотеке треба да буду тамо где су корисници, оне су своје место нашле на најпопуларнијим друштвеним мрежама и у дигиталном окружењу, као и многе друге научне и образовне институције.

Према веб сајту <https://lj.libraryjournal.com>, 86% библиотека има своје странице на друштвеним мрежама. Путем друштвених мрежа, информације се пласирају тренутно, дају се обавештења, врше се разне анкете међу корисницима разних структура и интересовања. На тај начин, библиотечка делатност је издигнута на виши ниво. Дакле, важно је напоменути да библиотекари друштвене мреже користе за међусобну комуникацију, успостављање контаката са писцима и предавачима, затим за популарисање својих библиотека, фондова, библиотечких услуга и свог културно-едукативног рада. Уз помоћ налога на друштвеним мрежама јавност се упознаје са догађањима у библиотекама кроз албуме фотографија са тих догађаја, кроз приказе библиотечких услуга, кроз промоције књижних фондова. Затим, библиотекари деле корисне текстове и текстове других библиотека, позивају кориснике да коментаришу, деле вести из локалне заједнице, промовишу културу, уметност, традицију, туризам, науку и још много тога.

YouTube канал у служби библиотекарства

Још један доказ да библиотеке нису допустиле да им Интернет и употреба разних Интернет сервиса буду конкуренција, јесте све већа присутност библиотека на Интернет сервисима попут YouTube канала¹¹, чиме библиотеке постижу још један виши ниво у свом пословању. Велика је вероватноћа да ће овај, иако још увек не толико актуелан вид ангажовања библиотека, у будућности дати боље резултате од промовисања рада библиотека на друштвеним мрежама, чији учинак директно зависи од тога колико сами корисници библиотеке користе друштвене мреже.

За разлику од друштвених мрежа, YouTube сервис, као други најкоришћенији претраживач на свету после Google-а, својим једноставним интерфејсом омогућио је сваком кориснику Интернета да постави видео снимак који гледаоци широм света могу да пронађу у року од

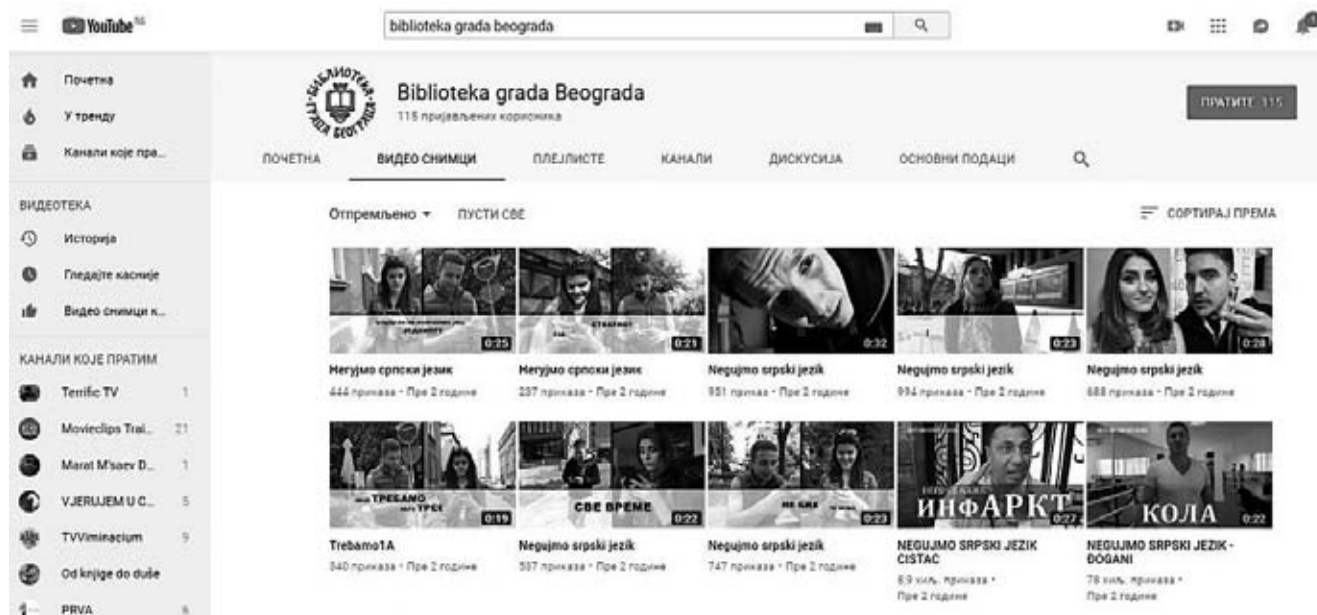
¹¹ Јутјуб (YouTube) је амерички веб-сајт за дељење и размену видео-датотека. Јутјуб су у Сан Бруну (Калифорнија) основала три бивша радника компаније Пејнал, средином фебруара 2005. године. У неким земљама, Јутјуб је комплетно блокиран: Кина, Иран, Тајланд, Мароко, Турска, Пакистан, Северна Кореја. Разлози за забрану су разноврсни: спречавање критиковања владара, владе, владиних службеника, религија или религијских вођа; спречавање кршења ауторских права; спречавање говора мржње; заштита етичких или закона базираних на моралу; спречавање приступа видеима који су процењени као неприкладни за омладину и др.

неколико минута и гледају колико желе. Данас, увелико популаран вид учења преко интернета, најчешће се одвија на бројним YouTube каналима, где ученици и студенти добијају кроз видео, или аудио презентацију, објашњења која могу изнова да гледају колико год им је потребно и онда када им то одговара. Тако је YouTube, захваљујући невероватној тематској покривености, постао један од најважнијих елемената Интернет културе.

Према статистичким подацима, YouTube бележи милијарду јединствених посета месечно, такође, бележи шест милијарди сати видео садржаја месечно. Више од четири милијарде снимака се прегледа у току једног дана, а сваког минута се постави сто сати видео материјала на овом каналу. YouTube је веома популарна платформа у Србији са досегом од 47% популације. Предности формирања сопственог канала на YouTube-у су бројне и ово су само неке од њих:

- презентовањем свог садржаја на YouTube-у омогућава да се допре до циљане публике у тренутку кад они претражују и прегледају садржаје за које су заинтересовани;
- омогућава повезивање са локалном и међународном публиком;
- корисници и посетиоци одређених YouTube канала могу делити постављени садржај, могу наставити да прате одређени канал и да комуницирају са власником истог.

Узимајући све ово у обзир, као и трку за најновијим трендовима, библиотеке у Србији су се одлучиле на корак покретања сопствених YouTube канала. Не треба занемарити чињеницу да су готово све те библиотеке већ дуже време присутне на интернету путем својих званичних Facebook страница. Представљање библиотеке на YouTube каналу помаже библиотеци да буде константно информисана и отворена за јавно мњење. Такође, стварањем позитивне слике о себи на свом YouTube каналу, библиотека ће изазвати потребу и код оних који још увек нису њени корисници, да то и постану, док ће код већ постојећих корисника развити још веће интересовање за програме и садржаје које нуди. На свом YouTube каналу, библиотеке постављају видео записе о културним догађајима, одржаним књижевним вечерима и радионицама, о гостовању познатих и локалних аутора. На YouTube каналу једне библиотеке могу се наћи и дечије позоришне представе, бројни ауторски документарни филмови (како ауторска дела библиотеке, тако и дела других аутора уз потребну дозволу), аудио записи и одломци из разних књига, како дечијих тако и књига за одрасле, као и бројни други културни садржаји, а све у циљу промовисања рада библиотеке, повећања циркулације књига и посећености програма које библиотека организује.

У зависности од садржаја који пласира, библиотека се може одредити да ли ће тај исти садржај бити фокусиран и без слања информације у целости (код рекламирања и промовисања предстојећих програма и дешавања), или ће видео запис приказати одређену презентацију, одржану промоцију, или одржано књижевно вече у целости.

YouTube канал приказује видео клипове једне библиотеке заједно са садржински сличним видео клиповима, што чини одличан начин да се библиотека повеже са широм јавношћу и да већи број људи, постојећих и потенцијалних корисника буде упућен у сам рад библиотеке.

Библиотеке у Србији, које се могу похвалити својим активним радом и промоцијом свог рада на сопственим YouTube каналима јесу: Народна библиотека Србије, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ Чачак, Библиотека „Милутин Бојић“, Библиотека „Карло Бијелицки“ Сомбор, затим Библиотека шабачка, Народна библиотека „Др Душан Радић“ Врњачка Бања, Градска библиотека Рума, Библиотека града Београда и многе друге библиотеке широм земље. На њиховим YouTube каналима, поштоваоци културе и уметности могу погледати и послушати разне трибине, концерте, најаве за бројне радионице, интервјуе са познатим писцима, снимљени видео или аудио разговор са глумцима и осталим уметницима, одржане књижевне вечери у целости, или најаве за предстојеће програме. Неке библиотеке из других земаља познате су по својим едукативним филмовима, па чак и неким комичним, у којима приближавају рад библиотека својим корисницима на веома духовит начин.¹² Својом промоцијом на YouTube-у, у нашој земљи, посебно се истичу Библиотека „Милутин Бојић“ из Београда и Библиотека „Карло Бијелицки“ из Сомбора, које се могу похвалити са преко 160 000 посета на њиховим YouTube каналима.

Блогови у служби библиотекарства

Блоговање или прављење блогова је актуелно већ више од деценије. Блогови су се показали као изузетно популарни и за појединце и организације када је реч о темама за које се верује да ће бити интересанте читаоцима. Велики број библиотека је покушало да уз помоћ блога призове себи већу публику и већи број корисника. Неке су биле успешне у томе, док друге баш и нису биле у стању

да искористе технологију како би испуниле своје циљеве. Неке друге пак иду у другу крајност – не виде да су блогови још један подесан алат за библиотечку струку и на тај начин пропуштају прилику да се приближе неком новом аудиторијуму корисника. Оно што је битно да се зна – блогови су изузетно практична алатка за интеракцију са заједницом корисника библиотеке и потребно је да буду у функцији привлачења нових корисника библиотеке.

Блог је веб сајт који садржи кратке записе распоређених у обрнутом хронолошком реду. Реч „блог“ је изведена од речи „web (мрежа)“ и „log (пријава)“¹³ и представља неку врсту интернет дневника¹⁴. Особа која уређује блог назива се „блогер“. Блог може бити креиран од стране само једног аутора или од стране групе аутора. Може се допуњавати (или ажурирати) неколико пута дневно, неколико пута недељно или пак месечно. Блог је једна од најпопуларнијих форми на интернету, као прво због лакоће прављења и уређивања. Данас, уз помоћ платформи за блокове, процес прављења блога је веома убрзан. Једноставно, изаберете платформу, региструјете се и за мање од пола сата можете да направите свој блог. Уз помоћ понуђених шаблона, лако се прави и свако веома брзо може да научи да блогује. За уређивање блога потребно је предзнање у раду са програмима за уређивање текста и слика. Постоји велики број блог платформи које вам нуде могућност покретања блога. Разликују по томе што су неке бесплатне, а неке се плаћају. Разлика је и у неким могућностима које нуде, начину хостовања и осталом. Најпопуларније платформе за прављење блогова су:

Блореп (<https://www.blogger.com/>)

Wordpress (<https://wordpress.com/>)

Drupal (<https://www.drupal.org/>)

Joomla (<https://www.joomla.org/>)

Tumblr (<https://www.tumblr.com/>)

Quora (<https://www.quora.com/>)

Weebly (<https://www.weebly.com/>)

Typepad (<http://www.typepad.com/>)

¹³ Термин „веблог“ је креирао Жорн Баргер 17. децембра 1997. године. Творац скраћене верзије, „блог“ је био Петер Мерхолз који је у шали претворио реч *weblog* у *we blog* (ми блогујемо) у свом блогу Peterme.com априла или маја 1999. године. Ова скраћеница је врло брзо прихваћена и као именица и као глагол. Податак преузет са сајта Википедија.

¹⁴ Најпознатији пример оваквог вођења интернет дневника је пример Џастина Хола, који је почео да блогује 1994. године, и важи за једног од првих блогера на свету. Податак преузет са сајта Википедија.

¹² Филм *A Day in the Life of a Librarian* можете погледати на овој адреси: <https://www.youtube.com/watch?v=Mcn-B7X7HwQ>

Squarespace (<https://www.squarespace.com>)

SimpleSite (<https://www.simplesite.com>)

Блоговање пружа могућност свакодневне интеракције са читаоцима, сарадњу са другим блогерима и дељење корисних (или мање корисних) информација на непосредан начин. Неки блогови подстичу интерактивност између блогера и пратиоца блога тако што им је дата могућност јавног коментарисања написаних чланака (постова).

Блогови могу на више начина помоћи у промовисању библиотека и саме библиотекарске науке. На пример, у виду постова могу постављати: најаве културних и едукативних догађаја у библиотеци, препоруке одређених наслова књига, цитате из књига, биографија писаца, препоруке одређених жанрова књига (фантастика, мистерија, романса), обрађене теме из различитих области знања (историја, психологија, филозофија, уметност) и набрајање литературе за ту тему, виртуелне изложбе књига, интервјуе са гостима библиотеке, занимљиве чињенице из локалне заједнице, историјске занимљивости везане за локалну заједницу, квизове знања (са наградама), представљање најбољих читаоца библиотеке и др.

Ево неких од блогова које уређују библиотекари:

Од књиге до душе – <https://odknjigedoduse.com/>

Библиотека ООШ „Владислав Рибникар“ – <https://bibliotekaribnikar.wordpress.com/>

Креатива Цале – <https://creativacale.blogspot.com/>

Ваннаставне и слободне активности – <https://vanastavneaktivnosti.wordpress.com/>

Библиотека ОШ „Бранко Радичевић“ Чента <https://bibliotekaoscenta.wordpress.com/>

Блогшколских библиотекара – <https://skolskibibliotekar.wordpress.com/>

Школски библиотекар – <https://casopisbibliotekar.wordpress.com/>

Серијске публикације – <https://serijskepublikacije.wordpress.com/>

Lajbrerijan sto podsto – <https://lajbrerijan.wordpress.com/>

NCRC Biblioteka – <http://ncrcbiblioteka.blogspot.com/>

Трагачи – <https://traganje.wordpress.com/>

TeenLibrarianToolbox – <http://www.teenlibrariantoolbox.com/>

Librarian – <http://librarian.net/>

Letters to a Young Librarian – <http://letterstoayounglibrarian.blogspot.com/>

Mr. Library Dude – <https://mrlibrarydude.wordpress.com/>

Librarian in Black Blog – <http://librarianinblack.net/librarianinblack/>

Krafty Librarian – <http://www.kraftylibrarian.com/>

Teen Librarian – <http://teenlibrarian.co.uk/>

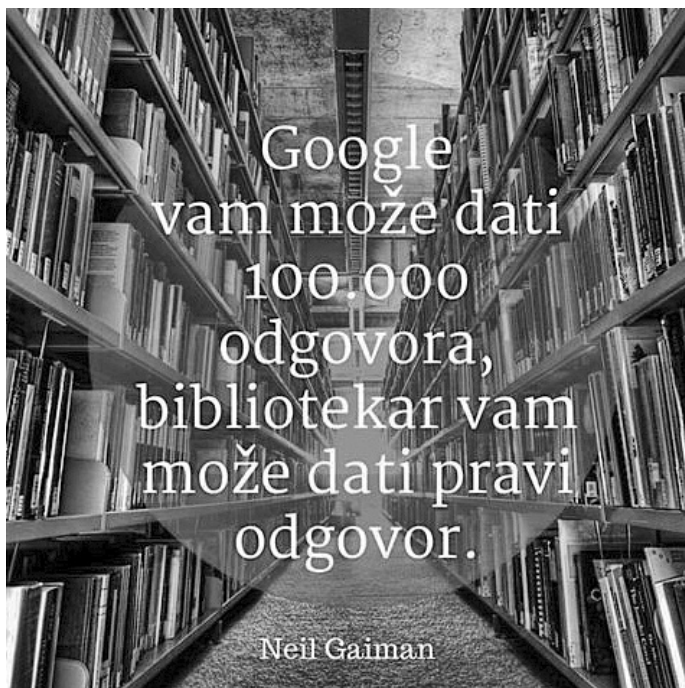
The Book Club – <http://bloggerbookclub.blogspot.com/>

Free Library of Philadelphia – <https://libwww.freelibrary.org/blog/>

Промовисање услуга библиотека и програми у библиотеци могу бити много лакши уз помоћ блога. Дobar библиотечки блог захтева три важна састојка: инспирацију, мотивацију и велику посвећеност. Рад на одржавању блога – да буде ажуран, живописан, едукативан и пре свега занимљив корисницима – јесте тежак рад, који захтева велику преданост. Већина библиотека (у развијенијим земљама) подржава рад својих библиотекара-блогера, јер цене њихову преданост послу, тако да линкове до њихових блогова постављају на званичним сајтовима својих библиотека, у циљу промовисања библиотекарске професије. У нашој земљи, на жалост, има тек неколико блогова који се баве библиотекарством. Свест о ефикасности блогова и библиотекара-блогера у служби библиотекарства тек је почела да се буди.

Сведоци смо колико се свет променио последњих неколико деценија, са развојем нове технологије. Али, са њим

се променила и улога библиотекара. Професија библиотекара добија сасвим нови значај и обим могућности да покаже како је и Интернет само једна од корисних алатки у рукама људи од знања. Својим знањем и способношћу прилагођавања захтевима нових корисника, успели су да побољшају и унапреде библиотечки сервис. Учинили су да корисници широм света, Интернет виде као једну велику библиотеку, у којој, на жалост, информације нису баш добро нити организоване нити стандардизоване нити класификоване, али уз помоћ библиотекара, могу да буду изузетно едукативне и корисне. Библиотекари су ти који информације на Интернету пробиру, организују, класификују и деле са другима. Познати писац Нил Гејмен, рекао је: „Гугл вам може дати 100.000 одговора, библиотекар вам може дати прави одговор.“

Сви ови досад наведени примери доказ су да библиотеке и библиотекари нису допустиле да им Интернет, друштвене мреже и разне друге интернет платформе буду конкуренција, већ су искористиле бројне предности нових технологија и на тај начин надоградиле и модернизовале свој рад у пружању услуга са циљем да се библиотеке представе што већем броју људи и да се као коначни резултат добије далеко већи број учлањених корисника.

Технологија може и мора да се усавршава, али се показало да су и библиотекари спремни да се мењају и напредују у складу са тиме и самим тим буду и даље веома корисни својим корисницима.

Резиме:

Библиотекари су током више векова развоја библиотечарске професије морали да науче како да са веома мало направе пуно, у циљу промовисања свесности о програмима и услугама које могу да пруже корисницима. Пронашли су начин како да комерционализују библиотеке у стварном свету преко традиционалних медија: новина, часописа, радија, телевизије и др. Неке библиотеке су се извештиле у издавачкој делатности: израђују сопствене брошуре, билтене, часописе. Двадесет први век је донео убрзани развој технологије и самим тим и потребу за све бржим долажењем до релевантних информација. Оно што је некада била научна фантастика, данас је наша стварност. На жалост, многе библиотеке у Србији и даље прибегавају застарелим методама рада. Разлози за то су вероватно страх од новог и непознатог. Не желе да се мењају. Да би библиотеке биле и остале центри информација - потребно је да иду у корак са развојем савремене технологије и савременим начинима долажења до информација. Коришћење Интернета у служби библиотека и библиотечке струке у данашње време је неизбежно. Библиотеке се морају уклопити у савремене трендове у погледу доступности информација и у складу с тим креирати и своју пословну политику и ресурсе за њихову реализацију. Информације које се поделе преко Интернета веома брзо оду до циљаних група. Друштвене мреже (Facebook, Edmodo, Instagram, Pinterest и Twitter...), форуми, You Tube, Wiki странице, блогови – показали су се као веома корисним алаткама у служби библиотекарства. Овај рад приказује примере добре праксе коришћења Интернета од стране библиотекара из наше земље и примере рада библиотекара развијенијих земаља, који могу да буду од користи, како библиотекаrima, тако и другим радницима из културе.

THE USE OF THE INTERNET IN LIBRARIANSHIP

Over few centuries of the developing librarian profession, librarians had to learn a how to with very little do a lot in order to promote awareness about the programs and services that they can provide for their users. They found a way how to commercialise libraries in the real world over traditional media: newspapers, magazines, radio, television etc. Some libraries have improved themselves in publishing and started making their own brochures, newsletters and magazines. The 21st century has brought accelerated development in technology and thus the need for faster getting to relevant information. That which was then sci-fi, today is our reality. Unfortunately many libraries in Serbian are still using old fashioned at the methods of working. Reasons for that are probably fear of the new and unknown. They don't want to change. In order for a libraries to be and remain the centre of information - it is necessary for them to keep up with the development of modern technology and modern ways of getting to information. Using internet in the service of libraries and librarian profession in nowadays is inevitable. Libraries have to fit in the current trends in terms of availability to information and accordingly create business politics as well as resources for its realisation. Information that is shared through the internet gets really fast to its targeted groups. Socila media (Facebook, Instagram, Twitter, Snapchat, Pinterest, Tumblr, etc.), forums, YouTube, Wikipedia pages, blogs - have shown themselves very useful tools in service of librarians. This research shows examples of good practice of Internet usage by librarians in our country and examples of work of librarians from the developed countries which may be of use to librarians as well as other employees in the field of culture.

Key words:

Libraries, Internet, Blogs, Social Networks, Librarians

Литература:

- Вујић С. Рачунарство и информатика, Београд: Микро књига, 2001.
- Петровић, Далибор. Друштвеност у доба интернета: студија комуникационе употребе интернета у Србији, Нови Сад: Академска књига, 2013.
- Кент, Питер. Потпун брзи водич кроз Интернет, Чачак: Компјутер библиотека, 1998.
- Бјукенен, Марк, Нексус: друштвене мреже и теорија ма-лог света, Смедерево: Хеликс, 2010.
- Рвовић, Јелена Ј., Блог револуција: блог као начин комуникације на интернету, Панчево: Мали Немо, 2010.
- Хасеј, Трис. Научите Вордпрес, Београд: Микро књига, 2011.
- Прудков, Саша и Славица. Како да постанете успешан блогер, Београд: Компјутер библиотека, 2008.

Електронски извори:

Vikipedija <https://en.wikipedia.org/>
 Europeana <https://www.europeana.eu/portal/en>
 COBISS <http://www.vbs.rs/cobiss/>
 КОБСОН http://kobson.nb.rs/kobson/o_konzorcijumu.1.html
 Six Degrees <http://sixdegrees.com/>
 Classmates <http://www.classmates.com/>
 Myspace <https://myspace.com/>
 LinkedIn <https://www.linkedin.com/>
 Facebook <https://www.facebook.com/>
 Twitter <https://twitter.com/>
 Pinterest <https://www.pinterest.com/>
 Edmodo <https://www.edmodo.com/>
 Youtube <https://www.youtube.com/>
 Wordpress <https://wordpress.com/>
 Blogger <https://www.blogger.com/>
 Simple Site <http://www.simplesite.com/>
 Library Service <http://www.hdsb.ca/library/>
 nternet Library for Librarians <http://www.itcompany.com/inforetriever/>
 NBG creator <http://www.nbgcreator.com>
 Ciljni marketing www.ciljnimarketing.rs
 Scribd <https://www.scribd.com/>
 Library Journal <https://lj.libraryjournal.com/#>
 Пројекат Гутенберг <http://www.gutenberg.org/>
 еУчионица <http://www.eucionica.com/primjena-obrazovnih-drustvenih-mreza-u-nastavnom-procesu/>

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ – ИСКУСТВА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ

Апстракт: Предмет и задатак техничке заштите архивске грађе је превентивна заштита докумената. Поред микрофилмовања, које има широку примену у архивима, све ширу примену има и дигитализација. Овај вид заштите архивске грађе пружа с једне стране заштиту архивске грађе од оштећења до којих долази због честе употребе од стране корисника архивске грађе, а с друге стране омогућава обезбеђивање трајног и поузданог приступа дигитализованој грађи, као и оптималног и безбедног коришћења те грађе за најразличитије намене у складу са дефинисаним ограничењима. Чланак је покушај сагледавања стања у овој области са становишта Смерница за дигитализацију културног наслеђа у Републици Србији које је Влада Републике Србије усвојила у децембру 2017. Овим Закључком установама културе чији је оснивач локална самоуправа препоручује се да процес дигитализације врше у складу са усвојеним Смерницама. Дигитализација архивске грађе у Историјском архиву Пожаревац започета је 2004. године. Закључно са 2017. дигитализовано је 14 архивских фондова и збирки и започета је дигитализација 2 збирке и 1 фонда. Доношење Смерница је прилика да се сагледају резултати Историјског архива Пожаревац у овој области и да се изврши поређење примењених стандарда са смерницама препорученим у Закључку Владе Републике Србије.

Кључне речи: културно наслеђе, архивска грађа, дигитализација, стандарди, смернице за дигитализацију.

Дигитализација архивске грађе

Предмет и задатак техничке заштите архивске грађе је превентивна заштита докумената. Појам заштите, поред конзервације и микрофилмовања, обухвата и дигитализацију архивске грађе којом се смањује ризик од уништавања и повећава могућност њеног коришћења. Микрофилм је свакако најпоузданији начин за трајно чување записа архивског документа, али дигитални запис који је прилагођен новијем добу и развоју савремених

информатичких технологија у свакодневној употреби има низ предности. Овај вид заштите архивске грађе пружа с једне стране заштиту архивске грађе од оштећења до којих долази због честе употребе од стране корисника архивске грађе, а с друге стране омогућава обезбеђивање трајног и поузданог приступа дигитализованој грађи, као и оптималног и безбедног коришћења те грађе за најразличитије намене у складу са дефинисаним ограничењима. На тај начин се спаја на први поглед неспојиво, односно једнократно се испуњавају захтеви који се међусобно искључују, а то је да се остварује заштита архивске грађе и да се архивска грађа чини доступном за коришћење.

Дигитализација се може дефинисати на много начина. Дуже дефиниције, које се базирају на техничким детаљима, описале би дигитализацију као преношење аналогног материјала у дигитални облик и организовање дигитализованих докумената кроз колекције, које корисник може прегледати и претраживати¹. Краће и једноставније дефиниције настоје да на језгровит начин обухвате суштину дигитализације, наглашавајући очување, промоцију и коришћење дигитализованих докумената у „виртуелном“ свету дигиталних технологија, па под појмом дигитализације архивске грађе подразумевају дигитализацију исте кроз одговарајући рачунарски програм са базом података, који би омогућавао брзу претрагу, доступност и коришћење архивске грађе, односно информација које поседују архивски документи.² Најпростија и потпуно погрешна објашњења дефинисала би дигитализацију као скенирање или фотографисање грађе. Поменуте операције само су кораци у процесу дигитализације, који претходе оста-

1 Порубовић Вугових, О. *Дигитализација – изазов данашњице, пошребна будућности*, „Архив“, часопис Архива Југославије, бр.2 Београд, 2001, 50–60.

2 Цветковић, С. *Дигитализација у архивима у Србији – изазови и замке*, „Архив“, Часопис Архива Југославије, Архив Југославије, бр. 1-2, Београд, 2010, 79–85.

лим. Процес дигитализације се састоји од низа послова који се могу грубо сврстати у неколико група: припрема, скенирање, контрола квалитета, индексирање, формирање резервних копија, обезбеђивање сталне доступности дигиталног документа, које указују на сложену природу дигитализације коју додатно компликује брзо мењање хардвера и софтвера.

Коришћење базе података пружа кориснику-истраживачу могућност да брзо и лако пронађе жељени документ према кључној речи коју је унео за претрагу, да се дигитални снимак самог документа може приказати на екрану рачунара, чиме му се омогућава да се изврши брз увид у то да ли документ садржи податке који га занимају, као и да исти одштампа на штампачу. Дигитализована архивска грађа пружа могућност да се ангажовање запослених у архиву смањи, јер дигитализована архивска грађа омогућава да се архивска грађа не износи из архивског депоа. Тиме се постиже да се смањи хабање архивских докумената, да се смањи могућност њиховог уништења и крађе. Са стано-вишта запосленог у архиву дигитализована архивска грађа може брже да се „претражи“, односно за много краће време може да се пронађе тражени документ захваљујући претраживачу, а самим тим скраћује се и време за издавање траженог документа на коришћење и нема потребе за ангажовањем запосленог за враћање грађе натраг у депо.

Дигиталне базе података изискују комплексан софтвер који омогућава претраживање, анализу и репродуковање. Описивање архивске грађе, сачињено према међународним стандардима, треба да пружи корисницима информацију о садржају самих докумената. Основни циљ ових стандарда је да омогући што бољу размену информација о архивској грађи између различитих система и домена, како би се олакшало њено коришћење. Уколико се ради о примени националних стандарда који нису усаглашени са међународним, доћи ће до потребе за прилагођавањем датих описа за потребе размене информација са архивима из других држава. Проблем миграција и трансформација података из једног у други информацијски систем захтева додатно ангажовање људских и других ресурса. Значи за ову активност је потребно додатно људство и потребна су додатна финансијска средства. У свету постоји велики број међународних стандарда за опис културних добара, док у Србији тренутно не постоји национални стандард мета података везан за дигитализацију националне баштине. Препоруку формата мета

података за објекте дигитализоване националне баштине (покретна културна добра) дао је Национални центар за дигитализацију у сарадњи са Националним комитетом UNESCO, која је усвојена на састанку 1. марта 2007. године. У Препоруци се, везано за архивску грађу, наводе мета подаци који описују објект - дигитални документ: опис, назив на српском језику, назив на енглеском, аутор - име и презиме, улога, локација дигиталног документа, придружено културно добро, напомена, напомена на српском и напомена на енглеском језику. Наиме, потребно је да део класичне документације буде унет у опис дигиталне грађе, али исто тако да сачињен запис буде компатибилан са постојећим међународним стандардима. Када је реч о архивима у Србији, неки архиви који врше дигитализацију архивске грађе, а поседују и електронске базе података, користе међународне стандард у овој области (ISAD (G)- General International Standard Archival Description - Општи међународни стандард за опис архивске грађе). Стандард садржи општа правила за израду описа архивске грађе. Циљ стандарда је да идентификује и објасни контекст и садржај архивске грађе како би се олакшала њена доступност корисницима и лакше образовао јединствен информациони систем унутар једног и више архива.³ Анализом постојећег стања у Србији, може се закључити да је неопходно доношење националног стандарда метаподатака везан за дигитализовану архивску грађу који је у широј употреби. У наредном периоду очекује се доношење националног стандарда за опис архивске грађе и софтвера-електронске базе података од стране Архива Србије, које би користили сви архиви и чиме би се обезбедила униформност у овој области. Њихова употреба омогућила би размену података између умрежених архива, а у колико су у складу са међународним стандардима, подаци о архивској грађи би били доступни и другим архивима и установама ван архивске мреже Србије. Такође би требало стандардизовати и опрему потребну за чување, обраду и презентацију архивске грађе. Ови стандарди би требало да осигурају трајност дигитализованих података и да омогуће ефикасно претраживање и приступ одговарајућим подацима. У вези са тим су и стандарди за заштиту од неовлашћеног коришћења података којима би се прописало ко и под којим условима сме да приступи неком сегменту података. Идеално би било да се развије

³ ISAD(G): Општи међународни стандард за опис архивске грађе. – Нови Сад: Друштво архивских радника, 2006.

јединствена Интернет мрежа домаћих установа науке и културе у оквиру које би био обезбеђен јединствен систем међусобног повезивања и размене података. Пред архивима и архивистима су данас бројни и озбиљни проблеми развоја архивске струке у правцу прилагођавања захтевима савремених технологија.

Подразумева се да саму дигитализацију као и претраживање мета података прате одређени савремени уређаји ИТ технологије, као што су скенери већег формата и јачи рачунари, што подразумева обезбеђивање финансијских средстава за ову намену.

Европска унија је као један од приоритета поставила очување европске баштине и у вези са тим истакла потребу да се изврши дигитализација архивске грађе и библиотечких фондова као и стандардизација делатности везане за њено коришћење. Када је реч о доступности културног наслеђа Европска Комисија је донела Препоруку о дигитализацији и онлајн приступу и чувању културног материјала у августу 2006. године. У овом документу, препоручује се земљама чланицама да сакупљају информације о тренутним и планираним дигитализацијама, како би се избегло дуплирање послова и допринело унапређењу сарадње; препоручује се да развију квантитативне циљеве за дигитализацију аналогног материјала у архивама, библиотекама и музејима; да охрабре партнерство између културних институција и приватног сектора, како би се пронашли нови начини финансирања дигитализације културног материјала; развију одговарајућу техничку инфраструктуру за дигитализацију у тесној сарадњи са центрима за дигитализацију у Европи; дефинишу националне стратегије за дугорочно очување и приступ дигиталном материјалу, које подразумевају одређивање улоге и одговорности различитих субјеката и одговарајућа наменска средства и временске рокове; измене законски оквир како би било омогућено копирање дигиталног материјала у циљу његовог очувања; предвиде законски оквир за сакупљање културног материјала помоћу интернета и његово чување од стране одговарајућих институција⁴. На трећој Европској конференцији EAD-a⁵, EAC-a⁶ и METS-a⁷,

⁴ Вукићевић, В. *Дигитализација културног наслеђа у функцији остваривања циљева културне политике*, 165-182, zaprokul.org.rs/pretraga/130_9.pdf

⁵ EAD - Encoded Archival Description.

⁶ EAC - Encoded Archival Countex.

⁷ METS – Metadata Encoding and Transmission Standard.

одржаној у Берлину априла 2007. године, Европска унија поставила је као један од својих приоритетних задатака управо дигитализацију архивских и библиотечких фондова дакле, стандардизацију архивске и библиотечке делатности у циљу очувања културне баштине Европе и њено несметано коришћење.

Како би се анализирано стање у Србији у овој области Завод за проучавање културног развитка покренуо је пројекат под називом “Геокултурна карта Србије” 2001. године, „са циљем да се сними стање у области културе у Србији“. Један од резултата пројекта је и интерактивни интернет портал е-Култура (2005. године) са подацима о великом броју културних установа широм Србије. Завод је реализовао и истраживања која могу да олакшају даље активности у правилној употреби нових технологија и интернета у култури Србије: „Информационе потребе запослених у култури“ (2005/2006), „Опремљеност институција културе ICT“ (2006/2007), „Развојне потребе ICT за базу е-Култура“ (2007/2008), „Људски ресурси у култури Србије“ (2007/2008). Формиран је и Национални центар за дигитализацију. Овај Центар је формиран у Београду 2002. године, а замишљен је као место у коме ће се окупити наше водеће установе које се баве културом и наукама оријентисаним ка рачунарству и које ће заједничким снагама радити на дигитализацији националне баштине и обезбедити дугорочно истрајавање у спровођењу одговарајућих активности.

Стратегија развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027. године, између осталог, препознаје дигитализацију културног наслеђа као битан фактор у превентивној заштити културног наслеђа, којом се обезбеђује већа видљивост, квалитетнија презентација и промоција културног наслеђа државе. Стратегијом су одређене области културног развоја, у којима ће поред седам општих циљева бити остваривани и циљеви посебно везани за те области, и то: културно наслеђе, савремено стваралаштво, дигитализација културног наслеђа и савременог стваралаштва, међуресроно и међусекторско повезивање и сарадња различитих нивоа власти и међународна сарадња. Стратегијом је планирано да се дигитализација културног наслеђа развија кроз остваривање циљева који подразумевају: „успостављање правног оквира за регулисање процеса дигитализације, обезбеђивање отвореног приступа дигитализованој грађи, спровођење техничко-технолошке модернизације установа на свим нивоима,

дигитализацију савременог стваралаштва, нарочито књижевности и издаваштва, израду националног портала за активно, константно и интензивно представљање дигитализованог културног наслеђа и савременог стваралаштва, као и вођење статистике о квалитету и квантитету дигитализоване грађе и развој дигиталне културе и дигиталне писмености“. И Стратегија развоја информационог друштва у Републици Србији до 2020. године прокламовала је дигитализацију културног наслеђа као стратешки циљ.⁸ Анализирајући постојеће стање у установама културе, конкретно у архивима, у Стратегији се у вези са дигитализацијом констатује да се „процес дигитализације архивске грађе одвија споро, због неадекватног правног оквира, као и због недовољних финансијских средстава, посебно за набавку опреме за рестаурацију и дигитализовање архивске грађе.“ Јасно је да је неопходна законска регулатива у овој области, која ће бити у сагласности са Европским законима. Како је констатовано постојећа законска акта нису уопште или у довољној мери регулисала и предвидела дигитализацију и неопходно је да се усклади са постојећим прописима и хармонизује са прописима ЕУ. Први правни акт у области културе који уређује процес дигитализације донет је у октобру 2017. године. То је Правилник о дигитализацији библиотечке грађе и извора. Министарство културе и информисања Републике Србије је 2016. године формирало Комисију за дигитализацију и у оквиру ње Радну групу за израду Смерница за дигитализацију културног наслеђа Републике Србије. 2017. године Министарство је донело Смернице за дигитализацију културног наслеђа Републике Србије. Овим Смерницама дефинисани су основни појмови у процесу дигитализације културног наслеђа, стратешки принципи и циљеви процеса дигитализације, сам процес дигитализације, затим успостављање система метаподатака на нивоу установе, препоручене техничке карактеристике при формирању дигиталног документа, провера квалитета дигиталних докумената, дуготрајно чување дигиталних објеката и приступ дигиталним објектима. На почетку смерница истакнут је њихов циљ, а то је „да дефинишу кораке за спровођење процеса дигитализације културног наслеђа у Републици Србији, имајући у виду примере добре праксе у појединим установама заштите у Србији и водећи рачуна о међународним стандардима у тој обла-

сти. Установама заштите препоручује се коришћење информационих система који омогућавају основни рад на пословима дигитализације, обуку и подршку у раду са дигитализованом грађом, различите облике видљивости и доступности културног наслеђа“. На овај начин задовољавају се стратешки циљеви дигитализације културног наслеђа. Усвајањем и спровођењем смерница предвиђено је да се обезбеди униформност у раду у установама заштите у процесу дигитализације. То подразумева уједначавање методологије, дефинисање и обезбеђивање жељеног квалитета дигиталних копија за трајно чување и њихову могућност коришћења на различите начине, начин презентације, као и претраживост и преглед дигиталних садржаја.

Приликом дигитализације културног наслеђа и стварања дигиталних докумената овим Смерницама се предвиђа израда: мастер копије које су намењене за дуготрајно чување и оперативне копије за друге потребе. Мастер копије намењене за дуготрајно чување израђене су у највишем квалитету и намењене су архивирању и репродуковању. Оперативне копије дигиталног објекта урађене су у најнижем квалитету и намењене су за употребу.

Препоручене су следеће вредности стандарда:

ДИГИТАЛИЗАЦИЈИ ТЕКСТУАЛНЕ ГРАЂЕ И ИЗВОРА (ТЕКСТ, ФОТОГРАФИЈЕ, РАЗГЛЕДНИЦЕ, КАРТЕ, АРХИТЕКТОНСКИ ПЛАНОВИ)	
За мастер копију (копију за дугорочно чување)	
Оптичка резолуција скенирања	300–1200 тачака по инчу (dpi)
Употреба тон карте за калибрацију боја	сиви тонови и колор карта
Формат документа	некомпресован – TIFF компресован – JPEG без губитка информација, PDF
Дубина боје	сива скала 8 бита пун колор – 24 бита

Препоручене вредности параметара за Оперативну копију (за размену, објављивање на вебу)

за оперативну копију (копију за објављивање на вебу)	
Формат документа	компресован – JPEG
Дубина боје сива скала	8–16 бита пун колор – 24–48 бита

⁸ Стратегија развоја информационог друштва у Републици Србији до 2020. године, "Службени гласник РС" бр. 51/10, Београд 2010.

за оперативну копију (са транскрипцијом пуног текста)	
Формат документа	структурисан текст – XML шема (TEI), PDF/A, HTML, ODF (ODT) неструктурисан текст – TXT

Упоредивањем ових вредности са вредностима које су предложене у земљама у окружењу (Република Словенија), може се закључити да су вредности сличне⁹, али да су у њиховим смерницама дати посебно параметри за штампани текст и штампану грађу и то црно-бели, сиви и текст у боји, затим рукописну грађу, картографску грађу и сликовну грађу, црно белу и у боји, што је у нашим смерницама дато сумарно. Интересантни су параметри предложени за фотографије, који су посебно дати за три формата фотографија: “9x6” (22x15 cm) или веће; 7”x5” (18x13 cm) и “6x4” (15x10 cm), а који су за оптичку резолуцију скенирања 300 dpi, 430 dpi и 600 dpi.

Смерницама је предвиђено да се контрола и осигурање квалитета обавља као процес у две фазе: руковаљак опремом врши иницијалну проверу квалитета у току поступка, а након тога друго лице врши поновну проверу. Треба да се контролишу следећа својства дигиталног документа: величина, резолуција, назив, формат, у случају сликовних и видео докумената прекомерна затамњеност односно осветљеност, постојање детаља којих нема на оригиналу, замућеност, оријентација.

На крају, али свакако не мање важно од претходно наведеног, поставља се питање потребних капацитета за чување дигиталних копија и облици и врсте медија за архивирање дигиталних објеката и правила за њихово чување. У литератури се могу наћи подаци за правилно чување медија: CD-R и DVD-R константна температура између 15 и 20 °C, константна влажност ваздуха 30-40%, одсуство прашине, чување у тами, не сме се излагати сунчевој светлости, треба се чувати у добро проветреној просторији. Услед неадекватних услова чувања може доћи до оштећења која могу довести до губитка података. Уколико се чување врши у адекватним условима, поставља се питање на који временски период су подаци садржани на оптичким носиоцима сигурни. По неким аутрима потребно је на сваких 6 месеци вршити контролу-преглед оптичких но-

силаца, а на сваких 5 година оптичке носаче записа треба копирати. Сва ова питања нису разматрана у Смерницама за дигитализацију архивске грађе, а одговори на њих су неопходни. У вези са провером података дигитализоване архивске грађе, односно културног наслеђа, у смерницама је једино дата препорука да се врши периодична провера квалитета постојећих дигиталних података и пренос садржаја на нове или технички напредније уређаје, како би се спречио губитак података због оштећења, дотрајалости или застарелости.

Искуства Историјског архива Пожаревац

Доношење Смерница за дигитализацију културног наслеђа у Републици Србији од стране Владе Републике Србије је прилика да се сагледа постигнуто у овој области у Историјском архиву Пожаревац.

Историјски архив Пожаревац је препознао неопходност прилагођавања захтевима савремених технологија. У тежњи да се пронађе најцелисходније решење у области техничке заштите архивске грађе (трајно чување копија оригинала и лак приступ подацима) у Историјском архиву Пожаревац примењен је тзв. хибридни поступак: микрофилмови за трајно чување и дигитални записи за претраживање, при чему се микрофилм и дигитални документ међусобно прожимају и допуњују¹⁰. Он обједињава сигурносни аспект микрофилма са брзином приступа дигиталном документу. Сигурност докумената је потпуна, а начин коришћења брз, функционалан и савремен. Дигитални документ омогућава приступ без употребе микрофилма, као и могућност лаког доласка до нове копије микрофилма без употребе оригинала. Овом методом су и оригинал и микрофилм (негатив и диазо копија) сачувани од даље употребе. Такође, избегнуте су и недоумице око мноштва аргумената за и против дигитализације и испуњена су два супротна, али једнако важна става, који сваки Архив треба да испуни: обавеза да се истраживачима издаје архивска грађа на коришћење и одговорности да се архивска грађа сачува за будућа поколења.

Да би архиску грађу превентивно заштитио и приближио корисницима, односно да би се применио хибридни систем, била је неопходна набавка модерне информационе технологије и увођење поступка дигитализације. Процес

9 Чибеј, Нада, *Дигитализација архивске грађе-зашто и како?*, Архивска пракса 13, Тузла, 2013, 208–222.

10 Антонијевић, Ж, *Техничка заштита архивске грађе*, у: Група аутора, *60 година Историјског архива Пожаревац*, монографија, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2008, 107–110.

дигитализације у Историјском архиву Пожаревац започео је 2004. године. При одабиру архивских фондова и збирки поштована је препорука о избору архивских фондова за дигитализацију у смислу њене категорије, а у циљу заштите (од ратних разарања, елементарних непогода и механичко-хемијских оштећења), као и у циљу замене, тј. заштите оригинала од хабања при употреби. Избор фондова за микрофилмовање и дигитализацију планира се годишњим планом рада Архива. За успешну дигитализацију неопходно је обезбедити предуслове за њено успешно обављање. Поред избора приоритетног фонда који је архивистички срећен и обрађен, било је потребно израдити техничка упутства за дигитализацију архивске грађе у погледу резолуције, начина скенирања, чувања, израде копија, избора носача информација. Предуслов за успешну дигитализацију је обезбеђивање одговарајуће опреме. Набављени су рачунари микрофилмски скенер MS 300, документ скенер DR 7080 C, мултифункционални копир iR 1600, фото-апарат Canon. Како је у Историјском архиву Пожаревац недовољан број запослених у Одељењу за сређивање и обраду архивске грађе, у једном моменту је искоришћена могућност да се на одређено време ангажују лица са евиденције Националне службе за запошљавање по посебном пројекту извођења јавног рада у области културних делатности од интереса за Републику Србију¹¹. Радна група за дигитализацију архивске грађе у Архиву, из пројекта јавних радова Владе Републике Србије, отпочела је марта 2007. године дигитализацију архивске грађе¹². Како су ангажована нестручна лица (лица без положеног стручног испита), пре почетка дигитализације било је неопходно претходно извршити њихову обуку. Процес је обављан на два обична и једном документ скенеру, у резолуцији 300 dpi и у два нивоа квалитета: већи за чување и мањи за коришћење. Скенирана грађа је након провере нарезивана на дискове у три примерка. Приликом извођења јавних радова дигитализовано је укупно 7 архивских фондова и том приликом сачињен је 76.461 дигитални снимак.¹³ Завршетком пројекта јавних радова настављена је дигитализација архивске грађе тако што је скенирање

усложно вршила нека од фирми која обавља ту делатност. Последњих година процес дигитализације прати процес сређивања и обраде архивске грађе. Само скенирање врше услужно предузећа која се баве овом делатношћу. При примопредаји архивске грађе поменутом предузећу поред архивске грађе која се на реверс издаје на микрофилмовање и дигитализацију, предају се и упутства којих треба да се придржавају. Мањи део архивске грађе дигитализован је и дигитализује се у Историјском архиву Пожаревац. Дигитализовани су делови архивских фондова и збирки за потребе решавања захтева приватних и правних лица за остваривање различитих права, али и за потребе постављања изложби или публиковања. У Историјском архиву Пожаревац се дигитализују делови фондова у циљу заштите због повећаног интересовања истраживача. Прави пример за то је потреба за дигитализацијом локалног листа "Грађанин" због већег броја захтева истраживача за истраживањем овог листа и дигитализација Збирног решења о национализацији Народног одбора Општине Пожаревац, коме је због честе употребе озбиљно претило физичко оштећење. Скенирањем овог решења и коришћењем његовог дигиталног облика, та опасност је отклоњена. Већи део Збирке црквених матичних књига микрофилмован је и дигитализован, али је један део (црквене матичне књиге две пожаревачке цркве) само микрофилмован. У Историјском архиву Пожаревац је започет процес дигитализације микрофилмова ових књига.

Закључно са 2017. годином дигитализовани су архивски фондови: „Добротвори и задужбинари Браничевског округа, 1906-1951“, „Удружење пожаревачких занатлија и раденика „Слога“ Пожаревац, 1893-1950“, „Државна мешовита грађанска школа, 1941-1945“, „Начелство Округа пожаревачког, Пожаревац 1839-1922“, „Народно позориште Дунавске бановине Пожаревац, 1929-1930“, „Пожаревачки протопрезвитерат, 1888“, „Начелство Среза пожаревачког, Пожаревац 1849-1945“, „Грађанин“, Збирка Црквених матичних књига, 1794-1952, део Збирке плаката (Ратни плакат, 1941-1945), Збирка филмски плакат 1941-1945, „Градско поглаварство Пожаревац, Пожаревац, (1918-1945) 1922-1946“, „Пожаревачка трговачка омладина, 1903-1947“, Zbirka varia 1791-, део архивског фонда „Начелство Среза звишког Кучево, 1839-1944.“ и део Збирке земљишних књига Браничевског округа (1922-1945). Укупно је сачињено 422.382 дигиталних снимака.

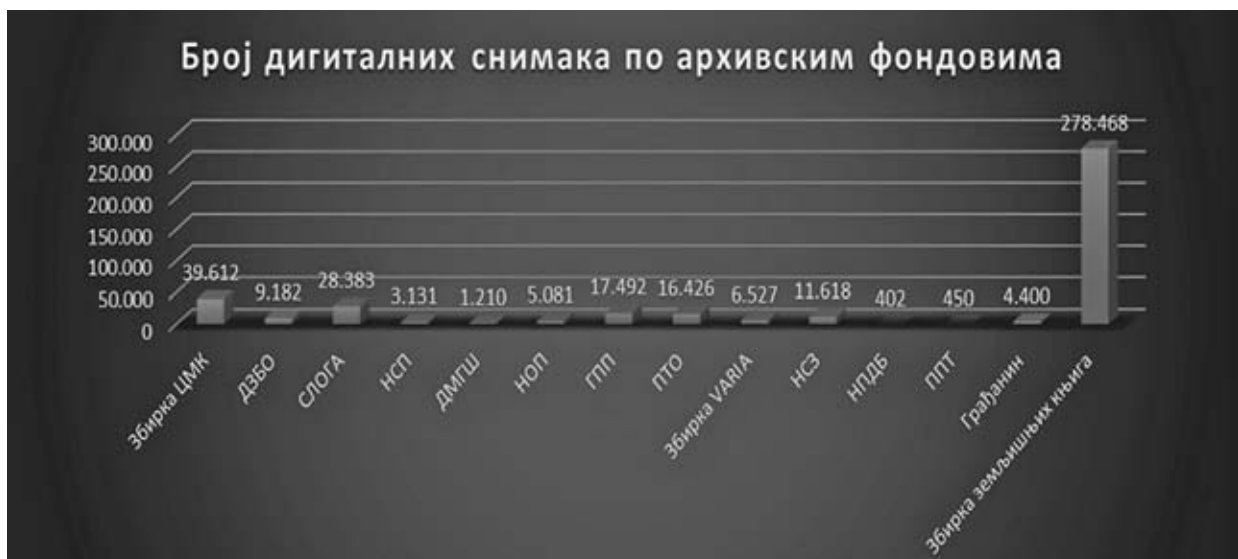
11 Николић, Ј. Милорадовић, Д. *Архивски документи обрађени техничком опремом шрећеј миленијума – искуство Историјског архива Пожаревац*, Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja, бр. 10, Раденци, 2011. 451-456.

12 Антонијевић, Ж, *наведено дело*, 107-110

13 Антонијевић, Ж, *наведено дело*.

Архивски фонд	Број дигиталних снимака
Збирка Црквених матичних књига (1794-1952)	39.612
Добротвори и задужбинари Браничевског округа (1906-1951)	9.182
Удружење пожаревачких занатлија и раденика „Слога“ Пожаревац (1893-1950)	28.383
Начелство Среза пожаревачког, Пожаревац (1849-1945)	3.131
Државна мешовита грађанска школа, 1941-1945	1.210
Начелство Округа пожаревачког, Пожаревац (1839-1922)	5.081
Градско поглаварство Пожаревац, Пожаревац, (1918-1945) 1922-1946	17.492
Пожаревачка трговачка омладина, 1903-1947	16.426
Zbirka varia 1791-	6.527
Начелство Среза звишког Кучево 1839-1944	11.618
Народно позориште Дунавске бановине Пожаревац (1929-1930)	402
Пожаревачки протопрезвитерат (1888)	450
Грађанин	4.400
Збирка земљишних књига Браничевског округа (1922-1945)	278.468

Графички приказ броја дигиталних снимака по архивским фондовима Историјског архива Пожаревац

Поред дигитализације архивске грађе целих фондова и збирки у Историјском архиву Пожаревац вршено је скенирање појединачних предмета из архивских фондова, а по захтевима странака. Углавном је скенирана пројектно-техничка документација и том приликом су сачињена 4.543 скена.

У склопу сарадње између Историјског архива Пожаревац и Републичког геодетског завода током 2017. године Републички геодетски завод је сукцесивно преузимао

земљишне књиге Збирке земљишних књига Браничевског округа (1922-1945) ради вршења дигитализације. Укупно је до сада Историјском архиву Пожаревац предато 278.468 скенова земљишних књига на даље чување.

За потребе реализације пројекта Историјског архива Пожаревац, по спроведеном истраживању архивске грађе, из других архива је преузето 36.501 дигиталних снимака, 309 фотографија и 1.282 докумената у пдф формату.

Година	2003-2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Број дигиталних снимака	52.239	70	13.751	3.909	17.492	9.837	9.988	/	12.485	10.624	290.621

Табеларни приказ броја дигиталних снимака по годинама

Збирку дигиталних медија закључно са 2017. годином чини укупно 465.017 дигиталних снимака и то 143.914 дигиталних снимака – скенова архивских фондова и збирки Историјског архива Пожаревац у целини, 278.468 скенова земљишних књига Збирке земљишних књига Браничевског округа (1922-1945), 4.543 скена из архивских фондова и збирки Историјског архива Пожаревац за потребе странака и 35.959 дигиталних снимака, 309 фотографија и 1.282 докумената у пдф формату преузетих из других архива, а за потребе реализације пројекта Историјског архива Пожаревац.

Када се сагледа постигнуто у области дигитализације архивске грађе у Историјском архиву Пожаревац са становишта донетих Смерница за дигитализацију културног наслеђа у Републици Србији, могу се извести одређени закључци. Смерницама је препоручено да оптичка резолуција скенирања буде 300–1200 тачака по инчу (dpi), да се код тон карте за калибрацију боја употребе сиви тонови и колор карта, да формат документа буде некомпресован – TIFF, компресован – JPEG и/или без губитка информација, PDF, а дубина

боје сива скала 8 бита и/или пун колор – 24 бита. Историјски архив је при дигитализацији архивске грађе вршио скенирање архивских докумената са следећим техничким карактеристикама:

Оптичка резолуција скенирања: 300-400 тачака по инчу (dpi)

1. Употреба тон карте за калибрацију боја: сива скала – 8–16 бита (уколико се врши дигитализација микрофилма) и колор карта (уколико се врши дигитализација оригиналних докумената)

2. Формат документа: TIFF и JPEG

3. Дубина боје: сива скала – 8–16 бита или пун колор – 24 бита,

односно, снимци архивских докумената Историјског архива Пожаревац поседују техничке карактеристике које су стандард који је препоручен у смерницама. Оно што је неопходно је набавка дигиталне базе података, односно комплексног софтвера који омогућава претраживање, анализу и репродуковање односно везу између скенираних докумената и аналитичке обраде сваког од докумената. У наредном периоду очекује се доношење националног стандарда за опис архивске грађе и софтвера-електронске базе података од стране Архива Србије, које би користили сви архиви и чиме би се обезбедила униформност у овој области. Њихова употреба омогућила би размену података између умрежених архива, а у колико су у складу са међународним стандардима, подаци о архивској грађи би бити доступни и другим архивима и установама ван архивске мреже Србије. Затим следи израда метаподатака за већ скенирана архивска документа. Олакшавајућа околност је што је већина дигитализованих фондова аналитички обрађена, тако да постоје подаци које је потребно унети у базу података. То је велики посао који треба извршити, али који ће омогућити пружање потребних информација о скенираној архивској грађи, њихову лакшу употребу и већу доступност.

ЗАКЉУЧАК

Пред архивима и архивистима су данас бројни и озбиљни проблеми развоја архивске струке у правцу прилагођавања захтевима савремених технологија. Да би архивску грађу приближили корисницима свесни смо потребе набавке модерне информационе технологије. Поред набавке скенера већег формата потребно је да се обезбеде уређаји и софтвер за формирање базе података као и стручњаци који ће радити на изградњи и одржавању дигиталних збирки. Овде посебно истичемо да се под дигитализацијом не подразумева само скенирање или неки други вид преводјењења у електронску форму архивске грађе, већ је реч о свеобухватном процесу стручне обраде и организације архивске грађе који се, под одређеним условима, ставља на увид и стручној и широкој јавности. Подразумева се да саму дигитализацију као и претраживање мета података прате одређени савремени уређаји ИТ технологије, као што су скенери већег формата и јачи рачунари, што подразумева обезбеђивање финансијских средстава за ову намену. Због свега овога циљеви и обим пројекта дигитализације архивске грађе одређен је и материјалним средствима која се за то издвајају.

Смернице за дигитализацију културног наслеђа у Републици Србији препознале су национални значај дигитализације културног наслеђа. Усвајањем и спровођењем смерница предвиђено је да се обезбеди униформност у раду у установама заштите у процесу дигитализације. То подразумева уједначавање методологије, дефинисање и обезбеђивање жељеног квалитета дигиталних копија за трајно чување и њихову могућност коришћења на различите начине, начин презентације, као и претраживост и преглед дигиталних садржаја.

Када се сагледа постигнуто у области дигитализације архивске грађе у Историјском архиву Пожаревац са становишта донетих Смерница за дигитализацију културног наслеђа у Републици Србији, могу се извести одређени закључци. При одабиру архивских фондова и збирки поштована је препорука о избору архивских фондова за дигитализацију у смислу њене категорије, а у циљу заштите, као и у циљу замене, тј, заштите оригинала од хабања при употреби. Закључно са 2017. годином дигитализовано је 14 архивских фондова и збирки и започета је дигитализација 2 збирке и 1 фонда. Збирку дигиталних медија чини укупно 465.017 дигиталних снимака и то 143.914

дигиталних снимака – скенова архивских фондова и збирки Историјског архива Пожаревац у целини, 278.468 скенова земљишних књига Збирке земљишних књига Браничевског округа (1922-1945), 4.543 скена из архивских фондова и збирки Историјског архива Пожаревац за потребе странака и 35.959 дигиталних снимака, 309 фотографија и 1.282 докумената у пдф формату преузетих из других архива, а за потребе реализације пројекта Историјског архива Пожаревац. Израђени дигитални снимци поседују техничке карактеристике које су стандард који је препоручен у смерницама. Оно што следи је уношење података о скенираним документима у дигиталну базу података, односно комплексни софтвер који омогућава претраживање, анализу и репродуковање односно везу између скенираних докумената и аналитичке обраде сваког од докумената и израда метаподатака за већ скенирана архивска документа, који ће омогућити пружање потребних информација о скенираној архивској грађи, њихову лакшу употребу и већу доступност.

DIGITISATION OF ARCHIVAL MATERIAL – THE EXPERIENCES OF THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC

Abstract: The main objective of the technical protection of archival material is the preventive protection of documents. Apart from microfilming, which is widely used at archives, digitisation is used increasingly. On the one hand, this form of protection of archival material protects it from the damage caused by its frequent use; on the other hand, it provides timely and reliable access to digitised material, as well as the optimised and safe use of that material for all kinds of purposes within the prescribed limits. This paper attempts to examine the state of affairs in this area in terms of the Recommendations for the Digitisation of Cultural Heritage in the Republic of Serbia, laid down by the Government of the Republic of Serbia in December 2017. According to their Conclusion, cultural institutions founded by local governments were advised to perform the process of digitisation according to these Recommendations. The digitisation of the archival material at the Historical Archive of Požarevac started in 2004. By the end of 2017, 14 archival fonds and collections were fully digitised and the digitisation

of two collections and one fonds was commencing. The provision of recommendations is an opportunity to assess the results of the Historical Archive of Požarevac in this field and to compare the applied standards with the recommendations in the Conclusion of the Government of the Republic of Serbia.

Key words: cultural heritage, archival material, digitisation, standards, recommendations for digitization.

ЛИТЕРАТУРА

- Адић, С. *Међународни стандарди за дигиталне архиве EAD, EAC, METS*, Ревизија Националног центра за дигитализацију, Математички факултет, Београд, 2007. 17-22.
- Бешлин, М. *Дигитализација архивске грађе у Историјском архиву у Новом Саду – нека искуства и препоруке*, <http://www.arhivns.rs/>
- Вукићевић, В. *Дигитализација културног наслеђа у функцији остваривања циљева културне политике*. Култура. 2011; (130):165-182.
- Грачанин, Н. *Дигитализација архивске грађе*, *Гласник Историјског архива Града Новог Сада*, бр 1, 96 - 103
- ISAD(G): Општи међународни стандард за опис архивске грађе*. – Нови Сад: Друштво архивских радника, 2006.
- Јокић Б. *Е-култура: Информационе технологије и људски ресурси у култури Србије*, 2010., <http://www.zaprokul.org.rs/ArticleDetails.aspx?ID=119>
- Николић, Ј. Милорадовић, Д. *Архивски документи обрађени технологијом прегледа миленијума – искуство Историјског архива Пожареваца*, *Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja*, бр. 10, *Zgodovinski arhiv Maribor, Slovenija*, 2011. 451-456.
- Огњановић З. *Национални центар за дигитализацију*, 1 (2002) <http://elib.mi.sanu.ac.rs/files/journals/ncd/1/d002download.pdf>
- Огњановић З. *Предлој описа националног стандарда покрећућих културних одбара*, *Reivew of NCD* 11, 1-11 (2007)
- Павловић, Р., *Дигитализација архивске грађе у Војном архиву*, *Војнотехнички гласник*, 2013. бр. 3, 280–300
- Пејин, Ј. *Први корак ка дигитализацији у Архиву Србије* http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/ncd/1/d014/show_download?stdlang=ser_lat
- Пејовић, С. *Архиви И Веб технологија: незаоблазни империјативе модерног доба*, *Атланти*, Вол.20 (2010) Трст 2010, 305-321
- Порубовић-Видовић, О. *Дигитализација микрофилма: сачењена искуства*, *Атланти*, Вол.21 (2011) Трст 2011, 123-129
- Порубовић Видовић, О, *Дигитализација – изазов данашњице, потреба будућности*, *Архив*, часопис Архива Југославије, 2 2001, 50–60.
- Радовановић, Б. *Могућности примене међународних архивских стандарда за описивање архивске грађе ISAD (G) у архивима у Србији*, 7. *Зборник реферата доданих изобразења са подручја архивистике, докуменалистике и информатике*, Раденци, 2008, 358.
- Стратегија развоја информационог друштва у Републици Србији до 2020. године*, “Службени гласник РС” бр. 51/10, Београд 2010.
- Цветковић, С. *Дигитализација у архивима у Србији – изазови и замке*, „Arhiv” Часопис Архива Југославије, Архив Југославије, Година XI, бр. 1-2, Београд 2010, 79-85.
- Чибеј, Нада, *Дигитализација архивске грађе-зашто и како?* *Архивска пракса* 13, 2013, 208–222.
- Шаботић, И, “*Хибридно архивирање*” *Икорисничка функција архивске грађе*, у *Архивски записи*, бр 1125-138.

и прочая, и прочая, и прочая,

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЩЕСТВА
семилетствуйшаго Государя Императора
Павла I. С. 1801 года.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
Всеподобнейшаго Государя моего Импе-
ратора Александра Второго, Импе-
раторской Высочайшей Командой, Хер-
сонский Гражданский Губернаторъ и Кавалеръ

A. D. 1888.

у одуздъ Г. Карамзинка

Тригоровскому Александру
Александрову Гр. Пис. Шведского
Зорьку Григорьевну.

Людмила Николаевна Обинова
Посылаю и Клеву Хану, за се на мѣсто мѣсто
Хану и выводу его и клязю на се дѣлѣнѣ
и се изъ вѣд. С. № 1553. Печерниці Хану Обинова.
Андрѣю Потеряеву вѣдѣнъ и выводу его на выводу,
за се на мѣсто мѣсто отъ расъ и се упрѣдъ зѣдѣ

Ichneumon gahne ^{no. 1} *no. 1*
Enochus crassus *Donnersteinbecki*
 etc. in. arch. N. H. 4808
Ce. Obscurus
Naxosus

МИХАИЛЪ Ж. СЕРГЕВЪИЧЪ Ш
ПО МИЛОСТИ БОЖІОЙ И ВОЛѢИ НАРОДА
КНЯЗЪ СРБСКІЙ

Copy Cancellation use

1877. 2. 1. *Народная*
1877. 2. 1. *Народная*
1877. 2. 1. *Народная*

14. Bewegung
a. Fische: Karpfen, Heilbut, Karpfen,
Muscicla, etc.

[illegible]

A. 958

Апрелиа 840
у Монареху

Sardina
Chrysaetideus
Musurus fofte

Thos. J. Stinson
Mugger's Court

историографија
istoriografija
historiography

historiography
istoriografija
историографија

BELA IV. KROZ ZAGREBAČKE POVELJE OD ZLATNE BULE DO NOVOGA VIJEKA

Abstrakt: Zlatna bula je povelja kojom je ugarski kralj Bela IV. tadašnjem Gradecu (danas Zagrebu) dao povlastice slobodnog kraljevskog grada. Od daleke 1242. godine, kad je potvrđen dokument, regulirana su sva važna pitanja u gradu: samouprava, pravo biranja gradskog poglavara, gradskih sudaca, pitanja trgovine, prodaje i proizvodnje te reguliranje naplate poreza, odnosno oslobođanja od istoga.

Nakon kralja Bele IV., na kraljevskom prijestolju izmijenili su se brojni ugarski kraljevi kojima je Gradec bio direktno podvrgnut i zadržao je status slobodnog kraljevskog grada. Kralja Belu IV. se citira još stoljećima nakon njegova vladanja. Što je to zapisano u Zlatnoj buli, a da su svi budući kraljevi nanovo potvrđivali? I zašto? Proučavajući sve dokumente koji potvrđuju određene dijelove Zlatne bule, pokušat će se ustanoviti najčešći problemi srednjovjekovnog i novovjekovnog Zagreba, jer ponovna potvrđivanja određenih prava su značila da su iz bilo kojeg razloga bila ugrožena. Sve to se iščitava najvećim dijelom iz povelja koje se čuvaju u Državnom arhivu u Zagrebu.

Ključne riječi: Zlatna bula, Bela IV., povlastice, kraljevski grad

1. Prije Zlatne Bule

Kralj Ladislav je u Zagrebu osnovao kraljevsko prijestolje i biskupsku stolicu za posavsku Hrvatsku krajem 11. stoljeća i Zagreb je postao duhovnim središtem panonske Hrvatske. Vjeruje se da je tada je brdo iznad Kaptola (lijeva obala potoka Medveščaka) bilo pusto i nenaseljeno. Po tom su se brdašcu malo po malo počeli naseljavati što domaći žitelji, što strani trgovci, te se tu do polovine XIII. stoljeća skupila prilično napućena naseobina, koju je god. 1242. proglasio kralj Bela IV. slobodnim kraljevskim gradom.¹

¹ MCZ I, X. str.

2. Prava dana Zlatnom Bulom

Prvo i najznačajnije pravo jest nepovredivost zemlje i posjeda. U to vrijeme, još uvijek se nastojao iskoristiti potencijal prostora na Gradecu, a obećavanjem slobode i prava na posjed, građani su osjetili želju i potrebu pripadati zajednici koja uživa povlastice slobodnog kraljevskog grada. „Ako razbojnici ili drugi zločinci na području Ugarske, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije opljačkaju te građane, neka zemaljski gospodar područja na kojem budu opljačkani, pošto procijeni novčanu svotu uz pomoć i mišljenje čestitih ljudi i uz prisegu sugrađana izabranih u tu svrhu, vrati oteto ili obavezno prokaže zločinca.“²

Nakon što im je obećana sigurnost posjeda, građane Gradeca se oslobađa plaćanja poreza unutar granica Kraljevine, a svako ruglo i povreda časti na račun bilo kojeg građanina grada, bit će kažnjena plaćanjem odštete od 10 pensa. Ako se pak takav prijestup ponovi tri puta, tom građaninu se oduzima sav imetak, a građanin biva nečasno istjeran iz grada. Ista kazna vrijedi i za svaki fizički napad na drugu osobu.³ Još teže kazne su slijedile prijestupnike koji ozbiljno rane ili ubiju bilo kojeg građanina.

Osim verbalnih i fizičkih uvreda/povreda, strogo se kažnjavalo djelo krađe, bez obzira je li to počinio građanin ili stranac u gradu. Kazne je određivao gradski sudac.

Građani su pozivani da svaku nepravdu za koju smatraju da im je nanesena rasprave pred gradskim sucem i svjedocima, da ne rješavaju bilo koji problem u dvoboju.

Građani i žitelji ruralnih područja koja pripadaju Gradecu, nisu dužni odgovarati ni pred jednim drugim

² Quod si iidem hospites in districtu Hungarie, Dalmatie, Choroacie, Sclauonie spoliari per latrones vel alios malefactores fuerint, dominus terre in qua spoliati fuerint, estimata quantitate pecunie iuxta arbitrium bonorum virorum et sacramentum concivium ad hoc electorum, vel ablata refundat vel malefactorem ostendere teneatur. MCZ I, 15. str.

³ Si quis etiam alapam alteri dederit, vel per crines malitiose traxerit, eandem penam paciatur. MCZ I, 15. str.

sudom, osim pred gradskim sucem.⁴ Građani suca sami predlažu, a mogu ga po volji mijenjati svake godine.

Ako građanin Gradeca umre bez nasljednika, oporučno može ostaviti pokretnine kome god želi, no nekretnine mogu naslijediti samo rodaci koji ne smiju nekretnine otuđiti i izuzeti od sudske nadležnosti grada. Ako je pak pokojnik bez potomstva, dva dijela imetka se dijele siromasima i Crkvi, a treći dio pripada Gradu.

Određeno je i da se u Gradecu ponedjeljak i četvrtak određuju kao sajmeni dani.

Građani su obvezni častiti kralja svaki put kad putuje tim krajevima, dok su bana obavezni častiti samo jednom – i to na početku banovanja, a u ratnim prilikama, građani Gradeca su obvezni sudjelovati s deset opremljenih vojnika.

Građani su prihvatili obvezu da će o vlastitom trošku brdo Gradec utvrditi čvrstim zidinama.⁵

Važno za napomenuti, građani su sami preložili segmente koji ulaze u Zlatnu Bulu, a kralj Bela IV. ju je bez pogovora potvrdio.⁶ Otud i zadovoljstvo i mir – bar neko vrijeme. Prema predloženim temama u Zlatnoj Buli, može se pretpostaviti da je pravo vlasništva, sigurnost od povrede istoga kao i zaštita od verbalnih i fizičkih napada bila iznimno važno pitanje. Jednako su bila važna pitanja pravosuđa – građani odgovaraju samo svom izabranom gradskom sucu i pitanje trgovine. Zlatna Bula je donesena 16. studenog 1242. godine. Elementi ovog dokumenta, koji je prvi zaštitio Gradec i njegove građane, citiraju se stoljećima. Kako govorimo o dugom vremenskom razdoblju ugarskih kraljeva, sljedbenici su lakše potvrđivali prava koja su dali prethodnici.

3. Proširenje Zlatne Bule

Nakon donošenja Zlatne bule, otvorila su se neka pitanja na koja je sam kralj Bela IV. odgovarao na način da je određene elemente iz Zlatne bule proširio i potvrdio kao samostalnu ispravu. Kasnije su se brojni ugarski kraljevi pozivali na te proširene isprave, ali je Zlatna bula ostala apsolutni Zakon po pitanju pravosuđa u Gradecu i okolici.

⁴ Item, cives de predicta civitas vel jobagiones de villis ad ipsam pertinentibus, que prope territorium ipsius civitatis fuerint sit nullius iudicio, nisi iudicis civitatis astare teneantur; MCZ I, 16. str.

⁵ Item, iidem cives voluntate spontanea super se assumpserunt, quod expensis propriis dictum montem Grech muro firmissimo communirent. MCZ I, 17.

⁶ Conditiones itaque et libertates hospitum in predicto monte liabitantium et convenientium, quas ipsi inter se fecerunt et nos approbavimus tales habentur: (...)

4. Zlatna bula i novije isprave po poglavljima

4.1. Izbor gradskog suca

„Pravo izbora svoga suca čuvali su građani kao oko u glavi, jer kada je Bela IV. pokušao malo po malo to pravo prenijeti na krunu imenovavši naime g. 1266. kneza Arčina gradskim sucem, to se takovu neopravdanu postupku oprla cijela općina, na što Bela IV. opozove naimenovanje Arčinovo, prepuštivši građanima, da si po volji biraju suca.⁷ I u ono doba, kad su Anžuvinci zasjeli na ugarsko i hrvatsko prijestolje, zahtijevahu i od njih građani zagrebački, da im se pravo biranja suca i vlastitoga sudstva neoskrnjeno ostavi, kako im to i zajamčio g. 1325. Karlo Robert I. posebnom poveljom.“⁸

Glavni zakon za sudbeni postupak bila je Zlatna bula od 1242. i isprava kralja Bele IV. od 1266., kao i saborske odluke od 1273. koje je valjanima za kraljevinu Hrvatsku proglasio ban Matija.

4.2. Utvrđivanje grada zidinama

U Buli je naznačeno da će građani sami snositi troškove i poslove vezane za izgradnju gradskog bedema. Zidalo se 24 godine i 1266. godine spominje se grad kao obzidan i utvrđen.

4.3. Sajam na Markovu trgu

Već u Zlatnoj buli, spominje se sajam na Markovom trgu, međutim, puni zamah doživljava 1256. godine, kada Bela IV. donosi detalje oko održavanja sajma: sajam počinje sedam dana prije blagdana svetog Marka i traje tjedan dana. Trgovce – strane i domaće – uzima pod svoju zaštitu i u vrijeme održavanja sajma oprašta im poreze na prodanu robu. Nešto kasnije, 1342. godine bila je dograđena i posvećena crkva sv. Marku, a želja je bila da se na Markovo u crkvi održi godišnji sajam. O oslobođanju od poreza isprva je pisao Bela IV., a odmah nakon njega i kralj Stjepan V. 1270. godine.

4.4. Porezi i davanja

Jedna vrlo važna služba nastaje u vrijeme nakon Zlatne bule – bilježnici (tada *notari*). Za posao bilježnika

⁷ Nos, lecto aureo privilegio, per nos eisdem concessio, quia vidimus inter cetera in ipso privilegio huiusmodi articulum contineri, ut iidem cives potestatem seu iudicem sibi, quem volunt, secure eligere et preficere possint de eisdem, et singulorum annorum in revoluzione deponere, et alium seu eundem preficere iuxta sue arbitrium voluntatis, eandem libertatem de speciali gracia et favore confirmavimus eisdem et auctoritate presencium duximus plenius confirmandum; 48., str. 39.

⁸ MCZ I, LV. str.

podrazumijevalo se znanje latinskog jezika kao glavnog jezika javne uprave, kao i poznavanje zakona i pravila Grada i cijele Kraljevine.⁹ Tako je npr. notar Toma zastupao Grad u parnici protiv zagrebačkog Kaptola po pitanju novih poreznih davanja, te u ispravi kralja Karla Roberta I. vidimo ponovno potvrđivanje isprave Bele IV. u kojoj mole da se potvrdi činjenica da je Grad oslobođen traženih davanja.¹⁰

Jednako je važan bio privilegij u kojem kralj Bela IV. 1267. oslobađa građane Gradeca plaćanja tridesetnice za robu koja je utržena po zemljama ugarske krune, a 1329. stolnobiogradski kaptol moli da se navedeni dio nanovo potvrdi.¹¹ Naravno, prije Beline povlastice, građani su bili prisiljeni plaćati tridesetnicu, no molili su kralja da ih oslobodi spomenutog poreza.¹²

4.5. Parnice

Glavna zadaća gradskog suca i gradskog zastupstva bila je čuvati gradske povelje, a osobito na glavnu povelju – Zlatnu bulu. Zbog čestih parnica, povelja se morala nositi na kojekakva mjesta i prijetila je opasnost od uništenja ili naprosto od toga da se izgubi; stoga je kralj Karlo Robert I. 1319. godine tražio da se transkribira Belina isprava koju je on sam ovjerio i objavio. Ovdje se javlja i zagrebački Kaptol kao vjerodostojno mjesto i pod svojim pečatom prepisuju ispravu Bele IV.¹³

Ono što je kod parnica bilo najvažnije, jest da se ne rješavaju dvobojem, koji je u srednjem vijeku služio kao pokazatelj od samog Boga tko je krivac po nekom pitanju.¹⁴

9 MCZ I, LVII str.

10 (...) Quod magister Thomas, notarius civitatis nostre de monte Grech ac civis de eadem, viçe et nomine universitatis civium de eodem monte Grech, ad nostre serenitatis accedens presenciam, exhibuit nobis quoddam privilegium nostrum veteri sigillo nostro consignatum, confirmans privilegium domini Bele, quondam illustris regis Hungarie, proavi nostri, super libertate et terra per eundem ipsis civibus concessis, confectum, petens nos precum instancia subiectiva, ut ipsum ratificare et approbare. ac nostri novi et autentici sigilli appositione ad maiorem cautelam de benignitate regia dignaremur confirmare. Doc 128., MCZ I, 108 str.

11 Immunitatis privilegim a tributis atque tricesima civibus Grechensibus a Bela IV concessum, capitulum albense transsummit. Doc. 152. MCZ I, str. 136.

12 Bela IV. Hungariae etc. rex civibus Grechensibus de Zagrabia immunitatem a tributis et tricesima confert. Doc. 50, str. 44.

13 Capitulum zagrab. transsummit privilegium Belae IV. de libertatibus et praerogativis civitati Grecheusi concessis. Doc. 109., MCZ I, str. 94.

14 MCZ I, LXVI str.

4.6. Zemljišta

Najčešći primjeri renoviranih privilegija su upravo iz ovog područja. Neka je kralj Bela IV. obuhvatio Zlatnom bulom, o nekima je pisao u drugim ispravama, ali ovo je pitanje kojim su se bavili baš svi ugarski kraljevi. Najistaknutiji u renoviranju Belinih isprava su bili kraljevi Stjepan V., Karlo Robert I. i Žigmund Luksemburški.

Ovdje je istaknut primjer u kojem trgovac imenom Perin vjeruje da polaže pravo na zemljište pokojnog Ambrozina, a gradsko zastupstvo se temeljem Zlatne bule izjašnjava da se tražena zemlja nalazi unutar gradskih zidina i da se zemljište ne može izvestiti¹⁵.

4.7. Isprave Bele IV. u Državnom arhivu u Zagrebu

Iz analitičkog inventara isprava fonda HR-DAZG-1 Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Zagreba, vidljivo je da u fizičkom obliku DAZG čuva samo jednu povelju čiji je autor kralj Bela IV., ispravu u kojoj kralj dodjeljuje građanima Gradeca zemljište Svibje s okolnim šumama i određuje obvezu plaćanja banu 200 pensa godišnje. Isprava je spremljena pod signaturom 1.

Sadržajno je broj Belinih isprava ipak nešto veći. Kako su ga citirali brojni sljedbenici, što je u radu već prikazano, tako je jasno da se sadržaj isprava kralja Bele IV. transkribirao u određenoj prilici. Od takvih isprava, u kojima do sadržaja koji je odredio kralj Bela, dolazimo „iz druge ruke“, DAZG čuva sljedeće:

- 1270. kralj Stjepan V. potvrđuje darovnicu Bele IV. iz 1258. godine građanima Gradeca¹⁶
- 1272. kralj Stjepan V. potvrđuje građanima Gradeca pravo na posjedovanje zemlje Ambrozine, koju im je darovao kralj Bela IV. 1259. godine¹⁷
- 1318. Zagrebački Kaptol izdaje građanima Gradeca prijepis povlastica kralja Bele IV. iz 1266.¹⁸

15 Nos observare volentes ipsum privilegium nostrum bulla aurea munitum, presertim cum ipsa terra sit infra metas terre memorate eivitatis, que mete in ipso privilegio civium continentur, eandem terram Ambrosini ipsis civibus dimisimus inrevocabiler perpetuo possidendam; non obstantibus litteris seu instrumentis dicti Peryni aliquibus, si hec liabet super terra supradicta, si unquam vellet exhibere. Doc.38, MCZ I., str. 30.

16 HR-DAZG-1 Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Zagreba, sign. 2.

17 HR-DAZG-1 Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Zagreba, sign. 3.

18 HR-DAZG-1 Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Zagreba, sign. 6.

- 1319. kralj Karlo I. potvrđuje građanima Gradeca povlastice kralja Bele IV. iz 1266. godine.¹⁹
- 1329. Zagrebački Kaptol izdaje građanima Gradeca prijepis isprave Bele IV. iz 1267. godine o oprostima tridesetnice i kraljevskih daća.²⁰
- 1329. Stolnobiogradski Kaptol izdaje građanima Gradeca prijepis povlastica Bele IV. iz 1267. godine glede neplaćanja poreza i tridesetnice.²¹
- 1333. kralj Karlo I. potvrđuje građanima Gradeca povlasticu Bele IV. glede neplaćanja poreza.²²
- 1406. kralj Žigmund potvrđuje građanima Gradeca povlastice i slobode, koje su im podijelili kralj Bela IV. 1266. i kralj Karlo I. Anžuvinac 1324. godine.²³
- 1464. Kralj Matija potvrđuje građanima Gradeca ispravu kralja Stjepana iz 1270. godine, o održavanju Markova sajma kojeg im je podijelio Bela IV. 1256. godine.²⁴

Kad bi zbrojili isprave kralja Bele IV. „iz druge ruke“, fizički ih se u Državnom arhivu u Zagrebu čuva devet. Obzirom da su dva slučaja dva puta citirana, sadržajno ih „iz druge ruke“ imamo sedam. U oba slučaja, znatno više od samo jednog primjerka, kako se činilo na samom početku.

5. Zaključak

Zlatna bula Bele IV. je najstariji dokument kojim je utemeljen grad Zagreb. Povlasticom Gradec postaje slobodni kraljevski grad, a popratnim ispravama Bela daje smjernice za sva prava i obveze građana. S obzirom na to da je svaka isprava koju je sastavio kralj Bela prva takvog tipa u Zagrebu, citiraju ih svi srednjovjekovni kraljevi nakon Bele IV.

Govori se o 13. stoljeću pa nadalje i svi dokumenti su jedinstveni i iznimno vrijedni. S obzirom na to da se radi o vrijednim i dragocjenim najstarijim pisanim materijalima o gradu Zagrebu, detaljan pristup njihovoj sadržajnoj vrijednosti je, po mojem mišljenju, upravo posao arhivista koji radi na starom arhivskom gradivu.

¹⁹ HR-DAZG-1 Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Zagreba, sign. 7.

²⁰ HR-DAZG-1 Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Zagreba, sign. 10.

²¹ HR-DAZG-1 Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Zagreba, sign. 11.

²² HR-DAZG-1 Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Zagreba, sign. 14.

²³ HR-DAZG-1 Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Zagreba, sign. 65.

²⁴ HR-DAZG-1 Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Zagreba, sign. 88.

KING BÉLA IV AND ZAGREB CHARTERS, FROM *THE GOLDEN BULL* TO THE MODERN AGE

-Abstract: The Golden Bull was the charter granted by the Hungarian King Béla IV to Zagreb (formerly called Gradec), proclaiming it a free royal city. Since 1242, when the document was issued, all the important issues of the city were dealt with: its government; the right to elect the head of the city and city judges; the issues of trade, selling and production, as well as regulating tax payment and tax exemption. After Béla IV, numerous Hungarian kings replaced one another at the throne; Gradec remained subordinate to them, keeping its status of a free royal city. Centuries after his reign, King Béla IV is quoted. What exactly had been written in the Golden Bull that all the subsequent kings repeatedly confirmed, and why? By studying all the documents which confirm certain parts of the Golden Bull, an attempt will be made to ascertain the most common problems of the medieval and modern Zagreb, because the reconfirmation of certain rights means that they were infringed at some point, for some reason. This can all be inferred from the charters kept at the State Archives in Zagreb.

Key words: Golden Bull, Béla IV, charters, royal city

КНЕЗ МИЛОШ И ПОЖАРЕВАЦ

Абстракт: Рад обрађује везе и значај кнеза Милоша Обреновића за Пожаревац. Пожаревац као град дугује велику захвалност свом ослободиоцу кнезу Милошу који га је ослободио од Турака у боју на Пожаревцу, јуна 1815. године. Он га је, као његов први урбаниста, учинио градом, преображавајући га од некадашње турске касабе у лепу српску варош. Кнез Милош је себе везао за Пожаревац подижући у њему цркву (1819), двор (1825), државне институције, попут судства и војске, први Нахијски суд-Магистрат у Србији, 1821, војске, гарде (1830), Војне академије (1837), али и велике економије „Морава“ са које је стицао велика лична богатства.

Дворски комплекс кнеза Милоша у Пожаревцу са црквом (чији је ктитор био кнез), постао је духовно и политичко средиште Пожаревца, али у више прилика, и државни центар Кнежевине Србије у коме се кројила државна политика. На кнежевом двору у Пожаревцу боравило је више наших и страних гостију, књижевника, путописаца, дипломата који су оставили трајна сведочанства о животу на двору, самом кнезу, његовој породици, али и о пожаревачкој вароши (Јоаким Вујић, Вук Караџић, Димитрије Давидовић, Ото Дубислав Пирх, Боа лКонт, Петар Иванович Рикман, Гица Опран и други).

Кнез Милош дао је главни печат развоју Пожаревца у првој половини XIX века. Кнез је својим присуством, активношћу, подршци и помоћи које је пружио развоју града допринео да је Пожаревац, при крају његове прве владавине (1839) имао 3234 становника, што је било више од Крагујевца, званичне престонице Србије и сврставало га је у првих шест градова у Србији. Пожаревац за Милоша везује и Љубичево, које је он саградио, за оснивање државне ергеле априла 1860. године, када је своје имање „Морава“ поклатио „правителству српском.“

Због свих заслуга које је учинио за Пожаревац заслужено је добио велелепни споменик (дело Ђорђа Јовановића), које су му грађани подигли (1898) и себе трајно везао за ову средину.

Кључне речи: Кнез Милош Обреновић, Пожаревац, црква Св. Архистратига Михаила и Гаврила, Бој на Пожаревцу, конак (двор), кнегиња Љубица, Јоаким Вујић, Пирх, Вук Караџић, Јосиф (Јокса) Милосављевић, Нахијски суд, војска, гарда, Војна академија, економија, трговина, чаршија, „Морава“, „Љубичево“, Стеван Јевтић-Брка, Милутин Петровић-Ера, Димитрије Давидовић, престолонаследник Милан, кнежевић Михаило, архимандрит Мелентије Павловић, споменик.

Пожаревац као град, градско насеље, дугује велику захвалност свом ослободиоцу и првом урбанисти, кнезу Милошу Т. Обреновићу. Он га је начинио градом, преображавајући га од некадашње турске касабе у лепу српску варош током прве половине XIX века.¹ Милош, потоњи кнез српски, у Пожаревцу је 1815. године показао велико лично јунаштво и остварио једну од највећих победа у Другом српском устанку, ослобађајући Србију вишевековног турског ропства. У боју на Пожаревцу, јуна 1815. године, кнез Милош је са великом устаничком војском у петодневним борбама ослободио Пожаревац и тиме утврдио да са Турцима склопи трајан мир. Пожаревац су тада браниле јаке турске снаге предвођене, једним јаким одељењем турских делија (турски коњаници) којима је командовао Јосин-ага Анадолија. Српски устаници које је лично предводио кнез Милош у великом јуришу, натерали су делибашу и његове делије да се повуку у шанчеве које су припремили за одбрану Пожаревца. У жестоким бојевима, нарочито у цркви, коју су Турци претворили у бастيون, Срби су приморали Турке на предају.² Лична храброст Милошева у боју на Пожаревцу остала је у сећању тадашњих али и будућих³ генерација, а овековечено

1 Мирољуб Манојловић, *Пожаревац од турске касабе до српске вароши 1804-1858*, Пожаревац 2005.

2 Симе Милутиновић-Сарајлија, *Историја Србије од почетка 1813 до краја 1815*, Београд 1888, 190-192, Коста Протић, *Ратни догађаји из Другог српског устанка 1815. године под вођством Милошем Обреновићем*, књ. II, Београд 1891, 57-59.

3 Вук Караџић, *Први и Други српски устанак*, Београд 1947, 366.

ју је Вук Караџић у запису Милошевих речи изговорених у јуришу: *Вала, делибаша, ти може бити да имаш куда и на друћу страну, али ја заиста немам никуда, нећо ми ваља овде мрећи.*

Пожаревац је ослобођен одласком турских војника из њега, 24. јуна 1815. године (датуми су по старом календару), мада је код савременика и каснијих писаца овај датум био споран.⁴

После ослобођења од Турака 1815. године и закључења усменог договора кнеза Милоша са Марашли-Али пашом, Србија је добила унутрашњу аутономију. Смиривањем и побољшавањем прилика после ослобођења дошло је до оживљавања трговине, пољопривреде, занатства, што је дало полета у развоју градова, вароши и села. Увиђајући повољне могућности богате околине Стига, Поморавља и Подунавља, кнез Милош је само неколико година по ослобођењу, већ почео да се интересује за њега као могуће перспективне богате вароши. За Пожаревац су га везивале ратне успомене из великих бојева за ослобођење, гроб Јована Вукомановића, шурака, брата кнегиње Љубице, кога је она много волела,⁵ али и пожаревачка мукада као велики султанов земљишни посед који је доносио велике приходе, а који је као и друге мукаде у Србији, кнез

4 По Вуку, борбе с Турцима у Пожаревцу трајале су 7 дана, док је Сима Милутиновић забележио бојеве током четири дана, као и Михаило Гавриловић. Догађаји око ослобођења Пожаревца одвијали су се од 18 до 24. јуна 1815. године. На основу писма Милоша Обреновића упућеног кнезу Аксентију 29. јуна 1815. које му је он писао идући из Пожаревца за Карановац (Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876, 1060) у којем га извештава да је Пожаревац узет од Турака и да су Турци испраћени за Ђуприју, да се закључити да је то било неки дан раније. Михаило Гавриловић каже да је то било 25. јуна, мада у напомени 448 (Милош Обреновић, I, Београд 1908, 175) преноси вест да Хагер извештавајући Дворско Ратно Веће каже да су Срби заузели Пожаревац капитулацијом Турака 6. и 7. ов. месеца тј. 23-24. јуна. Коста Протић каже да је на основу сећања старих Пожаревљана Пожаревац ослобођен око Ивањдана 1815. дакле 24. јуна. Овај датум, (24. јуни) као Дан ослобођења Пожаревца од Турака, уклесан је и на споменику кнезу Милошу у градском парку у Пожаревцу. Ивањдан (24. јун), током XIX века у Пожаревцу је обележаван као Дан ослобођења.

5 Јован Вукомановић је најпре био сахрањен на месту погибје. (Према причама старих Пожаревљана, половином XIX века, то место је било на Чачалици у близини данашње чесме. Ту је кнегиња Љубица посадила два јаблана који су још ту били у време обележавања 50. годишњице Другог устанка, 1865. године. Касније ја кнегиња Љубица братовљеве кости пренела у манастир Драчу и поставила надгробни споменик 30.7. 1825. године. Милош је Јовановог хата и оружје поклатио свом посинку Вулу Глигоријевићу (посинио га је после Јованове погибје) Јовановом побратиму (Радош Љушић, Кнегиња Љубица, Горњи Милановац 1997, 31.).

Милош узео у закуп од београдског везира, Марашли-Али паше. Да је Пожаревац са широм околином одувек цењен као леп и плодан крај, потврдили су многи претходни окупатори, Римљани, Мађари, Аустријанци и Турци, борећи се да овај крај што дуже задрже за себе.

Кнез Милош први урбаниста Пожаревца

Тако је кнез Милош врло рано почео да у Пожаревцу подиже јавне грађевине настојећи да од њега начини своју *друћу резиденцију*. Већ 1819. године, подигао је нову цркву Светих архангела Михаила и Гаврила, коју је освештао митрополит београдски Агатангел 1823. године.⁶ Саборна црква је Милошу била драга те се он очински бринуо о њој (нарочито о радовима на изрази иконостаса),⁷ у њој је он, заједно са члановима своје породице и угледним гостима, присуствовао божјој служби. У тој цркви био је на литургији и пруски официр Ото Дубислав Пирх (1829),⁸ који је оставио најзначајнија сведочанства о животу на двору кнеза Милоша у Пожаревцу. У овој цркви, на Ускрс 1834. године, била је кнегиња Љубица *с премилым сином Миланом и прочом дјечицом и одстојала литургију*.⁹

Милошева владавина и његова бескрупулозна градивност убрзо су довели до првих буна против његовог режима које су се десиле баш у Пожаревцу, буна Марка Теодоровића Абдуле (Абдулина буна 1821. год.).¹⁰ Неколико година касније (1825) избила је буна Милоја Бака у Смедеревској и Пожаревачкој нахији која је пре-

6 AC-KKXXI-1473(14.12.1832)(Архив Србије, Књажеска канцеларија, Пожаревачка нахија). Јосиф Милосављевић у послатом списку новосаграђених цркава у Пожаревачкој нахији каже: "Пожаревачка је грађена у 1818. лета и 1819. Храм сашествије светог Духа". Док у "Списку цркви трошом његове Светлости сазидане", наводи се да је у вароши Пожаревцу мирска црква храм Св. Архангела Михаила и Гаврила, зидана 1819. године. (AC-KKXXV-205-Расписи и објаве). Исто садржи и "Списак Цркава Трошом Његове Светлости у Средоточној Команди сазидане" од 6. фебруара 1837. године (AC-KK-479, 19.2.1837.-Вojска).

7 Црквена архива Браничевске епархије (ЦАБЕ), Описаније цркве Пожаревачке у окружју Пожаревачком и списак њених ствари, фасцикла 49/1848, Владислав Касалица, *Саборна црква у Пожаревцу, Споменици Смедерева и Браничева*, 1, Смедерево 1997, 60-71, Никола Кузовац, *Капалој црквеној сликарства и примењене уметности, Класицизам код Срба* 6, Београд 1967, 29.

8 Ото Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1900, 67.

9 *Новине српске*, бр. 17 од 28.4.1834, 65.

10 Др Никола и Вукашин Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије. Време прве владе Милоша Обреновића*, књ. I, Београд 1882-1884, 461.

тила да се претвори у општу побуну против владавине кнеза Милоша.¹¹ Све је то утицало да се Милош определи да чешће буде у Пожаревцу али и могућност, с обзиром на близину Дунава и скела код Дубравице и Рама, бржег развоја трговине, нарочито трговине свињама, као и то да боље контролише приходе са својих имања у околини Пожаревца.¹² Да би од Пожаревца створио јаку, богату и велику варош, Милош је још 1820. године наредио да *који дућане држе по селима, или да се преселе у варош, или ни под који начин, да дућане по селима не држе*.¹³ Та наредба је довела да се у Пожаревцу формира нова чаршија у којој су били дућани трговаца како пожаревачких тако и сеоских који су се убрзо преселили у Пожаревац, нарочито из Смољинца (1825) и тако на силу натерани *да траде чаршију*. Чаршија је настала *пошто се преместила црква с тијаче у брдо гди и сад суштакствује, онда се повуче чаршија нова к цркви (ове пре овде као што је познато било није) гди су куће и башће са мношћом празних плацева, не само у Турско време него у Карађорђево суштасовале*.¹⁴ О новој чаршији у Пожаревцу Милош је говорио још 1824. године присећајући се догађаја из боја на Пожаревцу,¹⁵ те га с правом можемо назвати и првим урбанистом града. О изгледу града Пожаревца по подизању цркве, чаршије, конака за кнеза и кнежевиће, Јоаким Вујић је 1826. године овако забележио: *Ова варош може имати до 250 домова између којих по чаршији јесу многи штеровачки и мајсторски дућани, а изван чаршије имају домове раднички и земљоделци*.¹⁶ Сам пак кнез, имајући доста имања у Пожаревцу, за уређење нове чаршије, уступа за *један цео ред чаршије*

*од својих плаца*¹⁷ а истовремено преко свог најоданијег човека у Пожаревцу, *совјетника г. Јосифа Милосављевића, зајавио издао, да се сваком за кућу мјеста требујућем од групе комисија његови велике плацеве имајући прида, како не би једни ушјеснени а други с великим плацем на којима воћњаке и ливаде праве, чаршију ружили*. У тој намери да подигне, повећа и уреди Пожаревац, Милош је 1826. године наредио да се Бурјанци из дотадашњег села Бурјана, преселе у варош и да им се да земљиште за куће.¹⁸ Пресељењем Бурјанаца у варош, Пожаревац се увећао за још једну малу (*Бурјанску* – која се тако и данас зове).

У самој новој чаршији и око ње, до краја прве владавине кнеза Милоша 1839. године, било је изграђено много дућана, кућа и мањих објеката, да се често није могло туда проћи. Једини већи простор од кога се још могло открити које парче земље, и тако многим у тој тескоби направити прилаз до куће, дућана и других објеката, био је плац конака. Најкритичнији положај био је са дућанима 9 пожаревачких трговаца који су се налазили *на земљи тако названој школској, поред плошта коначког, почињући од дућана Симе Недељковића пак востоку идући*... Зато су тражили, а и покојна кнегиња Љубица се сагласила и обећала им је пролаз јер *нимало плац коначки кварило не би*.¹⁹

Кнежев двор и породица у Пожаревцу

Подигавши у Пожаревцу коначку себи и кнегињи и *кначић* кнежевићима Милану и Михаилу, Милош је себе и своју фамилију још више везао за Пожаревац. Око Милошевог двора у Пожаревцу подигнуто је више других државних зграда за потребе администрације, војске, служитеља и друге службенике. Цео комплекс зграда са коначком био је саграђен. Унутар дворишта двора постављена је била калдрма од конака до мутвака и од конака до канцеларије писарске у другом дворишту.²⁰ Читав тај комплекс зграда око кнежевог двора затекао је и Јоаким Вујић који је све забележио у својој књизи *Пушештвије по Србији* још 1826. године. Зграде које је Вујић видео биле су: *...нова зданица за официјенте, канцеларије и проче*

11 AC-KKXXII-24(20.1.1825) Писмо кнезова пожаревачких кнезу Милошу., AC-3МП (Збирка Мите Петровића) 3545, 3550, 3554 (Упутства Милосаву Здравковићу-Ресавцу од стране кнеза Милоша поводом Ђакове буне, 11.16. и 19. јануара 1825), М. Гавриловић, Милош Обреновић, II, 572.

12 AC-KKXXI-1379(21.5.1832), Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, I, Београд 1898, 239.

13 AC-KK-XXI-160/1820, Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 173, Тихомир Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд 1983, 23, Михајло Ј. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, Београд 1928, 177, М. Манојловић, *Пожаревац од турске касабје*, 73-80.

14 Стеван Максимовић, *Суђења у пожаревачком Мајстарају (1827-1844)*, Пожаревац 1973, 94.

15 М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 173 (напомена 442, где каже: *место више Шушкрове баре, гди су сада башче и неколико кућа, испод онег места гди је мај мајор био, брдашцем оним мислим да би изградња чаршија била мога, то је кнез саопштио у писму од 31. маја 1824. године*).

16 Јоаким Вујић, *Пушештвије по Србији*, Будим 1828, 59.

17 С. Максимовић, *Суђења*..., 95.

18 М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 71, 169.

19 AC-MФП-V-96/1844(21.7.1844) (Министарство финансија – привреде).

20 AC-KK-XXI, 509(19.11. 1825), Драган Фелдић, *Сћари Пожаревца*, Пожаревац 1992, 36.

служитиће дворске. К западу обаче јест један велики дом за Господаре момке, после овога дома иде једна велика, нова казарма, у коју могу до 200 војника стати. Спра казарме јест дом касиров, а идући к капији јест кујна и још нека мала зданица и овај двор јест дуילו с палисади ограда и утврђен.²¹

Сликовитији и прецизнији опис Милошевог двора, на основу кога можемо извршити реконструкцију читавог простора, дао је Ото Дубислав Пирх, пруски официр који је посетио Пожаревац и кнеза Милоша у двору 1829. године. *Високи, правилни палисади окружују простор, у коме стоје разне зграде, које чине кнежев двор (у старом смислу). У првом дворишту је главна зграда, дрвена, једносипарна, а део у средини њеној, с лица, велика је отворена дворана, чардак иде се Срби најрадије баве када су код куће. Иза те куће је једна нова масивна зграда, која се постојећено по европском начину намешта;²² а у суштерену су слуге и кујна. У другом дворишту канцеларија од дрвета без сипања; зајим коњушница и барућана. Пред првим двориштем је зграда за момке. Зграде су скромне, солидне, а свуда влада највећа чистоћа.²³ У кући чардаклији кад се кнез Милош налазио у Пожаревцу, боравили су саветници²⁴ иде је врховна власт најважнија земаљска дела сироводила.²⁵ Близу конака била је школа, а до малој конака за кнежевиће налазила се кнежева канцеларија и писарев стан.*

Из те кнежеве канцеларије изашла су многа државна акта слата, не само нахијским кнезовима и окружним начелницима, већ и страним дипломатама, београдском везиру, великом везиру, грофу Неселроду, Метерниху и другима. У том конаку кнеза Милоша боравио је Вук Караџић приликом својих долазака 1827. 1829. и 1830. године, у Пожаревац.²⁶ Пре Вука 1826. у конаку кнеза Милоша боравио је Јоаким Вујић, а 1829. Пирх, 1830. био је гроф Иштван Сечењи, а 1834. био је француски дипло-

мата гроф Боа л'Конт.²⁷ Захваљујући њиховим забелешкама, које су све објављене у посебним књигама, можемо, донекле, да реконструишемо прилике, обичаје и изглед, како самог конака, тако и атмосферу живота у њему.

О изгледу и ближним архитектонским одликама Милошевог Конака, нема поузданих података, сем уопштених описа које су оставили савременици који су посетили кнеза у његовом двору у Пожаревцу, према једном писму кнеза Милоша, конак господар Јованов у Чачку (који постоји и данас) је копија кнез Милошевог конака у Пожаревцу.²⁸

У кнежевом двору живело се оним истим животом као што се живело у најотменијој српској кући са свим обичајима који су упражњавани у свакој српској кући без посебног церемонијала. Врата на кнежевом конаку била су сваком отворена, да је могао у свако доба доћи *пожалити се и заможити се* код кнеза и кнегиње. Кнез и кнегиња су љубазно и радо примали сваког и предусретали са обичним народским поздравом, мушкарце *шта желиш брате*, а жене *шта хоћеш сестро*. Кнез је у пожаревачки двор, најчешће, долазио да у кругу породице прослави благе празничне дане (Божић, Нову годину, Ускрс, Велику Госпојину и крсну славу Св. Николу). Кнежев боравак у Пожаревцу била је и прилика да га грађани виде и поздраве, посебно у овим празничним данима, када је он редовно одлазио у цркву на литургију и потом приређивао свечани ручак у свом конаку, како за свиту тако и *отменије званичнике вароши*.²⁹ Иако није било посебног церемонијала, на двору су се поштовала правила српске патријархалне породице. Кнез је за ручком, који је почињао у 11 часова, седео на челу стола у посебној, за њега направљеној столици, до њега с леве стране синови, до њих архимандрит и кнежев секретар, па онда редом остали чиновници. Кнегиња и ћерке стајале су с обе стране кнеза и служиле га за време ручка, јер *тако захтева стари срп-*

21 Ј.Вујић, *Пушешествије*, 25-26.

22 Била је то зграда Љубичиног конака, која се градила од 1828. до 1829. године.

23 О.Д.Пирх, *Путовање*, 50.

24 М.Ђ.Милићевић, *Кнежевина*, 1060.

25 Ахим Медовић, *Окружење пожаревачко*, Гласник ДСС, св.4, Београд 1852, 185-218.

26 Манојловић Милољуб, *Вукова путовања и боравак у Пожаревцу*, VIMINACIVM-1, Пожаревац 1986, 121-132. Исти, *Вук у Пожаревцу*, VIMINACIVM-2, Пожаревац 1988, 81-98.

27 Трива Милитар, *Глас о Србији и Пожаревцу у 1830*, Браничево 1/1958, Пожаревац 1958, 72-80, Србија у години 1834. Писма грофа Боа-л'Конта де Рињија министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији, Споменик СКА, XXIV, 1894, 1-46 (приредио Стојан Новаковић).

28 Иван Здравковић, *Конаци кнез-Милошеве Србије*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. I-III, Београд 1953-54, 413-425. Исти, *Конак господар Јована Обреновића у Чачку у свешту неких нових података*, Зборник радова Народног музеја, 1, Чачак 1969, 77-87.

29 *Новине српске*, бр.1 (5.1.1834), бр.17 (28.4.1834), бр.1 (5.1.1835), М.Ђ.Милићевић, *Кнежевина*, 1063-1065.

ски обичај.³⁰ Тек нешто пре 1833. године кнегиња Љубица је почела седети заједно с кнезом за време ручка,³¹ али тек пошто му прво пољуби руку.³² Пре почетка обеда, кнез или Михаило читали би молитву, попили по једну ракију за здравицу и онда је почињало послужење ручка. Јело се из калајног посуђа (до 1830), а по набавци порцулана из Беча, из њега са сребрним есцајгом ножевима и виљушкама) израђеним у Бечу који је био обележен кнежевим монограмом. Пило се из сребрних чаша са монограмом кнежевог грба.³³ Кад је боравио у Пожаревцу, недељом и празником, играло се коло пред његовим двором, а кнез је са доксата посматрао момке и девојке.³⁴

У пожаревачком двору, у свом конаку боравила је кнегиња Љубица са престолонаследником Миланом, кнежевићем Михаилом и ћерком Јелисаветом (Сајком), док је кнез стално боравио у Крагујевцу, а повремено долазио у Пожаревац.

Најближи кнежеви сарадници на двору у Пожаревцу

Кад је боравио у Пожаревцу Милоша је пратила најужа, али главна свита која је обављала све послове, како од оних простих око одржавања реда у двору, тако и оних најважнијих државних. Први секретар Кнежеве канцеларије и лични његов секретар, који га је најчешће пратио свуда, а често био и дуже у пожаревачком двору код кнегиње, био је Димитрије Давидовић. У ослобођеној Србији Давидовић је од 1821. године био секретар дворске канцеларије у Крагујевцу, а по потреби и у Пожаревцу. У току 1829. и 1830. године био је на челу српске депутације у Цариграду, те се отуд вратио доневши 1830. Хатишериф и берат за кнеза Милоша.³⁵ Од 1834. је уредник *Новина србских* у Крагујевцу, а од 1835. је министар унутрашњих послова и аутор *Срећенској усћава*. Последњих година живота се повукао из јавности и скоро заборављен умро у

Смедереву 1838. године. Уз кнеза су стално били, као његова свита: архимандрит Мелентије Павловић, Василије Поповић, рођак кнегиње Љубице, човек који се бринуо о безбедности кнеза и двора, Сима Милосављевић – Паштрмац *Амица*, кнежев стални пратилац, његов пријатељ из ратних дана, Алекса Поповски, кнежев секретар, Стојан Симић, кнежев чиновник, Алекса Симић, базрђанбаша у Београду, Јаков Живановић, директор Кнежеве канцеларије, као и кнежеви лични лекари Вито Ромито, Бартоломео Куниберт, Јован Стејић и други. Поред кнежеве свите, чиновника и најближих поверљивих и оданих људи, у кнежевом двору у Пожаревцу било је и неколико Пожаревљана који су бринули о одржавању конака и кнежеве економије. Били су то, пре свих, стари Пожаревљанин Стеван Јевтић-Брка, који је једно време био *надзираш* на двору, Стефан Пазарац, Арсеније Андрејевић, Јован Дугалић, Јова Босић, Никола Ђорђевић, Гаврило Поповић, Петар Илић-Пекета, Настас Петровић, људи који су најчешће обављали важне и одговорне послове на двору и у вођењу кнежеве економије. Изузетно поверење Милош је имао у Јосифу (Јокси) Милосављевићу, великом сердару подунавском, главном кнезу Пожаревачке нахије, човеку који је безусловно спроводио кнежеве заповести и био му безгранично одан и поверљив до краја живота (1837).³⁶ Јоксим Милосављевић био је десна рука кнегињи Љубици у Пожаревцу, на двору и економији. Међу Милошевим поверљивим, оданим и послушним људима из Пожаревца, треба убројати и Јосифовић Димитрија (*Чича Мишра*), из оближњег села Петке.³⁷ У двору су повремено били и учитељи кнежевих синова Аврам Гашпаровић и Ђорђе Зорић.³⁸ Архимандрит Мелентије Павловић, кнежев пратилац још од првих бојева 1815. године, таковског устанка, за кога су Срби говорили: *Ако Бог да кад Грци оду наш владику*, често је са кнезом у Пожаревацу у дворској сви-

30 О.Д.Пирх, *Путовање*, 60.

31 М.Ђ.Милићевић, *Кнежевина*, 1065.

32 Писма грофа Боа л'Конта.

33 АС-МФ-П-III-18/1848 (Министарство финансија) (Попис ствари кнеза Милоша у његовом конаку, које су преостале 1848. године), О.Д.Пирх, *Путовање*, 61.

34 Александар Д. Ђурић, *Пожаревац пре сто година*, Пожаревачки грађанин бр.5, Пожаревац 1932, 1-2.

35 О.Д.Пирх, *Путовање*, 57 (Пирху је приликом посете Пожаревцу био одређен за главног домаћина Димитрије Давидовић.)

36 М.Манојловић, *Пожаревац од турске касабе...*, 36,41-3,47-50,52-55,71-2.

37 АС-КК-XXI-485(11.6.1825) (Приликом боравка у Пожаревцу 12. априла 1825. године кнез Милош је издао Диплому Димитрију Јосифовићу којом га је наименовао за намесника у Пожаревачкој нахији, а за заменика поставио Вулета Глигоријевића из Пореча.)

38 *Двор и породица књаза Милоша у Пожаревцу*, Зборник докумената, зборник 1 (приредио Милољуб Манојловић), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011, 46, 66-67, Др Димитрије Кириловић, *Војвођански учитељи у Србији 1836. године*, Зборник Матице српске, Серија Друштвених наука, 3, Нови Сад 1952, 90-100, Татјана Пивнички-Дринић, Гашпаровић Аврам, *Српски биографски речник* 2, Нови Сад 2006, 637.

ти. Најближи Милошев сарадник био је, свакако, Сима Милосављевић-Паштрнац, звани *Амица*, барјактар из Првог српског устанка и *надворни саветник*. Амица (на турском – чика) налазећи се стално у Милошевом окружењу, нешто по Милошевој вољи и заповести, али по својој нарави и жељи, често је изводио сурове шале са многим људима. Милош је волео да са свима збија спрдњу и шале па ни Вук Карацић није био изузет из тих догађаја. Десна рука Милошева у збијању тих спрдњи био је Сима Милосављевић-Паштрнац. Вук Карацић боравео је у Пожаревцу 1829. године забележио је једну од тих сурових шала која се ту збила приликом његовог боравка: *Некој људој Перу из наје Пожешке, који је зашто остао нем и суљудаст, што је од рођења био љув, и која је Милош зашто, по особитој својој љубави к будалама, уза се водио, забеле у Пожаревцу (у месецу августу 1829. године) зуби; онда Милош заповеди те та ојоје шириштом, па му његов берберин с неколико момака на силу њоваде зубе и зашто сиромана онај умре и не отпрезнивши се више.*³⁹

О односима, везама Вука и Милоша у Пожаревцу, записе је оставио сам Вук у својој *Особитој траћи за српску историју нашега времена*. Истичући неке лоше карактеристике Милошове личности, Вук је у поменутом делу у одељку *П Самољубије и презреније свију дрући људи* истакао Милошево самољубље и ниподаштавање ових других. *Он је у почетку 1827. године у Пожаревцу мени из уста казао (коречи ме, како сам се ја могао од њега бојати, те му на позивање 1826. године у Крагујевац нисам дошао). Ако те још нисам нагradio, као што треба, ја добро знам, како си ти мени чест учинио; а кад ја то јесенас (1831) у мојој молби (шиштући пензију) споменем, то је у Крагујевцу примљено за највећу погрешку и кривичу.*⁴⁰

Вук се у Пожаревцу сусретао, водио разговоре и преписку и са кнегињом Љубицом, а чак јој је понудио своје услуге око провадацисања њене ћерке за темишварског спахију Демелића.⁴¹

Управљање двором и економијом кнез Милош је поверавао посебно успостављеном *надзиратељу* или *домостроитељу*, који су од њега добијали најшира овлашћења, *да он сам по собственому својему блајоразумију управља*

*свим избројеним мојим (кнежевим-примедба аутора) добрима, без да му се има ико мешати у то.*⁴² У делокругу управе надзорника двора спадали су двор са служитељима и пандурима, мутвак са куварима и куварицама, подрум са подрумцијама, екмеџиница с екмеџијама, воденица око Пожаревца, стока са чобанима на имањима око Пожаревца, читав унутрашњи живот на двору као и пољски рад у истом месту.⁴³ Читав комплекс зграда двора, а посебно кнежев и кнегињин конак, захтевали су већи број послуге, нарочито жена које су одржавале чистоћу и помагале кнегињи у кућевним пословима.⁴⁴ Посебан положај на двору имала је Боса (сестра кнегиње Љубице) Вулићевић, мајка Јове Босића Ћилерџије, која се бринула за одржавање чистоће конака кнегиње Љубице.⁴⁵

Један од надзорника који се бринуо о кнежевој породици, а пре тога дуго вршио разне послове у Пожаревачкој нахији, био је Стојан Симић. Симић је организовао пресељење кнегиње Љубице и кнежевића Милана и Михаила из Београда за Пожаревац 1832. године. Том приликом, кнезу је саопштио да честити везир жали што се Милошева породица сели за Пожаревац и каже: *молио вас да одавде беовне и тостоју не премешташе.*⁴⁶

За бројну послугу, служитеље и раднике, како на двору тако и на економији, издвајане су позамашне суме новца. У расходе двора, поред плата оних који су радили на двору и економији, улазиле су ставке за плаћање војске, издржавање локалних кнезова и муселима, српске депутације у Цариграду и свих крупнијих и ситнијих трошкова направљених на двору.⁴⁷

Поред више домаћих и страних гостију, кнез је у свом двору у Пожаревцу примио и неколико дипломата, представника својих земаља, који су долазили различитим поводом на званичне разговоре са њим. У двору је пружано гостопримство и турским великодостојницима и њиховим свитама. Хоџа-хан Ђешаф-ефендија и његов секретар, приликом боравка у Србији око разграничења, боравио је

⁴² *Двор и породица....*, 31,35,48,55,71,92,99-100.

⁴³ АС-КК-XXI-1219 (28.7.1831), М.Петровић, *Финансије....* I, 906.

⁴⁴ АС-КК-XXI-128,129 (16.1.1837 и 21.2.1837) .

⁴⁵ АС-КК-XXI-114 (9.11.1836) (Ј.Дугалић, надзорник у извештају кнезу јавља да је: *Што се шиче загревања великог конака и амама то сам уредио да се помало подгрева*)

⁴⁶ АС-КК-XXI-1012 (7.4.1830), АС-КК-XXI-1346 (20.4.1832).

⁴⁷ АС-ПО (Поклони и откупи) /12 (23.4.1827), Бранко Перуничкић, *Град Пожаревац и његово управно подричје*, Београд 1977, 825, 869.

³⁹ Вук Карацић, *Историјски списи*, I Београд 1969,142.

⁴⁰ Исто, 145.

⁴¹ АСАНУ-ВЗ-3374/1,2 (Архив Списке академије наука и уметности, Вукова заоставштина), Вукова преписка, II Београд 1907-1913,537-541, М. Манојловић, *Вук и Пожаревац*, 81-98.

на кнежевом двору у Пожаревцу где га је угостио Стојан Симић, који у свом извештају кнезу пише 1. марта 1830. године да је секретара хоџа-џана, који је с једним момком дошао 1. марта, лепо дочекао и испратио.⁴⁸ Димитрије Глигоријевић Филипеско, посланик Влашке са својим секретаром Гицом Опраном, био је у званичној посети кнезу у Пожаревцу од 14. до 17. децембра 1834. године. Поред кнеза, са Филипескуом разговарали су и Аврам Петронијевић, Стојан Симић и Јосиф Милосављевић, о чему су детаљно извештавале званичне *Новине србске*.⁴⁹ Барон Рикман, са специјалним упутствима, стигао је у Пожаревац 26. јула 1835. године, где су га дочекали кнез, виђенији људи и један део посланика Петровске скупштине. Рикман је требало да убеди кнеза и остале да Србији није потребан никакав устав. Ова мисија барона Рикмана пала је у незгодно време јер се кнез припремао за пут у Цариград.⁵⁰ Енглески конзул Џорџ Лојд Хоџес био је у Пожаревцу за време војних маневара септембра 1837. године у коме је учествовало 1.700 војника сва три рода (пешадија, коњица, артиљерија) и банда.⁵¹ Кнез је на двору у Пожаревцу радо примао личне пријатеље из Србије и иностранства као и пословне партнере, ортаке у разним трговинским пословима.⁵²

Двор у Пожаревцу се у највећој мери снабдевао храном и пићем са економије. Пожаревачком економијом је управљала кнегиња Љубица а њен помоћник био је Јокса Милосављевић (чича Јокса). Као управник кнегиња Љубица је лично излазила у поље да се увери да ли су сви послови добро сређени и где је шта смештено, да би могла тачно, кнезу поднети извештај.⁵³ Добре приходе кнез је на економији остваривао од товљења свиња, које је преко пожаревачких ортака, браће Мите и Ђоке Савића, Коце Марковића и других, извозио и продавао у Аустрији.⁵⁴ Кнез је и сам често обилазио имања, давао упутства како да се ради у пољу, где да се сакупи сено, коју стоку где

да распореде, које слуге треба притегнути, отпустити, знао је напамет број одвојених свиња за тов и продају, па чак и имена коња и кобила као и имена свих својих слугу.⁵⁵ Ништа се није смело урадити без његовог знања или пренебрегнути његова заповест. Захваљујући таквом свом ставу, штедљивости и добром вођењу економије, она је бележила стални напредак и испуњавала основни циљ задовољења двора храном, пићем и лепом зарадом.

Пожаревац као центар судства и војске

У Пожаревцу је кнез Милош зачео стварање две важне државне институције, оснивањем првог Нахијског суда у Србији (1821) и стварањем првих војних формација *солдаџи*.

Да је *судство пожаревачко* начало своје предузело овије дана⁵⁶ кнеза су известили Јосиф Милосављевић и Тома Вучић-Перишић, 7. маја 1821. године. Тај први Нахијски суд под називом *Совјет Пожаревачки*, кнез је основао као први у Србији. Исте (1821) године, 27. јула, кнез Милош је издао *Настављенија* кнезовима устројеног суда пожаревачког, у коме је одредио надлежност овог суда и главног нахијског кнеза.⁵⁷ Пожаревачки суд од почетка установљења имао је прописану организацију, кућу, *шефтер* дела и свој печат.⁵⁸

У међувремену, 1823. године, основани су нахијски судови-магистрати у Шапцу, Ваљеву и Јагодини, а доцније, по свим нахијама. Исте, 1823. године, Суд крагујевачки, који је постојао од 1820. године, уздигнут је на степен апелационог суда са називом *Суд народни српски* и био је над свим судовима до установљења Великог суда (1825). Тај први пожаревачки суд имао је историјску улогу у настанку судске организације у Србији захваљујући кнезу Милошу.

У стварању и организацији редовне војске Пожаревац је од самог почетка имао значајну улогу као један од војних центара Србије. Повод за стварање редовне војске била је Ђакова буна. Кнез је гушењем Ђакове буне увидео да би стварањем регуларних војних јединица могао лакше да угуши сваку буну и народни устанак, а и у случају потребе да се успешније супротстави Турцима.

48 АС-КК-XXI-997.

49 *Новине србске* бр.52 од 29.12.1834, Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд 1986, 379-380.

50 *Новине србске*, бр.26 од 20.7. 1835, Р.Љушић, *Кнежевина...*, 153.

51 Радомир Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957, 53-107.

52 АС-КК-XXI-1239. У конаку у Пожаревцу дочекан је по кнежевој заповести, влашки бојар Филип Ленче крајем августа 1831. године.

53 М.Петровић, *Финансије*, I, 435-436, Р.Љушић, *Кнегиња*, 65.

54 АС-КК-XXI-699 (24.6.1828); АС-КК-XXI-1333,1364,1371, Б.Перуничкић, *Град Пожаревац*, 646-648.

55 *Двор и породица...*, 105, Р.Љушић, *Кнегиња*, 66.

56 АС-ККXXI-220 (7.5.1821), Б.Перуничкић, *Град Пожаревац*, 258, М.Петровић, *Финансије*, I, 551.

57 Н. и В. Петровић, грађа, I, 273.

58 М.Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, 314.

Војску је кнез почео стварати од фебруара 1825. године када је наредио да се из сваке нахије изабере, из сваког села по једног или двојицу *здравих и љедних младића који ће се учинити војном вежбању*.⁵⁹ На дан 1. маја исте године већ је било 1147 регрутованих младића који ће постати први војници кнез Милошаве Србије.

Лична стража, обезбеђење кнеза Милоша састојало се од свега 12 војника са једним подофициром и сви су били у селачком оделу, а звали су их *солдаџи бећари*.⁶⁰ О обуци војске у Пожаревцу с одушевљењем говори и Јоаким Вујић 1826. године *да отицао је Србије није ово чудо никада било, да сада и Србљи уче ексерцир. Овде за време пребивања мојега у Пожаревцу, доста би пушта јутром и вечером излазио сам љедати, како се ексерцирају*.⁶¹

Да је Милош водио рачуна о одбрани земље и јачању војних снага, говори податак да је врло рано на том плану почео са припремама сопственог војничког кадра. Од 1830. године у Пожаревцу је отворена *Гвардијска школа*, која је имала да ствара гардисте.⁶² Пожаревац је, по личној вољи самог кнеза, поред Крагујевца, имао најважнију улогу у јачању војних снага. Тако је 1833. године у Пожаревцу пренето девет топова са муницијом, а 1836. основане прве две батерије артиљерије, од којих је једну добио Пожаревац. У Пожаревцу је отворена и прва војна школа, Виша војна академија 1837. године,⁶³ која је ту остала годину дана. Милошева војска била је добро уређена и увежбана. Енглески конзул у Србији, пуковник Хоџес, присуствовао је (1837) смотри војске у Пожаревцу о којој је дословно рекао: *само на највећу похвалу служи*.⁶⁴ Најзад, за потребе војске, посредно и за цивиле, кнез је основао и војну болницу (шпитаљ).⁶⁵ Била је то прва војна болница у Србији 1836. године и која је као таква постојала до 1841. када је укинута.⁶⁶ У Пожаревцу је Кнез Милош 1834. за потребе увећане војске саградио, за то време, највећу касарну у Србији, која ће у другој половини XIX века (1865) послужити за оснивање Казнено-поправног

завода. Касарна је била подигнута у *самом подножју Сопошта, јужно од Пожареваца, близу до саме Чачалице постока, и до гроба славно на Пожаревцу погинуле Јове Вукомановића*.⁶⁷

Нема сумње да је кнез Милош дао главни печат развоју Пожареваца у првој половини XIX века. Захваљујући овом и оваквом ставу и подршци и учешћу кнеза Милоша у развоју града, Пожаревац је полако нарастао да је при крају његове прве владавине (1839) имао 3234 становника и био већи од Крагујевца тадашње престонице Србије.⁶⁸ Пожаревац за Милоша везује и Љубичево које је он саградио и поклонио држави. За време своје друге владавине, априла 1860. године, кнез Милош је своје имање *Морава* поклонио *правителству српском* да би имали где *да се правителствена ерџела добро устрои, како би замља од ње асну имала*. Ово имање које је кнез поклонио држави за ергелу, већ под управом кнеза Михаила, а у спомен на кнегињу Љубицу, од 1866. године добија име *Љубичево*.⁶⁹

За Милоша се може рећи да је, због свега што је за Пожаревац учинио ударио печат развоју Пожареваца, заслужио не само споменик који су му захвални грађани подигли, већ и вечито сећање и трајну успомену код свих Пожареваца. Отуда и жеља грађана Пожареваца, пре стотинак и више година, да трајно искажу захвалност своме књазу, али и да обележе једно време подижући споменик човеку који је симбол тога времена, са којим је почела нововековна историја овог града. Тадашња општинска управа Пожареваца са младим вајаром Ђорђем Јовановићем склопила је споразум о изради споменика кнезу Милошу.⁷⁰ Ђорђе Јовановић (1861-1953) и сам пореклом Пожаревацанин, урадио је величанствени споменик кнезу Милошу који је после двогодишњег рада свечано био откривен 24. јуна 1898. године, у присуству бившег краља Милана Обреновића и тадашњег краља Србије Александра Обреновића.⁷¹

Споменик кнезу Милошу, постављен на постаменту са уклесаном историјском поруком коју је кнез из-

59 М.Петровић, *Финансије*, I, 722

60 Исто, 724.

61 Ј.Вујић, *Пушешествије*, 29-30.

62 Р.Марковић, *Војска*, 84.

63 Исто, 85, М. Петровић, *Финансије*, 757, 824.

64 *Новине српске*, бр.36 од 11.9.1837, Р.Марковић, *Војска*, 267-303.

65 Душан С: Кастратовић, *Историја медицине Пожаревачкој окупаци* (1822-1914), Пожаревац 1991,139.

66 Исто, 140.века

67 А.Медовић, *Окружје*, 185-218.

68 Бојана Катић, *Друштвена структура градова у Србији средином XIX века*, Београд 2002, 85.

69 АС-Совет -299/1860 (16.4.1860).

70 АС-Совет 302 (1.8.1898). Саша Марковић, *Дуг вајару Ђорђу Јовановићу (1953-1973)*, Браничево/1973, 16-18.

71 *Новине српске* бр.139 од 28.6.1898, Мипдраг Јовановић, *Ђока Јовановић (1861-1953)*, Нови Сад 2005, 16, 112.

говорио 1815. године, испред велелепне зграде окружног начелства, у лепо уређеном парку, су амбијентална целина која као трајна успомена сведочи о величини и значају који је Милош трајно оставио Пожаревцу.

Резиме

Кнез Милош Обреновић, током своје прве владавине (1815-1839), поред Крагујевца, престонице Кнежевине Србије, Београда где је седео везир као представник Порте, турске централне власти, и где је кнез имао свој двор (конак у Топчидеру), велики део времена је провео у Пожаревцу у свом двору (конаку) и где је донео неколико важних одлука за изградњу српске државе прве половине XIX века. Пожаревац као град, градско насеље, дугује велику захвалност свом ослободиоцу и првом урбанисти кнезу Милошу Т. Обреновићу. Милош, потоњи кнез српски, у Пожаревцу је 1815. године показао велико лично јунаштво и остварио једну од највећих победа у Другом српском устанку, ослобађајући Србију вишевековног турског ропства. За Пожаревац су кнеза везивале успомене из великих борби за ослобођење, гроб Јована Вукомановића, шурака, брата кнегиње Љубице, који је у овим бојевима погинуо, богата и плодна околина града као и пожаревачка мукада као велики султанов земљишни посед који је доносио велике приходе, а који је, као и друге мукаде у Србији, кнез Милош узео у закуп, али и положај Пожаревца као важне стратешке тачке за одбрану земље.

Преображај Пожаревца одвијао се захваљујући залагању кнеза Милоша (подигао је цркву 1819, конак 1825, наредио свим сеоским трговцима да се преселе у Пожаревац и граде пожаревачку чаршију 1826, наредбом преселио село Бурјан у варош 1826, почео стварање војске баш у Пожаревцу 1825, основао болницу 1831, и тиме дао главни печат развоју Пожаревца). Присуство кнеза Милоша, његове породице и високих државних функционера врховне државне управе, утицало је на свестрани и бржи развитак пожаревачке вароши. Подигавши двор у Пожаревцу, кнез Милош је још више себе везао за овај град и овај крај, јер је ту стално боравила кнегиња са престолонаследником Миланом, кнежевићем Михаилом и ћерком Јелисаветом. У кнежевом двору у Пожаревцу боравило је више путописаца, дипломата и страних го-

стију (Јоаким Вујић, Вук Караџић, Димитрије Давидовић, Ото Дубислав Пирх, Иштван Сечењи, Боа л'Конт, Барон Рикман, Хоџес и други). Неки од ових гостију, боравећи у кнежевом двору у Пожаревцу, оставили су трајна сведочанства о животу, обичајима, навикама на двору, али и изгледу Пожаревца. У Пожаревцу је кнез Милош основао и први Нахијски суд (1821) као почетак стварања судства у Србији. Посебно важну улогу за одбрану целе Србије, Пожаревац је стекао формирањем војске *салдаџија* (1825), *књажевске џваргије* (1830), артиљеријског одељења (1836), као и прве Војне академије (1837).

У Пожаревцу је кнез имао и велику економију *Морава*, са које је убирао велике приходе и товио стоку. Товљене свиње, преко својих пожаревачких ортака, извозио је у Аустрију, те тако стекао велико богатство. Пожаревац за Милоша везује и Љубичево, које је он саградио и покло- нио држави (1860).

Због свих ових заслуга које је стекао код грађана Пожаревца, захвални Пожаревљани су му подигли споменик (1898). Саборна црква, Љубичево, споменик и многобројне успомене на присуство кнеза Милоша у Пожаревцу су трајна успомена која сведочи о величини и значају који је Милош оставио Пожаревцу.

PRINCE MILOŠ AND POŽAREVAC

Abstract: The paper focuses on the connections and importance of Prince Miloš Obrenović for Požarevac. Prince Miloš earned deep gratitude of the residents of Požarevac for liberating them from the Turks in the Battle of Požarevac in June 1815. Being its first urban planner, he turned it from a former Turkish kasaba (small town) into a beautiful Serbian town. Prince Miloš tied himself to Požarevac by building a church (1819) and an episcopal palace (1825) in it, by founding important national institutions such as the judiciary and the army, the first magistrates' court (Nahijski sud) in Serbia in 1821, the Guards (1830), the Military Academy (1837), and the large "Morava" farm, from which he accumulated considerable personal wealth. Prince Miloš's palace complex with the church that he had founded became the spiritual and political centre not only of Požarevac, but also, on several occasions, the center of government of the Principality of Serbia, where the national politics was reshaped. The Prince's palace in Požarevac

hosted many domestic and foreign guests – writers, travel writers, diplomats – who gave lasting testimony about the life at the palace, the Prince, his family, and the town of Požarevac (Joakim Vujić, Vuk Karadžić, Dimitrije Davidović, Otto Dubislav von Pirsch, Bois-le-Comte, Pyotr Ivanovich Rückmann, Gica Opran). Prince Miloš left a deep mark on the development of Požarevac in the first half of the 19th century. Prince Miloš's presence, activities, support and help to the development of the town contributed to the increase of the population of Požarevac, which was 3234 by the end of the first part of his reign (1839); this was larger than the population of Kragujevac, the official capital of Serbia at the time, and ranked Požarevac among six largest towns. Prince Miloš was tied to Požarevac due to the Ljubičevo horse farm as well, which he built and donated to the state in April 1860,

when he donated his “Morava” farm to Serbian government. For all of his merits (liberating the town from the Turks, building the church, the palace and the marketplace, donating Ljubičevo to the state), a monument to him was built by the citizens of Požarevac in 1898, which tied him inextricably to the town.

Key words: Prince Miloš Obrenović, Požarevac, the Church of St Archangels Michael and Gabriel, the Battle of Požarevac, episcopal palace, Princess Ljubica, Joakim Vujić, von Pirsch, Vuk Karadžić, Josif (Joksa) Milosavljević, magistrates' court (Nahijski sud), army, the Guard, Military Academy, farm, trade, marketplace, “Morava,” Ljubičevo, Stevan Jevtić-Brka, Milutin Petrović-Era, Dimitrije Davidović, Crown Prince Milan, Prince Mihailo, Archimandrite Milentije Pavlović, monument

ВЕЛИКИ БЕЧКЕРЕК И УЈЕДИЊЕНА ОМЛАДИНА СРПСКА – Поводом 150 година од доношења омладинског Устава –

Сажетак: У 2018. години навршава се тачно век и по откако је у Великом Бечкерек (данашњем Зрењанину) донет устав Уједињене омладине српске. Слабо истражен и у самој средини у којој се одиграо, овај догађај, односно његов јубилеј додатно су засењени обележавањем 100-годишњице присаједињења Војводине Србији и краја Првог светског рата који се обележавају 2018. Рад представља покушај да се, на основу расположивих – превасходно новинских – извора реконструише деловање Омладине у овом граду и на тај начин обележи и ова значајна годишњица.

Кључне речи: Уједињена омладина српска, устав, национални препород, Велики Бечкерек, *Застава*, *Gr.-Becskekerker Wochenblatt*.

Уједињена омладина српска у домаћој историографији

Као један од најзначајнијих културних покрета Срба у Јужној Угарској у другој половини XIX века, Уједињена омладина српска је за протеклих стотину година често представљала инспиративну тему за српску историографију. Отуда не чуди што је о њој написан низ радова у којима су разматрани различити аспекти њеног деловања – од уопштених кратких прегледа њеног постојања, преко њеног књижевно-просветитељске улоге до веза са напредним националним покретима балканских и других народа.

Први научни радови посвећени Омладини настали су непосредно по завршетку Првог светског рата, почетком двадесетих година прошлог века. Тада се, готово истовремено, у размаку од свега неколико година, јављају студије Хермана Вендела на немачкој, односно Јована Скерлића на српској страни¹. Следећи значајан прилог

проучавању Омладине дошао је неколико деценија касније, у виду волуминозног зборника под уредништвом **Живана Милисавца**, секретара Матице српске, којим је обележена стогодишњица од оснивања овог удружења². Овде су место нашли радови не само српских, већ и страних (чешких, словачких, руских, бугарских и др.) научних радника, који су анализирали утицаје и рад Омладине на Балканском полуострву. Међу домаћим ауторима-сарадницима у овом зборнику било је оних, попут Николе Петровића, Косте Милутиновића и др., који су се у то време, а и касније, већ увелико сусретали са феноменом Омладине и обрађивали га у својим прилозима³, утирући тако пут читавој плејади историчара млађе генерације која ће се касније бавити историјом Срба у Јужној Угарској. У новије време, о Омладини су опширније писали **Бранко Бешлин** у својој монографији о српском либерализму XIX века⁴ и **Дејан Микавица** у својим радовима из политичке историје јужноугарских Срба⁵, док је академик **Василије Крстић** приредио корпус архивских докумената о Омладини⁶.

2 Живан Милисавец (ур.), *Уједињена омладина српска*, Нови Сад 1968.

3 Никола Петровић, „О покушају устанка Уједињене омладине српске 1871–1872”, *Летопис Матице српске* књ. 398, св. 5, Нови Сад 1966, 471–488; Никола Петровић (прир.), *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875. Грађа из совјетских архива*, Нови Сад 1977 итд.

4 Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Нови Сад 2005.

5 Дејан Микавица, „Милетићевци на путу формирања странке 1860–1869”, *Истраживања XXII*, Нови Сад 2011, 319–321; Исти, *Војводина у Хабзбуршкој монархији 1690–1920*, Нови Сад 2005; Исти, *Политичка идеологија Свејозара Милетића*, Нови Сад 2006. Микавица је у оквиру новије синтезе о историји српског народа у Хабзбуршкој монархији учинио подробен осврт на деловање ове организације. О томе види: Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918. године*, II, Нови Сад 2016.

6 Василије Крстић, *Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској*, Нови Сад 2015. Такође в. Крстићев рад у већ поменутом

1 Hermann Wendel, *Aus dem südslawischen Risorgimento*, Gotha 1921; Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848–1871). Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*, Београд 1925.

Оснивање Омладине, циљеви и задаци

Уједињена омладина српска основана је августа 1866. у Новом Саду, на иницијативу бечке српске ђачке дружине *Зора* и након вишемесечних припрема и најава у листу *Застава* који је нешто раније те године у Пешти покренуо и уређивао народни трибун Светозар Милетић⁷.

Као свој велики задатак, Омладина је поставила очување и ширење српске националне свести. Због својих слободарских и прогресивних идеала које је пропагирала и за које се борила, као и због великих достигнућа на пољу просвете и културе, она је попримила и шири, јужно-словенски карактер, развивши се на простору Хрватске, Далмације, Босне, па и Бугарске. За кратко време колико је постојала, успела је да се наметне као предводник свих напредних снага српског народа, не само северно од Саве и Дунава, већ свуда где су Срби живели (географски посматрано, њено чланство покривало је простор од Задра до Арада и од Будимпеште до Цетиња). Одиграла је прворазредну улогу у очувању и ширењу српске националне свести, а њена најпознатија гесла била су: *Просветом до слободе, Срби сви и свуда* и *Све на основу истине, а помоћу науке*. Међу њеним припадницима налазили су се неки од најпознатијих и најумнијих Срба оног времена, који су на виспрен, одважан, учен и аргументован начин разматрали кључна питања из области националног политичког, образовног и културног живота⁸. Омладинци су организовали јавна предавања, писали и преводили научну литературу, издавали календаре, држали беседе, помагали позоришну уметност, бринули о чистоти и правилности

зборнику посвећеном Омладини: *Хрватске политичке странке и Уједињена омладина српска до 1868. године*, као и рад: „Мађарске власти о Уједињеној омладини и Матици српској”, у: *Летопис Матице српске*, књ. 497, св. 3, Нови Сад 2016, 343–351.

⁷ Први број *Заставе* изашао је 9. фебруара 1866, а овај лист ће са будном пажњом пратити све активности везане за рад Омладине. За подробен опис конститутивне скупштине види: „Скупштина српске омладине”, *Застава* 56, год. I, 20. август 1866; „Радња сједињене омладине српске”, *Застава* 57, год. I, 24. август 1866, 1–3; „Поглед на прву скупштину српске омладине”, *Застава* 69, год. I, 5. октобар 1866, 1–2; „Поглед на прву скупштину српске омладине II”, *Застава* 70, год. I, 8. октобар 1866, 2–3; „Поглед на прву скупштину српске омладине III”, *Застава* 71, год. I, 12. октобар 1866, 1–2; „Поглед на прву скупштину српске омладине IV”, *Застава* 73, год. I, 19. октобар 1866, 2–3; „Поглед на прву скупштину српске омладине IV–VII”, *Застава* 74, год. I, 22. октобар 1866, 2. Такође види: Б. Бешлин, *нав. дело*, 555–565.

⁸ Д. Микавица, „Милетићевци на путу формирања странке 1860–1869”, *Историјски архив Пожаревац* XXII, Нови Сад 2011, 320.

српског језика, јавном моралу и народној традицији⁹. Деловање и искуство Омладине касније ће послужити као корисна поука у предстојећем страначком удруживању и активности Срба у Јужној Угарској, будући да је Омладина својим јавним и прикривеним националним и демократским деловањем остављала утисак респектабилног политичког фактора¹⁰.

Бечкеречка омладина: оснивање и почетак рада

Крајем шездесетих година XIX века, Велики Бечкерек доспева у фокус српског националног покрета као средина у којој ће се одиграти догађаји са далекосежним последицама по његово деловање. Осим активности Омладине, која је овде одржала своју трећу годишњу скупштину и на њој усвојила свој устав, овде ће наредне, 1869. године бити обнародован Бечкеречки програм као први политички програм Срба у Хабзбуршкој монархији; он ће остати на снази све до 1884. и усвајања новог програма у Кикинди.

Деловање омладинског покрета у Великом Бечкерек, које до сада – иако запажено – није било детаљније обрађивано од стране локалне историографије, могуће је реконструисати и пратити на основу два међусобно комплементарна извора: први је већ поменути Милетићев лист *Застава*, који је редовно и опширно извештавао о свим догађајима и активностима који су се тицали Омладине, и то не само у свим деловима Монархије, већ и у иностранству – у Кнежевини Србији, Швајцарској, Француској, Русији и другде. У *Застави* је дакле акценат стајао на извештавању о српском националном покрету и његовим манифестацијама, *ма где се они налазили*. С друге стране, великобечкеречки недељник на немачком језику *Gr.-Beckereker Wochenblatt* извештавао је о свим важнијим догађајима *на локалу*, па је тако бележио и збивања везана за рад Омладине: најаве важнијих догађаја, описе и садржаје (репертоаре) омладинских беседа итд¹¹. Иако је важио за режимско гласило, односно званични орган власти (те је као такав могао бити пристрасан у извештавању

⁹ Исто, 319.

¹⁰ Исто, 321.

¹¹ За више детаља о *Gr.-Beckereker Wochenblatt*-у, који често представља полазну (а неретко и једину) полазну основу за истраживање појединих локалних тема, види: Ferenc Nemet, *Istoriya štampe u Velikom Beckereku 1849–1918*, Zrenjanin 2007, 22–25.

о Србима), мора се приметити да је Омладини, барем у почетку, писао објективно; тек касније, када се буде поставило да је Омладина била само етапа у прелазном периоду ка формирању Српске народне слободоумне странке, *Wochenblatt* ће променити тон и све присталице Светозара Милетића и чланове његове странке називати – Омладинцима, и то чак у периоду када је Омладина престала да постоји.

За разлику од периодике, архивске грађе о Омладини готово и да нема у локалним оквирима. У оквиру фонда *3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенаџом 1769–1918*. Историјског архива Зрењанин, постоји празнина која је „прогутала” управо крај шездесетих и седамдесете године XIX века. Грађа некадашње архиве Торонталске жупаније, чије је седиште Велики Бечкерек био у прошлости, чува се у Архиву Војводине у Новом Саду. На основу ње је настао један рад Тихомира Николајевића у међуратном периоду који говори о Омладини у поверљивим списима Жупаније, али се он превасходно односи на период Велике источне кризе¹². Ипак, на основу сачуваних новинских натписа и биографских података о члановима Омладине који су доступни из других извора, може се стећи солидна слика о деловању ове организације у Великом Бечкереку.

Прве активности великобечкеречке Омладине забележене су крајем августа 1866, у време док се још нису слегли утисци о оснивању ове организације. У издању *Заставе* од 27. августа објављена је најважна беседа, тј. приредбе за чију припрему *Омладина није жалила труда*, а чији су приходи били намењени народном позоришту¹³. Пример Великог Бечкереча убрзо су следили Велика Кикинда¹⁴ и Стари Бечеј¹⁵. Већ на самом почетку, овај догађај добио је карактер политичког скупа и договора (иако се омладина претходно декларисала као неполитичка, културна организација), будући да му је присуствовао посланик угарског Сабора и бивши командант српског народног покрета у Буни 1848. **Ђорђе Стратимировић**¹⁶.

12 Тихомир Николајевић, „Омладински покрет и Светозар Милетић у поверљивим списима бивше Торонталске жупаније”, Сремски Карловци 1930.

13 „Позив”, *Застава* 58, год. I, 27. август 1866, 4.

14 *Застава* 59, год. I, 31. август 1866, 4.

15 „Позив”, *Застава* 61, год. I, 7. септембар 1866, 4.

16 „Дописи. Велики Бечкерек”, *Застава* 61, год. I, 7. септембар 1866, 3; такође види: Никола Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, књ. I (1860–1869), Сремски Карловци 1968,

Беседа је искоришћена за саветовање о политичком држању и наступу српског народа у Јужној Угарској у предстојећем периоду, у ком су се очекивале промене државно-политичког уређења. На беседи је договорено подношење петиције цару Фрањи Јосифу, у којој би се учинила жалба на искључивање Срба и других народности Угарске из преговора о будућем изгледу државе; такође, било је предвиђено да се поднесе молба о хитном сазивању угарског Сабора који је прекинуо заседање због рата са Пруском и Италијом; да се понове захтеви, односно закључци Благовештенског сабора из 1861. године, те да се са Србима као *политичком чиненицом* закључи *државни уговор* (acta conventa)¹⁷. Овакав исход омладинске беседи у Великом Бечкереку нешто касније је изазвао критику уредништва *Заставе*, која ће временом прерасти у праву полемику на странама овог гласила, у коју ће се укључити и коју ће распиривати конкурентски српски листови, финансијски потпомогани од стране власти¹⁸.

Међутим, није само политички карактер прве беседи у Великом Бечкереку наишао на негативан одјек међу Србима у Јужној Угарској: сличну реакцију изазвао је и њен културно-уметнички садржај. Анонимни дописник *Заставе* из Великог Бечкереча замерио је организаторима низак ниво уметничке изведбе декламација (*слабога ефекта учинише*), али понајвише – одабир ненационалног репертоара¹⁹. Поред слабе вештине у извођењу, критиковао је што је од само једна песма на репертоару била српска (*иа и што разблудна*), указујући отворено и без увијања на тенденцију однарођивања овдашње српске

322–324. Стратимировић је крајем претходне године био изабран за посланика Сабора испред Великог Бечкереча. О томе види: „Miscellen”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* 49, 9. Dezember 1865, 8.

17 „Дописи. Велики Бечкерек”, *Застава* 61, год. I, 7. септембар 1866, 3.

18 „Да се уразумимо”, *Застава* 66, год. I, 24. септембар 1866, 1–3; „Дописи”, *Застава* 68, год. I, 1. октобар 1866, 1; „Изјава”, *Застава* 75, год. I, 26. октобар 1866, 2–3; „Изјава г. дру Светозару Милетићу, посланику ст. бечејског среза”, *Застава* 81, год. I, 16. новембар 1866, 2–3; „Изјаве Дру Светозару Милетићу, србском посланику на уг. Сабору и уреднику *Заставе*”, *Застава* 82, год. I, 19. новембар 1866, 3–4; „Глас крајњи бранитеља Србства”, *Застава* 83, год. I, 23. новембар 1866, 3; „Изјава Дру Светозару Милетићу, србском посланику на угарском сабору и уреднику *Заставе*”, *Застава* 84, год. I, 26. новембар 1866, 4–5. Расправа је имала за циљ да ослаби српски национални покрет и показала је његову подељеност; Стратимировићу је замерано ослањање на двор; расправа је замрла почетком децембра 1866, када је угарски Сабор наставио са заседањем.

19 „Допис. У Вел. Бечкерек”, *Застава* 62, год. I, 10. септембар 1866, 2–3.

младежи која је стајала под јаким мађарским и немачким утицајем²⁰.

Ипак, нимало обесхрабрена оваквим оценама, великобечкеречка Омладина је наставила своју делатност. Након што је *Застава* средином идућег месеца јавила о пожару који је задесио Лединце у Бачкој²¹, чланови и симпатизери Омладине из Бечкереча су се ангажовали на прикупљању прилога за лединачке *погорелце*²².

Озбиљније активирање Омладине и нове активности уследили су почетком 1867. године, у време постизања аустро-мађарске Нагодбе²³. Организована је још једна беседа, која је заказана за 11. фебруар по старом, а 23. по новом календару; сав приход од продатих карата био је намењен *шоронџалским, глад шрићним поморишцима*²⁴, који су се услед мрза претходне године нашли у оскудици²⁵. Изгледа да су раније изречене критике на рачун

репертоара беседа овога пута озбиљно узете у обзир, те је захваљујући новоизабраним декламацијама (*Ајдук Вељко, За крст часни и Србски јунак у Шумадији*), песмама (*Јека тусала, Поштинница србској јунака, У коло*) и клавирским нумерама (*Што се боре мисли моје, Бојак бију Херцеговци, Свайтовац, Устај, устај Србине*) програм попримио знатно „националнији” карактер него претходног пута. Ипак, ни овог пута није могло све да прође беспрекорно, па је замерено што се на играци која је пратила беседу плесао валцер, и то иза кола, *против кога је већина омладине била и одбацила га*. И поред тога, активност и труд Омладине наишла је на признање – патријарх Самуило Маширевић послао је на њену адресу пригодно поздравно писмо и прилог од 25 форинти²⁶.

У периоду који је уследио, великобечкеречка Омладина је направила паузу од пар месеци у свом раду, али то не значи да је рад на њеним задацима и подизању националне свести код овдашњих Срба застао, напротив; средином марта, у Велики Бечкерек је дошло Српско народно позориште из Новог Сада, које ће у току наредна два месеца редовно давати представе и наступати пред дупке пуним гледалиштем. Извођене су позоришне адаптације дела са историјским мотивима **Матије Бана** (*Добрила и Миленко, Смрт кнеза Доброслава*²⁷, *Мерима или Бошњаци*²⁸), **Ђуре Јакшића** (*Сеоба Србаља*)²⁹, **Јована Стерије Поповића** (*Сан Краљевића Марка*)³⁰, **Јована Суботића** (*Прехвала*)³¹, **Јована Јовановића Змаја** (*Шаран*)³², локалног књижевника **Јована Ристића Бечкеречанина** (*Боље је умети него имасти*)³³, па чак и комади страних писаца – Ф. Шилера (*Кабала и љубав*)³⁴, Ј. Сигетија (*Стари пешагинац и његов*

20 *Није ваљда нису у побибел: народни језик, обичаји и вера, као што су код већине први најбољашњи кућа овде у Бечкерек; није ваљда није омладина так ирмљена као овдашња, како свије тако и по овим кућама. Па сад помислише, шта би могла омладина, да је сва своје мести учиниши. Мести да омиљавају тој „дошопишћини” како се сами називају, свој мајтерни језик, они га презиру, исмејавају, неизобразеним називају, јер нису кадри своје висирене мисли, што их силни туцети у „курмахерају” биши мора, њиме изрицаши, нису кадри истим написати песму о „љубави” овој или оној (док у немачкој књиги нађе, те је украде); mesti да утврђују наше честише и пошћене народне обичаје, који нас учерићују у морали у подкређавају у нашим народним врлинама, они су им само прегмет маловажавања, и средство којим би шели показати, како су се они узвисили над простим обичајима неизобразених Србаља! Аутор текста је великобечкеречкој омладини замерно и модне манире: „Мести да се уледају на честишту омладину новосадску, па сад и кикиндску, која позва своје јоси, да им дођу у што простичем оделу и у што мањој тали – овде се указа раскош ваљда на врху славе своје. Моли би извиниши то, што тај порок не учини наша омладина, да је сама собом бар почела бој биши против моје, али нажалост, она се у толикој сјајности и светлости свој одела покаже, да га је шела тим доказати, да се и у најхрђавијим тодинама, при најмањем повици и сиротињи трдној може, а и треба мога шераши...”* „Дописи. У Вел. Бечкерек”, *Застава* 62, год. I, 10. септембар 1866, 2–3.

21 „Дописи. У Карловци”, *Застава* 72, год. I, 15. октобар 1866, 1.

22 Прикупљањем прилога руководио је *честиши Србин*, адвокат („одвјетник”) Пера Вуков. „Дописи. У В. Бечкерек”, *Застава* 77, год. I, 3. новембар 1866, 4; „Дописи. У Карловцима”, *Застава* 81, год. I, 16. новембар 1866, 3.

23 „Позив – Föhlhivás – Einladung”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 7, 16. Februar 1867, S. 5; „Дописи. Вел. Бечкерек”, *Застава* 16, год. II, 22. фебруар 1867, 3.

24 „Позив – Föhlhivás – Einladung”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 7, 16. Februar 1867, S. 5;

25 „Дописи. Вел. Бечкерек”, *Застава* 16, год. II, 22. фебруар 1867, 5.

26 „Дописи. Вел. Бечкерек”, *Застава* 16, год. II, 22. фебруар 1867, 5. Поред патријарха, међу приложницима за беседу забележени су **Јован Поповић Зубан** из Сремских Карловаца (10 форинти), **др Константин Пејчић** из Панчева (5 форинти), па чак и **Несрби** – **Вилхелм Фрајнд**, **Мајер Вајс**, **Емануел Баш** из Пеште, **Шаму Екштајн** и **Ј. Л. Кон**. Чист приход од приредбе износио је 260 форинти аустријске вредности. „Lokales”. *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 10, 9. März 1867, S. 8.

27 „Theater”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 13, 30. März 1867, S. 10.

28 „Theater”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 18, 4. Mai 1867, S. 11.

29 „Theater”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 19, 11. Mai 1867, S. 10.

30 „Theater”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 14, 6. April 1867, S. 11.

31 „Theater”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 20, 18. Mai 1867, S. 14.

32 „Theater”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 14, 6. April 1867, S. 11.

33 „Theater”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 16, 20. April 1867, S. 10.

34 „Theater”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 14, 6. April 1867, S. 11.

син хусар)³⁵, које су на српски превели чланови новосадског огранка Омладине **Илија Вучетић, Јован Ђорђевић** и др. Српско народно позориште је у Великом Бечкереку гостовало до друге половине маја, када је отпутовало за Темишвар³⁶.

Након његовог одласка, великобечкеречка Омладина се поново активирала и до краја године уприличила још две беседе – 3. августа, у корист српске црквене певачке дружине у месту³⁷, те 29. септембра, у корист великобечкеречке Српске читаонице и Српског народног позоришта³⁸. У оба наврата, акценат је стајао на неговању српске националне свести, што је било и више него очигледно на основу репертоара, којим су доминирала предавања и музичке нумере са израженим српским националним предзнаком³⁹.

Период између ове две приредбе био је обележен разлазом између Омладине и владајућих кругова у Кнежевини Србији, који је дошао до изражаја приликом одржавања друге годишње Омладинске скупштине у Београду, 10. августа 1867⁴⁰. Разлог томе била је блискост Омладинаца са политичком опозицијом кнезу Михаилу (либералима), чији су представници имали водећу улогу у припреми друге годишње скупштине. Њихов избор за руководиоце Скупштине и поздрави које су они упутили Светозару Милетићу⁴¹, власт је доживљавала као демонстрацију и злоупотребу гостопримства, па је реаговала

опструкцијом, забраном присуствовања за ђаке и државне службенике и отпуштањем истакнутих учесника из државне службе. У наредном периоду, Омладинци ће од режима кнеза Михаила бити гоњени као опасни превратници, на шта ће они узвраћати беспштедним нападима у пречанској штампи⁴². У трећу годину свог постојања Омладина је тако ушла оптерећена борбом са режимом у Кнежевини Србији.

И поред тога, њен великобечкеречки огранак је наставао са својим активностима. Уприличио је, крајем јануара, нову беседу, поново у корист српске црквене певачке дружине⁴³. У оквиру репертоара нашле су се хорске изведбе (*Где је славска домовина, Бој на Косову, Онамо, амо*), декламације (*Родољуб, Крст, Граничарка*), те песме уз пратњу клавира (*Што се боре мисли моје*) и гусала (*Соко бира где ће наћи мира*)⁴⁴. Беседа је имала леп одјек, али је наишла и на негативну критику која је објављена у наредном броју *Wochenblatt*-а: анонимни аутор ставио је пар примедби на уметничко извођење појединих нумера⁴⁵, изазвавши тако реакције Омладине која је стала у одбрану своје приредбе⁴⁶. Читава полемика је, међутим, окончана врло брзо, практично у самом зачетку⁴⁷.

Месец дана касније, у *Gr.-Becskereker Wochenblatt*-у је освануо позив *Велико-Бечкеречким члановима „Уједињене омладине српске”, и свима који се срцем млади осећају, и који у ашар рагу и предузећу „младој Српства” на пољу народних просвета иронијом желе*, да присуствују ванредној седници Омладине 11. (24.) фебруара 1868. у српској школи⁴⁸. Иако то није експлицитно поменуто, у питању је свакако била припрема нове приредбе – *села* – које је одржано две недеље касније у локалу Пере Поповића, уз учешће српске црквене певачке дружине⁴⁹. Средином априла одржан је још један скуп омладине, у женској школи након позива који су јавности упутили

35 „Theater”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 15, 13. April 1867, S. 10.

36 „Theater”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 20, 18. Mai 1867, S. 14; „Lokales”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 21, 25. Mai 1867, S. 11.

37 „Einladung”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 30, 27. Juli 1867, S. 6; „Lokales”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 32, 10. August 1867, S. 13.

38 „Lokales”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 39, 28. September 1867, S. 10; „Theater”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 40, 5. Oktober 1867, S. 12.

39 Примера ради, приликом беседе од 3. августа 1867, одржано је предавање под називом *Како можемо најпреговати*, а у клавирској или хорској пратњи изведене су нумере *Ој, на ноје вишезови!, Ја сам млада Српкиња, Полазак Црногораца у бој, Девојка на Дрепивоцу* и др. („Lokales”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 32, 10. August 1867, S. 13). На другој беседи, хор је певао *Хајд на ноје* од Даворина Јенка, Мита Момирски је декламовао *Мученицу* Туре Јакшића, а пратећа игранка је отворена колом („Theater”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 40, 5. Oktober 1867, S. 12).

40 Б. Бешлин, *нав. дело*, 573–575; такође види: „Друга скупштина целокупне омладине српске”, *Застава* 76, 10. август 1867, 1.

41 Милетићу је, као предводнику Омладине, али и критичару режима кнеза Михаила и његове уздржаности по питању рата против Турске, био забрањен долазак у Србију на годишњу скупштину (прим. Ф. К.).

42 Б. Бешлин, *нав. дело*, 574–575.

43 „Позив – Meghivás – Annonce”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 3, 18. Jänner 1868, S. 8.

44 „Theater”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 5, 1. Februar 1868, S. 7.

45 „Theater”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 5, 1. Februar 1868, S. 7.

46 „Eingesendet”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 6, 8. Februar 1868, S. 11–12.

47 „Eingesendet”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 7, 15. Februar 1868, S. 8–9.

48 *Gr.-Becskereker Wochenblatt* 7, 15. Februar 1868, 14.

49 „Lokales”. *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 10, 7. März 1868, S. 10.

њени предводници **Јоца Крстић** („председник омладине“), **Ђорђе Пејић**, **Мита Ароновић** и **Александар Петровић**⁵⁰.

У наредном периоду Омладина ће бити суочена са великим искушењима и изложена тешким нападима и оптужбама након убиства кнеза Михаила у Кошутњаку 10. јуна. Осим због јавно прокламованог и огорченог неслагања са званичном спољном политиком Кнежевине Србије, прваци омладинског покрета биће нападани и због својих веза са либералима у Кнежевини Србији, па и са организаторима убиства. Још ревносније од режима у Београду, Омладину су почеле да прогоне мађарске власти, које су настојале да је дискредитују и оцрне у новинама. Слободе су лишени њени истакнути чланови **Владимир Јовановић** и **Бугарин**, **Љубен Каравелов**, иако против њих није било доказа⁵¹. Покушаји да се Омладине доведе у везу са убиством Михаила Обреновића нису успели⁵².

Трећа годишња скупштина Омладине (1868). Усвајање омладинског Устава

У оваквој атмосфери притисака и оптужби, Уједињена омладина српска одржала је своју петодневну годишњу скупштину у Великом Бечкерек у од 21. до 25. августа 1868⁵³. Била је то *једна од најбујурнијих и најистурњенијих*

50 Gr.-Becskekerer Wochenblatt 16, 18. April 1868, 3.

51 Касније, сумирајући рад Треће годишње омладинске скупштине у Великом Бечкерек, *Застава* је овако прокоментарисала претходни период: (...) *сећам се сви, како су [Другој годишњој] скупштини стањане свакојаке прејреке, како су подмећани некоји несрећници, да је смешу у њеном раду, да је пред светом окаљају и у народу јој поверење побију. И скупштина је преко свега штоа мирно прешла, није се дала ничим узбуњити у њеном раду, да је пред светом окаљају и у народу јој поверење побију. И скупштина је преко свега штоа мирно прешла, није се дала ничим узбуњити у својем раду, и знала је у свима тим неприликама сачувати своје достојанство; па најпосле, кад је видела, да све горе бива, завршила је на брзо свој рад, и из преслонице српске развије се омладина са тешким болом и тугом у срцу. Очеш прође једна година дана и што беше време тешкој искушења по омладину (...) Томе безу једини узрок несрећне догађаји, који у последње време народ српски деснице, и који непријатељима српским добро дођоше, да кују оружје против омладине и на њу нападу свима јадним клеветашама и издављем, које само најподлија душа човечија може измислити...* („Са омладинске скупштине“, *Застава* 75, 19. септембар 1868, 2–3).

52 Никола Петровић, „Историјско место, улога и значај Уједињене омладине српске“, у: Живан Милисавец (ур.), *Уједињена омладина српска*, Нови Сад 1968, 22.

53 За детаљан опис овог догађаја види: „Са омладинске скупштине“, *Застава* 70, 1. септембар 1868, 1; *Застава* 71, 5. септембар 1868, 2; *Застава* 72, 8. септембар 1868, 1–2; *Застава* 73, 12. септембар

*које је Омладина држала*⁵⁴. И поред настојања повереника мађарске владе Фердинанда (Нандора) Аста у Новом Саду да омете сазивање скупштине под изговором да је потребна претходна сагласност владе, у Великом Бечкерек се 21. августа окупило око 300 чланова Омладине из Баната, Бачке, Срема, Далмације, Славоније и *кржаве Крајине*. Након припремних договора, добили су дозволу од торонталског поджупана да наредних дана одрже своје седнице у сали градског позоришта.

Идући дан започео је богослужењем – *призивањем св. Духа* – у Успенској цркви, ком је приликом бечкеречки прота **Данило Стајић** пожелео окупљенима добродошлицу и срећан и успешан рад (и он сам ће касније активно учествовати у седницама)⁵⁵. После подне је извршено пријављивање учесника Скупштине у српској школи, након чега је одржана прва седница у сали позоришта. Бележећи атмосферу која је владала том приликом, *Застава* је забележила:

У дворани позоришној је пуно младе Србадије; мушки чланови заузеше места у партеру, а женски по ложама, где је осим штоа био отворен прислух и онима, који се не уписаше а чланове. Галерија је пуна напучена радозналих слушалаца. Поледајте по партеру међу чланове, и

1868, 2; *Застава* 74, 15. септембар 1868, 2–3; *Застава* 75, 19. септембар 1868, 2–3; *Застава* 76, 22. септембар 1868, 2; „Дописи. В. Бечкерек“, *Застава* 78 29. септембар 1868, 3; за нешто скромнији и сажетији опис ове скупштине и њених резултате, в. писање Gr.-Becskekerer Wochenblatt-a: „Lokales“, Gr.-Becskekerer Wochenblatt 36, 5. September 1868, 11–12; „Lokales“, Gr.-Becskekerer Wochenblatt 37, 12. September 1868, S. 10.

54 Ј. Скерлић, *нав. дело*, 99.

55 **Данило Стајић** је био протојереј Српске православне цркве у великобечкеречкој Ваведенској, а потом и Успенској цркви. Рођен је 1811. године и остао упамћен као један од најревноснијих првобораца српског националног покрета у овом граду. Бавио се књижевним и преводилачким радом, а своје песме објављивао је у *Србском народном листу* и *Србским новинама* Теодора Павловића. Уређивао је и *Србско-народни велико-бечкеречки календар*, у ком је такође објављивао своје песме. У време Револуције 1848/49. учествовао је у српском народном покрету, када је остало забележено да је из цркве изнео матичне књиге вођене на мађарском и дао их српским устаницима да их спале. Касније је, 1861. године учествовао у раду Благовештенског сабора у Сремским Карловцима, где је представљао великобечкеречке Србе. Највише је остао упамћен по свом наступу на генералној скупштини Торонталске жупаније 1867, након склапања аустроугарске Нагодбе, када је поднео меморандум са српским националним захтевима жупанијској конгрегацији, која га је одбила. Умро је 1878. године у Великом Бечкерек у Драгољуб Чолић, „Познати Зрењанинци“, бр. 8 (Историјски архив Зрењанин, рукопис).

шу ћете видети по иде којој члана са седим власима, који је са поносом ступио у коло „Младе Србадије”, јер се држи онога: ко је у души и другу млад, томе сваком има места у овом браћском кругу. На месту иде је бина, стоје три стола, један за председника, а два за перовође. Мада најбољу сјајно сунце сија, дворана је ипак осветљена, јер не продира у њу толико светлости, колико је потребно да се у њој може већати; то осветљење доводи вам у памет као да сте у енглеском парламенту, где се саветовања ноћу држе; а озбиљност на свачијем лицу казује вам, с каквим је узвишеним намерама и племенитим тежњама сваки ступио у ову дворану, да се са браћом разговори и посавештује, шта би све требало учинити, па да нам народ буде срећан и напредан...⁵⁶

Седницу је отворио и окупљене поздравио **Јоца Крстић**, председник великобечкеречке омладине⁵⁷. Он ће бити изабран и за председника скупштине⁵⁸; потом су изабране перовође (Паја Михајловић из Београда, Ђорђе Звекић из Кикинде, Ђура Рашковић из Великог Бечкерека и Влајко Мајински из Врањева) и потпредседник - др **Ђорђе Пејић**, адвокат из Великог Бечкерека⁵⁹;

⁵⁶ „Са омладинске скупштине”, *Застава* 70, 1. септембар 1868, 1.

⁵⁷ **Јован Јоца Крстић** се родио 1845. године у Великом Бечкереку. Гимназију је завршио у Бечу, а права у Бечу и Прагу, где је дипломирао. Адвокатски испит је положио и докторирао у Пешти. Као члан Уједињене омладине српске и одушевљен родољуб учествовао је у раду Свесловенског конгреса у Москви 1867. Био је одушевљен присталица Светозара Милетића. Касније, након гашења Омладине и опадања Српске народне слободоумне странке, постао је члан градског већа, а именован је и за градског бележника. Од 1888. до 1896. обављао је дужност градоначелника Великог Бечкерека, који је за то време забележио леп привредни успон и урбанистички развој. Био је свестрано образован и велики полиглота – говорио је латински, грчки, француски, немачки, чешки, руски и мађарски језик. Био је први грађанин у Великом Бечкереку који је склопио грађански брак (1895), након доношења Закона о грађанском браку и увођења грађанских (подржављених) матичних књига. Након одласка са места градоначелника (1896), бавио се адвокатуром у Модону (данашњи Јаша Томић). Преминуо је 1918. године. Д. Чолић, *нав. дело*, бр. 22.

⁵⁸ У погледу председавања Скупштином, постоје неслагања у писању *Заставе* и Ј. Скерлића. У *Застави* се наводи да је за председника био изабран Јоца Крстић, док Скерлић бележи да је председавао Антоније Хацић. Уп.: „Са омладинске скупштине”, *Застава* 70, год. III, 1. септембар 1868, 1, са: Ј. Скерлић, *нав. дело*, бр. 99.

⁵⁹ **Ђорђе Пејић** се родио 1841. године у Панчеву. Гимназију је завршио у Винковцима, а права у Будимпешти као стипендиста Текелјанума. У Велики Бечкерек је дошао 1867. као адвокатски приправник, а врло брзо је отворио и сопствену адвокатску канцеларију. Изабран је за посланика на црквено-народном

прочитани су поздравни телеграми и утврђен пословник, да би се на предлог Глише Гершића скупштина одлучно оградилa од свих оптужби и напада који су је теретили за убиство кнеза Михаила, *првог члана и највећег поштомача уједињене омладине и на најодсуднији начин отагарила се од подмих клевета, напада и подметања*⁶⁰.

Даље је представљен *Предлог устава за уједињену омладину српску*, о ком ће се на наредним седницама расправљати, и затим је изабран Одбор за његово оцењивање. У састав овог одбора ушли су: **Александар Трифунац**, **Миша Димитријевић**, **Петар Чолић**, **Тоша Недељковић**, **Јоца Крстић**, **Васа Арновљевић**, **Илија Вучетић** и **Јован Јовановић Змај** (који је био поздрављен овацијама од стране присутних); за председника Одбора именован је др **Ђорђе Пејић**.

Предлог Устава је бројао укупно 22 члана и гласио је:

Чл. I. *Родољуби српске народности, уједињени, да радњом и одређеним прилозима просвети у друштвени напредак народа српског по смислу овог устава поштомачу и по народу шире, чине заједницу уједињене омладине српске.*

Чл. II. *Задашак је уједињеној омладини, да на основу истине а помоћу науке утврди и унапреди народност српску. И по томе је цел омладини српској: да буди умну и моралну свест у народу; да се узајамним обавештавањем усавршије у сваковрсном знању и у свима стругама просветног живота; да на основу томе у народу шири просвету; да поткрепе народне на пољу породичној и друштвеној живота упознаје, и да средства набавља или показује, којима би се те поткрепе могле подмирити.*

Чл. III. *Сваки Србин, без разлике вере, који је осамнаесту годину живота навршио, може чланом уједињене омладине српске постати.*

Чл. IV. *Српкиње могу такође чланови уједињене омладине бити, да у просветном колу браће своје просветне цели народне поштомачу, у колико их природни положај њихов на то позива.*

Сабору 1869. године. Стално је биран за одборника градске скупштине у Вел. Бечкереку, где је и преминуо 1900. Д. Чолић, *нав. дело*, бр. 46.

⁶⁰ Ј. Скерлић, *нав. дело*, 99. Сам кнез Михаило је својевремено помагао Омладину, настојећи да је придобије на своју страну и од ње направи свог савезника у припреми рата против Турске; у њену благајну приложио је сто дуката за издавање књига (Б. Бешлин, *нав. дело*, 573).

Чл. V. Члановима уједињене омладине српске поштају они, који у фонд омладински уједанити најмање 40 фор., или сваке године по 2 фор. а. вр. положије.

Чл. VI. Уједињена омладина српска ради, да цел своју поштин: скуптином; штампом; јавним удруживањем и предавањем; приређивањем друштвених забава у народном духу.

Чл. VII. Скупштина је уједињене омладине српске састањак чланова њених на јавни збор и договор, на узајамно обавештавање и саопштавање мисли о свему ономе, што иде у цел омладине српске. (Чл. II.) Скупштина је српске омладине чисто књижевна и просветна. Политично делање остаје ван домашаја заједничке и скупштинске радње.

Чл. VIII. Скупштина се састаје редовно сваке године у августу или септембру месецу у ономе месту, које одреди или сама скупштина или годишњи одбор омладински.

У случају ванредне потребе може годишњи одбор и ванредне скупштине сазивати.

Чл. IX. Скупштина се устанављује оверовањем присутних чланова, за које време председник годишњег одбора скупштини председава, а штајник истој одбора врши бележничке дужности. После што бира скупштина себи председника и заменика му, и толико бележника, колико за потребно нађе.

Чл. X. Нове чланове може само редовна скупштина примити или одбити.

Ако ко буде против што, да се пријављени за члана прими, решава о примању или одбијању две трећине присутних чланова, и то без претреса и без навода узрока и разлога.

Исто тако може само редовна скупштина која из чланства искључити и то на разлозима подкрепљен предлој од најмање десеторице чланова, али са три четвртине присутних гласова.

Чл. XI. Сваки члан има једнако право, да на скупштини беседи и да доноси предлоге о целима омладинске заједнице; да саопштава своје књижевне и научне производе; да гласа при изборима и предлозима, који су за решавање.

Чл. XII. Књижевне и научне расправе, биле то усмене или писмене, скупштина не пресуђује, него изазива само саопштавање разној мњења и искуства, и оставаља сваком, да их промисли и упућује ради самосталној убеђења о истини као цели науке.

Чл. XIII. Између појединих беседника и скупштине нема никакве заједничке одговорности.

Чл. XIV. У својој радњи може се скупштина на толико одсека разделити, колико је у њој разних струка науке и просвете заступљено. Ови одсеци подносе скупштини извештај о своме раду.

Сваки члан има право, да ступи у онај одсек, у ком мисли да ће моћи што допринети заједничком раду.

Сваки члан скупштине дужан је израђивати послове, којих се прими, и одговоран је за њих скупштини.

Поштаји пословни ред за скупштину и одсеке њене одређиће скупштина по потреби.

Чл. XV. Скупштина бира по увиђењу своје у почетку, шечају или при крају своје радње годишњи одбор из средине свију чланова омладинске заједнице.

У одбору треба да буде најмање пет особа.

За већање и одлуке одборске изискује се да је присутна већина чланова, који су у једном месту.

Годишњи одбор сазива, уз пријаву годишњој власти, редовне и ванредне скупштине, и чини нужне припреме за то; он назначује место и рок за скупштину, ако то претлашња скупштина није у напред одредила; он чува благајницу, књије, рукописе и свуклику имаовину омладинске заједнице; он прима приходе, измирује трошкове и води рачуне омладинске заједнице; он извршује одлуке скупштинске и послове, који су му овим уставом одређени, и извешћује о свему годишњу скупштину, која прва долази.

Одбор бира из своје средине председника, заменика му и штајника.

Одбор може под својом одговорношћу за извесну врсту послова, или за поједине случајеве овластити председника и штајника.

Годишњи одбор рукује тошвином и приходима омладинске заједнице, и издаје на прилог уз сигурност оно, што није потребно за преке омладинске цели, али тако, да се на омладинске цели потребна своја може за времена кренути.

Годишњи одбор одговоран је скупштини за све, што му је овим уставом поверено на чување и извршење, и на што се одлукама скупштинским упућу; нарочито је одговоран за рачуне, које скупштини на преглед подноси.

Чл. XVI. Уједињена омладина исповеда своја начела свему свету на видiku, и за то јој је поред живе, слободне и јавне речи у скупштинама друго пољавишо средство радње њезине штампа.

Штампом износи она на јавној беседи, расправе и записнике скупштинске у целини, у засебним деловима или у изводу.

У име уједињене омладине може се само оно јавној предати, што скупштина за јавној одреди, или на што она одбор у оштите или посебне овлашти.

Чл. XVII. Уједињена омладина српска сматра као позив и најсветију дужност свакој свој члана, да корисна пишања за просвету и напредак народа, за друштвени живот његов путем штампе покреће и осветљаје, да би се тако народна свест најлодила истинама, које су једини живи избор народној напредку; но осим тога посебној рада сматра она као свој задатак да плодове своја умнога рада издаје на свет у своје годишњем ортану и у посебним књигама.

Тога ради омладина ће српска издавати сваке године „Заједницу“ као орган своја умног и скупштинског рада, и „Календар“, као књигу за народ потребну. Осим тога и друге књиге или расправе, које јој се на скупштини ради оцене и штампања поднесу, које она уз одлуку или напреду или и без тога на штампу добије и прими, и које по стању фонда своја може издавати.

Издавање и приређивање ових органа и књига посао је годишње одбора. Где се по штампарском закону изискује, да за поштом или безимено расправе уредник одговара, то се такви састави могу штампати само са знањем и приволом онога, који одбор за посебној уредника одреди.

Чл. XVIII. Сваки члан уједињене омладине српске добија као уздарје за свој прилог сваке године „Заједницу“ и „Календар“ бесплатно, и то они, који су 40 фор. у једанцу положили увек, а други донде, док прилоге своје плаћају.

Чл. XIX. Уједињена омладина српска усвојивши као шире пољавио средство своје јавне радње на просветном пољу: удруживање и предавања, може се у својој укупности послужити овим средствима изван времена своје скупштине само посредно, подстицајући поједине задруге и поједине чланове своје на јавна удруживања и јавна предавања.

Чл. XX. Ако би кадгод таке прилике настале, да би заједница омладине српске морала престати, последња ће скупштина одлучити, на какве ће се просветне цели уштребити њена имаовина.

Чл. XXI. Од дана, кад скупштина усвоји овај устав, имају се, без обзира на дан вишеј одобрења, годишњи прилози чланова рачунају по овом уставу⁶¹.

У току прве седнице оформљено је још једно тело – Одбор за прегледање завршног рачуна, а усвојена је и одлука о проглашењу новосадске *Заставе* и београдске *Србије* за званична гласила *Омладине*.

На другој скупштинској седници, одржаној наредног дана, прочитани су у међувремену пристигли поздравни телеграми – из Београда, Јагодине, Милановца, Неготина, Крагујевца, Смедерева, Пожаревца и др. места⁶²; Усвојен је завршни рачун за 1867. годину; међутим, један од најзначајнијих момената другог дана Скупштине односио се на пријем жена у чланство Омладине и иступ **Миле Видак** из Велике Кикинде, која је апеловала на присутне да не аплаудирају женама, управо због родне равноправности која је прокламована том приликом. *Ово је био први глас, што се на омладинској скупштини чуо из женских уста*⁶³. Отворена је расправа о предлогу Устава, која је заузела већи део дневног реда. У расправи су се истакли **Милан Кујунџић Абердар**, **Лаза Костић** и **Илија Вучетић**, а активни су били и **Александар Сандић** (иначе родом из Бечерека) и **Милан Димитријевић**, којима је *Застава* у више наврата замерила да ометају рад скупштине својим примедбама, одузимајући јој драгоцену време.

Трећег дана (субота, 24. август), расправа о Уставу је настављена и он је коначно усвојен, након чега је формиран Одбор који је био задужен за његово подношење мађарској влади на знање. У састав овог тела ушли су

61 *Предлог устава* објављен је у омладинском гласилу *Застава* (бр. 70, год. III, 1. септембар 1868, 2), био је штампан засебно у великобечкеречкој штампарији Франца Паула Плајца, а публикован је у неколико наврата. Рукопис Устава за Уједињену омладину српску чува се у Рукописном одељењу Матице српске и у препису из пера др Ђорђа Пејића, који се незнатно разликује од оригинала (Чедомир Попов – Дејан Микавица (прир.), *Светозар Милевић. Сабрани списи*, II/2, Београд 1999, 532, нап. 1. Електронско издање *Предлога Устава* доступно је у *Дигиталној библиотеци* на веб-сајту Библиотеке Матице српске: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/3241>, приступљено 9. априла 2018, 11:34.

62 *С великим одушевљењем и бурним усклицима се одавала скупштина поздравима архимандрита Н. Дучића, протје Јов. Јовановића, Стојана Бошковића, Туцаковића и др.* („Са омладинске скупштине“, *Застава* 71, год. III, 5. септембар 1868, 2).

63 Том приликом је објављено и да су се све бечкеречке Српкиње уписале у чланство Омладине, као и да је много њих дошло са стране да присуствује Скупштини. „Са омладинске скупштине“, *Застава* 71, год. III, 5. септембар 1868, 2.

Александар Трифунац⁶⁴, Ђорђе Димитријевић⁶⁵, др Ђорђе Пејић и Јоца Крстић и др., листом угледни домаћини, тј. Бечкеречани. Даље је било речи о делатности Омладине у претходном периоду и потреби њеног ширења и на оне области где *народна свест још није пробуджена* (Босна и Херцеговина, Славонија, Крајина итд.). Изабран је годишњи одбор Омладине, као централни орган који је требало да до наредне Скупштине управља удружењем. Изузев Петра Чолића, свештеника из Турије, сви чланови годишњег одбора били су листом из Београда (Стојан Бошковић, Милан Кујунџић, Јован Бошковић, Љубомир Каљевић, Јеврем Грујић) и из Новог Сада (Антоније Хацић, Глиша Гершић, др Стеван Павловић, Ђорђе Ракић). Напослетку, било је и речи о степену организованости Омладине у српским срединама широм Монархије, ком приликом је констатовано да у појединим местима са значајним бројем Срба, попут Сомбора, *нема ни трага ни гласа о каквој омладинској задрузи* (мада су бројна друга културна друштва и ђачке друштине наставиле са својим радом). Након Скупштине је одржана Беседа, на којој су учествовале панчевачка и бечкеречка певачка дружина, и на коју су стигли поздравни телеграми, међу њима и један од Светозара Милетића. Приредба је касније критикована, као и неколико пута раније, будући да *није одговарала духу омладинском, и то због тога, што се*

64 Александар Трифунац се родио 1837. године у Великом Бечкереку, у угледној породици Трифунчевих која је деценијама уназад имала запажену улогу у јавном животу Великокикиндског дис-трикта и Торонталске жупаније. Похађао је Карловачку гимназију и дружио се са Бранком Радичевићем, Светозаром Милетићем Јованом Јовановићем Змајем, Лазаром Дунђерским и Михаилом Полит-Десанчићем. По завршеном животу укључио се у политички живот и имао запажену улогу у српском националном покрету. Био је велики добротвор и мецена српских културних друштава. Као Милетићев присталица кандидовао се 1872. испред Српске народне слободоумне странке и Великог Бечкереча за посланика Угарског сабора и био изабран. Извршио је самоубиство 1892. године. По сопственој жељи, неубичајеној за оно време код Срба – био је кремиран. Д. Чолић, *нав. дело*, бр. 15.

65 Ђорђе Димитријевић се родио у Великом Бечкереку 1831. године. Ту је завршио основну школу и шест разреда гимназије, а матурирао је у Пожуну (Братислави). Права је завршио у Бечу. За време Баховог режима (1849–1861) је ступио у државну службу, и радио као чиновник у Великом Бечкереку, Модошу (Јаша Томићу) и Новом Саду. Након укидања Војводства Србије и Тамишког Баната, напустио је службу, да би се пар година касније опет у њу вратио. Обављао је дужности председника Сирочадског стола и градског сенатора Великог Бечкереча. Бавио се и адвокатуром, а био је и учесник српског црквено-народног сабора. Важио је за веома блиског Милетићевог пријатеља. Преминуо је 1900. године у Меленцима (Д. Чолић, *нав. дело*, бр. 30).

овде раскош показао у највећој мери; чак су који учесници причали на немачком, што је оцењено као *велико зло*⁶⁶.

У недељу 25. августа скупштина је одржала последње заседање, и том приликом расправљала о разним предлозима; Српкиње из Панчева су предлагале оснивање забавишта у том граду; Милош Атанацковић из Београда је затражио да Омладина додељује стипендије, а чули су се и предлози о подизању споменика светом Сави (ђачка дружина *Збор* из Берлина), изради омладинског печата (Бождар Поповић), формирању *економно-статистичко-ној одбора* при Омладини (Јован Павловић), издавачкој делатности (Каменко Јовановић) итд. Жустру дебату изазвала је иницијатива пароха из Кларије, Богдана Кузмановића, да се Омладина изјасни и јасно одреди према цркви. По завршетку скупштине у раним вечерњим часовима, приређен је банкет за госте у српској кафани. Идућег дана, уз црквено богослужење у Успенској цркви, учесници Скупштине су се разишли својим кућама.

Доношењем Устава, Омладина је настојала да учврсти своју организацију и унапреди начин свог деловања, али у томе није успела⁶⁷. Остао је присутан нејасан принцип у управљању, јасно изражен у омладинским скупштинама чије су одлуке биле једино морално обавезујуће, кон-

66 С друге стране, *Wochenblatt* је хвалио успеду приредбу Омладине, за коју се тражила карта више, истичући да је финансијски успех у корист омладинског фонда био бољи него икада: *Беседа која је у међувремену одржана 5. септембра у корист фонда Омладине, радовала се веома бројној публици, толико да се дан раније није могла наћи места нишпи седница, па се више још још морало задовољити партером, иако је за седење коришћено више од 30 резервних столица. – Програм и изведба појединих ђачака били су какви се само пожелети може, пошто су све хорске песме написале на одушевљен пријем; наша сестра Љиља Белан изнова је добила признање за више пуна исказани клавирски шеланат вештом изведбом концертној комади Травијата; наш брат И[лија]. Отаповић, познатији под псеудонимом „Абу-Казем“ зајрејао је публику својим хумористичким предавањем „О одбрани женске собе“; наш брат Глиша Гершић сасекао је наклоност и поштовање свих присућних својим искреним мајсторским предавањем „О изведима и будућности Срба“; наша сестра С. Велисављевић пожељна је највећи апауз концертним комадом Прометјеј, изведши га златачки, прецизно, осећајно, ритмично и са савршеношћу којој се мало ко надао; наша браћа А. Јанковић и Јован Крстић пријатно су забављали публику – први са изведбом српских народних песама на клавиру, други са певањем двеју руских песама, те коначно – са овом беседом повезана забава са илесом, која је трајала скоро до 5 сати ујутру. „Lokales“, Gr.-Becsereker Wochenblatt 37, 12. September 1868, S. 10.*

67 Д. Микавица и др., *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918, Од Блатовићенског сабора до слома Аустроугарске* (књ. 2), Нови Сад 2016, 114, нап. 202.

стантно несагласје у питању реда, дисциплине и организације који су често представљали нерешив проблем⁶⁸. Примера ради, овлашћења и задатке годишњи Одбор добијао је од једне, а рачун је полагао после годину дана другој скупштини; начела која је Омладина истакла – родољубље, слобода, напредак – била су сувише општа и неодређена, и као таква могла су да окупе људе различитих генерација и различитих убеђења⁶⁹. Захваљујући томе, покрет је добијао на масовности, а губио на јединству⁷⁰. Ипак, прожет либералним схватањима, Устав је одражавао напредне и слободарске тенденције свога времена. У њему су прокламовани равноправност жена, тежња ка народном просвећивању и претресању кључних питања из области националног политичког образовног и културног живота.

Јоца Крстић (1845–1918), председник великобечкеречке Омладине, касније прадоначелник Вел. Бечкереча.

др Ђорђе Пејић (1831–1900), великобечкеречки адвокат и истакнути члан Уједињене омладине српске

68 Исто, 56–57.

69 Б. Бешин, *нав. дело*, 562.

70 Исто.

П о з и в
на

Беседу са играњком,
коју даје Вел.-Бечкеречки омладинска српска у корист торонталским глад трпећим поморницима дава 11. (23.) Фебруара 1867 год. у позоришној дворани.
На коју учество у име цело омладине позива п. и. Вел.-Бечкеречко и околине становништво

управљајући одбор.

Улазнице могу се добити од повеселеника т. ј. 6. (18.) Фебруара т. г. у трговани г. г. Браће Кекез и у суботу у вече на каси.

Цена: Доња дожа 10 фр. Горња дожа 6 фр. Мала доња дожа 3 фр., мала горња 2 фр. Седиште 1 фр. 50 кр. Стојаште 1 фр. Галерија 20 кр. аустр. фр.

Почетак у 7 сати.

Fölhívás
a nagy-beckerekéi szerb ifjúság által, Torontálmegye Maros vidéken uralkó inség enyhítésére, a színházi teremben, 1867-ik évi Február 23-án adandó
tánczvizsgálommal összekapcsolt
Beszédára
melyet a t. cz. nagy-beckerekéi és környéki közönség pártfogásába ajánlja
a rendezőség.

Bementi jegyek t. évi Február 18-tól, azaz hétfőtől kezdve Kékész testvér úrak fűszerkereskedésükben, szombaton este pedig a pénztárnál válthatók.

Helyárak: Földszinti páholy 10 ft. Első emeleti páholy 6 ft. Alsó kis páholy 3 ft., felső kis páholy 2 ft. Zártszék 1 ft. 50 kr. Földszínjegy 1 ft. Karzat 20 kr.

Kezdeté 7 órakor.

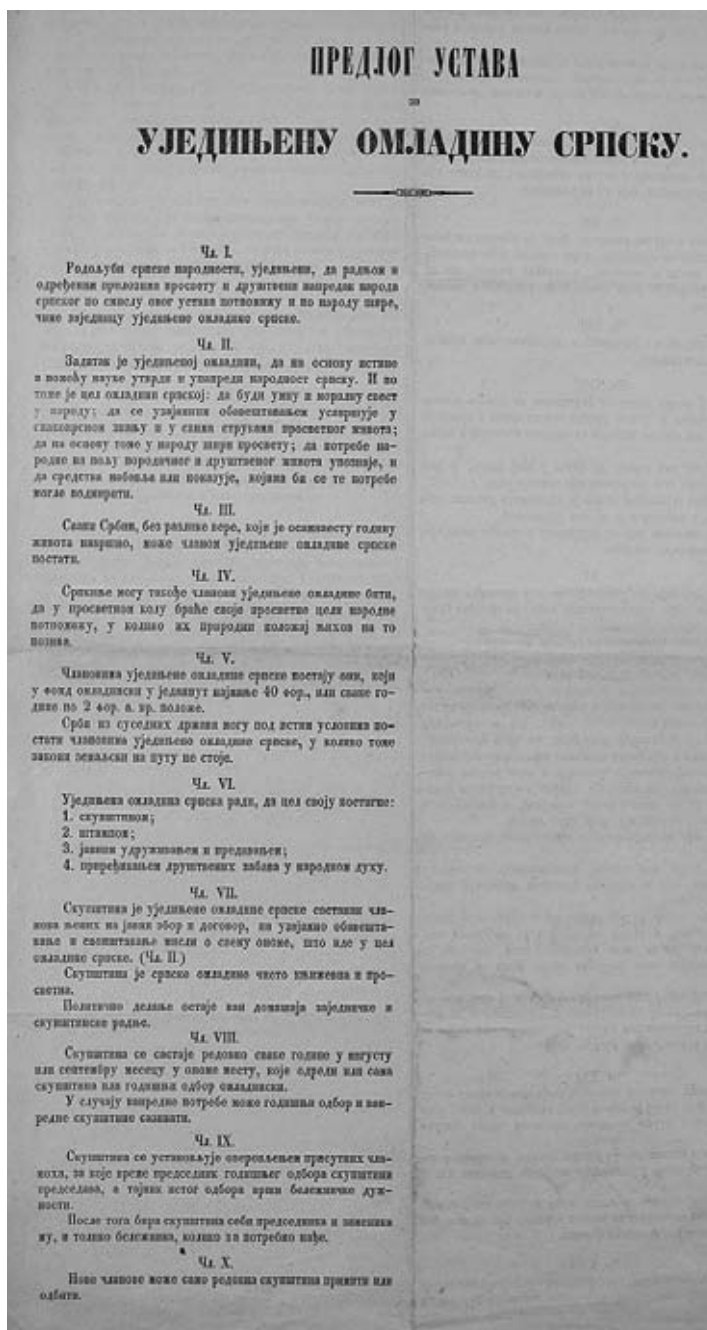
Einladung
zu der am 23. Februar 1867 im Theater-Saale durch die Gr. Beckereker serbische Jugend für die Nothleidenden der Maroscher Gegend im Torontaler Comitae abzuhaltenen, mit einer Tanz-Unterhaltung verbundenen
Beseda,
zu welcher das Gr. Beckereker P. T. Publikum und das der Umgegend böslichst einladet
das Comité.

Eintritts-Karten können von Montag den 18. Februar 1867 anfangen, in der Speertrimaaren-Handlung der Herren Brüder Kékész, und Samlos Abends aber an der Kasse reich werden.

Preise: Parterre-Loge 10 fl. Obere Loge 6 fl. Profenium-Loge untere 3 fl., obere 2 fl. Speertr. 1 fl. 50 fr. Parterre 1 fl. Gallerie 20 fr.

Anfang 7 Uhr.

Тројезични позив на Беседу са играњком коју организује великобечкеречка Омладина (Gr.-Beckereker Wochenblatt Nr. 7, 16. Februar 1868, S. 5).

Насловна страна *Предлога Устава за Уједињену омладину српску*, штампаног у великобечкеречкој штампарији Франца Паула Плајца.
(Библиотека Матице српске)

Бечкеречка омладина и политичко организовање: формирање Српске народне слободоумне странке и усвајање *Бечкеречкој програма* (1869)

Недуго након усвајања Устава, још истог месеца је одржана још једна седница Омладине у просторијама српске читаонице, на којој су свакако сумирани утисци са годишњег окупљања; сазвали су је Јован Крстић, председник и Мита Момирски, тајник (секретар)⁷¹. До краја године, одржана су још три омладинска скупа: 8. новембра⁷², те 5.⁷³ и 28. децембра (10. јануара 1869); и док су мотиви и сврха сазивања прва два остали непознати, овај последњи представљао је увод у предстојеће конституисање Српске народне слободоумне странке, које ће се одиграти у Великом Бечкереку нешто касније, крајем тог месеца⁷⁴. На том скупу састали су се великобечкеречки Омладинци: Ђорђе Димитријевић, Стева Ђорђевић, Драга Петровић, Александар Пеци Поповић, Стева Николић,

⁷¹ Овим се позивају сви бечкеречки чланови уједињене омладине српске у седницу, која ће се у недељу 8. (20.) Септембра у 8 саати увече у читаоници држати. У Вел.-Бечкерек, 5. (17.) Септембра 1868. „Позив“, Gr.-Beckereker Wochenblatt Nr. 38, 19. September 1868, S. 9.

⁷² Овим се позивају сви досад уписани чланови „Вел.-Бечкеречке омладине“ на седницу, која ће се у Недељу 27. Октобра (8. нов.) о. т. у 7 саати у вече у женској школи држати, с тим, да улазнице код тајника К. Манојловића у штировини браће Михајловић набаве, по чем ће по закључку одборског дојичини чланови само поред својих улазница пристићи у седници имаћи. Улазнице се могу од Понедељника почећи, до Недеље сваки дан – изузимајући Петак пре подне, – од 10 – 12 пре, а од 3 – 5 саати после подне вадићи. Уједно се имају и они код тајника пријавићи који чланови тек постојати желе. Из одборске седнице држане у Вел.-Бечкерек, 13. (25.) Октобра 1868. Каменко Манојловић, тајник. Јован Крстић, председник. „Позив“, Gr.-Beckereker Wochenblatt Nr. 44, 31. Oktober 1868, S. 4; Nr. 45, 7. November 1868, 5.

⁷³ Овим се позивају сви чланови „Вел.-Бечкеречке омладине“ у седницу, која ће се у Недељу 23. Новембра (6. Децембра) ш. т. у 5 саати у вече, у женској школи, ради приређења села држати. Из одборске седнице, држане у Вел. Бечкерек у 16. Новембра 1868. Каменко Манојловић, тајник. „Позив“, Gr.-Beckereker Wochenblatt Nr. 49, 5. Dezember 1868, S. 4.

⁷⁴ Уочи конституисања Српске народне слободоумне странке у Великом Бечкерек, овдашњи Омладинци имали су забележену још једну значајну активност почетком 1869. године: они су наине приредили свечани дочек за истакнуте чланове Омладине Владимира Јовановића и Бугарина Љубена Каравелова, који су пуштени на слободу од стране мађарске владе, услед недостатка доказа. Заједно је о томе известила: На дан кад је крњи банкет био, скупила се сасвим изненада омладина с трајансином до близу 200 особа у поштионици, где се дуго веселимо. Особито надахне небројене наздравље народу српском, слоти, ослобођењу, Милешини, Владимиру

др Ђорђе Пејић, Јован Крстић, Сава Јовановић, Ђорђе Хаџић, Мита Ароновић, Пера Ристић, Пера Вуков, Ђира Секулић и Александар Петровић⁷⁵. Расправљало се о томе какав ће став српски народ у Јужној Угарској заузети након што је угарски Сабор претходно усвојио Закон о народностима⁷⁶, и напослетку је заузет став да се активно ради на измени неповољног законодавства⁷⁷. С тим у вези, формиран је *привремени српско-народни слободоумни централни одбор*, за чијег је председника изабран Ђока Димитријевић, за потпредседника др Ђорђе Пејић, а за секретаре Стева Николић и Аца Петровић. Даље је одлучено да се *сви српски и романски родољуби* позову на братски договор⁷⁸. Овим су били учињени први конкретни кораци ка формирању српске странке у Угарском сабору, чији је програм написао и у *Застава* објавио Светозар Милетић под насловом *Основа програма за српску либе-*

и Каравелову, као и уједињеној омладини српској – намењене, које све с одушевљењем беху примљене („Вел. Бечкерек“, *Застава* 16, год. IV, 5. фебруар 1869, 3). Такође види: Б. Бешлин, *нав. дело*, 588.

75 „Дописи. У В. Бечкерек, 28. Дек. 1868“, *Застава* 2, год. IV, 3. јануар 1869, 3.

76 О Закону о народностима, који је усвојен новембра 1868, полазио је од чињенице да *сви грађани Мађарске у политичком погледу сачињавају једну нацију, јединствену и недељиву мађарску нацију, чији је равноправни члан сваки грађанин земље без обзира којој националности припадао*. Њиме је политичка и грађанска равноправност била призната појединцу, а не народностима као колективу, што је разочарало и огорчило мањинске посланике, па и Србе. Сам по себи, закон није био лош, али га мађарска влада, у намери да асимилује народности, свесно и плански није спроводила доследно. О томе види: Б. Бешлин, *нав. дело*, 581 – 583; Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2001, 498–500; Никола Петровић, *Светозар Милетић (1826 – 1901)*, Београд 1958, 118–119.

77 Дописи. У В. Бечкерек, 28. Дек. 1868“, *Застава* 2, год. IV, 3. јануар 1869, 3.

78 *Застава* је у истом броју у ком је известила о бечкеречком омладинском скупу пренела и позив на конференцију у том граду: *У овом броју листа саопштавамо позив из Бечкереча на конференцију Срба у Бечкерек ради устројења централног одбора за посланичке изборе (...) У Бечкереку треба да се састане познатији Србаља, што је више могуће (...) ниједно веће место не треба да остане незаступљено, ма и само чрез једног изасланика, наиме Нови Сад, Сомбор, Кикинда, Вршац, Бечеј један други, С. Томаш, Темишвар, Чаково (...) састанимо се са свију страна; утврдимо програм; уочимо људе, који ће нас ваљано и одважно заступити. То чине Мађари, то је и нама слободно. Тим путем можемо, ако не домете циљ, а оно целим ближе доћи; бар ће нам политична свест јачати, а време ће и боље околности своје учинити...* („Нови Сад“, *Застава* 2, год. IV, 3. јануар 1869, 3).

*рално-опозициону странку*⁷⁹. Овај нацрт је најпре разматран на састанку страначких првака у Новом Саду 24. јануара, ком приликом је одлучено да он добиле пун легитимитет након што га формално усвоји једна страначка скупштина⁸⁰. Међутим, пошто је у Новом Саду у то време владала ванредна управа (која не би дозволила такво окупљање – прим. Ф. К.), [конститутивна] конференција Народне странке одржана је у Великом Бечкереку 28. (16.) јануара 1869. године⁸¹.

Овај скуп, на ком се окупило око три стотине српских политичара из разних делова Угарске, отворио је Ђорђе Димитријевић, повереник странке у настајању за Банат⁸². На њему је усвојена програмска декларација у којој су у 10 тачака биле дате главне смернице страначке политике, а изабран је и Средишњи одбор, у који су поред Светозара Милетића ушли још и Јован Суботић, Михаило Полит-Десанчић, Антоније Хаџић, Стеван Павловић, Лаза Костић, Миша Димитријевић, Ника Максимовић и два брата Ђуре Јакшића – Јоца и Макса⁸³. Овај Одбор требало је да на основу Милетићевих упутстава изради детаљан програм, али пошто то није учињено, одлуке усвојене у Бечкереку остале су програм Милетићевих присталица који су усвојили званичан назив: *Српска народна слободоумна странка*⁸⁴. Програм странке остаће упамћен под

79 Светозар Милетић, „Основа програма за српску либерално-опозициону странку“, *Застава* 3, год. IV, 5. јануар 1869, 1; *Застава* 4, год. IV, 8. јануар 1869, 1–2. Овај чланак је касније у више наврата прештампаван у радовима о Светозару Милетићу и политичкој историји Срба у Јужној Угарској. Види: Касније је прештампаван у више наврата у радовима о Светозару Милетићу и политичкој историји Срба у Јужној Угарској. Види: М. Јерков, *Избрани чланци Светозара Милетића*, Нови Сад 1939, 134–147; Никола Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, књ. I, Сремски Карловци 1968, 581–589; Василије Крстић, Радош Љушић, Вукашин Савић (прир.), *Програми и сличајући српских политичких странака до 1918*, Београд 1991, 29–36; Чедомир Попов – Дејан Микавица (прир.), *Светозар Милетић. Сабрани списи*, П/2, Београд 1999; Чедомир Попов, *Светозар Милетић и српском питању*, Нови Сад 2001, 232–242 итд.

80 Б. Бешлин, *нав. дело*, 598.

81 Исто.

82 Душко М. Ковачевић, *Светозар Милетић. Живот и политичка (1826 – 1901)*, Београд 2009, 83.

83 Василије Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 294.

84 Б. Бешлин, *нав. дело*, 598. За детаљан опис оснивачке скупштине Српске народне слободоумне странке види: „Српска конференција“, *Застава* 10, год. IV, 22. јануар 1869, 1–2; „Записник конференције срп. нар. слободоумне странке, што је на позив српског народног слободоумног привременог одбора Велико-бечкеречког у Великом Бечкереку 16. јануара 1869. године држана“, *Застава*

називом *Бечкеречки програм* и остаће, упркос својим амбициозним и практично неостваривим циљевима, основ политичког деловања Срба у Јужној Угарској све до 1884. године и усвајања новог, тзв. *Кикиндског програма*⁸⁵.

Након усвајања Бечкеречког програма, у недељу 9. (21.) фебруара одржана је још једна седница *Омладине*, у женској школи, *ради предавања рачуна од села*, које је по свему судећи, одржано нешто раније⁸⁶. Почетком марта, одржана је још једна Беседа са Игранком, *у корист српско-народном позоришту*⁸⁷.

У наредном периоду, рад Омладине у Великом Бечкереку као да је замро; разлог томе не треба тражити само у чињеници да је барјак у борби за еманципацију и националне интересе српског народа преузела новоформирана Српска народна слободумна странка, већ и у раздору који је настао у оквиру локалне српске заједнице приликом организовања српске православне црквене општине, односно избора њеног руководства⁸⁸, као и приликом избора за угарски сабор. Раније јединствени и монолитни у својим наступима, великобечкеречки Срби су се поделили приликом избора за угарски Сабор, када су превагу однели „мађарофилски” расположени бирачи, који су за народног посланика испред града изабрали Ђорђа Стратимировића, некадашњег команданта српског народног покрета у Буни 1848/49 (омладинци и Милетићеви „народњаци” су касније писали да су Стратимировићеви бирачи били подмићени, односно купљени новцем

12, год. IV, 26. јануар 1869, 4; *Застава* 13, год. IV, 29. Јануар 1869, 3; *Застава* 14, год. IV, 31. јануар 1869, 1.

85 Текст *Бечкеречког програма* публикован је непосредно уочи мартовских избора за угарски сабор 1869. године („Програм за кандидате и посланике на идущем уг. сабору год. 1869”, *Застава* 18, год. IV, 9. Фебруар 1869, 3–4).

86 „Позив”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 7, 13. Februar 1869, S. 5; Nr. 8, 20. Februar 1869, S. 3. Овим се позивају сви чланови „вел.-бечкеречке омладине” на 4. Седницу, која ће се у Недељу 9. (21.) Фебруара ш. т. у ½ 6 сати у вече у женској школи ради предавања рачуна од села држати. У Вел.-Бечкерек, 1. (13.) Фебруара 1869. **Каменик Манојловић**, шајник. **Вељко Руситић**, попредседник.

87 „Позив на Беседу с Игранком”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 9, 27. Februar 1869, S. 5.

88 „У В. Бечкерек, 5. фебр.”, *Застава* 15, год. IV, 2. фебруар 1869, 3; П. Д., „Ечка”, *Застава* 16, год. IV 5. фебруар 1869, 3–4; „Вел. Бечкерек на сретеније”, *Застава* 19, год. IV, 12. фебруар 1869, 2; „Још неколико речи о изборима”, *Застава* 22, год. IV, 19. фебруар 1869, 1–2; „Дописи. Вел. Бечкерек”, *Застава* 24, год. IV, 23. фебруар 1869, 3–4; „Miscellen”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 6, 6. Februar 1869, S. 12.

који је обезбедила мађарска влада⁸⁹). Тако су у ствари Милетићева странка и њен програм претрпели тежак пораз већ на самом почетку своје политичке борбе, и то у граду у ком су настали. Разлаз је постао видљив и у локалној штампи, где су присталице и једне и друге стране позивале своје политичке противнике да докажу лажне оптужбе; тако је нпр. др Ђорђе Пејић јавно позвао своје политичке противнике да докажу да је у Шабарићевој кафани изјавио *да све Несрбе у Великом Бечкереку треба побијти, а да у суштинском заувек заћуће*⁹⁰. И друга, „мађарофилска” страна која је била супротстављена омладини такође се оглашавала, оптужујући локалног дописника новосадске *Заставе* за клевету⁹¹.

Од Бечкеречког програма до укидања Омладине (1869–1871)

И поред подела које су наступиле формирањем политичке странке и ступањем у политичку арену, великобечкеречка Омладина је опстала и наставила са радом. На њен нови састанак наилазимо на лето, 18. јула 1869, када је одржана скупштина која је већала о *оснивању друштва за раденост и оснивању певачког друштва*⁹². У то време, већ се увелико радило на припреми нове годишње скупштине, која је првобитно требало да буде одржана на Цетињу⁹³, али ће она бити одржана у блиском окружењу Великог Бечкереча – у Великој Кикинди, из разлога *што је кикиндски друштво једини у овим крајевима, где је српски народ шак комљактан – што је Кикинда једно од највећих српских места, те ће у стању бити да прими чланове омладине, који ће се по свој прилици на ову скупштину у великом броју искупити*⁹⁴. Уочи кикиндске скуп-

89 „Вел. Бечкерек, 29. Јан”, *Застава* 16, год. IV, 5. фебруар 1869, 3. „Вел. Бечкерек”, *Застава* 24, год. IV, 23. фебруар 1869, 3–4; „Угарска”, *Застава* 33, год. IV, 16. март 1869, 3; „Избор посланика у Бечкерек”, *Застава* 36, год. IV, 23. фебруар 1869, 2–3.

90 „Verwahrung”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 13, 27. März 1869, S. 3.

91 Тако су нпр. Мита Савић, бивши варошки судија и православни свештеник Јован Бакаловић демантовали да су учествовали у махинацијама које су пратиле избор Ђорђа Стратимировића за народног посланика и позивали неименованог дописника *Заставе* из Великог Бечкереча да докаже да је Бакаловић проклео бираче супротног табора, а Савић да им је наводно претио. „Припослано”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 15, 10. April 1869, S. 3.

92 „Позив”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 29, 17. Juli 1869, S. 4.

93 „Где да се сазове омладинска скупштина ове године”, *Застава* 73, год. IV, 22. јун 1869, 1.

94 „Пред омладинску скупштину”, *Застава* 85, год. IV, 20. јул 1869, 1–2.

штине, месни омладински одбори били су умољени да пошаљу своје извештаје о раду, који су били претресани на седницама; рад великобечкеречке Омладине се, међутим, ту не помиње⁹⁵. На кикиндској годишњој скупштини договорено је покретање омладинског гласила и, након исцрпне и детаљне расправе, утврђен његов назив – *Млада Србадија*⁹⁶.

У 1869. години више нема помена Омладине у *Wochenblatt*-у, али ни у новосадској *Застава*. Она се не спомиње у овим гласилима ни током 1870, али њена делатност још није замрла. О томе се може закључити на основу позива који је почетком 1871. претплатницима *Младе Србадије* упутио члан Омладине Бранко Јовановић, молећи их да се претплате на 7. и 8. број⁹⁷. Истовремено, Јован Крстић и Мита Момирски упутили су позив свим члановима Омладине на договор у српској читаоници 15. јануара, ради *приређења једне беседе*⁹⁸. Она је одржана 2. фебруара, уз традиционално добру посећеност, али је више детаља изостало, иако је *Wochenblatt* најавио да ће их пренети у неком од наредних бројева⁹⁹.

95 Годишњи одбор Омладине је на скупштини у Кикинди прочитао извештаје неколико омладинских удружења, али не и бечкеречког. О томе види: „Са омладинске скупштине”, *Застава* 106, год. IV, 7. септембар 1869, 2.

96 О припреми кикиндске скупштине види: „Пред омладинску скупштину”, *Застава* 85, год. IV, 20. јул 1869, 1-2.; „Пред омладинску скупштину”, *Застава* 86, год. IV, 23. јул 1869, 2-3; „Пред омладинску скупштину”, *Застава* 87, год. IV, 25. јул 1869, 1-2; „Позив на омладинску скупштину”, *Застава* 88, год. IV, 27. јул 1869, 1; С. П., „У В. Кикинди”, *Застава* 88, год. IV, 27. јул 1869, 3; „Омладинским дружинама”, *Застава* 88, год. IV, 27. јул 1869, 4; „Позив на омладинску скупштину”, *Застава* 91, год. IV, 3. август 1869 4; И. В., „Пред омладинску скупштину”, *Застава* 96, 15. август 1869, 2-3; „Предлози за омладинску скупштину”, *Застава* 100, год. IV, 24. август 1869, 1-2. „За време четврте скупштине омладине српске”, *Застава* 100, год. IV, 24. август 1869, 2-3; „Са омладинске скупштине”, *Застава* 102, год. IV, 29. август 1869, 1-2; „Са омладинске скупштине”, *Застава* 104, год. IV, 3. септембар 1869, 1-2; „Уреднику *Заставе*”, *Застава* 104, год. IV, 3. септембар 1869, 3-4; „Са омладинске скупштине”, *Застава* 105, год. IV, 5. септембар 1869, 1-2; „Са омладинске скупштине”, *Застава* 106, год. IV, 7. септембар 1869, 1-2; Владимир Јовановић, „Омладина или Млада Србадија”, *Застава* 108, год. IV, 12. септембар 1869, 4; Илија Вучетић, „Омладинска скупштина у В. Кикинди”, *Застава* 109, год. IV, 14. септембар 1869, 1; „Мађар Ујмаџ о омладинској скупштини”, *Застава* 109, год. IV, 14. септембар 1869, 1 итд.

97 „Претплатницима МЛАДЕ СРБАДИЈЕ”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 2, 14. Jänner 1871, S. 8. Такође види: *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 3, 21. Jänner 1871, S. 8.

98 „Позив!”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 2, 14. Jänner 1871, S. 8.

99 „Lokales”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 5, 4. Februar 1871, S. 13.

С друге стране, 21. марта 1871, одржана је нова седница, са које је Јован Крстић, овога пута потписан као *погипредседник* Омладине, позвао све Србе родољубе, који би рад Омладине подпомагати хтели, да се код г. Љубе Јовановића за чланове уједињене омладине српске упишу, *почем ће само у омладинским седницама они имати решавајућа гласа*; истовремено је изразио наду да ће се овдашњи српски свет овом позиву срдечно одазвати¹⁰⁰.

Један од последњих огласа великобечкеречке омладине који се може прочитати у *Wochenblatt*-у даје на знање свим њеним члановима – у граду и околини – који су *намерни ићи на омладинску скупштину у Вршац* да код члана Мите Момирског могу добити веровнице за путовање упола цене железницом или паробродом¹⁰¹. Шеста годишња скупштина у Вршцу одржана је 15. августа 1871. и на њој је, према речима Ј. Скерлића – *за један дан решена судбина Уједињене омладине српске*. Мађарска влада растурила је скуп, ком су присуствовала 263 делегата, међу којима је било и Срба из Црне Горе и Босне и Херцеговине. Црногорски војвода Машо Врбица изабран је за председника скупштине, што је за пештанску владу било неприхватљиво. Њен комесар наредио је да се скупштина прекине и чланови одмах разиђу, под образложењем *да чланови Омладине могу бити само Срби из аустроугарске монархије, да се друштво ограничи искључиво на просветне и књижевне задатке, и да свако мешање у политику буде потпуно искључено*¹⁰². Био је то крај Омладине, која 1871. и званично престаје живети¹⁰³.

Након тога, великобечкеречка омладина приредила је још једну беседу, у корист певачког друштва у оснивању; она је одржана 24. септембра 1871. *Вохенблаџ* је писао да је лошије испала у поређењу са Беседом одржаном претходне године, а узрок томе је пронађен у изненадној

100 „Позив.”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 15, 15. April 1871, S. 5.

101 „На знање”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 33, 19. August 1871, S. 4.

102 Ј. Скерлић, *нав. дело*, 103.

103 Активности Омладине и њен рад биће пренети у Црну Гору, на Цетиње, где ће попримити револуционарни, „заверенички” карактер и бити сконцентрисани, осим на издавање и дистрибуцију омладинских књига, и на подизање устанка против Турске на Балкану и уједињењу Српства. Ј. Скерлић, *нав. дело*, 103-105. О томе види: Васо Војводић, „Уједињена омладина српска и припремање устанка на Балкану 1871-1872. године”, у: Живан Милисавец (ур.), *Уједињена омладина српска*, Нови Сад 1968, 305-315.

болести једног од чланова који је учествовао у програму¹⁰⁴. Биле су то последње вести о деловању Омладине у Великом Бечкерекy.

Резиме

Иако кратког века, Уједињена омладина српска била је једна од најзначајнијих српских културних и политичких удружења у XIX веку, која је извршила огроман утицај на политички и културни живот Срба у Аустроугарској монархији. Основана крајем августа 1866. у Новом Саду, она је објединила рад различитих српских омладинских и ђачких удружења не само из свих делова Двојне монархије, већ и из Кнежевине Србије, Босне и Херцеговине, Црне Горе итд. Идеја уједињене омладине ангажоване на пољу постизања благостања и просвећења српског народа, очувања и даљег развоја његове културе, брзо је ухватила корен у свим слојевима српског друштва и постала раширен културни феномен.

Међу омладинским огранцима који су оснивани широм Аустроугарске био је и великобечкеречки, који је наредних година развио живу делатност, редовно организујући беседе, села и сл. приредбе, праћене музичким програмом и плесом. Све ове активности биле су усмерене ка популарисању српске народне културе, традиције и обичаја, а често су служиле и за прикупљање новчаних прилога и донација у корист српског народног позоришта, српског певачког друштва и сл. О свим овим акцијама редовно су извештавали великобечкеречки немачки недељник *Gr.-Beckereker Wochenblatt*, као и српски дневник *Застава* из Новог Сада, који је важио за једно од омладинских гласила.

Међутим, најзначајнији догађај који се одиграо под окриљем великобечкеречке Омладине била је трећа по реду годишња скупштина, која је одржана од 21. до 25. августа 1868. На њеним заседањима Омладина је расправљала и усвојила свој Устав, заложила се за пријем жена у своје чланство и претресала различите предлоге у погледу свог будућег деловања. Посматрано са касније тачке гледишта, омладински Устав представљао је неуспешан покушај ове организације да учврсти своје устројство и појача рад; неуспех се приписује чињеници да је Устав по својој природи био исувише уопштен и да није обез-

бедио механизме којима би омладинске одлуке учинио обавезујућим за све чланове. Па ипак, био је то један од најзначајнијих тренутака у краткој историји Омладине и у историји Срба у Великом Бечкерекy. Овдашњи огранак Омладине наставио је да делује и након тога, угостивши у јануару 1869. Оснивачку скупштину Српске народне слободоумне странке, на којој је усвојен тзв. *Бечкеречки програм*, први политички програм једне српске странке. Искуства стечена у раду Омладине касније су се показала веома корисним у политичком животу.

Последњи новински извештај о активностима Омладине у Великом Бечкерекy потиче из септембра 1871, када је Омладини по налогу мађарске владе забрањен даљи рад, након распуштања њене последње годишње скупштине у Вршцу. Тиме је запечаћена судбина ове организације у Великом Бечкерекy, иако ће се и у наредном периоду, дуго након њеног укидања, назив *Омладинци* користити да означи све национално свесне Србе који су у очима мађарске владе представљали претњу за државне интересе Аустроугарске монархије.

КОРИШЋЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Историјски архив Зрењанин, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1818.

Застава (1866–1871)

Gr.-Beckereker Wochenblatt (1866–1871)

NEMET, Ferenc. *Istorija štampe u Velikom Bečkereku 1849–1918*. Zrenjanin 2007.

WENDEL, Hermann. *Aus dem südslawischen Risorgimento*, Gotha 1921.

БЕШЛИН, Бранко. *Европски утицаји на српски либерализам у веку*. Нови Сад 2005.

КРЕСТИЋ, Василије – Радош Љушић, Вукашин Савић (прир.). *Програми и статутни српских политичких странака до 1918*, Београд 1991.

КРЕСТИЋ, Василије. *Аустроугарска траја о Уједињеној омладини српској*, Нови Сад 2015.

МИКАВИЦА, Дејан – Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић. *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918. године*, књ. II, Нови Сад 2016.

МИКАВИЦА, Дејан. „Милетићевци на путу формирања странке 1860–1869”, *Истраживања* 22, Нови Сад 2011, 309–324.

МИКАВИЦА, Дејан. *Војводина у Хабзбуршкој монархији 1690–1920*, Нови Сад 2005.

104 „Lokales”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 39, 30. September 1871, S. 14.

- МИКАВИЦА, Дејан. *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад 2006.
- МИЛИСАВАЦ, Живан. *Уједињена омладина српска*. Нови Сад 1968.
- НИКОЛАЈЕВИЋ, Тихомир. „Омладински покрет и Светозар Милетић у поверљивим списима бивше Торонталске жупаније”, Сремски Карловци 1930.
- ПЕТРОВИЋ, Никола. *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, књ. I (1860–1869), Сремски Карловци 1968.
- ПОПОВ, Чедомир – Дејан Микавица (прир.), *Светозар Милетић. Сабрани списи*, II/2, Београд 1999.
- СКЕРЛИЋ, Јован. *Омладина и њена књижевност (1848–1871). Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*, Београд 1925.
- ЧОЛИЋ, Драгољуб. *Познати Зрењанинци* (рукопис, Историјски архив Зрењанин).

VELIKI BEČKEREK AND THE UNITED SERBIAN YOUTH

On the occasion of 150th anniversary of the USY's Constitution

SUMMARY : Even though short-lived, the United Serbian Youth (abr. USY) was one of the major Serbian cultural and political associations of the 19th century. It had exercised an enormous impact on political, as well as on cultural life of the Serbs living in Austria-Hungary. Founded in late August 1866 in the city of Novi Sad, it brought together various youth organizations of the Serbs stemming not only from various parts of the Dual Monarchy, but from Principality of Serbia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, etc. as well. Idea of the united youth, working for the benefit and the enlightenment of Serbian people, preservation and further development of its culture, quickly caught root within all classes of the Serbian society and became a widespread cultural phenomenon.

Among numerous other subsidiaries established throughout the Austria-Hungary and the Balkans in a very short notice was also the USY branch in the city of Veliki Bečkerék (present-day Zrenjanin). It acted quite vigorously in the following years, with various performances, such as recitals (Besedas), music concerts and dances etc. being

organized on regular basis. All of these were aimed at popularization of Serbian folk culture, tradition and customs, and were often used for raising money and donations that would later fund Serbian theater, singing companies and similar other causes with Serbian national features. These activities received significant press coverage by Veliki Bečkerék's German weekly newspaper *Gr.-Bečskereker Wochenblatt*, as well as by Novi Sad-based Serbian daily *Zastava*, that was considered to be one of the USY's official organs.

However, the most important event that took place under auspices of Veliki Bečkerék USY branch was the 3rd annual congress of USY, that took place from 21st to 25th of August 1868. During its sessions, its members discussed and adopted the *Statute* (or: *The Constitution*) of their association, advocated for the membership and equal rights of Serbian women and laid down various proposals regarding their future activities. From the later perspective, the USY's *Constitution* was an unsuccessful attempt to solidify the Youth's organization and intensify its work through ground works; it failed because it was too general in its nature and could not find proper mechanism to make decisions of the Youth mandatory for all of its members. Nevertheless, it stands out as one of the most important moments in short history of USY and of the Serbdom in Veliki Bečkerék respectively. Soon afterwards, the local branch of the USY continued to fight for the Serbian national cause, hosting a constitutive conference of the Serbian Liberal Party in January 1869. On this occasion, its political program was also called in life, being dubbed „The Bečkerék Program”. Experiences gained through USY activities later proved to be very valuable in political arena and were used extensively by Serbian political leaders.

Last written account of the USY in this city comes from September 1871, at time when the organization itself was already disbanded and its activities prohibited by the Hungarian government. It appeared in *Gr.-Bečskereker Wochenblatt* not long after the forceful disperse of the Youths last annual congress held in the city of Vršac in August 1871. This action had sealed the fate of USY, despite the fact that long afterwards this name was used to denote those nationally aware Serbs whose activity was perceived by Hungarian government as a threat to the national interests of Austria-Hungary.

АНТРОПОЛОШКО ВИЂЕЊЕ ЖЕНА СА МАРГИНА ДРУШТВА - ОСУЂЕНИЦЕ ЖЕНСКОГ ЗАТВОРА У ПОЖАРЕВАЧКОМ КАЗНЕНОМ ЗАВОДУ У 19. ВЕКУ⁻¹

Апстракт: Историјски архив Пожаревац поседује архивски фонд *Пожаревачки казнени завод (1853-1974)*. На основу истражене архивске грађе, а која се тиче 19. века, покушаћемо да донекле склопимо слику недогађајне историје кроз судбине осуђених жена – жртава породичног насиља или жртава трагичних судбина и наслеђа из криминогених примарних породица.

Кључне речи: женски затвор, женско апсеничко радилиште, кривична дела, породично насиље, Пожаревачки казнени завод, кривичне санкције за жене, осуђенице.

Правне и друштвене санкције за жене које су учиниле кривично дело

„Породично насиље у Србији постоји као вишевековни културни образац, дуго се сматра социјално прихватљивим и данас га жене репродукују формом микроматријархата. У неким од приказаних случајева, криминал жена настао је због потребе да се саме бране пошто их је друштво напустило.“²

Однос према жени током историје цивилизације није се много мењао. Она је сматрана и нижим бићем које треба

да се потчињава и да трпи. Однос према женском бићу у Пожаревачком казненом заводу умногоме је оличавао овакав став друштва наглашен тежином њеног чина и досуђењем јој казном. О тортурама кроз које је пролазила имамо веома мало записа да бисмо схватили дубину душевне и телесне патње осуђене жене убице која је дугогодишњим насиљем у породици била стављена у позицију да се брани, или жене која је свесно начинила кривично дело.

Положај жена пред обичајним правом, *Кривичним* и *Грађанским закоником* у 19. веку одржавао је њихов подређен положај у породици. Ускраћивање права, подељеност улога у друштву и породици, законодавна и/или клерикална заштита брака, тумачење и прописивање правила понашања и јавног морала – категорије су где је жена стављана у подређен, безправни положај, омаловажавана, психички и физички малтретирана, сматрана нижим бићем. Ригидан и неприкосновен став о подељеним мушким и женским сферама, различито вреднованим родним улогама, различитим психолошким и интелектуалним могућностима, па и посебности физиологија, преузет из европске литературе, био је таман одговарајући и уклопљен у патријархалну матрицу која је опстала до краја 19. века.

Грађански законик из 1844. године додатно је отежао положај жене дајући јој једину могућност да безпоговорно слуша и одговара мужу за своје поступке, одузевши јој право на рад и запослење, односно било какво иступање у јавности, отежавши јој примање наследства, а укаљавши је, додатно, забраном истраживања ванбрачног очинства.³

¹ Историјски архив Пожаревац и Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2016. године започеле су заједнички пројекат *„Казнено-поправни заводи у Србији. Пример Пожаревачког казног завода, 1853-1918“*, као први део великог пројекта на коме је радило шест аутора. Историјски архив Пожаревац и Криминалистичко-полицијска академија настављају свој пројекат другим делом пројекта који ће обухватити период 1918-1944. У публикованом првом делу више о овој теми – осуђенице – објављено је истраживање др Д. Милорадовић, *Осуђенице Пожаревачког казног завода*, Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, 2016, стр. 153-178. Важно је напоменути да је Историјски архив Пожаревац једини Архив у Србији који је примио архивску грађу казнено-поправног завода.

² С. Томић, *Злочин жене и казна (затворенице из групе половине 19. века и казнинички систем у Србији)*, у: Милутин А. Поповић, *Затворенице*, Албум женског одељења Пожаревачког казног завода (1898), Лагуна, Београд, 2017, стр. 287.

³ У архивском фонду *Начелство Среза Звишког* налазимо документ са датумом 24. октобар 1855, према коме начелник Округа Пожаревачког, подпуковник Ресавац тражи од начелника Среза Речко-звишког да обнародује делове Грађанског законика и Законика о судском поступку који се тичу утврђивања очинства ванбрачног детета. Уз акт је и штампани Указ Кнеза Александра Карађорђевића о доказивању очинства ванбрачног детета. ИАП, НСЗ, 1855, 3524

„Суирућа пак дужна је своја мужа слушати, наредбе његове надбљудаваћи, за њим ићи и где он за добро нађе, с њиме онде живети; њему по силама својим у оштравању домаћих послова, у прибављању, а нарочито чувању имања припомаћати, и кућевни ред и чистоћу надбљудаваћи, и нарочито децу намиривати, у чистоћи и благодинавију садржавати и чувати“⁴

- параграф 110. *Грађанског законика* обавезао је жену да безпоговорно слуша мужа, додавши јој опис послова односно дужности и обавезе, а одузевши јој скоро сва права.

Бракови су у Србији средином 19. века били веома трајни, а разводи веома ретки због патријархалних норми средине, али и самих законских одредби. Молбе за раскид брачне везе подносили су и мушкарци и жене, с том разликом што су се на тај корак ређе одлучивале жене са села. Наиме, пре развода супружници су били дужни да иду на тзв. мирење пред месним свештеником и саветовање у Конзисторији, која је оцењивала основаност узрока због којих се развод тражи. У захтевима за развод мушкарци су као разлоге најчешће наводили женину небригу о кући, скитњу и неверство, док су жене најчешће наводиле физичко злостављање, неверство и мужевљево неспособност да им обезбеди материјалну сигурност, а што се наводи кроз документа Протопрезвитерата пожаревачког.⁵ Уколико жена одлучи да изађе из брака, њену судбину најбоље осликава:

„Уредба о поштувању са женама које би од свои мужева одбегле - ни коме није слободно примићи у своју кућу од мужа одбећу жену, осим родитеља, сродника или месне властии, па и они дужни су одма, или најдаље дружи дан јавити за такав случај њолицајној властии, и ови да њу и мужа јој без одлагања упути к надлежном пароху ради прописног мирења, и даље поштујука...“⁶

Духовни суд покреће поступак, бранећи чврсте темеље патријархалног друштва, да девојка мора да поштује традицију, да не сме да узима свој живот у своје руке, да сама изабере прилику за себе, јер како су све оне и пре

ње тако ћутале и трпеле шта им патријархална породица намени и одреди.

Одредба *Казнишелног закона*, чл.349, предвиђа казну од 30 дана затвора за мушкарца за кога се докаже да је „Спрам своје жене и других домаћих крајње нечовечан био, ове немилосрдно тукао и злостављао“. Тиме је и сам закон потврдио право мушкарца да туче жену и да се без икакве санкције нечовечно односи према њој, јер санкција се примењује уколико се „докаже да је (насиље) прешло законом означене границе „крајње нечовечности“ и немилосрдности у батињању и злостављању.⁷

За *Казнишелни законик* карактеристично је и предвиђање кажњивости за сексуалне деликте, чија интенција очигледно није била заштита жене већ заштита институције брака и интереса мушкараца. – чл. 196. предвиђа се казна затвора од 12 месеци за онога „ко с туђом женом блуд учини“, док жена која је оставила мужа бива санкционисана - због истог дела – затвором од три месеца до две године.⁸

Казнишелни законик из 1860. године доноси тешке кривичне санкције за напад на част девојке, а проистекле су из патријархалних начела вредности, заштита су угледа и права оца односно будућег мужа. Управо штитећи право мушкарца на његову имовину *Казнишелни законик* предвиђа за овај чин смртну казну.⁹

У посебном положају била би жртва силовања. Нажалост, обичајно право, *Грађански законик*, па ни *Казнишелни законик* није при том нарочито штитио

7 Весна Николић-Ристановић, *Кривичноправна заштити жене у Србији 19. и 20. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, св. 2, научни скуп: Положај жене као мерило модернизације, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр.27.

8 В. Николић-Ристановић, нав. дело, стр. 29; *Криминални (Казнишелни) законик*, чл. 196 и даље.

9 В. Николић-Ристановић, нав. дело, стр. 29; *Криминални (Казнишелни) законик*: чл. 191: „Робијом до 15 година да се казни:

1. ко какво лице мужког или женског пола, силом или претњом принуди на блуд с њими или с другим лице;
2. ко лице слободне воље и свести лишено, било да је од кривца намерно у то стање постављено, или да се иначе у том стању налазило, на блуд и задовољство свој телесни нагона злоупотреби;
3. ко с лицима која нису тринаесту годину навршила блуд чини, ма да били се то и са њиховим саизвољењем догодило. Ако је у једном од ова три случаја злоупотребљено лице умрло, кривац да се казни смрћу, ако је он то следствие као веројатно предвидети могао; иначе робијом до двадесет година.“

4 *Грађански законик за Кнежевину Србију*, 1844, параграф 110.

5 ИАП, Протопрезвитерат, инв.бр. 53: од 10. јула 1846; бр. 53 од 10. децембра 1846; Саслушање по тужби супруге, од 24. марта 1881. у Пожаревцу; Саслушање по тужби супруга, од 19. маја 1871, а на претходну тужбу супруге.

6 ИАП, Протопрезвитерат, сигн. 4 53/2: „У Београду, 26 фебруарија 1857.“ са потписом: „Архиепископ Београдскиј Митрополит Србскиј Петар.“

њена права и стао на њену страну, већ је штитио права мушкарца. Наиме, како је то Д. Антонијевић приметила: „Мора се, стога, истаћи кључна чињеница: не боли мушкарца толико насиље над женама жена ради, колико их боли симболични аспект тог насиља које је уперено ка њима самима! Силовати нечију жену или кћерку представља бруталан и отворен акт доминације једног мушкарца над другим мушкарцем, и управо та чињеница даје суштински смисао мушке побуне против тог чина!“¹⁰

Почетком XX века проституција је у Србији била кажњавана као прекршај за који је Закон о заштити државе, чл. 8. предвидео казну затвора до три месеца и могућност упућивања у завод на принудни рад.¹¹ Насупрот благим казнама за проститутке, свака трговима сопственом женом или ћерком, сводништво, као и прикривање проститутки било је строго кажњавано.¹²

Политика кажњавања

Уређујући политику кажњавања, кнез Александар Карађорђевић, не оправдавајући сурово батинање робијаша и робијашница, донео је Закон о замени телесних казни, 1852. године, којим је заменио ударце камцијом бројем дана проведених з затвору. Тежина и број досуђених удараца замењивала се одређеним бројем дана у затвору.¹³ Дуго је, и после ступања овог закона на снагу, робија започињала и завршавала се ударцима камције.¹⁴

Посебно су Казнителним законом биле предвиђене ситуације губитка грађанске части као додатну санкцију уз казну предвиђену за учињено кривично дело.¹⁵

10 Д. Антонијевић, *Насиље над женама и сексуални морал: пописишња повест устанничкој доба у Србији*, у: Гласник Етнографског института САНУ, књ. XLVII, Београд, 1998, стр. 65–78.

11 В. Николић-Ристановић, нав. дело, стр. 30.

12 *Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију* (1860. године), чл.198.

13 Б.Перунички: *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Пожаревац, 1977, стр. 1201. наводи: „Закон о замени телесних казни В.Но 90.“ 1852. године.

14 Више: И.Јанковић, *Женско ајсеничко радилниште у Пожаревцу 1848–1852*, у: Годишњак за друштвену историју, св. 3, Београд, 2013, стр. 23.

15 У архивској грађи Историјског архива Пожаревац налазимо предмете Пожаревачког примирителног суда односно Суда општине пожаревачке у којима се помиње крађа накита и мираза. ИАП, Суд општине пожаревачке, предмети из разних година (1883 до 1914); Ст. Максимовића, *Збирка начелних одлука Одељења и општинских седница Касационог суда*, прво издање Пожаревац 1899,

Током постојања *Заведенија (ог.. го..)* било је прописано да ноћу кључеви морају бити код надзиратеља, чији је главни задатак био и да пази на два пандура и њихово понашање са апсеницама. Циљ је био спречити свако злостављање апсеница и свих могућих непристојности.¹⁶ До 1860. године жене су могле бити осуђене на лак оков, а у посебним случајевима осуђиване су на казну у „унакрстном окову“.¹⁷ Почетком 1850. године кнез је донео одлуку да све робијашнице које раде у Пожаревцу буду ослобођене окова, јер су им окови сметали при раду у апсанским радионицама.¹⁸

Кажњавање жена било је као и код малолетних, тако да је било забрањено стављати малолетне женске осуђенице у мрачну ћелију.¹⁹ Жене и девојке затворенице, разних година, друштвених сталежа, нису раздвајане потежини престапа.²⁰

Према *Закону о условном одпуштању криваца из казнишних заведења*, из 1869. године, могу се отпустити кажњеници који издржавају казну затвора, робије или заточења, уколико су осуђени на казну дужу од 2 године или затвор дужи од 12 месеци, и ако је протекло две трећине досуђене казне²¹ као и ако су се својим владањем у казнионици заиста поправили.²² И најмање учињено казнено дело на отпусту, па чак и основана сумња да ће условно отпуштено лице учинити кажњиво дело, значило је повратак у Заведене и наставак казне без могућности помиловања и смањења казне. Чак ако се уочи да се „одпуштени без икаква занимања скиће или се основно сумњати

Историјски архив Пожаревац 2011: пресуда кривичног дела крађе комада штофа, рипса, у вредности од 62 дин из дућана, Ј.Ђ. оптуженица је осуђена на годину дана затвора и губитак грађанске части. С. Максимовић, *Збирка начелних одлука Одељења и општинских седница Касационог суда*, прво издање Пожаревац 1899, Историјски архив Пожаревац 2011: пресуда Првостепеног суда бр. 4494 од 9.априла 1898, стр 25; Казнителни законик..., чл.34. и 35.

16 И. Јанковић, нав. дело, стр. 26.

17 Више: И. Јанковић, *Женско ајсеничко радилниште...*, фуснота 12, стр.

18 Више: И. Јанковић, *Женско ајсеничко радилниште...*, стр. 21.

19 Према: И. Крстић Мистрицеловић, рукопис.

20 Приметио је Густав Раш, немачки правник и публициста, који је 70-тих година 19. века посетио пожаревачки затвор. (С. Томић, *Злочин жене и казна (затворенице из групе половине 19. века и кажњенички систем у Србији)*, стр. 290.

21 *Закон о условном одпуштању криваца из казнишних заведења*, 1869. године, чл.1 и чл.3.

22 *Закон о условном одпуштању...*, чл.2.

може да на честит начин издржавање себи прибавља“, ако се „меша са рђавим друштвом“²³ – разлог је који Закон предвиђа као основ за повратак у ћелију.

Издржавање затворске казне у *Заведенију женској радилишћи ајсеничкој* (1848–1852.) и Пожаревачкој казнионици за жене (1868–1914.)

Заведеније женској радилишћи ајсеничкој или *Женско ајсеничко радилиште* у Пожаревцу, имало је свој буџет и свој правилник. Основано новембра 1848. године, постојало је до новембра 1852. године.²⁴ ²⁵ Пре оснивања *Заведенија*, преступнице су боравиле у приватним кућама или надлештвима, као послуга, јер је наредбом из 1828. године било прописано да се само жене оптужене за убиство стављају у притвор, а да све остале до изрицања пресуде бораве у кућама месних чиновника, свештеника или сеоских кметова. Често се, међутим, дешавало да и осуђене за убиство своју казну врше као послуга.²⁶

Тако у писму из Пожаревца од 20. марта 1819, Марко Теодоровић, обр-кнез пожаревачки, пита књаза Милоша шта му је чинити:]жена наговорила свог љубавника да убије њеног мужа и „шта ће се с женом која га је наговорила, чинити, оће ли се и она у извиденију узети или неће, јер се човек заклиње да он то ни помислио није, да му жена рекла није.“²⁷

Према „Пословнику“, од 2. марта 1829. године, жене се „за учињену кривицу не хапсе но да такво до решенија судског о кривици, код варошког кнеза или код пароха

придржавају, само жене убице да се хапсе, али у посебном хапсу“.²⁸

Предлагано је 1841. да се од грађе дотрајало Милошевог конака сачини апсана,²⁹ а забележено је да је у Пожаревцу 1847. расходована „бивша женска апсана при старом окр. суду од талпи начињена и упола у земљу укупана, даском покривена, на којој је већ кров дотрајао и иструнуо“,³⁰ где су осуђенице биле смештене даље од апсеника.³¹

Живот осуђеница у Заведенију зависио је од надзиратеља и окружног физикуса, а и један и други полазили су од претпоставке „о урођеној моралној инфериорности жена. Надзиратељ Радојковић у свом извештају наводи, као „општепознату ствар“, да је женски пол: „покварен“, „раскалашан“, „забораван“ и „без карактера“. Будући такве какве су, жене не умеју да цене када се према њима добро поступа и да буду захвалне. „Пристојност би захтевала да су мало више затегнуте.“³²

Кнез Михајло видео је решење зграде заведенија у уступању старе касарне у Пожаревцу „са лепим двориштем и уређеним вртом“ као нову локацију затвора. Према акту о пресељењу заведенија из Ћуприје у Пожаревац, од 21. септембра 1865. године,³³ 38 осуђеница било је заточено у Пожаревцу, где су жене и мушкарци (осуђени на издржавање казне до пет година) били смештени у истој згради.

²³ Закон о условном одпуштању..., чл.5.

²⁴ Према: И.Јанковић, *Женско ајсеничко радилиште* у Пожаревцу 1848–1852, у: Годишњак за друштвену историју, св. 3, Београд, 2013, стр.9–10.

²⁵ Већ при самом крају постојања пожаревачког *Заведенија женској радилишћи ајсеничкој* основана је прва модерна установа за издржавање казне затвора – Економично-апсеничко заведеније у Топчидеру, 1851. године, да би септембра 1852. Начелство округа Пожаревачког од Министарства унутрашњих дела добило наредбу да затвори *Радилиште* и да све робљашице што пре пошаље у Београд, у новоотворено женско одељење Економско-апсеничког заведенија у Топчидеру.

²⁶ Према: И. Јанковић, *Женско ајсеничко радилиште...*, наводи у фусноти 39: – Живановић, Тома, *Законски извори кривичној праву Србије и историјски развој његов и њеној кривичној правосуђу од 1804. до 1865*, Београд, 1967, стр. 69.

²⁷ АС – КК XXI 88; Перуничкић, *Град Пожаревац и његово управно подручје, Пожаревац*, стр. 209.

²⁸ М. Манојловић, *Пожаревац од турске касабе до српске вароши (1804–1858)*, Народни музеј Пожаревац, 2005, стр. 115 у фусноти 26 наводи: М. Петровић *Финансије и уштанове*, I, 610.

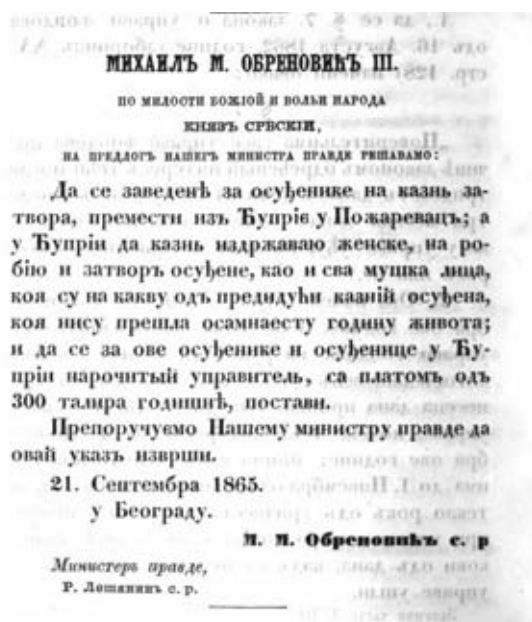
²⁹ М.Манојловић, *Кнез Милош и Пожаревац*, Епархија браничевска, Пожаревац, 2015, стр. 52.

³⁰ И.Јанковић, *Женско ајсеничко радилиште...*, у фусноти 43 наводи: АС, МУД-П, 1847, Ф-VIII-57.

³¹ Женско апсеничко радилиште било је смештено у напуштеној војној касарни у Пожаревцу. У већем делу зграде налазио се магацин оружја и муниције, а поред барутана. У две собе налазило се 15 до 30 осуђеница, а трећа, већа просторија била је радионица. У собама су осуђенице спавале на даскама мало одигнутим од пода поплочаног циглама, уз „оскудни спаваћи простирач и покривач [састоји се] од старих, протртих, често и изкиданих ћебета или пољава“. Окружни физикус је, 1851. године, предложио да се апсеницама обезбеде сламњаче, бар једно, а зими два ћебета за покривање. Више: И. Јанковић, *Женско ајсеничко радилиште...*, стр.19

³² И. Јанковић, *Женско ајсеничко радилиште...*, стр.25.

³³ Акт о пресељењу „заведенија за осуђенике на казну затвора из Ћуприје у Пожаревац“, 21. септембра 1865. АС, Зборници закона и уредаба Књажевства Србије.

Акѣ о пресељењу „заведенија за осуђенике на казну затвора из Буџије у Пожаревац“, 21. септембра 1865. (АС, Зборници закона и уредаба Књажества Србије)

Управо из тог разлога, образлажући предлог за изградњу нове зграде женског затвора, Ђорђе Ценић, 6. априла 1874. године у пропратном акту наводи да је познато је да женско заведеније због финансијских тешкоћа смештено у зграду „која је у давна времена и сасвим за другу цел направљена“, и да су у истој згради смештена и мушка и женска лица.

Изградња зграде женског затвора отпочела је у јуну 1874. године постављањем темеља у који је положена боца са зејтином са повељом на пергаменту у којој је стајало: „Данас седамнајестог јуна 1874. године под сретњом Владом Светлога Кнеза Србије Милана М. Обреновића IV. бих освећен и основан темељ овој државној казненој кући, за све женске осуђенице, под племенитим и родољубивим старањем Министра Правде, Господина Ђорђа Д. Ценића, и потпомагањем окружног начелника г. Аћима Прокића, г. Илије Хранисављевића, управника Казненог завода и окружног инжењера г. Мите Стојановића. Надзоритељица свију осуђеница јесте г-ђа Ана Шрепловић.“³⁴ Зграда за-

³⁴ И. Крстић Мистрицеливић, рукопис, наводи: *Српски грађанин*, бр. 83 од 16. октобра 1911. године.

вршена у јесен 1874. године имала је 10 соба за осуђенице, ћелије за усамљени затвор, 4 просторије у којима су оне радиле (у две се ткало платно, а у остале две радио се вез и израђивали ћилими), одвојену просторију за смештај болесних осуђеница и чекаоницу, кухињу, канцеларију и стан надзорнице.³⁵ У овом женском одељењу пожаревачког казног завода осуђенице су казну лишења слободе издржавале по систему заједничког затвора.³⁶

Почетком октобра 1887, Феликс Каниц посетио је Пожаревачки Казнени завод. Пробао је хлеб и чорбу с поврћем и месом, закључио је да храна није лоша, „на ваздух се не могу жалити јер је одиста добар“. Као награду осуђеници би добијали ракију и дуван, а осуђенице – ракију или $\frac{1}{4}$ оке млека.

У претходном периоду *Заведеније женској радилицѣ айсеничкој* оцењено је да је храна била једнолична и не нарочито здрава. Дневно следовање садржавало је: једну оку хлеба, 50 драма³⁷ мяса са 25 драма бунгура³⁸ и 4 драма соли. Правила о домаћем реду у апсанском заводу у Пожаревцу – које је министар правде Ђ. Ценић, доставио Управљењу Пожаревачког казног завода 1868. године³⁹, „била су писана за затвор у Пожаревцу, где је било и затвореница. Она откривају одлучност управе да спречи сваки могући сусрет између женске и мушке популације затвора“.⁴⁰

У периоду *Заведенија* апсенице су носиле своју одећу и обућу, могле су је куповати или добијати од породице.⁴¹ У похабаним и поцепаним одевним предметима одлучивале су казну сироте, па су повремено од Радилицѣ добијале „мале количине платна да њиме закрпе поцепану или, ређе, да од њега сашију нову одећу.“⁴²

³⁵ Драган Фелдић, *Стари Пожаревац*, Пожаревац 1992, стр. 213.

³⁶ Више о променама локација и зграда заведенија: Ј. Живковић, мсп, *Поступање са осуђеницима у Пожаревачком казненом заводу – случај политичких осуђеника*, у: „Казнено-поправни заводи у Србији – пример Пожаревачког казног завода 1853 – 1918“, Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, 2016, стр. 181-186.

³⁷ 1 драм = 3,2 грама

³⁸ Бунгур или прекрупа је каша од крупно млевене пшенице

³⁹ АС, Министарство правде, Ф XXVII – 6 – 1904: чл. 18.

⁴⁰ Владимир Јовановић, *Затвори у Србији*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Клио, 2006, стр. 693.

⁴¹ АС, МП 6-1883: *Правила о издржавању затвора изван казнене зграде*, 1883, чл. 5.

⁴² И. Јанковић напомиње да су само апсенице у Гургусовцу, које су опслуживале заточенике, о државном трошку добијале: две

Радионице, зарада при „својој свећи“ и светска изложба

Оснивањем *Заведеније женској радилишћа апсеничкој* у Устројенију је наглашено да се апсенице морају радити и то „само на рад њиховом полу сходан употребљавати, и то нарочито на онај рад који се од Попечитељства внутренних дела определи“. Производња платна била је прва и основна делатност апсеница. Почињало се са радом – и лети и зими – од изласка сунца и радило са три одмора: прва пауза, јутарња, у 8 часова, и вечерња у 4 поподне трајале су по пола сата, док је подневна зими трајао 1 сат, а лети 2 сата. Зими се радни дан продужавао и после заласка сунца, уз светлост свећа. Црвена слова у црквеном календару означавала су дане одмора апсеницима и апсеницама.

Посао је надгледа мајсторица – изабрана од стране надзорника међу апсеницама као „најразумнију и најбољег владања“. Одмах до радионице налазила се канцеларија надзиратеља, тако да је и он контролисао рад робијашница.

Апсеницама је било дозвољено да раде и изван радног времена, али „приватне послове“ – ручне радове по наруџбини (ткање платна, сукна, предење вуне, шивење, плетење) радиле би при „својој свећи“, и тако остваривале зараду. Прописано је било да за тај посао морају куповати свој алат и свеће, и да поседују посебну дозволу надзиратеља. Тако зарађен новац стајао је у депозиту код надзиратеља, издаван им је по потреби, а све зарађено и потрошено уписивано је у књижице.

„Од 92 осуђенице у заводу, њих 90 радило је на ткању платна и другим ткачким и осталим ручним женским радовима, док су 2 радиле у болници. Од укупно 501 осуђеника радило је њих 396, а 105 није радило ништа, док су од укупно 133 осуђенице 92 радиле, а 41 није“ – каже се у извештају 1912.⁴⁹

Приликом своје посете Пожаревачком казненом заводу, 1874. Ф.Каниц се дивео ручним радовима осуђеница – „посетио сам прво радионице и задивили су ме прекрасни ћилими, лепо предиво, шарене чарапе, и везови, које су израдиле исте руке које су пре тога неверног мужа, срећнију ривалку или сопствено дете убиле.“

49 Управа Пожаревачког казног завода № 2730 од 10. јула 1912. године доставља министру правде Распоред осуђених лица пожаревачког казног завода по радовима, АС, МП, 1912, XXVI, 12.

Управо радом у радионицама завода жене и су зарађивале и њихови радови били су доступни јавности на изложбама када би им помагало Пожаревачко женско друштво. 1899. године управник Пожаревачке казнионице упутио је допис Министарству правде тражећи помоћ при реализацији једне идеје – да Министарство помогне плаћањем путних трошкова да се ручни радови из Пожаревачког казног завода нађу на Светској изложби у Паризу 1900. године.⁵⁰

Прописи предвиђају дневни распоред дужности осуђеника и осуђеница, али предвиђају да треба обезбедити осуђеницима некаку школу да би држава касније од њих „фајду“ видела – прописано је да осуђенице похађају само два разреда школе да би се елементарно описмениле.⁵¹

Осуђенице и њихова деца у затвору

Трудна осуђеница остајала је у заводу до порођаја и враћала се у завод пошто би у варошкој болници одлежала неопходно време после порођаја. Постојало је правило да се деца осуђеница које би се породиле за време трајања казне, остављају оцу, породици, рођацима или општини којој осуђеница припада.⁵² Правило се у пракси није поштовало. „Полицијске власти наставиле су да поступају противно §§ 288 и 289 Закона о поступку судском у кривичним делима и правилима о казним заводима и након што их министар Унутрашњих дела 1882. године упозорио на ова наређења. Због тога се министар Правде 11. марта 1885. године обратио министру Унутрашњих дела наводећи да се у Пожаревачком казненом заводу у то време налазило „петоро деце код својих матера – осуђеница, па оне о њима воде старање о издржању“, на шта је министар Унутрашњих дела поново упозорио подручне полицијске власти да трудне жене осуђене на казну лишења слободе не упућују казним заводима.⁵³

50 АС, Министарство правде, Ф IX – 105-1899.

51 АС, Министарство правде, Ф XXVII – 6 – 1904: Правила о домаћем реду у апсанском заводу у Пожаревцу, чл. 6.

52 И. Крстић Мистрицеловић, рукопис: „Дете се предавало мужу, а ако га није било рођацима. Ако ни њих није било о детету се до мајчиног ослобођења старала општина из које је осуђеница.“ *Српске новине*, бр. 151 од 19. новембра 1868. године.

53 И. Крстић Мистрицеловић, рукопис, наводи: Расписи министра унутрашњих дела свим начелствима и управама вароши Београда и Мајданпека П№ 11548 од 7. септембра 1882. и П№ 3643 од 20. марта 1885. године; Писмо министра правде № 1129 од 11. марта 1885. године, *Збирка кривичних закона*, 290-292.

И у ранијем периоду поступање према трудницама било је регулисано од случаја до случаја.⁵⁴ Извршење телесних и смртних казни над трудним женама одлагано је после порођаја.⁵⁵ Труднице би, пред порођај биле пуштане кући, да се породе, али полиција, кметови на селу и, за то посебно плаћене, жене старали су се да такве жене пре или после порођаја не побегну него да се врате на издржавање казне. Ако нису имале коме да оставе новорођенчад, осуђенице су их водиле са собом назад у апсану. Исто су радиле и жене које су, у тренутку кад су осуђене, имале малу децу о којој није имао ко да се стара.

Болесне

Током периода Заведенија апсенице су имале право на лечење о државном трошку. Окружни физикус Пожаревачког округа био је одговоран за здравље осуђеница, а његове рецепте прегледао је и оверавао надзиратељ Заведенија – пре но што их достави Министарству правде да оно одобри трошкове за лекове. Током болести осуђенице су биле ослобођене рада.

Правила по којима се има управљати у болници казнишћеног завода у Београду, из 1869. године, које је потписао министар правде Ђорђе Ценић, регулише и основе понашања и опхођења према болеснима и у пожаревачком Заведенију.

Касније је при Пожаревачком казненом заводу постојала болница која је радила са прекидима у зависности од финансијских средстава и особља. У болници су помагале осуђенице или осуђеници који су били писмени – да могли да примењују терапије које препише ординирајући лекар.

54 „Још 1828. године Велики суд је похвалио судије крагујевачког нахијског суда што једну трудницу нису подвргли телесној казни: „Одобрити вама не изостављамо, што нисте матер Милојкину, како то смо заповедили вам, да је с 50 камција казните, казнили, из узрока њеног бременитог стања“ – АС, СОБ, 1828, Ф-III-5. Министарство правде је 1840. обавезало судове да телесне казне над женама не извршавају пре него што се лекарским прегледом утврди да нису трудне – АС, СОБ, 1840/1760.“ – наводи И. Јанковић, нав. дело, у фусноти 58.

55 И. Јанковић, нав. дело, стр. 33 фуснота 59 наводи: Жена која је убила мужа осуђена је 1845. године да буде убијена секиром, али тек 18 месеци после порођаја, с тим да дотле борави на робији заједно с дететом, а уколико дете умре на порођају или пре него што напуни 18 месеци, смртну казну треба извршити одмах по смрти детета. Апелациони суд је ову пресуду преиначио и наложио да се смртна казна у сваком случају изврши 40 дана после порођаја (и то не секиром него стрелаштем) – АС, Министарство иностраних дела – Внутренје одељење, 1846, Ф-II-21.

„...Болничари прве класе морају бити уколико је више могуће писмени, а болничари друге класе могу и не писмени бити. И једни и други бирају се измеђ осуђеника, и то они који су здрави, јаки, који се негнушавају од болести и болесника и који су устаоци, као и који су на мање казни осуђени, који су послушни и уопште доброг владања.“⁵⁶

Из извештаја „Санитетско извешће болнице Пожаревачког Казненог завода о боловању и умирању осуђеника-ца за месец децембар 1910- године“ видимо да се укупно пријавило за лекарку помоћ 198 лица од којих 123 осуђеника и 73 осуђеница. Болесни су добијали лекове из овдашње варошке апотеке. Сви пацијенти су оздравили. Болести/дијагнозе које су констатоване код женских пацијената биле су: Catarrh. Phulmon. Chron, Scrofulosis, Enteritis Prolapsus recti, Carcinoma uteri, Marasms senitis, Phneumonia desti, Anaemia epilepsie... и оне су остале у болници, док су пацијенткиње са дијагнозом: Diarrhaea и Metrorrhagia пуштене. Потписао др Т. Ђорић, лекар Казненог завода.⁵⁷

Ширењу болести доприносили су лоши хигијенски услови и навике. Из извештаја пожаревачког окружног физикуса о болестима и умирању робијашаца у Заведенију женског радилишта апсеничког у Пожаревцу, 1851. године, тврди се да „робијашнице снагу своју никада не чисте, не перу и не купају“, и „преписао је“ да „барем једанпут у месец дана треба снагу водом и сапуном да очисте и за то потребне судове да имаду“.⁵⁸ Приликом ванредне инспекције Заведенија у Пожаревцу, коју је на захтев Министарства унутрашњих дела извршио начелник Војеног одељења у Пожаревцу, К. Магазиновић, установљено је да су просторије осуђеница „љубрељиве“, да је „читаве кршеве нечистоће“ налазио испод њихових кревета, да у згради нема водовода ни канализације, није било никаквог купатила. Нужник се налазио у дворишту, а за прање су се користиле кофе и корита.⁵⁹

Хигијенске мере нису се знатно поправиле ни према *Устројенију*: „Сваке седмице у суботу после подне имају

56 *Правила по којима се има управљати у болници казнишћеног завода у Београду*, 1869. године, део IV

57 АС, МП 1911 Ф-I-14.

58 В. Михаиловић, И. Јанковић, *Каша Несиба: истина и илустрирана историја једне београдске блуднице и њене борбе за уставна права 1830-1851*, Београд 2014, стр. 36 наводи: АС, МУД –П, 1851 Ф VII-136.

59 Више: И. Јанковић, *Женско апсеничко радилиште у Пожаревцу...*, стр. 19.

се апсенице од сваког рада ослободити, да се за то време могу опрати“, а под `прањем` подразумевало се прање одеће, кошуље, а не купање, поготову не купање целог тела јер је то у Србији тога времена било неуобичајено.

Окружни физикус Аћим Медовић оценио је да боравак у затвору подстиче разврат, нарочито код „развратно жививши жена“ и констатује да „телесно уструченој развратности немогуће је препречити пут моралног раздраживања, који је свима робијашицама у друштвеном саопраштају у радилишту кроз узајамни, старом обичају одговорни разговор отворен“ – стога из треба што више раздвајати, да не буде више од 4-5 у једној соби. Са непристојним понашањем и ужасном галамом у женском одељењу суочио се и Феликс Каниц 2. октобра 1875.⁶⁰

Посете осуђеницама

Апсенице су стално боравиле у затвореном простору обављајући свој рад. Устројеније Заведенија није прописало обавезан боравак на свежем ваздуху. Тек интервенцијом окружног физикуса, због уочених здравствених проблема, било је, уз одобрење надзиратеља, дозвољен боравак, једном недељно, на отвореном.⁶¹

Каснији Прописи предвиђају дневну шетњу осуђеница, уз будно око надзиратеља:

„... Женске проходаће се у својој авлији и строго ће се пазити, да око плота не застају и не завирују. У рђаве дане и оне ће се у ходнику свога одељења проходити.“⁶²

Посете осуђеницама биле су дозвољене, али су биле допуштане само у присуству надзиратеља. Број посета није био одређен и том приликом рођаци су могли доносити храну, чисту одећу која би била уручена осуђеници тек пошто би је надзоратељ помно прегледао. Према Устројенију, и другим лицима окружни начелник је могао дати дозволу да уђу у завод, и у присуству надзоратеља могли су разгледати и разговарати са осуђеницама. Добровољни прилози приватних члица и хуманитарних удружења Завод је могао примати, и надзиратељ је био „дужан да дародавца обавести како је апсеницама поделио примљени дар.“⁶³

60 Више: Ф. Каниц, *нав. дело*, стр. 173.

61 Више: И. Јанковић, *нав. дело*, стр. 22.

62 АС, Министарство правде, Ф XXVII – 6 – 1904: Правила о домаћем реду у апсанском заводу у Пожаревцу, чл. 29.

63 И. Јанковић, *нав. дело*, стр. 22.

У Прописима управа казних завода о начину исхране осуђеника и врстама хране, Борђа Ценића, из 1904. године, прописују се правила о дозволи посећивања осуђеница и осуђеника, и њихово владање приликом посета.

„Како би муж дошао да своју жену, или сродницу походи, неће се пуштајући у женско одељење, већ ће се осуђеница пуштајући у собу која је за сасијанке у мушком одељењу одређена, а само женске пуштаће се женскињама.“⁶⁴

Ради духовног живота, опроста учењог греха, као и менталног здравља, осуђеницима и осуђеницама је обезбеђивано присуствовање молитвама. „Молитве вршиће се по пропису, у дневном реду означеном. Осуђеници ће се сви упарадити, и један ће измеђ њих молитву читати.“⁶⁵ Предвиђено је да се управа Пожаревачког казног завода договори са одређеним свештеником да се одреде дани – када неће бити пуно мирјана у цркви – када би осуђеници могли да у цркву на опрост иду и присуствују недељној и празничној литургији.⁶⁶ Црквене власти нису допуштале да осуђеници и осуђенице долазе у цркву у оковима, стога је 1846. године донет пропис да свештеници осуђенике причешћују у „пристојној соби“ у начелствима, док су осуђенице, највероватније, причешћиване у самом Заведенију.⁶⁷

Осуђенице и њихова недела или жене – жртве породичног насиља

Убиство мужа

Министарство правде је добијало извештаје о стању у свим казним заводима. На самом почетку 1908. године стигло је наређење свим управама казних завода да доставе списак осуђеница и по реду изложе: име и презиме осуђенице, одакле је, занимање, доба старости, за које је дело осуда, кад је отпочело издржавање казне, колико је досад издржао од казне и колико још остаје, ако је било помиловања (израчунати) колико је смањена казна; владање и понашање у заводу. Тако је 24. јануара, под бројем 162, управник Пожаревачког казног завода доставио

64 АС, Министарство правде, Ф XXVII – 6 – 1904: Правила о домаћем реду у апсанском заводу у Пожаревцу, чл. 12. и 13.

65 АС, Министарство правде, Ф XXVII – 6 – 1904: Правила о домаћем реду у апсанском заводу у Пожаревцу, чл. 49.

66 АС, Министарство правде, Ф XXVII – 6 – 1904: Правила о домаћем реду у апсанском заводу у Пожаревцу, чл. 50.

67 И. Јанковић, *нав. дело*, стр. 22.

министру тражени списак у коме се поименце и са учињеним кривичним делом излажу осуђенице које су доброг владања, и којима би, у складу са њиховим примерним владањем, казне могле бити умањене.⁶⁸ У наставку документа, управитељ даје свој став: „У начелу сам противан сваком помиловању осуђених а нарочито и специјално за оваква лица, али како је се до сада практиковало и оваким лицима помиловање давало, то сам мишљења, да и сада неби требало делимично помиловање изоставити...”

The image shows a page from a historical document, likely a report or list. It contains a large table with several columns. The columns are headed with names and dates. The text is in Cyrillic. There are handwritten notes and a circular stamp in the center of the page. The document is titled 'Извешаји управа казних завода са списковима осуђеница којима је смртна казна замењена робијом (Министарство правде, Ф V-42-1908)'. The table lists names and dates, and there are handwritten notes and a circular stamp in the center of the page.

Извешаји управа казних завода са списковима осуђеница којима је смртна казна замењена робијом (Министарство правде, Ф V-42-1908)

68 АС, Министарство правде, Ф V-42-1908: Извешаји управа казних завода са списковима осуђеница којима је смртна казна замењена робијом:

Сазнајемо да је Марија, жена Дамњана Мијајловића из Рашанца, округа Пожаревачког, земљорадница, 31 годину стара, учинила хотимично убиство са предумишљајем, осуђена на 15 година, помилована на казну од 7 година и 6 месеци, доброг владања; Првобитна пресуда била је смртна казна, због тога што је, у друштву са Стеваном Ахимовићем, на салашу Јована Ахимовића, домамила Пауна Антића из Рашанца ради 'привођења блуди', заједно су га тканицом удавили и побегли, преко ноћи су се вратили, пренели на њиву Тозе Јовановића из Црљенца и закопали. – „Незна се зашто је дело учињено; јер оптужени дело не признају, но их основи подозрења терете“... итд. „Све су доброг владања...”

У рубрици 'разлог због којег је дело учињено' најчешће стоји да се 'из пресуде не види разлог учињеног кривичног дела' или се убиство мужа, после 20-30 и више година брака тумачи жениним неверством, прељубништвом, лаком, поводљивом женском природом, а нигде се у процесу не доказује – као што члан Казнителног закона прописује: ако се долаже мужевљева насилност – суровост мужа над женом, испољавање потврде односа својине жене од стране мужа, наношење тешких повреда од бати-

на, повређивања, злостављања, силовања у браку, телесног и психичког малтретирања. Љубав и страст можда можемо разматрати у случају младих преступница и сматрати да је то могући разлог учињеног кривичног дела, али у случајевима зрелих жена у поодмаклим годинама, опхраним сталним свакодневним тешким животом у сиротињи и немаштини, уз норму петрифициране патријархалне заједнице, свакако да морамо узети у обзир могућност постојања вишегодишњег тешког малтретирања и насиља у браку.⁶⁹

Убиство деце

Као највећи грех третира се чедоморство, а да би га искоренио или барем умањено, кнез Милош је наредио „*да ће свака преступница слободна бити ако своје деце сачува и отхрани; да онај који је згрешио са том женом мора за деце да плати шротак; да, када се у неком селу нађе шрудна девојка или удовица, одмах буду обавештени сеоски кмет и нахијски кнез који ће наћи неку старицу да чува шрудну жену да не побаци, а одмах по рођењу деце и дојкињу која ће на себе предузети бригу о новорођенчеу, све о шротку нахијској*

69 Аутентичан Албум женског одељења Пожаревачког казниког завода са статистичком пружа и увид у забележене случајеве жена убица, преступница које су из различитих разлога учиниле злодело. Иако је аутор, Милутин Поповић, разговарао са осуђеницама које су осуђене на највише двадесет година робије због учињеног дела убиства, његови потресне странице остављају неразрешен мотив у потпуности... Народна библиотека „Илија М.Петровић“ у Пожаревцу: М. Поповић, Албум женског одељења Пожаревачког казниког завода са статистичком, Пожаревац, 1898.

мајстираша.⁷⁰ Штавише, предузимао је мере да децу без родитеља или непризнату од оца, добију брачни парови без деце.⁷¹ Поштујући Милошеву наредбу и у каснијем периоду начелници су будно мотрили на житеље додељеног им среза односно округа.⁷²

Казнителни закон је у овим случајевима веома ригорозан.⁷³

„Албум женског одељења Пожаревачког казног завода са статистиком“ бележи и стравични случај подводице усвојене петогодишње девојчице коју је после обљубе, треснувши је неколико пута о под, убила - јер је дете плакало и било обливано крвљу.⁷⁴

Политичке осуђенице

У оскудно сачуваној грађи о осуђеницама нисмо пронашли сведочанства тешке судбине жена - политичких осуђеница, али два случаја свакако заслужују да буду поменути, посредством објављене грађе. У оба случаја ак-

70 Д. Антонијевић, *Насиље над женама...*, стр. 65-78.

71 Више: Д. Антонијевић, *Насиље над женама...*, стр. 65-78.

72 ИАП, НСЗ 1841 LXVII 290, од 3. марта 1841. у Пожаревцу – тражи се да начелник Среза обрати пажњу на Стану која је остала трудна са Јованом, јер се сумња да ће након порођаја дете удавити; ИАП, НСЗ 1842 LXVIII 438, Документ се односи на саслушање оца, мајке, бабице и сведока због убиства новорођеног детета; ИАП, НОП 1911 X 220, од 27. јануара до 24. фебруара 1911: срески начелници шаљу начелнику Округа пожаревачког извештаје о мртворођеној деци. У архивском фонду Начелство Среза Звишког налазимо документ о потрази за фамилијом убијеног детета које је Дунав изабацио на аустројској страни. 16. август 1855, Пожаревац, ИАП, НСЗ 3482.

73 „Глава шестнаеста

О убиству деце, нарочито килиади
§ 164.

Мајки која своје деце од порођаја за 24 сата, или ако се докаже, да је мучно ситање ... и још некреситано трајало, и после 24 сата убије, да се казни:

1. ако је деце брачно, робијом до десет година;

2. ако је деце ванбрачно робијом до шест година;

Но ако се докаже да убијено деце због тога што је пре времена рођено (недонешено) или иначе због несавршености образовања шела, неби могли ни живети, да се казни затвором до једне године дана.

Наредним члановима *Казнишлотног законика* - 165, 166. и 167 - подробице се регулишу случајеви и њихово санкционисање. Закон овде није предвидео нити једну олакшавајућу околност: кажњава се чедоморство и ако је убијено дете са телесном маном, уколико се очајна породица на чин одлучи због немаштине, очекиване социјалне казне заједнице и одбацивања од стране породице.

74 Александра Крстић, родом из Београда, у време учињеног злочина имала је 23 године. М. Поповић, *Албум женског одељења Пожаревачког казног завода са статистиком*, Пожаревац, 1898, стр. 18-31.

тери су образоване жене које су снагом свог интелекта, величином својих мисли и љубави према ближњима покушале да промене судбину државе.

Поменимо Јелену-Илку Марковић, удовицу официра Јеврема Марковића, брата Светозара Марковића, која је октобра 1882. године покушала атентат на краља Милана. Јелена-Илка Марковић, осуђена на смртну казну ипак је помилована и осуђена на доживотну робију. Двадесет четвртог маја/6. јуна 1883. године нађена је удављена у пожаревачком затвору. После низа хапшења и прогона, у затвору се обесила и Јелена Книћанин, Илкина пријатељица. Међутим, др Лаза Пачу, члан лекарске комисије која је вршила увиђај, у оба случаја издвојио је своје мишљење. У својим каснијим сукобима краљ Милан и Милутин Гарашанин међусобно су један другог оптуживали да су наредили ова два убиства.⁷⁵

Драга Љочић, прва Српкиња лекар, суочила се са проблемом прихватања образоване жене у друштву, верификовања дипломе стечене на Циришком универзитету, запослења у болници.⁷⁶ Због Тимочке буне, Драга Љочић, млада лекарка, доживела је хапшење свог супруга Раше Милошевића, члана Главног одбора Радикалне странке. Само неколико дана након што се породила, Раша је осуђен на смрт, а затим помилован на затворску казну. Драга је наставила да ради и да брине о супругу који је издржавао казну у пожаревачком затвору.⁷⁷

Условно отпуштање криваца, помиловање и статистика осуђеница

Према врстама кривичних дела које су жене починиле у периоду од 1861. до 1897. године, најчешће су крађе (536), потом убиства (426), убиства ванбрачне деце (290), покушај убиства, тровање, али забележено је једно ајдуковање (1891. године), банкротство (1884. године), кривоклетство (1867.), једна насилна изнуда (1872.), поновна удаја код живог и неразведеног мужа (1888.) и један покушај убиства владоца (1883.), већи број браколомстава, блудних радњи, врачања, паљевина, превара, подвођења,

75 Према: Н. Божиновић, *Женско пишање у Србији у XIX и XX веку*, Београд, 1996, стр. 68-69; Д. Милорадовић, *Осуђенице Пожаревачког казног завода*, стр. 174-176.

76

77 Више: Н. Божиновић, *Женско пишање...*, стр. 69; М. Обрадовић, *Друштво београдских женских лекара*, стр. 565-571; Д. Милорадовић, *нав. дело*, стр.

Чак и када је жртва сексуалног напада, жена се, одредбама Казнителног законика тумачи као `имовина` мушкарца, напад је самим тим уперен на мушкарца из њене близине (оца или мужа), стога Казнителни законик санкционише сексуални напад на жену.

Обичајно право, духовни прописи и Протопрезвитерат, а уз то Грађански и Казнителни законик одредили су правила поступања, начин живота, начин опхођења и вредновања жена и женског принципа.

Чак и сачуване платне квите сведоче о неједнаком и бесмисленом, понижавајућем вредновању жена са једнаким или чак вишим образовањем од мушкараца на истим дужностима, а никад на истом положају...

THE ANTROPHOLOGICAL VIEW ON THE WOMEN FROM THE MARGINS OF THE SOCIETY

-FEMALE CONVICTS IN (FEMALE) POZAREVAC PRISON IN 19TH CENTURY

CONCLUSION/ SUMMARY/ ABSTRACT

When we focus on the research of the position of women from the margins, excluded from the society, who had been put there by their own fault, by committing a criminal act or just being from the criminal origin/families, as the result of the tragic happenings in the families/marriages, it seems that it was a part of an uneventful history-which included undoubtedly, the way those women were treated and thought of. We have excluded the politics of punishment in their matter.

The criminal act of these women, according to the verdict, in the section "reason for committed act", most frequently did not give the actual reason for criminal act. It was, however, explained by wife's infidelity, adultery, "female unstable nature".

It could not have been, under any circumstances, a result of any violence towards her. The same violence could have hardly been given any evidence for or there were no evidences for it at all.

Even in the cases when the woman was a victim of sexual assault, by the Punishment decree, a wife was treated as a husband's asset (property). The assault was therefore against the man, who was from the woman's surrounding (husband or father). The sexual assault on women was undoubtedly sanctioned.

The common law, the religious documents and Protopresbyterate, including the Civil Punishment law had prescribed the rules of conducting, ways of life, treating and valuing women and female principles.

Even the preserved wages amounts witness the unequal, senseless and humiliating treatment of women with the same or even higher education degree than men, having been on the same duties but never in the same position...

бија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, св. 2, научни скуп: Положај жене као мерило модернизације, Институт за нову историју Србије, Београд, 1998, стр.27.

СКУПШТИНСКИ ИЗБОРИ У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ У ПРВОМ ПЕРИОДУ ВАЖЕЊА УСТАВА ОД 1888. ГОДИНЕ (1888-1894)

Апстракт: У раду се анализирају скупштински избори у пожаревачком округу, како ванредни тако и редовни, вршени на основу Устава од 1888, Привременог изборног закона из 1889. и Закона о изборима народних посланика из 1890. године. Анализа избора одржаних 1889, 1890. и у два наврата 1893. године има за циљ да одговори на питање да ли је и у којој мери у изборној пракси било одступања од прокламованих изборних принципа, да ли су изборни резултати били веран одраз народног расположења, тј. односа снага политичких странака, као и да ли је поштована слобода избора.

Кључне речи: скупштински избори, верификациони одбор, дебата, Пожаревац, пожаревачки округ.

Увод

Уставом од 1888. прописан је нов изборни систем чијој је законској разради устав детаљним регулисањем поставио чврсте границе.¹ Народну скупштину чине посланици које народ слободно бира. Општи избори могли су бити редовни (сваке треће године на Крстовдан) или ванредни (у року од два месеца од распуштања скупштине), а накнадни избор вршен је у року од месец дана од упражњења посланичког места. Избори су били непосредни, а гласање тајно (вршило се куглицама). Бирачко право имао је сваки Србин са навршеном 21 годином који је плаћао 15 динара непосредне годишње порезе, изузев официра и војника под заставом. Здругари су имали бирачко право без обзира на количину пореза који плаћају.

Изборна тела су били изборни окрузи и вароши. Устав је поставио сразмеру за избор народних посланика: на сваких 4.500 пореских глава у округу бирао се по један посланик, а вишак од преко 3.000 пореских глава давао

је право на избор још једног посланика. У сваком округу су осим посланика са општим условима морала бити изабрана и по два квалификована посланика (са свршеним факултетом у земљи или иностранству или вишом стручном школом), чиме се број обичних посланика умањивао за два у сваком округу. Број посланика који ће се бирати у сваком округу је за сваке изборе према броју пореских глава утврђивао нарочито Државни одбор у саставу: председник Државног савета, председник и оба потпредседника последње скупштине и председник Касационог суда. Вароши и две сеоске општине су као засебна изборна тела посланике бирале независно од броја пореских глава. Београд је бирао четири, Ниш и Крагујевац по два, а вароши Алексинац, Ваљево, Врање, Горњи Милановац, Зајечар, Јагодина, Књажевац, Крушевац, Лозница, Лесковац, Неготин, Параћин, Пирот, Пожаревац, Прокупље, Свилајинац, Смедерево, Ђуприја, Ужице, Чачак и Шабац и општине Добриње и Таково (из династичких разлога) по једног посланика.

Важна новина била је и пренос надлежности кандидовања са појединаца на политичке партије. За изборе народних посланика састављале су се кандидатске листе. Право да састави кандидатску листу у округу је имало 100, а у вароши која бира више од једног посланика 50 бирача. Кандидатска листа носила је име првозаписаног кандидата и на њој је морало бити записано онолико кандидата колико је посланика имало изабрати дотично изборно тело. Кандидатска листа оверена од стране суда је на сваком гласачком месту имала кутију за пријем гласова. Бирачи су се опредељивали за кандидатску листу у целини, а не за поједине кандидате као до тада (изузев у изборним јединицама у којима се бирао по један посланик), при чему је одредба о гласању двома куглицама (белом и црвеном) у изборним окрузима омогућавала избор обичних посланика са једне, а квалификованих посланика са друге кандидатске листе.

¹ *Устав за Краљевину Србију од 22. децембра 1888. године*, у: „Државноправна историја српског народа“, приредиле Слободанка Стојичић и Ивана Крстић Мистрицеловић, Београд, 2013, 146-172.

У погледу самог гласања најважнија новина били су бирачки одбори сталног састава,² надлежни да воде рачуна о регуларности гласања, утврђују резултат избора и издају посланичка пуномоћја. У окрузима и варошима које су бирале више од једног посланика резултат избора изналазио се путем изборног количника (свака кандидатска листа добијала је онолико посланичких места колико се пута изборни количник садржао у гласовима које је она добила), а истим начином расподељивани су посланички мандати у оквиру једне листе (изборни количник најпре се придодвао кандидату на челу листе, па затим редом кандидатима док се не исцрпи број гласова који је та листа добила). Уколико би након тога било нерасподељених мандата, по једно посланичко место додељивало се листи са бројем гласова најближем изборном количнику (систем највећег остатка). У изборним телима која су бирала по једног посланика бирачки одбор је за изабраног проглашавао кандидата који добије апсолутну већину гласова, а ако ниједан кандидат не би добио ту већину наређивао је нов избор на коме је била довољна релативна већина гласова.

Верификација извршених избора била је у искључивој надлежности скупштине која је сама прегледала пуномоћства својих чланова, изрицала суд о њиховој вредности и решавала спорове који би се у вези са њима појавили. На првом састанку скупштина је бирала одбор за преглед пуномоћстава (верификациони одбор), који јој је подносио извештај о коме је вођена дискусија. Изабрани посланик је могао приступити полагању заклетве тек пошто би му скупштина оверила пуномоћство и примила га за свог члана.

Избори од 14. септембра 1889. године

Нацрт закона о привременом изборном реду на основу кога су имали бити извршени први избори под новим уставом за ванредну народну скупштину израдио је,

2 Бирачки одбор образован је у сваком гласачком месту у округу (општински одборник, судија, судски чиновник или правник и по један представник сваке кандидатске листе), односно у изборним јединицама које су бирале по једног посланика (један судија месног или најближег првостепеног суда одређен коцком, председник општинског суда и по један представник сваког кандидата), а главни бирачки одбор у главном окружном месту и варошима које бирају више од једног посланика (председник је био коцком одређен државни саветник, а чланови: један члан сталног окружног одбора, председник месног општинског одбора, један члан Апелационог суда или председник првостепеног суда и по два представника сваке кандидатске листе).

према прелазном уставном наређењу, ужи уставотворни одбор. Усвојен у Државном савету и потврђен од намесништва образованог по абдикацији краља Милана Обреновића, закон о привременом изборном реду ступио је на снагу 26. априла 1889.³ Намесништво је поштујући уставно парламентарно начело поверило управу најјачој партији. Грујићева радикалска влада образована 23. фебруара 1889. имала је извршити изборе наређене уставом на дан 14. септембар 1889. Пошто са наслеђеним чиновничким апаратом није могла ићи на изборе, влада је најпре прибегла замени чиновника напредњака радикалима, а потом и порадицаљивању општинских управа.⁴

Припремне изборне радње званично су почеле указом намесника од 6. маја којим су наређени избори за ванредну народну скупштину на дан 14. септембра 1889.⁵ Све три политичке странке кренуле су у изборну кампању путем штампе и партијских зборов, али су због обуставе рада напредне странке услед догађаја познатог као „14. и 15. мај“⁶ на изборима учествовале само радикална и либерална партија. Опозициона либерална странка је путем партијских зборов и штампе тумачила одредбе изборног закона и позивала своје бираче да плате порез и изваде бирачке карте, али је окосница њене агитације била критика владе.⁷

3 Закон о привременом изборном реду од 26. априла 1889. године, *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији (=Зборник)*, XLV, 104.

4 Напредњаци су то пречишћавање чиновништва овако описали: „Шест радикалних министара (г. војног искључујемо) приметили на раме сваки по огромну метлетину, па заредили сваки по својој струци [...] сева, боже, метла, не да ока отворити, диже се прашина, стоји дрека чиновника, излећу качете, излећу цилиндри, излећу шешири, перјају црни капути, сева пусти чиновник као да га је кућа окупила“. *Vugelo*, бр. 39 од 31. марта 1889.

5 *Зборник*, LV, 181.

6 Рад великог збора напредне странке држаног 14. маја у Београду прекинут је каменовањем напредњака од масе радикала која је наставила да их гони. Иако је дошло и до пуцање престоничка полиција није реаговала, па су нереди обустављени тек сутрадан када је на захтев намесника војска рашчистила улице. Радикали су овај линч сматрали оправданом реакцијом народа на дугогодишњу напредњачку владавину, док су напредњаци, враћајући се кућама окрвањених глава, страховали шта их тамо чека. Прогласом Главног одбора од 11. јуна напредна странка обуставила је даљи рад. *Vugelo*, бр. 66 од 11. јуна 1889.

7 Када једна политичка странка на власти нема већине у народу па настоји да је створи, то се може разумети па чак донекле и правдати, резоновали су либерали. Може се разумети и то да странка на државној управи ако није сигурна да ће на изборима добити већину „силом власти раздаје државне службе својим партизанима, не би ли помоћу њих како измајсторисала себи већину“. Међутим, када

Државни одбор је 18. маја објавио *Прејлед пореских глава и броја посланика појединих округа за изборе на-родних посланика на дан 14. септембра 1889. године*, пре-ма коме је у изборним окрузима требало је изабрати 86 посланика (56 обичних и 30 квалификованих), а са варошким посланицима укупно 117 посланика.⁸ Државни одбор је 20. августа објавио и *Списак лица која ће председавајући или као чланови бити при бирачким одборима на избору посланика на дан 14. септембра 1889. године*.⁹

У пожаревачком изборном округу са 29.250 пореских глава требало је изабрати четири посланика са општим условима и два квалификована посланика и то на 41 гласачком месту у округу, не рачунајући варош Пожаревац. За председника главног бирачког одбора одређен је судија Касационог суда Коста Борисављевић, за члана председник ужичког окружног суда Анта Поповић, док је за председника бирачког одбора за варош Пожаревац одређен судија пожаревачког окружног суда Никола Младеновић.

Радикалски кандидати за обичне народне посланике у округу пожаревачком били су трговац из Голупца Риста Поповић, свештеници Таса Капетан-Спасић из Малог Црнића и Андрија Љубичић из Великог Градишта и трговац из Кушијева Милосав Степановић, а за квалификоване посланике професор гимназије из Пожаревца Илија Душманић и срески лекар из Пожаревца др Станојло Вукчевић.¹⁰ Кандидат радикала за варош Пожаревац био је економ из Кушијева Јован Јовановић.¹¹

Посланички кандидати либералне странке из пожаревачког округа били су трговац из Великог Црнића Сима Несторовић, тежаци Мратинко Милојевић из Ракинца, Рајко Стевановић из Деснице и Јосиф Поповић из Лешнице са општим условима, а Александар Николајевић, пожаревачки трговац и адвокат из Пожаревца Коста

Јездић са посебном квалификацијом.¹² Кандидат либерала за варошког посланика био је Стојан Рибарац, адвокат из Пожаревца.¹³

Иако је напредна странка обуставила рад пре избора, напредњаци су у појединим изборним јединицама кан-дидовали своје људе. Тако је у Пожаревцу за варошког посланика канديدован пожаревачки адвокат Алекса Радуловић.¹⁴

На изборима извршеним 14. септембра без већих не-реда¹⁵ радикали су добили огромну већину у готово свим изборним јединицама. Варош Пожаревац где је побе-дио либералски кандидат била је у том смислу изузетак. Према извештају бирачког одбора „избор је почео у 6 сати и 35 минута пре подне, и свршен у највећем реду у време и на начин, који је одређен чл. 74. привременог из-борног реда. Гласало је свега 624 бирача. [...] Кандидатска листа Стојана Д. Рибарца добила је 360 гласова, Јована С. Јовановића 245, и Алексе Радуловића 19 гласова. Апсолутна је већина 313, а по што је кандидат Рибарац добио преко апсолутне већине, он је по члану 94. Устава и изабран за посланика“.¹⁶ У пожаревачком округу изабра-ни су за посланике са општим условима радикали Риста Поповић, Таса Капетан-Спасић и Андрија Љубичић и ли-берал Сима Несторовић, а за квалификоване посланике радикали Илија Душманић и др Станојло Вукчевић.¹⁷

Народна скупштина састала се 1. октобра 1889. у Београду. У верификациони одбор ушли су радикали Васа Манојловић, Ранко Тајсић, Јован Ђаја, Аца Станојевић, Пера Ђорђевић и Марко Петровић либерал Стојан Рибарац. Рибарчев предлог да га у верификационом

12 Кандидатску листу оверио је вршилац дужности председника по-жаревачког окружног суда Риста Петровић 30. августа. *Српске новине*, бр. 197 од 6. септембра 1889.

13 Кандидатска листа потврђена је 30. августа. *Српске новине*, бр. 196 од 5. септембра 1889.

14 Кандидатска листа потврђена је 31. августа. *Српске новине*, бр. 196 од 5. септембра 1889.

15 Једини озбиљан инцидент десио се у врањском изборном округу, где је по завршеном гласању у Цепу тешко рањен радикалски посланички кандидат Тодор Радовановић. Архив Србије (=АС), Министарство унутрашњих дела – Полицијно одељење (=МУД-П), 1889, Регистар, књ. III, бр. 13088 и 13155.

16 Извештај бирачког одбора за варош Пожаревац од 14. септембра 1889. *Српске новине*, бр. 206 од 19. октобра 1889.

17 Извештај главног бирачког одбора за округ пожаревачки од 18. септембра 1889. *Српске новине*, бр. 209 од 22. октобра 1889.

се је једна странка стално размеће својом већином и хвали „да је св народ на њеној страни“ а користи „сва могућна средства и законита и незаконита само да што више упише у свој тевтер [...] онда се то не може ни да појми, а камо ли да извини“, закључили су либерали. *Српска независност*, бр. 79 од 13. јула 1889.

8 *Српске новине*, бр. 110 од 18. маја 1889.

9 *Српске новине*, бр. 184 од 20. августа 1889.

10 Ову кандидатску листу је (као и све остале) оверио вршилац ду-жности председника пожаревачког окружног суда Риста Петро-вић 28. августа. *Српске новине*, бр. 194 од 2. септембра 1889.

11 Кандидатска листа потврђена је 30. августа. *Српске новине*, бр. 195 од 3. септембра 1889.

одбору замени посланик Јован Авакумовић није прихваћен, па је он остао чисто радикалски.¹⁸

Пошто је прегледао изборна акта и посланичка пуномоћства, одбор је 7. октобра поднео извештај скупштини. У пожаревачком округу избори су, по мишљењу верификационог одбора, били извршени правилно, али је избор Илије Душманића жалбом оспорио Станислав Марковић са 19 бирача из Прахова тврдећи да нема потребне квалификације. Верификациони одбор предложио је да се жалба одбије као неоснована пошто жалиоци нису навели никакве доказе за своју тврдњу, а Душманић је био професор средњег завода, за које су се звање по закону тражили исти услови као за квалификованог посланика. У скупштинској дебати о овом избору Јован Авакумовић противио се оснажењу Душманићевог избора јер министарско решење којим се на основу процене о испуњености услова дозвољава полагање професорског испита неком лицу не може бити меродавно за скупштину и предложио да се одлука о његовом избору одложи док не поднесе „доказе о свршеним наукама на страни“.¹⁹ Андра Николић тврдио је да Душманић може бити квалификовани посланик јер је комисија за полагање професорског испита имала увид у уверења страних школа и нашла да су она еквивалентна сведоцима наше Велике школе.²⁰ Сам Душманић је објаснио да је после свршене две године на Великој школи био редован ђак политехнике у Минхену и потом у Лајпцигу, а да га је по повратку у земљу министар просвете примио за наставника са потребном квалификацијом. После његове напомене да „у уставу се нарочито каже да посланици могу бити и професори средњих школа, а да не морају давати чак ни оставке“, скупштина му је потврдила избор.²¹ И избор у вароши Пожаревцу извршен је правилно, али су се Мијајло Ђорђевић и још петорица пожаревачких бирача либерала жалили јер је пожаревачки окружни суд одбацио листу њиховог кандидата Александра Николајевића. Верификациони одбор сматрао је да „како жалба није у доказима поткрепљена“ избор треба огласити као правилан, што је скупштина и учинила.²²

18 *Схенографске белешке о раду Народне скупштине, ванредни сазив за 1889. годину*, 7-8.

19 *Схенографске белешке, ванредни сазив за 1889. годину*, 152.

20 *Схенографске белешке, ванредни сазив за 1889. годину*, 153.

21 *Схенографске белешке, ванредни сазив за 1889. годину*, 154.

22 *Схенографске белешке, ванредни сазив за 1889. годину*, 159.

Пожаревачки округ је на изборима од 14. септембра 1889. за народне посланике дао петорицу радикала и једног либерала, а варош Пожаревац једног либерала. Либерална странка имала је прилично чврсто упориште у пожаревачком округу, те је разлог њеном изборном краху могла бити „лоша процена или пак вешта подвала“.²³ Радикали су у свом пожаревачком гласилу оценили да је због Рибарчевог „вештог маневра“ да Александар Николајевић не буде кандидат за варош Пожаревац већ квалификовани кандидат у округу овај искусни и популарни пожаревачки политичар пропао на избору, и ликујући закључили: „либерали су имали свој начелни скуп 13. августа т.г. У Пожаревцу, на коме кандидираше како просте, тако и квалификоване посланике за народну скупштину, па како су вешти у подваљивању они избише из посланичког седла једну дугогодишњу величину либералну из Пожаревца, утиснув га међу квалификоване посланике. Но 'силом баба у рај не иде'. А варош Пожаревац одредише шефу либералне странке тако званом 'Презису', који док се ово решаваше, смејаше се сатанским осмехом. [...] Либерали изгубише из свог врта најбољи цвет своје либералне величине!“²⁴

Избори од 14. септембра 1890. године

Скупштини произашлој из избора 14. септембра 1889. уставом је, између осталог, било поверено и доношење закона о изборима народних посланика који је на трајнијој основи имао разрадити уставне одредбе о изборном систему. Ситуација је сада била битно другачија од оне у време доношења устава и привременог изборног реда, јер радикали са својом владом, скупштином и једним изборним искуством нису више морали пристајати на компромисе у уобличавању елемената изборног система. Радикална странка није битно променила изборни систем, јер с обзиром на детаљну уставну регулативу то није ни могла учинити, али га је прилагодила својим потребама коригујући елементе који су јој увећавали могућности да их у фактичком односу снага максимално искористи. Либерали су опонирали свакој предложеној одредби изборног закона која је одступала од уставних решења, али њихово супротстављање у условима радикалске доминације у скупштини било је безуспешно.

23 Милољуб Манојловић, *Пожаревац окружна варош 1888-1918*, Пожаревац, 2011, 285.

24 *Грађанин*, бр. 77 од 1. октобра 1889.

Закон о изборима народних посланика од 25. марта 1890.²⁵ се од привременог изборног реда разликовао у овим најважнијим елементима: у број пореских глава у округу урачунао је и пореске главе засебних изборних јединица тог округа, задругарима је бирачко право признато ма колику порезу плаћали било сваки за себе било сви укупно, у округу се гласало једном куглицом чиме је онемогућен одвојен избор квалификованих посланика, а право кандидовања за народног посланика ограничено је на највише три места.

Према прелазном уставном наређењу избори за прву редовну скупштину под новим уставом имали су се извршити 14. септембра 1890. Припремне изборне радње званично су почеле указом од 6. јуна којим су наређени избори народних посланика за 14. септембар и састанак скупштине за 1. новембар. Државни одбор је 19. јуна објавио *Преглед пореских глава по окрузима и број посланика који ће се у њима бирајти*,²⁶ а 9. августа и *Списак лица која ће председавајти или као чланови бити при бирачким одборима на посланичким изборима 14. септембра 1890. године*.²⁷ У изборним окрузима требало је изабрати 73 обична и 30 посланика са нарочитом квалификацијом, а у варошима и две сеоске општине 31 посланика.

У пожаревачком изборном округу са 51.089 пореских глава требало је изабрати девет обичних и два квалификована посланика, а у вароши Пожаревац једног посланика. Пошто је у међувремену био донет нови закон о општинама, повећан је и број гласачких места у округу – 130 не рачунајући варош Пожаревац. За председника главног бирачког одбора одређен је Јеврем Андоновић, члан Касационог суда, за члана Анта Поповић, председник ужичког окружног суда, а за председника бирачког одбора у вароши Пожаревац судија првостепеног пожаревачког суда Коста Стевановић.

Све три партије истакле су своје кандидатске листе како за пожаревачки округ, тако и за варош Пожаревац. Напредњачки кандидати у пожаревачком округу били су председник министарства у оставци Милутин Гарашанин, адвокат из Пожареваца Стеван Максимовић, свештеник из Арнаут-Поповца Станојло Драгуљевић, трговац из Жагубице Петар Рибарац, тежаци Станко Јовановић из

Мајиловца и Лука Милорадовић из Влашког Дола, трговци из Прока Петровић из Лучице, Станоје Јокић из Кучева и Алекса Благојевић из Голупца за обичне посланике, док су бивши пожаревачки окружни начелник Никола Стевановић и председник првостепеног пожаревачког суда Антоније Боди кандидовани за квалификоване посланике.²⁸ Либерална странка је у пожаревачком округу као посланичке кандидате са општим условима истакла адвоката Стојана Рибарца, трговца Милована Несторовића из Великог Црнића, Животу Стокића из Петровца и Мартинка Милојевића из Ракинца, тежака из Деснице Рајка Стевановића, трговца из Брежана Живка Стевановића, тежака из Шувајића Алексу – Леку Живковића, трговца из Арнаут-Поповца и тежака из Љешнице Јосифа Поповића, док су за квалификоване посланике кандидовани пожаревачки трговац Александар Николајевић и окружни инжењер из Пожареваца Светолик Поповић.²⁹ Радикална странка је у пожаревачком округу кандидовала за обичне посланике трговца из Голупца Ристу Поповића, трговца из Кушиљева Мату Максимовића, свештеника из Великог Градишта Андру Љубичића, земљорадника из Смољинца Милоша Богдановића, трговца из Великог Лаола Анту Радосављевића, земљорадника из Каменова Павла Станковића, трговца из Кучева Милоша Михаиловића, трговца из Петровца Лазу Милисављевића и земљорадника из Пожежене Миленка Тадића, а за квалификоване посланике члана Државног савета Илију Душманића и лекара из Пожареваца Станојла Вукчевића.³⁰ У вароши Пожаревац напредњачки кандидат био је трговац из Пожареваца Стојан Павловић³¹, либералски Стојан Рибарац³², а радикалски економ из Пожареваца Јована С. Јовановића³³

28 Кандидатску листу је 20. августа потврдио судија првостепеног пожаревачког суда Настас Антоновић. *Српске новине*, бр. 189 од 28. августа 1890.

29 Кандидатску листу оверио је председник првостепеног пожаревачког суда Антоније Боди 24. августа. *Српске новине*, бр. 190 од 29. августа 1890.

30 Кандидатску листу оверио је председник првостепеног пожаревачког суда Антоније Боди 28. августа. *Српске новине*, бр. 195 од 5. септембра 1890.

31 Кандидатску листу потврдио је 13. августа председник првостепеног пожаревачког суда Антоније Боди, који је потврдио и друге две варошке изборне листе. *Српске новине*, бр. 180 од 17. августа 1890.

32 Кандидатска листа потврђена је 27. августа. *Српске новине*, бр. 191 од 31. августа 1890.

33 Кандидатска листа потврђена је 28. августа. *Српске новине*, бр. 191 од 31. августа 1890.

25 *Зборник*, XLVI, 336. Непосредно пре изборног закона, а у непосредној вези са њим, усвојен је закон о административној подели земље који је ступио на снагу 15. марта 1890. *Зборник*, XLVI, 281.

26 *Српске новине*, бр. 134 од 19. јуна 1890.

27 *Српске новине*, бр. 174 од 9. августа 1890.

Избори су 14. септембра 1890. извршени без икаквих нереда. Бирачки одбор за варош Пожаревац је у свом извештају констатовао да је од 1807 бирача са азбучног бирачког списка бирачку карту узео 751 бирач, а гласало је 643 бирача. Пошто је радикалски кандидат Јован Јовановић добио потребну апсолутну већину, одбор га је огласио за посланика и издао му пуномоћје.³⁴ Главни бирачки одбор за округ пожаревачки је у извештају навео да је од 40564 бирача из азбучног бирачког списка гласало 22454, од чега за радикалску листу 17483, за либералску листу 3423 и за напредњачку листу 1548, на основу чега је за изабране посланике са општим условима огласио радикале Ристу Поповића, Мату Максимовића, Андру Љубичића, Милоша Богдановића, Анту Радосављевића, Павла Станковића, Милоша Михаиловића, либерала Стојана Рибарца и напредњака Милутина Гарашанина, а за квалификоване посланике Илију Душманића и др Станојла Вукчевића, којима је и издао посланичка пуномоћја.³⁵

Скупштини се састала 1. новембра и поделила у одсеке, који су у верификациони одбор изабрали све радикале (Милојко Лешјанин, Ранко Петровић, Јован Николић, Васа Манојловић, Милан Мостић, Лаза Илић, Лука Лазаревић, Новак Милошевић и Ранко Тајсић). Пошто је прегледао изборна акта и пристигле жалбе на изборе, одбор је 5. новембра поднео скупштини извештај. У пожаревачком округу је жалбом Милосава Вујачића и Живојина Живковића из Петровца био оспорен избор Стојана Рибарца због пореског дуга, што су жалиоци поткрепили уверењем суда петровачке општине да Рибарац дугује укупно 9,80 динара порезе. Пошто је Рибарац верификационом одбору поднео пореску књижицу из које се одбор уверио да он плаћа порезу већу од оне предвиђене изборним законом и пошто је он у бирачком списку своје општине био уписан као способан гласач, одбор је предложио да се његов избор оснажи, што је скупштина и учинила.³⁶

Како је у међувремену Милош Михаиловић, посланик изабран у пожаревачком округу умро, скупштина на пре-

длог верификационог одбора решила да се уместо њега за посланика позове Лазар Милосављевић из Петровца, први по реду следећи кандидат из исте радикалске листе. Пошто су се посланици изабрани на више места изјаснили кога се избора примају, скупштина је уместо Милутина Гарашанина који се примио избора у подунавском округу позвала као посланика за пожаревачки округ Стеву Максимовића из Гарашанинове листе.

На изборима од 14. септембра 1890. учествовале су све три политичке партије, а убедљиву изборну победу однели су радикали. Напредна странка која је непосредно пре избора обновила рад тек је прибирала своје редове и није била озбиљан изборни такмац радикалима. Либерална странка, пак, иако је поред првог намесника и дела Државног савета имала и много ширу друштвену подлогу од напредне партије, доживела је на овим изборима катастрофалан пораз. Разлог томе је само делом био у опозиционом положају странке, а много више у противречностима унутар формално још увек јединствене либералне странке.

Избори од 25. фебруара 1893. године

Упркос огромној већини у скупштини Грујићева влада није била јака влада. Не само да је сваки њен корак зависио од претходног одобрења радикалског скупштинског клуба, већ се и у самој влади осећало двојство Грујићеве и Таушановићеве групе. Либерали и напредњаци су оштрицу опозиционе критике усмерили на „партизанско“ понашање радикала на управи.³⁷ Покушај да се влада ојача доласком на место председника владе Пашића, од кога се очекивало да ауторитетом страначког шефа умири унутарпартијска трвења, учињен почетком 1891, није уродио плодом. Ни односи у радикалној странци ни односи између владе и скупштине нису се поправили, а ситуацију је додатно отежала свађа краљевих родитеља. Уклањање краљевих родитеља из Србије – бившег краља Милана уз новчану накнаду, а краљице Наталије протеривањем,

34 Јовановић је добио 357, Рибарац 238, а Павловић 48 гласова. Извештај бирачког одбора за варош Пожаревац од 15. септембра 1890, *Српске новине*, бр. 204 од 18. септембра 1890.

35 Извештај главног бирачког одбора за округ пожаревачки од 20. септембра 1890. *Српске новине*, бр. 210 од 25. септембра 1890.

36 АС, Народна Скупштина (=НС), 1890, ф XXXI р 10.

37 Под партизанством су подразумевали порадикалење главних државних институција (Државног савета, Касационог и Апелационог суда и Главне контроле), целокупног чиновничког апарата и новог самоуправног система. Удар радикала на установе био је толико силовит да је Србија почела попримати обележја партијске државе, што је била последица радикалског поимања власти као апсолутног права већинске странке.

иако извршено сагласном радњом владе и намесништва, било је повод још жешћих напада опозиције на владу.³⁸

Услед смрти намесника Косте Протића у лето 1892. влада и крње намесништво дошли су у сукоб у питању избора новог намесника, који је био у надлежности скупштине. Ристић је пристајао да то буде радикал, али не и један „од крајњих људи“ радикалне странке. Пошто је покушај да дозна име кандидата био без успеха, Ристић је почео сондирања на страни либерала покушавајући да процени „на какав би се успех могло рачунати, ако би се расписали нови избори, на случај да их руководи либерална влада“³⁹. У томе је имао пуну подршку другог намесника, Јована Белимарковића⁴⁰. Након одбијања намесника да ванредно сазову скупштину ради решења трговинског уговора са Аустроуграском и избора намесника, радикалска влада је 9. августа поднела оставку. Намесништво је игноришући парламентарно начело управу поверило либералима. Влада Јована Авакумовића најпре је одложила скупштинске седнице како би добила на времену да се што боље припреми за потпуно извесне изборе, а крајем децембра скупштина је распуштена и наређени ванредни општи избори за 25. фебруар 1893.

Радикалски Државни одбор је 3. јануара објавио *Преглед броја пореских глава и броја посланика који долазе на поједине окрузе*, нагласивши да је број посланика у појединим окрузима исти као и на претходним изборима⁴¹. Пошто је Државни одбор при одређивању састава бирачких одбора игнорисао спискове које му је доставио министар унутрашњих дела, *Списак лица која ће председаваати или као чланови бити при бирачким одборима на избору посланика 25. фебруара 1893. године* саставио је сам министар. За председника главног бирачког од-

бора у пожаревачком изборном округу одређен је члан Касационог суда Петар Велимировић, а за председника бирачког одбора за изборну варош Пожаревац судија првостепеног пожаревачког суда Драгутин Атанацковић.

Централно питање у припреми избора за либерале је било општинско питање, али се оно показало готово нерешивим. Пошто нису имали много успеха у преузимању општина од радикала, либерали су настојали да састављање бирачких спискова и издавање бирачких карата што више вежу за полицијску власт, чему су послужили тајни расписи министра унутрашњих дела Стојана Рибарца. Са приближавањем дана избора распламсавали су се сукоби између либерала и радикала⁴², најављујући да ће се борба на биралиштима водити свим средствима.

У пожаревачком изборном округу су кандидатске листе истакле све три политичке странке. Напредњаци су за обичне посланике кандидовали председника министарства у оставци Милутина Гарашанина, трговца из Великог Градишта Саву Ж. Обрадовића, трговца из Голупца Алексу Т. Благојевића, тежака из Бара Стојана Катића, тежака из Трновца Петра Димитријевића, трговца из Жабара Милана Милутиновића, трговца из Кучева Станоја Јокића, трговца из Жагубице Петра Рибарца и адвоката из Пожаревца Стевана Максимовића, а за квалификоване посланике члана Касационог суда у пензији из Пожаревца Петра Селића и судију првостепеног суда из Пожаревца Стевана Божовића.⁴³ Либералски кандидати за посланике са општим условима били су министар унутрашњих дела Стојан Рибарац, трговац из Великог Црнића Милован Несторовић, трговац из Ракинца Мратинко Милојевић, трговац из Петровца Живота Стокић, адвокат из Пожаревца Илија Бранковић, трговац из Жагубице Јеремија Стошић, свештеник из Кучева Иван Николић, земљорадник и председник општине из Курјача Јован Мијатовић и земљорадник и председник општине из Стамнице Јован Адамовић, а за квалификоване посла-

38 На мети напада либерала нашао се посебно министар унутрашњих дела Јован Ђаја. Хвалећи његову смелост да протера краљицу, либерали су цинично приметили да његова смелост није стављена на пробу у случају краља Милана, јер „Милан није избачен из земље жандармима, него му је дан читав милион да би драговољно отишао“. О протеривању краљице Наталије опозиција је у јануару 1892. интерпелсала владу у Скупштини. Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, Београд 1929, 163, 232-237.

39 Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, III, Београд, 1924, 130-131.

40 Белимарковић је био познат по нетрпељивости према радикалној странци и приписиване су му речи да ће „просути по калдрми месо радикално“. Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, III, 135.

41 *Српске новине*, бр. 2 од 3. јануара 1893.

42 Отимању општина уз помоћ либералске полиције радикали су се жестоко супротстављали и у округу пожаревачком и у самој пожаревачкој општини. Атмосфера је била толико напрегнута да је постојала опасност да дође до сукоба попут оних у Горачићу, Чачку и Смедереву где је у обрачуну војске послате ради увођења нових либералских општинских управа и бранилаца старих радикалских управа дошло до крвопролића. Захваљујући умешности окружног начелника Косте Јездића смена општинске управе у Пожаревцу извршена је без инцидента.

43 Листу је 6. фебруара оверно судија Петар Цукић. *Српске новине*, бр. 31 од 11. фебруара 1893.

нике инжењер из Београда Светолик Поповић и судија из Пожареваца Никола Младеновић.⁴⁴ На радикалној листи за посланике са општим условима кандидовани су трговац из Голупца Риста Поповић, лекар из Пожареваца др Станојло Вукчевић, земљорадник из Смољинца Милош Богдановић, трговац из Кушиљева Мата Максимовић, трговац из Влаола Анта Радосављевић, трговац из Великог Градишта Светозар Стевановић, судија пожаревачког првостепеног суда Павле Поповић-Каменовац, свештеник из Сене Мијаило Стојаковић и новинар из Београда Сава Кукић, а за квалификоване посланике председник првостепеног пожаревачког суда Јован П. Јеличић и професор пожаревачке гимназије Милан Зарић.⁴⁵ У вароши Пожаревцу напредњачки кандидат био је генерал у пензији из Београда Ђура Хорватовић⁴⁶, док су либерали и радикали кандидовали пожаревачке трговце, ови први Николу А. Јовановића⁴⁷, а ови други Живка Лазаревића.⁴⁸

Предизборна агитација се на дан избора претворила у отворену борбу, нарочито у оним гласачким местима у којима су председници бирачких одбора били радикали због чега су ту либерали морали газити дубље у незаконитости. И у пожаревачком изборном округу било је случајева да је полиција отимала записнике бирачких одбора и сама правила нове записнике у циљу кварења избора радикалских кандидата. Окружним начелницима, међу којима је био и пожаревачки начелник Коста Јездић, министар унутрашњих дела наредио је да примају телеграфске извештаје о резултату гласања од општинских кметова и среских начелника и истим начином их прослеђују њему. На тај начин је једино Рибарац могао знати укупни изборни резултат и интервенисати да га учини повољнијим по своју странку.

Бирачки одбор за варош Пожаревац известио је да је у азбучном бирачком списку било 1964 бирача, да је бирачку карту добио 801 бирач, а гласало 718. Потребну апсолутну већину гласова добио је и за посланика оглашен

либералски кандидат Никола Јовановић, коме је и издато посланичко пуномоћје.⁴⁹ Главни бирачки одбор за изборни пожаревачки округ је у свом извештају констатовао да је гласање 25. фебруара извршено на 111 гласачких места, да је на два гласачка места избор извршен 3. марта, а да на 23 гласачка места избор уопште није ни извршен. „У 113 општина где је гласање извршено било је по азбучним бирачким списковима 35.066 бирача, бирачке карте добило је 28.869, а гласало 26.394 и то: за кандидатску листу Ристе Поповића 13.363, за кандидатску листу Стојана Рибарца 11.026 и за кандидатску листу Милутина Гарашанина 1998“. За посланике са општим условима оглашени су радикали Риста Поповић, др Станојло Вукчевић, Милош Богдановић и Мата Максимовић, либерали Стојан Рибарац, Милован Несторовић, Мратинко Милојевић и Живота Стокић и напредњак Милутин Гарашанин, а за квалификоване посланике радикал Јован Јеличић и либерал Светолик Поповић.⁵⁰

Скупштина произашла из ових избора састала се 25. марта. Привремени председник Јован Ђорђевић предложио је поделу у девет секција са по четрнаест посланика која се по устаљеној пракси имала извршити извлачењем листића са именима посланика из ковчежића. Међутим, пошто су мандати посланика из округа рудничког и пиротског били спорни, радикали су тражили да се пре извлачења листића прочита списак свих изабраних посланика. Либерали то нису дозволили упућујући радикале да списак посланика прочитају у званичним новинама. Привремени секретар Ђорђе Генчић почео је са извлачењем листића и успео је прочитати имена Луке Османбеговића, Панте Срећковића, Милутина Гарашанина и Мијаила Петровића, када је општом лармом прекинут. По одбијању предлога Андре Николића да „сваки запише име и презиме, или дајте ако хоћете своје *визит-карте* па ето списка, који је постао на начин најуреднији, на начин који не може ником од нас бити противан!“, радикали су напустили скупштину. Мучан утисак настао у скупштинској дворани изласком радикала покушао је поправити Рибарац, оптуживши их да „на

⁴⁴ Листу је 6. фебруара оверио судија Драгутин Атанасковић. *Српске новине*, бр. 31 од 11. фебруара

⁴⁵ Листу је 8. фебруара оверио судија Драгутин Атанасковић. *Српске новине*, бр. 33 од 13. фебруара 1893.

⁴⁶ Листу је 6. фебруара оверио судија Драгутин Атанасковић. *Српске новине*, бр. 29 од 9. фебруара 1893.

⁴⁷ Листу је 8. фебруара оверио судија Ђорђе Јовановић. *Српске новине*, бр. 29 од 9. фебруара 1893.

⁴⁸ Листу је 6. фебруара оверио судија Јован Прелички. *Српске новине*, бр. 29 од 9. фебруара 1893.

⁴⁹ Јовановић је добио 416 гласова, радикал Живко Лазаревић 220, а напредњак Ђура Хорватовић 82 гласа. Извештај бирачког одбора за варош Пожаревац од 25. фебруара 1893. *Српске новине*, бр. 45 од 27. фебруара 1893.

⁵⁰ Извештај главног бирачког одбора за пожаревачки округ од 6. марта 1893. *Српске новине*, бр. 56 од 12. марта 1893.

првом кораку праве заплете и изазивају гунгулу“.⁵¹ Потом је Милутин Гарашанин затражио „да се прозовемо и да видимо колико нас је на броју“, али је привремени председник скупштине одбио тај захтев. На то је Гарашанин у име напредњака изјавио „да наше није да суделујемо у раду, који би на првом кораку лишио ову скупштинску периоду сваке уставне подлоге“ и са Стојаном Новаковићем напустио скупштину, у којој су остали само либерали.⁵²

Пошто је министар Рибарац констатовао да је број присутних посланика довољан „за рад по Уставу и закону“ и позвао посланике да раде „искрено и одушевљено“, скупштина је довршила поделу на секције које су у верификациони одбор изабрале Ђорђа Генчића, Петра Николића, Милована Несторовића, Драгутина Гођевца, Димитрија Машића и Лазу Секулића.⁵³ Верификациони одбор примио је 64 пуномоћства и уверење Јосифа Бојиновића издато од мањине главног бирачког одбора за округ подрински (пуномоћје за овај округ је „мимо службеног пута по нарочитом човеку из Срема“ добио Стојан Новаковић). Пошто је прегледао предата пуномоћства и изборна акта, одбор је у извештају поднетом 29. марта скупштини предложио да прими за правилне изборе и овери мандате 74 посланика. Први редовни састанак ове чисто либералске скупштине одржан 31. марта био је уједно и њен последњи састанак. Седница на којој је се имала водити дебата о извештају верификационог одбора није одржана пошто су првоаприлским државним ударом краља Александра либерали збачени са власти.

У јавности и у штампи резултати избора од 25. фебруара оцењени су изразом „пата-карте“, који је први употребио Гарашанин у *Videlyu*. Радикали су у *Одјеку* израчунали да је изабрано 66 либерала, 64 радикала и 4 напредњака. Сава Грујић је тврдио да су радикали добили „несумњиву већину“, док је Живан Живановић навео да је број владиних посланика у Скупштини „био нешто само – али је ипак био! – преко уставне границе (половина више један)“.⁵⁴ Либерали су тврдили да су на изборима

добили већину, што су радикали оспоравали. Дилема није отклоњена ни пошто је министар унутрашњих дела у званичним новинама објавио извештај о изборима по коме је од 134 пуноважно било изабрано 128 посланика, док је на шест места избор био покварен, приложивши и списак 128 изабраних посланика.⁵⁵ Изборни резултат „пата-карте“ свакако је био огроман успех за либерале који су на претходним изборима добили свега петнаестак мандата. Либералска влада је у овим изборима поред чиновничког апарата имала уз себе и крње намесништво, те не делује невероватно претпоставка да је управо тај врх државне пирамиде био центар из кога је усмеравана и координирана читава изборна радња.

Избори од 25. фебруара 1893. показали су да је и под једним слободоумним уставом какав је несумњиво био онај од 1888, могућ утицај полиције на изборе. Распуштањем либералске скупштине расправа о овим изборима само је одложена, јер ће се они поново наћи на дневном реду оптужбом Авакумовићеве владе у радикалској скупштини проишавшој из избора од 18. маја 1893. До суђења и пресуђења либералским министрима због нарушавања слободе избора ипак није дошло, пошто их је краљ закљонио од одговорности.

Избори од 18. маја 1893. године

Александар Обреновић се 1. априла 1893. прогласио пре времена пунолетним и преузео вршење краљевске власти, збацио намеснике и либералску владу. Распуштена је скупштина „пошто није могла да се уставно конституише“ и наређени нови ванредни општи избори за 18. мај и састанак Скупштине за 1. јун 1893.⁵⁶

Нова влада Лазара Докића у коју су ушли умерени радикали имала је за припрему избора врло кратак рок, па су припремне изборне радње текле убрзано. Свеобухватним променама чиновнички апарат је поново постао радикалски. И промене општинских управа извршене су глатко захваљујући како снази радикалне странке у народу, тако

⁵¹ *Стенографске белешке, ванредни сазив за 1893*, Додатак бр. 10.

⁵² *Стенографске белешке, ванредни сазив за 1893*, Додатак бр. 10.

⁵³ *Стенографске белешке, ванредни сазив за 1893*, Додатак бр. 10.

⁵⁴ Белешке Саве Грујића, АС, Поклони и откупи (ПО), кутија 82/190; Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, III, 173-174. Митриновић и Брашић кажу да је либерална странка добила 69 мандата, напредна 2, а остало су били радикали. Чedomир Митриновић и Милош Брашић, *Југословенске народне скупштине и сабори*, Београд 1937, 122, а Владо Маријан

наводи 11 спорних мандата – „у пиротском округу три мандата, један у подринском округу, један у Смедереву и шест мандата у рудничком округу“. Владо Маријан, *Влада Јована Ђ. Авакумовића – покушај сузбијања радикализма у Србији XIX века*, Београд, 1996, 173.

⁵⁵ *Српске новине*, бр. 65 од 23. марта 1893.

⁵⁶ Мирослав Ђорђевић, *Државни удар 1893. године и криза уставности у Србији*, Зборник радова Правно-економског факултета у Нишу, 8 (1969), 5-23.

и помирењу Главног одбора и чланства из унутрашњости. Посао око предстојећих избора влади су олакшали и сами либерали. Прогласом „члановима и пријатељима“ од 23. априла главни одбор либералне странке је објавио да странка „не може и неће да призна ни једном речи, ни једним делом својим [...] безуставно стање у нашој земљи“ створено првоаприлским ударом и поручио својим бирачима: „Не идите на биралиште!“⁵⁷

Државни одбор је 11. априла објавио *Прејлед броја пореских глава по окрузима и број посланика који ће се бирати у сваком округу*.⁵⁸ Од укупно 134 посланика колико се имало изабрати, у пожаревачком округу требало је изабрати једанаест посланика на 136 гласачких места и једног варошког посланика у Пожаревцу.⁵⁹ Већ 15. априла Државни одбор је објавио и *Распоред лица која ће председавајти или као чланови бити при бирачким одборима на избору посланика на дан 18. маја 1893. године*. За председника главног бирачког одбора у изборном округу пожаревачком одређен је члан Државног савета Стеван Д. Поповић, а за председника бирачког одбора за варош Пожаревац судија првостепеног пожаревачког суда Љубомир Каменчић.⁶⁰

Кандидатске листе у пожаревачком изборном округу истакле су радикална и напредна странка. Напредњачки кандидати за посланике са општим условима били су председник министарства у оставци Милутин Гарашанин, трговац из Великог Градишта Сава Обрадовић, правозаступник из Београда Арон Нинчић, трговац из Жагубице Петар Рибарац, тежак из Трновца Петар Димитријевић, трговац из Голупца Алекса Благојевић, тежак из Бара Стојадин Катић, трговац из Жабара Милан Милутиновић и трговац из Кучева Станоје Јокић, а за квалификоване посланике професор Велике школе из Београда Андри Ђорђевић и судија првостепеног пожаревачког суда Стеван Божовић.⁶¹ Радикали су за посланике са општим условима кандидовали трговца из Голупца Ристу Поповића, земљорадника из Смољинца Милоша Богдановића, трговца из Жагубице Анту Радосављевића, трговца из Кушиљева Мату Максимовића, трговца из Великог Градишта Јоцу

Селића, свештеника из Сене Мијаила Стојаковића, свештеника из Везичева Андру Степановића, земљорадника из Каменова Павла Станковића и земљорадника из Макаца Милету Јовановића-Божевчанина, а за квалификоване посланике физикуса округа пожаревачког др Станојла Вукчевића и судију првостепеног пожаревачког суда Павла Поповића.⁶² За варош Пожаревац напредњаци су кандидовали пожаревачког трговца Стојана Павловића, а пожаревачки радикали нису се могли сложити о личности кандидата. Наиме, радикални збор на коме је требало утврдити кандидата странке за варош Пожаревац заказан за 27. април одложен је ради превазилажења несугласица. На збору одржаном 2. маја, међутим, показало се нејединство радикала – већина је била за кандидатуру економа Јована Јовановића, док је мањина за кандидата желела трговца Живка Лазаревића. Већина месног радикалног одбора је за кандидата радикалне странке за варош Пожаревац утврдила економа Јована С. Јовановића, позвајући радикале „да по партијској дужности гласају за свога кандидата.“⁶³ Радикали који су у месном одбору остали у мањини кандидовали су на засебној листи Живка Лазаревића.⁶⁴ Месни радикални одбор, свестан да подвојеност која се испољила у питању кандидовања за изборе може лако поцепати радикалско бирачко тело и увећати изборне шансе напредњачком кандидату, упорно је позивао радикале да гласају за „званичног“ странкиног кандидата и због не допусте да „због наше заваде оде напредњак у Скупштину“.⁶⁵

Избори су 18. маја извршени у најбољем реду у целој зељи. Главни бирачки одбор за изборни пожаревачки округ је у свом извештају навео да је од 43146 бирача у азбучном бирачком списку 32264 узело бирачке карте, а гласало 25117 од чега за радикалску листу 21574, а за напредњачку листу 3543. За посланике са општим условима одбор је огласио радикале Ристу Поповића, Милоша Богдановића, Анту Радосављевића, Мату Максимовића, Јоцу Селића, Мијаила Стојаковића, Андру Стевановића и Павла Станковића и напредњака Милутина Гарашанина,

⁵⁷ *Српска заштита*, бр. 85 од 23. априла 1893.

⁵⁸ *Српске новине*, бр. 79 од 11. априла 1893.

⁵⁹ АС, МУД-П, 1893, бр. 3902/4085.

⁶⁰ *Српске новине*, бр. 82 од 15. априла 1893.

⁶¹ Листу је 1. маја потврдио судија Драгутин Атанасковић. *Српске новине*, бр. 99 од 6. маја 1893.

⁶² Листу је 3. маја оверио председник суда Јован Јеличић. *Српске новине*, бр. 102 од 11. маја 1893.

⁶³ *Грађанин*, бр. 51 од 13. маја 1893.

⁶⁴ Све три кандидатске листе за варош Пожаревац потврдио је 3. маја судија Драгутин Атанасковић. *Српске новине*, бр. 101 од 9. маја 1893.

⁶⁵ *Грађанин*, бр. 52 од 16. маја 1893.

а за квалификоване посланике радикале др Станојла Вукчевића и Павла Поповића, којима је и издао пуномоћја.⁶⁶ Пошто на првом избору у вароши Пожаревцу није дан кандидат није добио потребну апсолутну већину⁶⁷, бирачки одбор наредио је поновни избор на дан 24. маја, на коме је за посланика простом већином гласова изабран Јован С. Јовановић.⁶⁸

Скупштина се састала 1. јуна и у верификациони одбор изабрала Марка Петровића, Ранка Петровића, Доброслава Ружића, Димитрија Катића, Димитрија Маринковића, Станчу Виденовића, Ристу Поповића, Димитрија Илићановића и Луку Лазаревића. Верификациони одбор прегледао је изборна акта и утврдио да су „избори у свима окрузима извршени по закону и у потпуном реду“ и „да против ових избора нема никаквих ни приватних ни службених жалаба“, као и да су и избори у варошима и два сеоским општинама извршени „у примерном реду“. Извештај верификационог одбора је 5. јуна без икакве дебате једногласно усвојен у скупштини,⁶⁹ чиме је питање избора од 18. маја скинуто са скупштинског дневног реда.

Ови последњи избори извршени под уставом од 1888. потврдили су огромну премоћ радикалне странке у бирачком телу. Ту радикалску доминацију нису могли довести у питање разлози којима су изборну победу радикала објашњавали либерали: „Радикали бираху сами себе, без опозиције. Истина, беху се јавили и на више места истакли своје кандидационе листе и напредњаци; а они не само што не беху опасни радикалима, већ су радикали њихову појаву чак и желели, и тако њих десетак и пропустили у Скупштину“.⁷⁰ Такви закључци либерала деловали су као правдање за својевољно повлачење из изборне утакмице за коју су унапред знали да ће је изгубити.

ЗАКЉУЧАК

У Пожаревцу и пожаревачком округу су се пре формалног организовања политичких странака на основу закона из 1881. јавили политичари чије су либералне идеје имале бројне присталице. Након увођења представничког система уставом од 1869. бирачи из пожаревачког краја махом су за посланике у народним скупштинама бирали осведочене либерале, који су у време када су њихови истомишљеници били на управи улазили у скупштинске одборе, бирани у разне депутације и скупштинско часништво, а када то није био случај активним дебатама опонирали влади. Након међународног признања независности Србије одлуком Берлинског конгреса 1878, у пожаревачком крају појавили су се радикали, чије су идеје о народној суверености, самоуправи и смањењу пореза привлачиле сиромашније слојеве, а популарности радикалне странке доприносила је и чињеница да су њени прваци због својих политичких идеја често боравили у пожаревачком казненем заводу на издржавању казни. Око напредњачких идеја окупљала се малобројна млађа варошка интелектуална елита из Пожаревца, те је тек након преузимања управе напредна странка и у пожаревачком крају стекла знатнији број присталица.

Парламентаризам који се пре доношења устава 1888. био искристалисао као нужан облик представничког система испунио је скупштинске изборе новим садржајем, дајући им обележја кључног механизма за долазак на власт. Истискивање утицаја полиције из изборног процеса, тзв. „прављење избора“ карактеристично за раздобље пре 1888, није у условима доминације једне странке која је дуги низ година сагласношћу двора и других двеју странака држана изван власти, аутоматски значило и пуно поштовање слободе избора. Наиме, странка која је у рукама држала полуге власти, управних и самоуправних, могла је створити себи већину у скупштини и мимо правог расположења народа. То се најбоље показало у изборима од 25. фебруара 1893. када је министар унутрашњих дела Рибарац у влади мањинске либералне странке својим расписима и наредбама срушио номинално успостављени бедем слободе избора.

Спремно дочекавши усвајање парламентарног принципа који јој је у случају изборне победе отварао пут ка власти, радикална странка је свим средствима настојала постићи повољан резултат на скупштинским изборима што јој је олакшавало радикалско опредељење већине

66 Извештај главног бирачког одбора за пожаревачки округ од 22. маја 1893. *Српске новине*, бр. 112 од 25. маја 1893.

67 На избору 18. маја Јован С. Јовановић добио је 197, Живко Лазаревић 139, а Стојан Павловић 132 гласа. *Грађанин*, бр. 53 од 20. маја 1893.

68 Од 2085 бирача из азбучног списка бирачке карте узело је њих 680, а гласало њих 519 од чега 234 за Јована С. Јовановића, 145 за Живка Лазаревића и 140 за Стојана Павловића. Извештај бирачког одбора за варош Пожаревац од 24. маја 1893. *Српске новине*, бр. 114 од 27. маја 1893.

69 *Стенографске белешке, ванредни сазив за 1893*, 10.

70 Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, III, 222.

народа. На другој страни, либерална и напредна странка су се као мањинске партије доследно супротстављале радикалским ударима на државну зграду, произашлих из радикалског поимања парламентаризма као пуне владавине најјаче странке. То је узроковало изузетно оштре страначке борбе поводом избора, које су често излазиле из оквира коректне политичке агитације и завршавале се нападима на имовину и личност.

Избори и изборне борбе политичких странака под уставом од 1888. имали су и у пожаревачком округу иста обележја као и у осталим крајевима Србије. Припреме за изборе подразумевале су обавезно пречишћавање чиновничког апарата и преузимање општинских управа од стране владајуће политичке партије. Контролу над изборним процесом странка на власти обезбеђивала је и путем одређивања председника бирачких одбора, задужених за праћење тока самог гласања, утврђивање изборног резултата и издавање посланичких пуномоћја. Након што би на тај начин осигурала себи победу на изборима, владајућа странка је и у процесу верификације извршених избора у скупштини имала одлучујућу улогу, јер је одбор за преглед посланичких пуномоћја био састављен махом од њених посланика.

У политичком животу Пожареваца и пожаревачког округа у раздобљу првог живота устава од 1888. најважнију улогу имала је радикална странка. Своју позицију најмасовније и најорганизованије политичке партије радикална странка потврдила је и на свим скупштинским изборима извршеним од доношења устава 1888. до његовог укидања 1894. На скупштинским изборима вршеним у време радикалских влада, 14. септембра 1889, 14. септембра 1890. и 18. маја 1893, радикална странка је и у пожаревачком округу и у вароши Пожаревацу остваривала сигурне победе. На изборима извршеним 25. фебруара 1893. под либералском владом уз огроман притисак власти, нарочито полицијских, извојеваних пет посланичких мандата био је несумњиво крупан успех радикалне странке.

РЕЗИМЕ

Скупштински избори у парламентарном систему чији је основни принцип влада скупштинске већине су ванредно значајан догађај у политичком животу сваке земље. У Краљевини Србији, која је почетком осамдесетих година XIX века закорачила у организован страначки живот и доношењем устава 1888. сврстана у ред парламентарних држава, скупштински избори постали су центар политичких борби које су услед неусаглашености политичког система са степеном друштвено-економског развоја биле изузетно оштре. У условима неразвијене привреде власт је била главна полуга економског уздицања и напредовања, те се отуда читав политички живот у земљи сводио на изборне борбе.

Компромисни начин доношења устава од 1888. и привременог изборног закона 1889. су од најјаче радикалне странке захтевали уступке другим двома странкама, чије би присуство у политичком животу земље тих уступака било занемарљиво. Упркос свим ограничењима, каква су била принцип сразмерног представништва, квалификовани посланици и бирачки цензус, уведени парламентарни систем омогућавао је владавини радикалне странке. Изборни систем предвиђен уставом и привременим изборним редом, који је био савременији у односу на ранији изборни систем, посебно у смислу обезбеђења слободе избора од полицијског притиска и утицаја државне власти, радикална странка је већ доношењем сталног изборног закона 1890. прилагодила својим потребама (урачунавањем броја пореских глава вароши као засебних изборних јединица у број пореских глава изборних округа, проширивањем бирачког права задругара, увођењем гласања једном куглицом за опште и квалификоване посланике и ограничавањем права кандидовања на највише три места). То је радикалној странци олакшало континуиране победе на скупштинским изборима у раздобљу првог важења устава од 1888. Изборни успеси радикала у периоду од 1888. до 1894. били су веран израз расположења српског бирачког тела, а власт у њиховим рукама само је појачавала изборне победе радикалне странке. Тај се закључак односи и на пожаревачки округ и на варош Пожаревац као изборна тела у којима су радикали на скупштинским изборима у поменутом раздобљу остваривали победе и добијали већину посланичких мандата. У прилог том закључку сведоче и избори од 25.

фебруара 1893. на којима су упркос огромном притиску полицијских власти усмераваном и координисаном од либералског државног врха, крњег намесништва и владе, радикали успели да освоје пет посланичких мандата.

На првим изборима извршеним под новим уставом за ванредну народну скупштину 14. септембра 1889. у пожаревачком округу изабрано је пет радикала и један либерал, а у вароши Пожаревцу изабран је либерал. На изборима за прву редовну скупштину под новим уставом извршеним 14. септембра 1890. у пожаревачком округу изабрано је девет радикала и по један либерал и напредњак, а у вароши Пожаревцу изабран је радикал. На општим ванредним изборима које је извршила либералска влада након распуштања народне скупштине 25. фебруара 1893. у пожаревачком округу изабрано је пет радикала, пет либерала и један напредњак, а у вароши Пожаревцу изабран је либерал. Најзад, на општим ванредним изборима извршеним након распуштања народне скупштине после извршеног првоаприлског државног удара 18. маја 1893. у округу пожаревачком изабрано је десет радикала и један напредњак, а у вароши Пожаревцу изабран је радикал.

MUNICIPAL ELECTIONS IN THE POŽAREVAC DISTRICT IN THE FIRST PERIOD OF THE ENACTMENT OF THE 1888 CONSTITUTION (1888-1894)

Abstract: The paper analyses municipal elections, both special and primary, in the Požarevac District, held according to the 1888 Constitution, 1889 Temporary Election Law, and 1890 Law on the Election of Members of the National Assembly. The analysis of the elections held in 1889, 1890 and twice in 1893 aims at answering the question whether, and to what extent, the electoral practice deviated from the proclaimed electoral principles, whether the results of the elections reflected the public opinions, i.e. the balance of power of political parties, and whether the elections were free.

Key words: municipal elections, credentials committee, debate, Požarevac, Požarevac District

КРИМИНАЛИТЕТ У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ (1905-1910)

Сажетак: У Краљевини Србији је у периоду од 1905-1910.године направљен значајан помак у циљу спречавања и сузбијања криминалитета. Спроведена је реформа полиције која је обухватала промене у организационој структури полиције и примену научних метода у истрази кривичних дела. Законом за мерење, опис и идентификовање криваца (1904) формирано је Антропометријско-полицијско одељење при Министарству унутрашњих дела, са седиштем у Београду. Као саставни део одељења формиран је Антропометријски одсек у Пожаревцу (1906). Један од задатака новог одељења била је статистичка евиденција криминалитета. Увидом у извршена кривична дела може се стећи слика о девијантним понашањима људи на маргинама друштва и проценити ефикасност рада полиције и правосуђа у спречавању и сузбијању криминалитета на подручју пожаревачког округа. Анализа криминалитета извршена је према попису становништва Краљевине Србије и пожаревачког округа, на основу статистичких годишњака за период (1905-1910) и извештаја Антропометријско-полицијског одељења Министарства унутрашњих дела Краљевине Србије о кретању криминалитета.

Кључне речи: криминалитет, статистика, кривично дело, злочин, преступ, иступ, статистичка евиденција, суд, полиција, Антропометријско-полицијско одељење

Увод

Уистраживању негативних друштвених појава криминалитет има истакнуто место као стално присутан социјални феномен. Систематска обрада статистичких података о друштвеним појавама и догађајима као значајних индикатора о развоју српске државе и друштва започела је 1862. године, доношењем „Правила пописа људства, имања и прихода”². Статистички послови државне управе поверени су Економском одељењу Министарства

финансија³ под руководством професора Лицеја, др Владимира Јакшића.⁴ Од званичног успостављања, статистичка служба суочавала се са бројним тешкоћама: недостатком новчаних средстава, малим бројем обучених и школованих статистичара, неиспуњавањем обавеза окружних и среских власти о редовном прикупљању и благовременом слању података. Упркос тешкоћама, издата је обимна статистичка грађа: 20 књига државописа Србије (1863-1894), више статистичких годишњака (1893-1910) и 17 свезака и 31 посебна књига за одређене области.⁵ Грађа је објављена на српском и француском језику, али је по обиму и садржају била врло неуједначена.

Основни извор информација о криминалитету у Србији у 19. веку били су извештаји судских органа о спроведеним кривичним судским поступцима. Прва издања тематски посвећена статистици криминалитета у Србији биле су четири свеске о кривичном суђењу (1888-1890). Објављени подаци више указују на ефикасност рада судских органа него на кретање криминалитета, јер су многа кривична дела остала нерасветљена, а велики број оптужених био је ослобођен услед недостатка доказа. Извештаји полиције били су меродавнији за анализу криминалитета. Сва начелства и управе биле су у обавези да редовно састављају месечне извештаје о кретању криминалитета према прописаном образцу уз поштовање прописаних рокова за слање извештаја.⁶ Упркос томе, из-

³ Решење од 18.априла 1862. Србске новине, 47, XXIX, Београд, 1862, 187.

⁴ Указ о именовању др Владимира Јакшића од 18. априла 1862. Србске новине, 47, XXIX, Београд, 1862, 187.

⁵ Попис становништва (1890, 1894, 1900. пет књига), Кретање становништва (1888-1905, шест књига), Јавна настава (1889-1890, једна књига), Грађанско суђење (1888-1900, две свеске), Кривично суђење (1888-1890, четири свеске), Општински приходи (1888-1900, две књиге), Попис домаће стоке (1890, 1895, 1900, три књиге), Статистика земљорадње (1889-1903, седам књига), Прилози за статистику Краљевине Србије (седам књига) и Претходни резултати пописа становништва, стоке, цене, имена заната (једанаест свезака).

⁶ У периоду 1884-1903. донето је дванаест расписа. Полицијски зборник закона, уредаба и расписа у Краљевини Србији, Министарство унутрашњих дела, Београд, 1905.

¹ nevenka.kl@kpa.edu.rs

² Правила бр. 1347, Србске новине, 45-51, XXIX, Београд, 1862.

вештаји су били нечитки, непотпуни и неблаговремени.

Систематизовано прикупљање података о кретању криминалитета у Краљевини Србији и редовно објављивање у месечним и годишњим извештајима започело је 1905. године. Законом за мерење, опис и идентификовање криваца⁷ донетог 21. децембра 1904. године, статистика криминалитета постала је обавеза новоформираног Антропометријско-полицијског одељења при Министарству унутрашњих дела. Одељење је званично почело са радом 1. фебруара 1905. године. Месечни извештаји о кретању криминалитета објављивани су редовно у стручном часопису „Полицијски гласник“, који је наведеним законом постао службени орган Министарства унутрашњих дела. Истим законом било је предвиђено формирање истурених антропометријских одељења „код свих полицијских власти где има првостепених судова“. Антропометријско-полицијски одсек у Пожаревцу формиран је 30. августа 1906. године.⁸

Брижљиво бележени и редовно објављивани подаци о кретању криминалитета омогућавају да се у периоду од 1905. до 1910. сагледа криминалитет у пожаревачком округу, у коме није било крупнијих административно-територијалних промена. Осим статистичких извештаја Антропометријско-полицијског одељења у раду су коришћени подаци о кретању становништва пожаревачког округа на основу пописа становништва и статистичких годишњака.

Административно-територијално уређење пожаревачког округа (1834-1910)

Кнежевина Србија је одлуком кнеза Милоша обележеном на скупштини (1834) подељена на пет управних јединица, тзв. сердарстава (рашко, расинско, подунавско, мачванско и тимочко) састављених од деветнаест нахија (окружја). Пожаревачко окружје било је у саставу подунавског сердарства. По доношењу Сретењског устава (1835) сердарства су укинута, а управне јединице у Србији постала су окружја (укупно 15), општине и срезови. У саставу пожаревачког окружја били су: звиждски, млавски, моравски, пекски, рамски, речки и хомољски срез.

После укидања Сретењског устава, извршене су детаљније административно-територијалне промене. Међу 7 округа у којима су поједини срезови спојени због мера штедне одлуком Совјета (1837), био је и пожаревачки округ, у коме су спојени пекски и рамски срез. Србија је била састављена од 17 округа од доношења устава (1838) до 1878. године када је ослобођењем јужних крајева увећана за још 4 округа. У раздобљу од 1838. до 1888. године, када је новим уставом Краљевина Србија подељена на 15 округа, било је извесних измена у структури појединих округа и срезова ради боље и ефикасније полицијске контроле подручја и успешније борбе против хајдучије. Прегруписавање срезова извршено је и у пожаревачком округу: рамско-пекски срез подељен је на рамски и пекски срез (одлуком од 13. јула 1859), речко-звиждски срез је расформиран и образован је звиждски и голубачки (одлуком од 9. јула 1859), а срезови: моравски (Пожаревац), млавски (Свиња) и хомољски (Жагубица) су прегруписани.⁹

Законом о административној подели земље (1890)¹⁰ државна територија била је подељена на 15 округа¹¹ и 72 среза. Број округа је смањен, али су окружне територије повећане ради финансијских уштеда и смањења бирократског апарата. У пожаревачком округу било је 7 срезова: голубачки (Голубац), звишки (Кучево), млавски (Петровац), моравски (Жабаре), пожаревачки (Пожаревац), рамски (Велико Градиште) и хомољски (Жагубица).¹² (табела 1)

⁷ Српске новине 278, LXXI, Београд, 1904, 1289.

⁸ Решење ПБр 18643 од 30. августа 1906. Српске новине, 199, LXXIII, Београд, 1906, 916.

⁹ Завод за статистику НР Србије, Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834-1954, Београд, 1955, V.

¹⁰ Српске новине, 67, LXII, Београд, 1890, 351-356.

¹¹ У саставу подунавског округа налазила се варош Београд, а у топличком варош Ниш.

¹² Закон о административној подели Краљевине Србије од 15. марта 1890, Српске новине, 67, LXII, Београд, 1890, 351-356.

Табела 1. Састав пожаревачког округа (1852-1896)¹³

1852	1865	1879	1890	1896
-	Голубачки	Голубачки	Голубачки (Голубац)	Голубачки (Голубац)
-	Звиждски	Звиждски	Звишки (Кучево)	Звишки (Кучево)
Млавски (Свиња)	Млавски	Млавски	Млавски (Петровац)	Млавски (Петровац)
Моравски (Пожаревац)	Моравски	Моравски (Жабари)	Моравски (Жабари)	Моравски (Жабари)
Рамско-пекски (В. Градиште)	-	-	-	-
Рамски	Рамски	Рамски	Рамски (Велико Градиште)	Рамски (Велико Градиште)
Речко-звиждски (Г. Крушевица)	-	-	-	-
Омољски (Жагубица)	Омољски	Хомољски	Хомољски (Жагубица)	Хомољски (Жагубица)
-	-	пожаревачки	Пожаравачки (Пожаревац)	Пожаравачки (Пожаревац)

Административно уређење пожаревачког округа није се значајније мењало упркос честим изменама и допунама у Закону о административној подели земље у периоду од 1896 -1907. године.¹⁴ (Слика 1)

Становништво у пожаревачком округу (1905-1910)

Пожаревачки округ простирао се на територији површине 4.156,5 km². У саставу округа било је 7 срезова, 159 општина, 1 варош, 8 варошица, 175 села, 10 заселака и 194 насељена места.¹⁶ Број кућа (42.359) на територији пожаревачког округа износио је 10,12% од броја кућа у држави (418.367).

У 1905.години, правно (245.545) као и фактичко (243.705) становништво округа, чинило је 9% правног

Сл.1. Административно – територијална подела пожаревачког округа (1902)¹⁵

¹³ Завод за статистику НР Србије, Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834-1954, Београд, 1955,17-27.

¹⁴ У периоду 1896. до 1914. донето је шест Закона о изменама и допуни Закона о административној подели Краљевине Србије: 1896, 1899, 1900, 1902, 1907.године.

¹⁵ Завод за статистику, Административно - територијалне промене у НР Србији (1834-1954), Београд, 1955, 37.

¹⁶ Статистички годишњак Краљевине Србије, књига 10, Београд 1907, 15.

(2.724.859) односно фактичког (2.688.477) становништва у држави¹⁷. У периоду од 1905. до 1910. године број становника у пожаревачком округу порастао је за 5,74% (правно

стање) односно за 6,23% (фактичко стање) и прати пораст броја становника у држави који је увећан за 6,75% (правно стање) односно за 7,66% (фактичко стање)¹⁸. (Табела 2).

Табела 2. Настањено и присутно становништво у Краљевини Србији и пожаревачком округу (1905-1910)

Становништво	1905			1910			1905-1910	
	А Краљевина Србија	Б Пожаревачки округ	Б/А (%)	В Краљевина Србија	Г Пожаре- вачки округ	Г/В (%)	А/В (%)	Б/Г (%)
Настањено (правно) становништво	2.724.859	245.545	9	2.922.058	260.508	8,91	6,75	5,74
Присутно (фактичко) становништво	2.688.747	243.705	9	2.911.701	259.906	8,93	7,66	6,23
Број кућа	418.367	42.359	10,12	446.909	45.370	10,15	6,38	6,63

Највећи део становништва пожаревачког округа живео је у сеоским општинама (209.703), а мањи део у варошким (34.002). Највећи број становника (49.578) живео је у пожаревачком срезу, а најмање у пожаревачкој општини

(11.971). Највећу површину обухватао је хомољски срез (943,6km²) а најмању голубачки (364,7km²). Млавски срез имао је највећу насељеност, а најмању голубачки срез, односно пожаревачка општина.¹⁹ (Табела 3)

Табела 3. Варошко и сеоско фактичко становништво у пожаревачком округу (1905)

Срезови	Површина (km ²)	Становника у општинама		Укупно (В+С)
		Варошке (В)	Сеоске (С)	
П о ж а р е в а ч к а општина	-	11.971	-	11.971
Голубачки	364,7	1.467	14.672	16.139
Звишки	826,5	2.785	19.046	21.831
Млавски	661,0	3.425	50.105	53.530
Моравски	394,0	4.737	27.903	32.640
Пожаревачки	539,2	3.669	45.909	49.578
Рамски	427,5	3.070	32.589	35.659
Хомољски	943,6	2.878	19.479	22.357
	4.156,5	34.002	209.703	243.705

17 Фактичко стање је број присутних становника, оних који су се за-
текли у месту на дан пописа а правно стање број настањених ста-
новника, односно оних који припадају месту у коме се врши попис.
Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у
Краљевини Србији 31.12.1905. године, Београд, 1906.

18 Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке
у Краљевини Србији 31.12.1910. године, књига V, Београд, 1911,
Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у
Краљевини Србији 31.12.1905. године, Београд, 1906, VII, 124-125.

19 Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у
Краљевини Србији 31.12.1905. године, Београд, 1906, 18-19.

По полној структури, већински део становништва у свим срезовима пожаревачког округа чинило је мушко становништво (51%) у односу на женско (49%).²⁰

Упоредни преглед криминалитета у Краљевини Србији и у пожаревачком округу (1905-1910)

Административна управа Краљевине Србије била је у поверена Полицијском одељењу Министарства унутрашњих дела, и спроводила се преко 18 окружних начелства, једне управе (Београд) и 81 среске канцеларије. Све до 1905. кретање криминалитета праћено је на основу уопштених, нередовно прикупљаних и обрађених података добијених од општинских и полицијских власти. Законом за мерење, опис и идентификовање криваца (1904)²¹, статистика криминалитета постала је обавеза Антропометријско-полицијског одељења. Сва окружна начелства и управе подносила су Министарству месечне извештаје „по струци полицијској о свим кривичним делима извршеним у њиховим домаћајима, с једне, и о раду надлежних власти у погледу проналаска њихових извршилаца, с друге стране“, како би се добили тачни, благовремени, упоредиви подаци и „да би се са успехом могао контролисати рад полицијских власти на пољу штићења личне и имовне безбедности српских грађана, као и опадање или напредовање криминалитета у земљи“.²² У извештајима је дат месечни и годишњи преглед извршених кривичних дела за сваки округ: убиства, детоубиства (чедоморства), нехотична убиства, покушаји убиства, тешке телесне повреде, разбојништва, насиље и отмице, паљевине, пожари, злонамерни поништаји туђих ствари, опасне крађе, утаје, преваре, просте крађе, случајне смрти, самоубиства, покушаји самоубиства и елементарне непогоде.

У анализи криминалитета у пожаревачком округу у раздобљу од 1905. до 1910. полази се од података о општем криминалитету у држави. Укупан број извршених кривичних дела у Краљевини Србији износио је 25772, највише кривичних дела (4594) извршено је 1905, а најмање (3989) 1910.године. У пожаревачком округу извр-

шено је укупно 3244 кривичних дела, што у односу на укупан број кривичних дела у држави (25772) износи 13%. Годишњи просек извршених кривичних дела у пожаревачком округу у односу на број кривичних дела у држави износио је 12-13% уз одступање - у држави се 1906.године бележи пад укупног броја (4021) кривичних дела за 12% у односу на претходну годину, а у пожаревачком округу се бележи се највећи скок и чини 15% од укупног криминалитета. У пожаревачком округу највише кривичних дела (584) извршено је 1906.године а најмање (505), 1910. године. Већ 1907. уочава се пад броја извршених кривичних дела и после мањег пораста у 1908. наставља се тенденција смањивања. Формирање Антропометријско-полицијског одсека у пожаревачком округу 30.августа 1906.године, који је спроводио идентификацију и регистрацију криваца, утицало је на пад броја извршених кривичних дела и смањење појаве рецидивизма. Осим одступања 1906. године, кретање криминалитета у пожаревачком округу углавном прати кретање криминалитета у Краљевини Србији. (Табела 4)

Табела 4. Упоредни преглед укупног броја кривичних дела у пожаревачком округу и Краљевини Србији (1905-1910)

година	Извршена кривична дела		Б/А (%)
	Краљевина Србија	Пожаревачки округ	
1905	4594	569	12
1906	4021	584	15
1907	4413	521	12
1908	4497	542	12
1909	4258	523	12
1910	3989	505	13
	25772	3244	13

Најбројнија кривична дела у Краљевини Србији била су: опасне крађе (12030), паљевине (3812), убиства (2636), покушаји убиства (2204), злонамерни поништаји туђих ствари (1307), тешке телесне повреде (1187), самоубиства (1081), разбојништва (756), убиства из нехата (250), чедоморства (241), покушаји самоубиства (142) и силовања (126).

Најбројнија кривична дела у пожаревачком округу биле су опасне крађе (1812), паљевине (433), убиства

²⁰ Статистички годишњак Краљевине Србије, књига 10, Београд 1907, 18-19.

²¹ Српске новине, 278, LXXI, Београд, 1904, 1289.

²² ПБр 10618 од 29.априла 1905. године, Полицијски гласник, 19, I, Београд, 1905,162-163.

(285), покушаји убиства (214), разбојништва (169), тешке телесне повреде (103), самоубиства (79), нехотична убиства (41), чедоморства (25), покушаји убиства (9) и силовања (7). Исказано у процентима, у округу су најзаступљенија кривична дела против имовине (76%), највише опасне крађе (56%), паљевине (13%), разбојништва (5%) и злонамерни поништаји туђих ствари (2%). Кривична дела против личности чине приближно једну четвртину (24%), и то: убиства (9%), покушаји убиства (6,7%), наношење тешких телесних повреда (3%), самоубиства (3%), нехотична убиства (1%), чедоморства (0,8%), покушаји самоубиства (0,3%) и силовања (0,2%).

Заступљеност кривичних дела у округу у односу на кривична дела у држави указује на следеће: укупна заступљеност кривичних дела извршених у пожаревачком округу у укупном криминалитету у држави износила је 13%. Најзаступљенија кривична дело била су: разбојништво (22%), нехотична убиства (16%) и опасне крађе (15%); следе убиства (11%), паљевине (11%), покушаји убиства (10%), чедоморства (10%), наношење тешких телесних повреда (9%), самоубиства (7%) покушаји самоубиства (6%) и силовања (6%), злонамерни поништаји туђих ствари (5%). (Табела 5)

Табела 5. Преглед кривичних дела у Краљевини Србији и у пожаревачком округу

кривична дела	Краљевина Србија		пожаревачки округ		В/А %
	А	Б (%)	В	Г (%)	
убиства	2636	10	285	9	11
детоубиства	241	1	25	0,8	10
нехотична убиства	250	1	41	1	16
покушаји убиства	2204	8,5	214	6,7	10
разбојништва	756	3	169	5	22
силовања	126	0,5	7	0,2	6
злонамерни поништаји туђих ствари	1307	5	67	2	5
паљевине	3812	15	433	13	11
опасне крађе	12030	47	1812	56	15
тешке телесне повреде	1187	4,5	103	3	9
самоубиства	1081	4	79	3	7
покушаји самоубиства	142	0,5	9	0,3	6
УКУПНО	25772		3244		13

Заступљеност кривичних дела против имовине у Краљевини Србији била је веома велика. Опасне крађе, најзаступљеније (47%) у Краљевини Србији, нанеле су велику штету грађанима и држави - просечна вредност једне опасне крађе била је 90 динара, а укупна штета нанета крађама износила је 950.000 динара, при чему је велики број крађа по вредности незнатан (износи од 5 до 20 динара) због начина извршења сврстан у опасне крађе. Велика заступљеност паљевина (15%) и злонамерних поништаја туђих ствари (5%), била је последица закона о накнади штете учињене извршењем тих кривичних дела.

Законом је било прописано да је код наведених имовинских деликата, који су били у надлежности општинских власти, заклетва оштећеног потпуни доказ о начину извршења паљевине/злонамерног поништаја туђе ствари, чиме је створена могућност бројних злоупотреба. У пракси се показало да је лоше нормативно решење било један од подстицаја за масовност кривичних дела против имовине.

Од кривичних дела против личности, у Краљевини Србији најзаступљенија су била најтежа кривична дела: убиство (10%), покушај убиства (8,5%). Остала су засту-

плена у мањој мери: наношење тешких телесних повреда (4%); убиство из нехата (1%), чедоморство (1%), силовање (0,5%)²³. Најчешћи мотив убистава у целој држави била је свађа (996), освета (619), користољубље (251), нужна одбрана (79), убиство при вршењу званичне дужности (68) и душевно растројство (11), док је код 276 убистава мотив остао непознат.²⁴ Наведени подаци о убиствима указују да је криминалитет у Србији био специјалног, локалног а мање професионалног карактера, јер су тешким злочинима из користољубља склони професионални злочинци. То је доприносило ефикасности полицијских власти, с обзиром на чињеницу да сузбијање професионалног криминалитета захтева бољу и ефикаснију акцију власти, док је криминалитет локалног карактера лакше сузбити. Покушаји убистава су по мотивима били једнаки убиствима. Најчешћи мотив (скоро 2/3) биле су међусобне свађе, највише због имања или под дејством алкохола. За убиство новорођеног детета најчешћи мотив биле су поруга и срамота, сиромаштво и лоши материјални услови. Међу кривичним делима посебно се издвајају разбојништва која су заступљена у укупном криминалитету (3%), али се по свирепости и начину извршења сврставају у професионалне злочине.

Више од половине кривичних дела у Краљевини Србији није било расветљено. Појединачно гледано, највећи проценат расветљавања имала су најтежа кривична дела: убиство 90,2%, чедоморство 83,2% и разбојништво 76,9%, јер се „на њих обраћа највећа пажња“,²⁵ али и зато што је полиција у свом раду почела примењивати нове методе (бертијонажа) чиме је рецидивизам значајно смањен. Најмањи проценат расветљавања имала су кривична дела паљевине (37,3%) и злонамерних поништаја туђих ствари, због поменутог лошег законског решења²⁶.

На стварање негативне слике општег криминалитета у Краљевини Србији утицао је велики број кривичних дела у неколико срезова у којима је локални криминали-

тет био заступљен у великој мери. Статистика за период (1905-1910) указује да је једна четвртина (око 1200) од укупног броја (4800) најтежих кривичних дела (убиства, покушај убистава, разбојништава) извршена у свега 12 од укупно 81 среза, односно да је на једној седмини државне територије извршена четвртина најтежих и најопаснијих кривичних дела.²⁷ Срезови са највећим бројем најтежих кривичних дела су: косанички, јабланички, деспотовачки, љубићски, моравички, поречки, ресавски, качерски, трстенички и у три среза пожаревачког округа - хомољски, звишки и рамски.

Специфичности криминалитета у пожаревачком округу

Анализом серије извршених кривичних дела на годишњем нивоу може се пратити кретање криминалитета и ефикасност полиције у спречавању и сузбијању кривичних дела у пожаревачком округу. Највише извршених најтежих кривичних дела - убистава (72) и покушаја убистава (40) бележи се 1909.године. У години 1905, најбројније су биле опасне крађе (345) и злонамерни поништаји туђих ствари (16). Разбојништва (39) и нехотична убистава (13) била су најбројнија 1907.године, највише тешких телесних повреда (21) нането је 1906.године, а највише самоубистава (17) и покушаја самоубистава (3) извршено је 1908.године. (Табела 6)

²³ Подаци о силовањима морају се узети са великом резервом јер је велики број силовања био непријављен.

²⁴ Душан Алимпић, **Криминалитет у Србији (1905-1909)**, Полицијски гласник, 6, VII, Београд, 1911, 45.

²⁵ наведено дело, 62.

²⁶ Надокнада штете оштећенима исплаћивала се само ако се кривац не пронађе у року од 30 дана или уколико се од ухваћеног кривца штета не може наплатити, а у случају поравнања оштећених са општинским властима, државна власт је сматрала свој рад завршеним по овим делима.

²⁷ Душан Алимпић, **Криминалитет у Србији (1905-1909)**, Полицијски гласник, 10, VII, Београд, 1911, 76.

Табела 6. Преглед извршених кривичних дела у пожаревачком округу (1905-1910)

кривично дело	година						1905-1910
	1905	1906	1907	1908	1909	1910	
убиства	46	44	30	49	72	44	285
детоубиства	7	5	5	1	4	3	25
нехотична убиства	10	5	13	5	2	6	41
покушаји убиства	20	42	37	39	40	36	214
разбојништва	30	34	39	18	18	30	169
силовања	1	2	0	1	0	3	7
злонамерни поништаји туђих ствари	16	6	8	14	14	9	67
паљевине	59	86	77	74	47	90	433
опасне крађе	345	325	287	308	297	250	1812
тешке телесне повреде	20	21	15	13	16	18	103
самоубиства	15	13	8	17	13	13	79
покушаји самоубиства	0	1	2	3	0	3	9
СВЕГА:	569	584	521	542	523	505	3244

Кривична дела против имовине била су најбројнија како у држави, тако и у пожаревачком округу. Најзаступљенија су била 1905. и 1906. године, затим опадају ка најмањој вредности (379), 1910. године. Од свих кривичних дела најзаступљеније су биле опасне крађе - највише (345) 1905. а најмање (250) 1910. године. Број паљевина на годишњем нивоу је променљив. Највећи број паљевина (90) извршен је 1910. а најмањи (47) 1909. године. Највише разбојништава (39) извршено је 1907, а најмање (18) 1908. и 1909, док је у осталим годинама приближно исти. Злонамеран поништај туђих ствари био је мање заступљен, при чему се код овог кривичног дела уочавају периоди приближно истих вредности - највише (14-16) појављује се 1905, 1908. и 1909. године, а најмање (6) 1906. (слика 7)

Кривична дела против личности. Највише убиства (72) извршено је 1909, а најмање (30) 1907. године. Убиства из нехата (13) највише су се догодила 1907, а најмање (2) 1909. године. Најмање покушаја убиства (20) извршено је 1905, а највише (42) наредне године, када су увећана дво-струко. Годишњи број самоубиства је приближан (13-15), уз два одступања - најмање самоубиства (8) извршено је 1907, а највише (17) 1908. Број покушаја самоубиства је много мањи у односу на остала кривична дела против

Сл. 7. Кривична дела против имовине у пожаревачком округу (1905-1910)

личности (1-3), а 1905. и 1909. није забележен ни један покушај самоубиства. Највише тешких телесних повреда нането је 1905. године (20) и 1906. (21), а најмање (13) 1908. Чедоморства су као и синовања заступљена у мањој мери. Највише чедоморстава (7) извршено је 1905, а најмање (1) 1908. године. Подаци о кривичном делу синовања

морају се узети с резервом, пошто су евидентирани само појединачни случајеви, односно велики број ових кривичних дела остајао је непријављен. (слика8)

Посматрањем временске серије о извршеним кривичних дела на месечном нивоу за сваку годину (1905-1910), уочавају се периоди најмањег и највећег степена крими-

налитета у току једне календарске године. Период од фебруара до априла је готово стационаран, у периоду од маја до августа уочава се тенденција пада а у периоду од септембра до новембра пораст. Највећи број кривичних дела изврши се у октобру и новембру, а најмање у од маја до јула. (слика 9)

Сл.8. Кривична дела против личности у пожаревачком округу (1905-1910)

Слика 9. Криминалитет у пожаревачком округу – месечни и годишњи преглед (1905-1910)

Територијална заступљеност криминалитета у пожаревачком округу

Територијална заступљеност извршених кривичних дела у пожаревачком округу није била равномерна. С обзиром да су густина насељености и укупан број становника по срезовима били различити, реалан показатељ добија се тек посматрањем броја кривичних дела у односу на број становника у срезу.

Анализом података о најтежим кривичним делима (убиства и разбојништва), која су у пожаревачком округу била међу најзаступљенијима у држави, може се одредити срез са највећим степеном криминалитета у округу. Највећи број убиства извршен је у млавском (49), хомољском (46), рамском (42), звишском (33), пожаревачком (31) и моравском срезу (25), а најмањи у голубачком срезу (12) и вароши Пожаревацу (6). Посматрано према броју становника, најугроженији је био хомољски срез у коме је једно убиство долазило на 486 становника. Следе срезови: звишки (1/660), рамски (1/849), млавски (1/1092), морав-

ски (1/1304), голубачки (1/1346) и пожаревачки (1/1608), док је најбезбеднија била варош Пожаревац (1/1995).

Кривично дело разбојништва било је најбројније у хомољском (29), потом у пожаревачком (22), рамском (20), млавском (20) и моравском срезу (19), а најређе у звишском (15) и голубачком срезу (6). Посматрано у односу на број становника, најугроженији је био хомољски срез (1/776), варош Пожаревац (1/1330), звишки (1/1445), моравски (1/1718), рамски (1/1783) и пожаревачки срез (1/2253), док су најбезбеднији били млавски (1/2594) и голубачки срез (1/2689).

На основу приказаних података, уочава се да је хомољски срез био најугроженије подручје по броју извршених кривичних дела и по броју кривичних дела спрам броја становника. После хомољског, најугроженији су били звишки и рамски срез. Према броју убиства најбезбеднија је била варош Пожаревац, али је истовремено најугроженија од кривичног дела разбојништва после хомољског среза. (Табела 7)

Табела 7: Преглед кривичних дела убиства и разбојништва у пожаревачком округу по срезовима²⁸

Срез	Кривична дела			
	Убиства (укупно)	1убиство/ број становника	Разбојништва (укупно)	1 разбојни- штво/број становника
хомољски	46	486	29	776
звишки	33	660	15	1455
рамски	42	849	20	1783
млавски	49	1092	20	2594
моравски	25	1304	19	1718
голубачки	12	1346	6	2689
пожаревачки	31	1608	22	2253
варош Пожаревац	6	1995	9	1330

Резиме

Пожаревачки округ простирао се на територији површине 4.156,5 km², на којој је 1905.године живело 9% од укупног становништва у држави. До 1910.године, становништво се увећало за 5,74% односно 6,23%. Становништво округа било је највећим делом сеоско. У саставу пожаревачког округа било је 7 срезова, неравномерних по површини, броју становника и густини насељености.

У периоду од 1905-1910.године, кретање криминалитета у пожаревачком округу углавном прати кретање криминалитета у Краљевини Србији и у односу на укупан криминалитет у држави износи 13%. Значајно одступање јавља се 1906.године када је забележен пораст криминалитета у округу (15%). Највише разбојништава у држави

²⁸ Душан Алимпић, *Криминалитет у Србији (1905-1909)*, Полицијски гласник, 5, VII, Београд, 1911, 38-53.

извршено је управо у пожаревачком округу (22%), следе нехотична убиства (16%) и опасне крађе (15%), које су уједно најзаступљеније кривично дело у држави.

У периоду 1905-1910. у округу су била најзаступљенија кривична дела против имовине (76%) највише опасне крађе (56%). Од кривичних дела против личности (24%), било је највише убиства (9%).

Највећи степен криминалитета у пожаревачком округу забележен је 1906, а најмањи 1910.године. Кривична дела против имовине била су најзаступљенија 1906.године, а најмање 1909.године. Кривичина дела против личности бележе највећу заступљеност 1905, а најмању 1907.године.

У току календарске године, највише кривичних дела извршавано је у октобру и новембру а најмање у мају и јуну месецу.

Заступљеност криминалитета по срезовима је врло разнолика. Хомолски срез био је најугроженији са највећим степеном криминалитета. Према броју извршених најтежих кривичних дела (убиства и разбојништва) најугроженији су били: хомолски, млавски, моравски и пожаревачки срез а најбезбеднија је била варош Пожаревац и голубачки срез.

Криминалитет у пожаревачком округу имао је обележја локалног, специјалног а не професионалног карактера, слично криминалитету у држави. Пожаревачки округ посебно се истиче по кривичном делу разбојништва која су посебно била позната по свирепости.

У Пожаревцу је августа 1906.године формиран Антропометријско-полицијски одсек који је примењивао тадашње нове методе у истрази кривичних дела, што је допринело расветљавању најтежих кривичних дела (убиства и разбојништва) и директно утицало на смањење укупног криминалитета у округу и истовремено у држави.

Литература:

Административно - територијалне промене у НР Србији од 1834- 1954. Београд: Завод за статистику НР Србије, 1955.

Алимпих, Душан. „Криминалитет у Србији (1905-1909)”, *Полицијски власник*, бр.5-10, VII, (1911):29-84.

Полицијски зборник закона, уредаба и расписа у Краљевини Србији. Београд: Министарство унутрашњих дела, 1905.

Полицијски власник, бр.19, I, (1905):162-163.

Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31.12.1910. књига V, Београд: Управа државне статистике, 1911.

Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31.12.1905. Београд: Управа државне статистике, 1906.

Србске новине, бр.45-51, XXIX, (1862): 179-202.

Српске новине, бр.67, LXII, (1890): 351-356

Српске новине бр. 278, LXXI, (1904):277.

Српске новине, бр. 199, LXXIII, (1906):916.

Статистички годишњак Краљевине Србије, књига 10, Београд: Управа државне статистике, 1907.

CRIMINAL BEHAVIOUR IN THE POŽAREVAC DISTRICT (1905-1910)

Abstract: In the period between 1905 and 1910 the Kingdom of Serbia achieved significant progress with the aim of preventing and controlling criminal behaviour. A police reform was carried out, including the changes in the organisational structure of the police and the application of scientific methods in criminal investigations. According to the Act on Measurement, Description and Criminal Identification (1904), the Anthropometric-Police Department was formed at the Ministry of Home Affairs in Belgrade. The Anthropometric Subdepartment was formed in Požarevac in 1906. One of the tasks of the new department was keeping the statistics on criminal behaviour. By having the insight into the committed crimes one can get the idea of the deviant behaviour of people on the margins of society and assess the efficiency of police and the judicial system in terms of preventing and controlling criminal behaviour in the Požarevac District. The analysis of criminal behaviour was carried out according to the census of the Kingdom of Serbia and the Požarevac District, according to the statistical annuals for the period between 1905 and 1910 and the reports of the Anthropometric-Police Department of the Ministry of Home Affairs of the Kingdom of Serbia on crime rates.

Key words: criminal behaviour, statistics, criminal offence, crime, offence, misdemeanor, statistical records, court, police, Anthropometric-Police Department

МАТЕРИЈАЛНО РАЗАРАЊЕ ОСНОВНИХ ШКОЛА У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Абстракт: Рад представља покушај да се, кроз материјално разарање и пустошење од стране бугарског окупатора, сагледа судбина основних школа у Пожаревачком округу за време Првог светског рата. Захваљујући доста детаљним списковима, онога што је непријатељ уништио и опљачкао, за скоро сваку школу у округу, могуће је сагледати не само варварство непријатеља у уништавању српске основне школе, као најзначајнијег извора писмености и националне самосвести, већ и економски положај основне школе у Пожаревачком округу уочи Првог светског рата.

Кључне речи: Пожаревачки округ, основне школе, Први светски рат, Бугари, разарање пустошење

Пожаревачки округ је за време Првог светског рата претрпео огромне људске губитке, али и огромну материјалну штету. Посебно су биле разаране и пустошене јавне грађевине, попут школских зграда. У почетку рата, током ратних дејстава оне су често биле и војни циљ, јер су, као најрепрезентативније зграде у месту, не ретко, служиле као: касарне, војни магацини, превијалишта и болнице, командни пунктови и сл. За време окупације непријатељ је, пак, наставио њихово уништавање, желећи да, у циљу спровођења денациолизације српског становништва и његове насилне бугаризације, затре српску основну школу, у многим селима једини извор писмености, културе и националне самосвести. Поједине школске зграде претварао је чак у коњушнице.

Доласком у село Братинац, у пожаревачком срезу, Бугари су, на пример, зграду основне школе претворили у магацин, што су учинили и са школом у Луцици. У учионицама су скупљали кукуруз, који је одвожен у Бугарску, а у дворишту су смештали сено за своје ратне коње и везивали за дрвеће заплећену стоку¹

¹ Ана Гајић, Тијана Живковић, *170 година основне школе у Братинцу*, Братинац, 2008, стр. 55; Драгослав В. Перић, *Школа у Луцици*, Пру-

Голи зидови некадашњих школских зграда, разграђена дворишта, уништени школски вртови били су најчешћи призори након завршетка бугарске окупације Пожаревачког округа. У рамском срезу само су две школске зграде биле неоштећене, а две мање оштећене, док су остале биле и опустошене и руиниране. „На школској згради задржало се по које прозорско крило па чак и по које стакло на том крилу, али на већини школа нема ни једног, па ни најмањег остатка од прозора; на некој школској згради задржала се још по која оборена и изломљена врата, али их на многима никако нема, на неким се задржао кров, али на многима је поремећен и упропашћен; неки гранатама непријатељским, а неки тражењем `сакривеног оружја`; у неким школама постоје патоси, а у многим их нема, јер су даске од патоса после изгорелих тавањача, прозора и врата представљале непријатељу праву благодет за ложење ватре; зидови школски испрљани, избрљани, црни од дима и гара ложених ватри и загађени балегом коња, које је непријатељ у многе школске зграде уводио.”²

Све школске зграде у моравском срезу Пожаревачког округа непријатељ је приликом окупације толико оштећено, да су остале само пустош и рушевине. „Неке су остале без иједног прозорског крила и врата, а с других је чак дигнут и патос. У неким учионицама становали су војници непријатељски, а у многе су уводили коње и ту их држали, докле се нису из места кренули, а у појединим становали су пресељени у ове крајеви Арнаути и Џумајци, услед чега су школе биле у толикој мери загађене и упропашћене, да је било жалосно их видети.”³

² *Јову и Пољани*, (Пожаревац, 2003.), 47

³ Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије (даље: АЈ, 66), ф-1.800; Момчило Исић, *Материјално разарање основних школа у Србији за време Првог светског рата*, (Београд, 2010), 20.

⁴ АЈ, 66, ф-2.030; Момчило Исић, *исто*.

Зграду школе у Грејачу Бугари су сасвим опљачкали и уништили. Осим школске оgrade, шупе и нужника, школску зграду су оставили без тавана, прозора, врата, пећи и целокупног школског намештаја и учила, без књижице и опширно вођеног летописа школе. Ослобођење је школа дочекала само са голим зидовима своје школске зграде.⁴

Лепо и велику зграду школе у селу Рановац, у млавском срезу, Бугари су, такође, користили за смештај интернираца, првенствено грчких и турских, којима су, затим, при повлачењу из села, наредили да је потпуно упропасте.⁵ За зграду основне школе у селу Добрњу, такође у млавском срезу, прописно изграђену и званично одобрену за школу, дугу 20, а широку 10 метара, са две простране учионице и још три одељења, која је била чак и поправљана после реокупације, комисија за процену штете је констатовала: „За време окупације ових наших крајева од стране Бугара, непријатељ је целу школску зграду употребио за разне сврхе: 1) служила је свим својим одељењима као магацин, у који је непријатељ сместио и држао жито и другу реквирирану храну, 2) за становање избеглицама- Турцима, које еј бугарска власт у току рата пререселила код нас, пошто у својим местима, као ратној зони, нису могли живети; 3) становали су и пировали комити Бугарски и четници.

Све наведено било је узрок да је данас цела школска зграда сасвим руинирана; зидови попустили, кров такође, патос изгорен и иструлео, прозори и врата са целе не разлупани и упропашћени, тако да школа данас каква је, и поред скупе поправке после реокупације, јесте и остаће упропашћена и неспособна за школу, јер непријатељ, званичан и не, није ништа штедео наше, ал с планом је рушио школе.”⁶

Знатно оштећена била је и школа у Раковој Бари, која је нову зграду добила уочи самог избијања Првог светског рата. „Школа у општини раковобарској, среза звишког, округа пожаревачког уништена је од старне непријатеља Бугара готово сасвим. Штета је велика, како на школској згради тако и у школском намештају, училима, књигама,

архиви итд. Школска зграда је била сасвим нова, изграђена 1914. године, добро снабдевена, јер у овом селу постоји школа од пре 40 година.

Ракова Бара је село, које је у овом крају нарочито страдало од непријатеља. Становништво је било расељено и интернирано, покретна имања становника разнета, опљачкана и уништена, село је било увек пуно непријатељске војске, која је чинила нечувена насиља, пљачке и уништења. Специјално школска зграда је била увек прва, где су такве чете непријатељске војске становале, и стога је тако страшно и уништена и све што је у њој.

Целокупна школска књижица поседовала је, не могу именовати сваку књигу, али знам да је у књижици било књижевних листова: *Просветни гласник*, скоро од почетка излажења, па све године до данас, тако исто и *Дело*, *Српски књижевни гласник*, *Босанска вила*, *Училишки весник*, *Мала србадија*, *Отаџбина* од В. Ђорђевића. Било је цело дело Знаменити Срба 19 века. Била су сва кола Српске књижевне задруге. Било је старијих и новијих издања свију уџбеника за основну школу. Било је педагошких дела српских и хрватских писаца. Било је научних дела из разних наука и велики број белетристичких књига.”⁷

Приликом повлачења, Бугари су потпуно уништили и школску зграду у Жагубици, док су од школе у Крепољину остали само „зидови и кров, а спаљене су клупе, столови, прозори, врата, књиге и др.”⁸

О односу непријатеља према школи у Кучеву, њен управитељ је 19. фебруара 1919. године, извештавајући Министра просвете, између осталог, подвлачио: „Бугари су нанели школи кучевској велику штету, као и свим школама у овом крају. Они су по својим крајњим шовинистичким тежњама и вандалским особинама хтели, да униште све, што би уопште могло показивати, да је у овом месту постојала српска школа. Варошица Кучево нема своје школске зграде. За школу је пре рата, имала под кирију једну приватну зграду. Оштећење на тој згради пријавио је властима сопственик. Што се тиче остале покретне школске имовине, Бугари су је сву разнели, спалили и уништили. Тако: а) Разнели су и уништили сав школски намештај: скамије, столове столице, иконе, слике,

⁴ Бошко Цветковић, Светозар Стајић, *Сто година основне школе у Грејачу 1895-1995*, (Грејач, 1995), 23.

⁵ Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Страдање српског народа у Србији 1914-1918-Документи*, Београд, 2.000, 442.

⁶ АЈ, 66, ф-2.030.

⁷ АЈ, 66, ф-1.287; Момчило Исић, *Материјално разарање основних школа у Србији за време Првој светској рата*, (Београд, 2010), 20.

⁸ Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Страдање српског народа у Србији 1914-1918-Документи*, (Београд, 2.000), 448, 452.

школске печате и све остало. Од школског намештаја нашао сам само један сто, који је случајно запао код једног кучевског грађанина и који га је сачувао. Од скамија су правили мртвачке сандуке за своје помрле војнике у овом месту, а делом су их погорели, као и све остало; б) уништили су, разнели и погорели сва школска учила, са којима је школа располагала; в) покупили су све књиге и листове из школске и ђачке књижице и јавно су их спалили пред среском зградом у Кучеву, заједно са другим јавним и приватним библиотекама; г) тако исто покупили су сву школску архиву: акта за све године, од кад постоји школа у Кучеву, до последње 1915. године, тако исто и деловодне протоколе, школске прозивнике за сва одељења, главне ђачке уписне књиге, дневнике касе са свим приходним и расходним документима, и све остало, те су све то, такође, спалили заједно са школском књижицом, а уз псовку: „мамката српска“.

Школа у селу Дворишту, у голуљачком срезу, са пет одељења, изгорела је, са свим школским инвентаром, кад је и цело село било запаљено, док је школска зграда у Голупцу, од тврдог материјала, са четири учионице, ходником, две канцеларије и два предсобља, била разрушена гранатом.⁹

У извештају Министарству просвете Краљевине СХС, о народним школама у браничевском школском срезу, школски надзорник је 30. јула 1919. године, између осталог, подвукао, да су тамошње школе „од непријатеља много упропашћене“, и да су у томе непријатељу помагали „бесавесни мештани“. Наводећи да су школски намештај и столарија на школским зградама (врата, прозори) свуда дигнути „више од мештана но од непријатеља“, он је истицао, и да су ограде уништене „од непријатеља и мештана“, те да, сем школе у Браничеву и Нересници, ни једна друга школа у школском срезу нема ограду.¹⁰

Понекад је разарању и пустошењу школа доприносила чак и локална валст. У протоколу комисије за процену штете школе у Малом Градишту се, на пример, подвлачило, да ће се одштета од државе тражити једино ако окупациона општинска власт на суду докаже своју невиност. „Штета школи нанета је за време непријатељске окупације - за школски намештај и штете на самој згради итд.

Оптужени су, као извршиоци истог дела бивши општински часници за време окупације, ако они остану невини - пада на терет ратне штете.“¹¹

У циљу сагледавања размере ратне штете основних школа у Првом светском рату, Министарство просвете је одмах по завршетку рата, наређењем бр. 12.191 од 13. децембра 1918. године, захтевало од свих окружних начелстава извештаје о штети коју су школе пртрпеле у рату. Убрзо потом, депешом Пбр.992 Од 8. фебруара 1919, министар просвете је издао наређење свим окружним школским одборима: „Комисији за питање о накнади штете потребни су подаци о штети, коју је непријатељ учинио на покретној и непокретној државној имовини за време свога рока. Процена треба да буде означена у динарима и по вредности предрањој у једној рубрици, а у другој рубрици садашња цена, опет у динарима. Нерђујем да се ови подаци пошаљу Министарству трговине за поменути Комисију.“¹²

Како извештаји са терена нису пристизали благовремено, и нису потпуно задовољавајући, Министарство просвете је, актом ОНБр. 9.109 од 11. марта 1921. године, свим окружним начелствима Србије и Црне Горе поново наредило: „Овим путем најхитније поднесите извештај Министарству: колики је износ штета од непријатеља основним школама, гимназијама и учитељским школама по категоријама и предратној вредности. Ово утврдити комисијски, ако то до сада већ није учињено, па извештај о величини штете у динарима јевите телефонски, а протоколе и процене послати поштом. Ови подаци морају бити послани најдаље до 15. овог месеца.“¹³

На основу ових извештаја, у Пожаревачком округу су 144 основне школе потраживале су одштету од 1.800.038 динара предратне вредности, што је, просечно, по школи 12.500 динара. Највећу просечну одштету, од 18 211 динара, тражиле су школе у голуљачком срезу, а најмању школе у рамском срезу, од свега 9.938 динара.

⁹ М. Исић, *н.д.*, 22, 310.

¹⁰ *Исто*, 32.

¹¹ *Исто*.

¹² *Исто*, 37.

¹³ *Исто*.

Табела 1

Вредности рајоне штеће основних школа у Пожаревачком округу, по срезовима.

Срез	Број школа	Вредност штете у предатним динарима	
		укупно	по школи
Голубачки	13	236.750	18.211
Звишки	13	135.919	10.455
Млавски	31	467.490	15.080
Моравски	15	159.882	10.659
Пожаревачки	30	329.227	10.974
Рамски	27	268.326	9.938
Хомољски	15	202.444	13.496
Укупно	144	1.800.038	12.500

Извор: Момчило Исић, *Материјално стварање основних школа за време Првој светској рати*, Београд, 2010, 42.

С обзиром на тражену одштету за основне школе у осталим окрузима, могло би се констатовати да су школе у Пожаревачком округу још и „добро” прошле, будући да су мању штету, по једној школи, пријавили само окрузи: Крагујевачки, Моравски, Руднички и Ужички.¹⁴ Међутим, такво закључивање не би било довољно поуздано, како због различите стручности чланова комисија, тако и због њиховог честог несхватања да цене морају бити изражене, првенствено, у предатној вредности, и, посебно, због веома неједанког квалитета школских зграда и њихове различите опремљености у појединим деловима Србије.

Најмању одштету у Пожаревачком округу потраживала је школа у селу Вуковац, свега 402 динара, а највећу основна школа у Рановцу 100.000 и основна школа у Голупцу 126.500 динара. Чак 55 или 38,19% свих основних школа у округу пријавило је штету до 5.000 динара, њих 43 или 29,86% штету од 5-10.000 динара, а 25, односно 17,36% је потраживало од 10-20.000 динара, док су преостале 22 тражиле одштету већу од 20.000 динара.¹⁵

¹⁴ Просечна штета, по једној школи, у окрузима: Крагујевачки-10.781; Моравски-10.241; Руднички-8.300; Ужички-5.938. - Момчило Исић, *н.г.*, стр. 40.

¹⁵ Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Стварање српског народа у Србији 1914-1918-Документи*, Београд, 2.000, стр. 448.

Табела 2

Појединачна вредност рајоне штеће основних школа у Пожаревачком округу

Место школе	Срез	Штета у динарима
Барич	Голубачки	16.600
Браничево	Голубачки	12.930
Винци	Голубачки	1.983
Војилово	Голубачки	3.555
Голубац	Голубачки	126.500
Двориште	Голубачки	14.000
Добра	Голубачки	6.000
Д.Крушевица	Голубачки	5.662
Зеленик	Голубачки	20.350
Клење	Голубачки	6.930
Кривача	Голубачки	1.180
Кудреш	Голубачки	2.730
Миљевиће	Голубачки	11.400
Буровац	Звишки	2.000
Волуја	Звишки	5.074
Дубока	Звишки	20.520
Каона	Звишки	2.400
Кучајна	Звишки	5.330
Кучево	Звишки	61.184
Мишљеновац	Звишки	4.436
Мустапић	Звишки	5.450

Место школе	Срез	Штета у динарима
Нересница	Звишки	6.840
Раденка	Звишки	2.636
Ракова Бара	Звишки	6.060
Сена	Звишки	7.032
Турија	Звишки	6.800
Бистрица	Млавски	4.094
Буровац	Млавски	3.826
Бусур	Млавски	30.500
Вел. Поповац	Млавски	2.300
Велико Лаоле	Млавски	4.000
Витовница	Млавски	3.220
Вошановац	Млавски	3.600
Добрња	Млавски	26.190
Дубочка	Млавски	17.440
Ждрело	Млавски	15.000
Забрђе	Млавски	3.000
Златово	Млавски	45.000
Каменово	Млавски	1.465
Кладурово	Млавски	11.450
Кнежица	Млавски	6.712
Кобиље	Млавски	9.400
Криваја	Млавски	3.750
Мало Лаоле	Млавски	5.830
Манастирица	Млавски	37.780
Мелница	Млавски	8.760
Орешковица	Млавски	11.320
Петровац	Млавски	50.000
Рановац	Млавски	100.000
Рашанац	Млавски	10.455
Стамница	Млавски	8.430
Старчево	Млавски	6.482
Табановац	Млавски	3.522
Трновче	Млавски	10.000
Ћовдин	Млавски	1.010
Црљенац	Млавски	3.534
Шетоње	Млавски	19.420
Александровац	Моравски	11.610
Бошњак	Моравски	4.405

Место школе	Срез	Штета у динарима
Брзоходе	Моравски	7.500
Влашки До	Моравски	12.800
Врбница	Моравски	3.980
Д. Ливадица	Моравски	11.563
Жабаре	Моравски	14.598
Кочетин	Моравски	6.967
Кушиљево	Моравски	24.670
Мирјево	Моравски	4.409
Ореовица	Моравски	8.950
Орљево	Моравски	5.070
Породин	Моравски	27.630
Ракинац	Моравски	9.919
Сибница	Моравски	2.110
Четереж	Моравски	3.701
Баре	Пожаревачки	4.019
Батовац	Пожаревачки	8.200
Батуша	Пожаревачки	4.618
Берање	Пожаревачки	2.965
Божевац	Пожаревачки	26.320
Брадарац	Пожаревачки	30.200
Братинац	Пожаревачки	1.8323
Брежане	Пожаревачки	5.161
Букушинац	Пожаревачки	3.237
Драговац	Пожаревачки	30.000
Дрмно	Пожаревачки	2.205
Живица	Пожаревачки	2.750
Касидол	Пожаревачки	4.600
Кленовник	Пожаревачки	3.430
Костолоац	Пожаревачки	9.743
Краљев До	Пожаревачки	7.000
Кула	Пожаревачки	4.722
Лучица	Пожаревачки	7.940
Мало Црниће	Пожаревачки	8.381
Петка	Пожаревачки	12.640
Пожаревац	Пожаревачки	35.205
Пољана	Пожаревачки	4.570
Пругово	Пожаревачки	11.480
Салаковац	Пожаревачки	2.502

Место школе	Срез	Штета у динарима
Смољинац	Пожаревачки	8.054
Топоница	Пожаревачки	5.880
Трњане	Пожаревачки	14.730
Ђириковац	Пожаревачки	5.820
Шапине	Пожаревачки	14.655
Бискупље	Рамски	1.685
В. Градиште	Рамски	47.200
Граево	Рамски	3.950
Десина	Рамски	2.000
Дољашница	Рамски	8.300
Ђураково	Рамски	1.300
Затоње	Рамски	12.000
Кисилево	Рамски	5.465
Кличевац	Рамски	9.970
Курјаче	Рамски	70.000
Кусић	Рамски	1.230
Љубиње	Рамски	750
Макци	Рамски	13.500
М. Градиште	Рамски	2.010
Мијаиловац	Рамски	6.385
Острово	Рамски	840
Печаница	Рамски	9.510
Пожежана	Рамски	2.960
Раброво	Рамски	6.700
Рам	Рамски	15.000
Речица	Рамски	6.460
Сираковац	Рамски	2.145
Средњево	Рамски	7.635
Тополовник	Рамски	22.200
Триброд	Рамски	3.691
Царевац	Рамски	2.030
Чешљева Бара	Рамски	3.410
Близнак	Хомољски	53.000
Влаоле	Хомољски	6.100
Вуковац	Хомољски	402
Жагубица	Хомољски	40.100
Изворица	Хомољски	13.096
Јасиково	Хомољски	6.150

Место школе	Срез	Штета у динарима
Јошаница	Хомољски	4.020
Крепољин	Хомољски	3.400
Лазница	Хомољски	45.000
Лесково	Хомољски	2.966
Милатовац	Хомољски	2.850
Осаница	Хомољски	10.620
Рибаре	Хомољски	7.190
Сиге	Хомољски	2.115
Суви До	Хомољски	5.535

Највећи износ одштете основне школе су тражиле за порушене и руниране школске зграде, чак 42,59% укупне одштете за цео Пожаревачки округ. Предњачио је голубачки срез, са 63,37%, док је на зачељу био хомољски срез, са свега 30,42%

Табела 3

Одштете за уништене и руниране школске зграде

Срез	Износ у динарима	% од укупно тражене одштете
Голубачки	150.030	63,37
Звишки	71.818	52,84
Млавски	152.743	32,67
Моравски	75.160	47,01
Пожаревачки	117.019	35,54
Рамски	138.341	51,56
Хомољски	61.590	30,42
Укупно	766.701	42,59

Извор: Момчило Исић, *Материјалн сипрадање основних школа у Србији за време Првој светској рата*, (Београд, 2010), 343-346.

Највећа потраживања за уништене и руниране школске зграде, и то у условима када је већина основних школа у Пожаревачком округу ослобођење дочекала скоро без икаквог намештаја, учила, наставних средстава и књига, указују нам, на жалост, на веома скромну опремљеност овдашњих основних школа уочи Првог светског рата, и то не само у квантитативном, већ и у квалитатвном сми-

слу, собзиром да је и постојећа опрема, најчешће, била врло примитивне израде, не ретко, и веома дотрајала. С обзиром на различито економско стање и различит ниво просвећености и способности становништва у појединим срезovima, па и између општина-села у истом срезу, економски положај основних школа је био веома различит. Школске зграде су се разликовале по квалитету и величини, а поготово у опреми. У појединим градским школама, на пример, завесе на прозорима вределе су више од целокупног намештаја у појединим сиромашним хомољским селима. Примера ради, уништена библиотека основне школе у Пожаревцу процењена је на 3.500 динара, а библиотека школе у Браничеву на 3.000 динара, на колико је процењено звоно школе у Баричу, а целокупна штета школе у Салаковцу на само 2.502 динара, иако је у рату остала без: *24 скамије, две табле, две рачунаљке, две столице, столица, четири маје, четири фуруне, и још две фуруне полуноспособљене, два ашова, две моћике, прскалице, 35 дебала борових, по 4 метра дужине, скика: Њ.В. Краља, Њ.В. Престолонаследника Александар, војска Карађорђа, Светио Саве; 21 прозорској окна, 150 метара ограда од дасака, две камије, двокрилних врата, врата на школском подруму, двоја врата на школској згради, врата са нужишника и олука од цинк плеха*. Штета настала паљењем и уништењем школске зграде у селу Двориште, са пет одељења, процењена је на 10.000 динара, док је за уништену збирку школских учила, минерала, зоолошких предмета и дечје апотеке основне школе у Голупцу тражено 7.500 динара. О различитом квалитету опреме говоре и веома различите процене уништеног истог предмета у појединим школама. Тако је уништена школска клупа-скамија у основној школи у Букову вредела 20 динара, у школи у Орешковици 30, у Кучајни 40, у каонској школи 50, а у школи у Дубкој чак 120 динара. Девет уништених прозорских крила на школској згради у Касидолу, комисија је проценила на 600 динара, а на школи у Костолцу, комисија је уништених 80 прозорских крила проценила само на 480 динара. Уништена столица основне школе у Костолцу вредела је 5 динара, у салаковачкој школи 3, у трњанској 10 динара, а у основној школи у Краљевом Долу чак 50 динара.¹⁶

Различит износ тражене одштете за уништене исте предмете не говори увек о различитом квалитету опреме, већ, не ретко, о недовољној стручности комисија и њи-

ховом пренабрегавању да штету процењују према предатној вредности динара. Било је, наиме, случајева да су комисије, процену вршили према инфлаторној вредности динара, а затим тако добијену вредност означаваили предатном. Зато, више од потраживане одштетне суме, о материјалном страдању основних школа у Пожаревачком округу, али и о њиховом материјалном положају уочи избијања Првог светског рата говоре спискови свега онога што је школама уништено, или оштећено, попут школе у Браничеву.

Табела 4

Рајна штења основне школе у Браничеву

Предмет оштећења/ уништења	Вредност у предатним динарима
Ограда школског дворишта	1.000
Четири упропашћена олука на школској згради	200
42 прозорска окна	200
Три месингане браве за врат	30
20 дасака са тавана	250
Упропашћен патос (због смештања хране)	500
Таванице у пет просторија	400
Искварене степенице и обијени спољни зидови	500
17 ђачких клупа	850
Три стола	150
Пет столица	25
Две пећи	400
Шпорет	200
14 разних мапа и сликова	300
Глобус	50
Рачунаљка	50
Шест великих зидних слика у позлаћеном раму	400
Метарске мере (за течност, тежину и дужину)	200
Три велике мастионице	15
Три велике канте за воду	30

¹⁶ Момчило Исић, н.д., стр.

Алат за башту: мотика, ашов, будак, тестера, секира и др.	250
Једно школско звонце и једно велико звоно	500
1.500 разних књига и часописа	3.000
Канцеларијски материјал	50
Четворо врата	400
Пет двокрилних прозора	250
24 прозорска стакла	50
даске са пода	100
Шупа за дрва и три нужника	1.000
Шмрк	150
Изгубљена кирија од школске баште	300
Ограда око баште	50
Школска зграда	1.000
Књиге, школска архива и други прибор	1.000

Извор: Момчило Исић, *Материјално страдање основних школа у Србији за време Првој светској рата*, (Београд, 2010.) 309, 310.

С обзиром на то, да извештаји комисија нису били једнообразни, није, међутим, могуће сагледати тачан број појединих уништених предмета у свим основним школама на подручју Пожаревачког округа. Поједине комисије су, на пример, слале збирне износе штете за поједине категорије: школске зграде, школски намештај, књиге, пољопривредни алат и сл., док су неке пописале сваки уништени, или нестали, објект и предмет, од порушене или руиниране школске зграде до чаше и „цименте“ за воду, тањира, виљушке, кашике и сл. На основу таквих извештаја, 72 школе су у току рата и окупације остале без 1.624 скамије, а њих 74 без 225 столова. У 68 школа пописан је недостатак 349 столица, а у 45 недостајало је 86 разних ормана. без 135 табли остало је 57 школа, а без 62 рачуналке њих 35, док је 50 школа у рату остало без 128 пећи за грејање учионица, канцеларија и учитељских станова. Захваљујући посебно детаљним комисијским извештајима, утврдили смо да је из 20 школа, током рата

и окупације, нестало и уништено чак 19.978 различитих књига, међу којима су, између осталог, често биле и књиге из свих, до рата објављених, кола Српске књижевне задруге. Остале су школе и без бројних листова и часописа, као што су: *Босанска вила*, *Просветни власник*, *Просвета*, *Дело*, *Отаџбина* и др., не ретко, комплета за дужи временски период.

Детаљни извештаји појединих школских, осим о степену разорености и опустошености школских зграда и њихове опреме, омогућују нам да сагледамо квалитет и капацитет школских зграда, и то не само зграда у којима се изводила настава, већ и учитељских станова, као и других помоћних зграда, које су учитељским породицама, поготово у брдско-планинским селима, служиле за одгајање појединих врста стоке, пре свега: живине и свиња, а понекад су ту биле и праве стаје, за одгајање крупне стоке. Не ретко, у ћошку школског дворишта, или у школској башти, смештане су и кошнице са пчелама. Осим што су ове делатности служиле учитељима као допунски извор прихода, њихов обор, њихова стаја, кокошињац или пчеларник служили су за подучавање, не само ђака већ и целокупног сељаштва. Од учитеља се учило како треба правилно да се одгаја која врста стоке. Његова башта, осим за ђачки практичан рад, била је мало огледно пољопривредно добро на којем су се околни становници упознавали са појединим ратарским, а нарочито повртарским културама, које се у дотичном крају нису узгајале.

Најчешће, једини интелектуалац, понегде чак и једино писмено лице у селу, сеоски учитељ био је, дакле, не само учитељ голобрадој деци у учионици, већ и пољопривредни стручњак, не ретко и ветеринар, од кога је сељаштво много тога могло да научи. Саветима, али и очигледним примером, помагао им је уча, да себи олакшају свакодневне пољопривредне послове, да интензивирају своју производњу, и да тако увећају приносе са своје њиве. Успевали су поједини учитељи, заљубљеници у свој посао и мисионарски рад, да разбијају укоренењени отпор сељаштва према новинама у пољопривредној производњи, који су често изражавали изјавом: „Овако је радио мој отац, мој деда и мој прадеда, па и ја ћу тако да радим“. Овакви учитељи, не лако, постајали су „њихови учитељи“. Ти њихови учитељи били су и додатно ближи, јер су и они живели у сличним условима. Спавао је учитељ на гвоздеом кревету и сламарици, покривао се шареницом, грејао воду у бакрачу, умивао се из плеханог лавора, купао се у чабру и шафољу,

осветљавао собу лампом, уз коју је, у дуге зимске ноћи, приређивао седељке за своје сељане. Сав тај „комфор” сметао је окрутном непријатељу и окупатору, јер српском сељаку, који је морао да заборави да је Србин, није требао српски учитељ и просветитељ, Под његовим ударом нашли су се зато не само школске зграде, њихова опрема и српске књиге, већ и: најситнији пољопривредни алат (мотике, лопате, ашови, будаци, секире, тестере), али и шафољи, чаброви, видрице, корита, плехане канте и лавори, цименте и чаше за воду, тањери, виљушке кашике.

РЕЗИМЕ

Уз огртомне људске жртве, Пожаревачки округ је у Првом светском рату претрпео и знатна материјална разарања. Тешко је, међутим, тачно утврдити људске губитке, али још теже је установити истинску материјалну штету и њену вредност. У том смислу је, у неколико, изузетак ратна штета основних школа, које су ослобођење, веома често, дочекале са зградама од којих су остали само голи зидови и, скоро, без икакве опреме. Захваљујући детаљним појединачним пријавама ратне штете за сваку основну школу у Пожаревачком округу, које се чувају у Архиву Југославије, у фонду Министарства просвете Краљевине Југославије, у прилици смо да, веома исцрпно сагледамо материјално страдање основних школа на овом подручју. Зато што је имао највише основних школа (144) од свих округа у Краљевини Србији, Пожаревачки округ је потраживао и највећу одштету за своје школе, од чак 1.800.038 динара предратне вредности, или 12.500 динара по једној школи. Просечно, највећу одштету тражиле су школе у голубачком срезу, по 18.211, а најмању, по 9.938 динара, основне школе у рамском срезу. У целом округу, најмању одштету, од само 402 динара, потраживала је основна школа у Вуковцу, а највећу основна школа у Рановцу од 100.000 и основна школа у Голупцу од 126.500 динара.

Разлике у висини траже одштете нису, међутим, и показатељ да су школе са мањим одштетним захтевом и боље прошле током рата и бугарске окупације. Мале сеоске школе, смештене у некавалитетно грађеним и тескобним школским зградама, са недовољном и, често, врло примитивном опремом, чак и после потпуног уништења потраживале су мању одштету, него поједине градске школе за, на пример, уништен књижни фонд, или за уни-

штених неколико ђачких клупа, па чак и само за уништене завесе на прозорима.

Детаљни пописи свега што је основним школама у Пожаревачком округу, на различите начине, уништено током Првог светског рата, осим што показују варварство непријатеља, представљају и веома значајан показатељ материјалног положаја тамошњих основних школа уочи Првог светског рата, тј. какве су им биле школске зграде и како су биле опремљене.

THE DESTRUCTION OF PRIMARY SCHOOLS IN THE POŽAREVAC DISTRICT DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract: This paper attempts to examine the fate of primary schools in the Požarevac District during the First World War, in terms of the destruction and plunder wrought by Bulgarian occupying forces. Owing to highly detailed lists of the things destroyed or plundered by the enemy from almost every school in the district, one could gain an insight not only in the barbarism of the enemy in destroying Serbian primary schools, the most important sources of literacy and the sense of national identity, but also in the economic state of primary schools in the Požarevac District on the eve of the First World War.

Key words: Požarevac District, primary schools, the First World War, Bulgarians, destruction, plunder

ПОЛИТИЧКИ ОСУЂЕНИЦИ У ЗАБЕЛИ 1929-1931. – КОНТЕКСТ ЈЕДНОГ ВРЕМЕНА

Сажетак: У раду се анализирају правни, политички и безбедносни аспекти примене Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави и Закона о државном суду за заштиту државе у периоду Шестојануарске диктауре 1929-1931. године кроз призму политичких осуђеника у Казнено-поправном заводу Пожаревац-Забела. Аутор кроз биографске студије и анализу садржаја архивске грађе, претежно Архива Југославије и Историјског архива Пожаревца, приказује политичке процесе, пенолошке услове и судбине политичких осуђеника у Пожаревачкој Забели, указује на контекст једног времена и политички и безбедносни систем који је егзистирао у периоду Краљевине Југославије.

Кључне речи: *осуђеници, услови, безбедност, процеси, казна.*

Уводна разматрања

Анализа контекста једног времена и политичких осуђеника у Забели у периоду 1929-1931. године, осим давања одређеног историјског погледа, са извесне временске дистанце, имала је за циљ и разматрање једног специфичног времена које је са собом носило бројне изазове по тадашње друштво. Тема на целовит начин сублимира историјске, социолошке, правне, организационе, безбедносне, пенолошке и друге концепцијске аспекте постојања Краљевине СХС/Југославије. Рад је профилисан тако да не улази у историјске или друге контроверзе везане за шестојануарску диктатуру, већ се искључиво бави појавним узроцима и феноменологијом политичких осуђеника из шестојануарске диктатуре кроз призму примене Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године, који је по својој природи имао две функције: превентивну, одвраћање од делатности усмерених против

Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (заговорника интегралног југословенства) и репресивну, кажњавање свих који су се сматрали непријатељима интегралног југословенства. Посматрано са аспекта истраживања, основни проблем и потешкоће биле су у недостатку адекватне литературе, већина монографија објављених у периоду од 1950. до 1980. године није се бавила овом тематиком, други проблем је што је и тај мали број истраживања био идеолошки пристрасан, обојен и глорификовао је успехе представника нове социјалистичко-федеративне Југославије. Њихов евентуални научни значај је у давању истраживачких праваца и смерница, са замкама и ризицима да се уђе у идеолошку субјективност у разматрању периода између два светска рата, самих политичких осуђеника шестојануарске диктатуре и улоге појединих друштвених фактора у њој.

Шестојануарска диктатура 1929-1931. године

Тешка политичка ситуације те 1928. године довела је до тога да након низа провокација и узавреле амосфере у Народној Скупштини, радикалски посланик са листе Милана Стојадиновића, Пуниша Рачић 20. јуна 1928. године пуца са говорнице на посланике Хрватске сељачке странке и том приликом убија Павла Радића и Басаричека, а рањава Стјепана Радића и још двојицу посланика.² Политичка и криза парламентаризма овим чином достигли су свој врхунац, а тињајући сукоб између политичких елита са српске и хрватске стране постао је распламсавајући и тешко заустављив. Смрт Стјепана Радића била је истовремено и повод за блокаду рада Народне скупштине. Имајући у виду тешку политичку ситуацију и сходно својој одлуци краљ је 6. јануара 1929. године донео службени проглас у коме каже: „Наступио је час када између краља и народа не може и не сме бити више посредника.“ Пар-

¹ Аутор је запослен у Министарству правде Републике Србије, Управом за извршење кривичних санкција, сарадник је Факултета безбедности, Универзитета у Београду, контакт: matijasevic@fb.bg.ac.rs.

² Жељко Бартуловић, Небојша Ранђеловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, Ниш, 2012, 205.

ламентарни рад, стајало је даље у прогласу, усред политичких страсти постао је сметња за државу. У сврху очувања народног јединства и државне целине краљ је укинуо Видовдански устав и распустио Народну Скупштину истичући да „сви земаљски закони остају у важности, док се према потребама мојим указом не укину“.³ Краљ је лично преузео законодавну и извршну власт, а за председника Министарског савета је именовао генерала Петра Живковића. Управо овај моменат и краљевска прокламација⁴ означавају се почетком шестојануарске диктатуре и периодом апсолутистичке владавине краља Александра I Карађорђевића у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца који је трајао од 6. јануара 1929. до 3. септембра 1931. године. Тог 6. јануара краљ Александар I Карађорђевић је распустио Народну скупштину, забранио рад свих политичких странака и синдиката, строго забранио политичке скупове и увео општу цензуру. Са аспекта истраживања, индикативно је да краљ истог дана када је проглашена диктатура или убрзо након проглашења диктатуре доноси сет закона којима се ојачава лични режим. У првом реду, реч је о следећим законима: Закон о краљевској власти и врховној државној управи од 6. јануара, Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, колоквијално познат као Закон о заштити државе, такође од 6. јануара, Закон о државном суду за заштиту државе од 8. јануара, Закон о изменама Закона о општинама и обласним самоуправама од 11. јануара, Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра и Закон о банској управи.⁵ Окосницу личног режима и завођења краљеве диктатуре у репресивном смислу чинили су Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави и Закон о државном суду за заштиту државе.

Тумачење Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави 1929.

Кривично законодавство прве Југославије развијало се у две фазе. У првој, која је трајала до почетака Шестојануарске диктатуре јануара 1929. године, кривичноправне норме су црпене из предратног законодавства Кнежевине и Краљевине Србије, и неколицине закона којима је делимично регулисана материја општег и посебног дела

кривичног права. Указом 1919. године важење Војног казненог законика од 31. јануара 1901. године је проширено на територију целе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а као допуна су му служили Закон о устројству војске од 27. јануара 1901. године, Уредба о војној дисциплини од 20. новембра 1914. године, Закон о штампи од 13. јануара 1904. године.⁶ У осталим крајевима Краљевине СХС по указу од 22. фебруара 1919. године важиле су главе IX и X српског кривичног законика са општим делом, иначе ту су важиле и следећи кривични законици (за Војводину Угарски кривични законик од 1878. године, за Босну и Херцеговину Казнени закон о злочинствима и преступима за Босну и Херцеговину од 1889. и аустријски са малим изменама од 1852. године, за Црну Гору српски казнени законик од 1905. године са незнатним изменама, за Хрватску, Далмацију, Славонију и Словенију аустријски кривични законик од 1852. године).⁷ У погледу инкриминисања дела против државе и краља и кривично-правне заштите државе, посебну важност за материју политичких деликата имале су одредбе Обзнане и Закона о заштити јавне безбедности из 1921. године и Закона о штампи из 1925. године. Елементи раније прописаних кривичних дела против државе су све до 1921. године претрпели незнатне измене. Друга фаза започела је доношењем Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године и јединственог Кривичног законика Краљевине Југославије из 1929. године, који је представљао кодификацију кривичноправне гране, а окончан је уставним променама из 1931. године. Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави представљао је први целовит и једини правни акт у оквирима прве југословенске државе, који је био посвећен искључиво деликтима против државе, доминантне политичке идеологије и националне безбедности. Сама чињеница да је материја политичког криминалитета издвојена у посебан закон говори о значају који је тадашња власт придавала заштити монархистичког, државног и југословенског интереса и идеологије. Иако би се овај потез законодавца могао правдати аргументом заштите јавне безбедности и заједничке државе, као и кроз непостојање јединственог кривичног законика од формирања Краљевине СХС, мислимо да је његово истицање у самосталан акт неспорно имало политичко-идеолошко позадину.

3 Жељко Бартуловић, Небојша Ранђеловић, *наведено дело*, 205.

4 *Полишика* бр. 7.430 од недеље 06. јанура 1929, насловна страна.

5 Жељко Бартуловић, Небојша Ранђеловић, *наведено дело*, 206

6 Тома Живановић, *Основи кривичног права*, Београд, 1921, 6-10

7 Тома Живановић, *наведено дело*, 6-10

Пенолошка слика Забеле

Казнено-поправни завод Забела представља поред Београдског (основан 20. децембра 1851. године у Топчидеру), најстарији завод у Републици Србији, што потврђује историјски верификовано сазнање да је Пожаревац од 1853. године имао казни завод. У Правилима о домаћем реду апсанског заведења у Пожаревцу од 7. октобра 1865. године, која су саставни део Казненог законика за Кнежевину Србију, напомиње се да је казни завод најпре био у Ћуприји, да би потом био премештен у Пожаревац, по наређењу од 21. септембра 1865. године. Правила која су прописана за апсанско заведење у Пожаревцу, важила су и за апсанско заведење у Београду, где се робија издржавала по распису министра правде од 15. октобра 1868. године. Негде у то време у Пожаревцу је функционисало четири затвора, од којих је свакако занимљив “затвор за тешке осуђенике” који се налазио у Љубићеву. За разлику од Завода у Сремској Митровици, у овом Заводу фаза борава осуђеног у ћелији уведена је после фазе заједничког издржавања казне. На тај начин Завод је постепено попримао своју физиономију за реализацију свих фаза, односно сегмената прогресивног система извршења казне. Конципирањем седмог павиљона, “затвора у затвору,” за смештај осуђеника са неприлагођеним понашањем из затвора целе државе, Казнено-поправни завод у Пожаревцу добио је карактер завода строго затвореног типа. Овај објект према коме је цео Завод категорисан као завод строго затвореног типа, изграђен је по угледу на пенсилванијску концепцију ћелијског система са великим ћелија 2x4м и галеријама на два нивоа преко којих се приступа просторијама. Темељи Казнено-поправног завода у Забели, онаквог каквог га данас познајемо, постављени су половином деветнаестог века. Стручна комисија 1912. године, примила је објекте модерног казно-поправног завода за малолетнике. Зграда за ћелијски систем издржавања казне, или фазу у оквиру прогресивног система, подигнута је у периоду од 1928 - 1930. године, и њени први гости били су политички осуђеници Краљевине СХС/Југославије.

Политички осуђеници у Забели по основу Закона о заштити државе

У Историјском архиву Југославије и Историјском архиву Пожаревац постоји богата грађа која се односи на политичке осуђенике, у облику прегледане и анализиране

грађе истакли би неколико интересантних историографских трагова о примени Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави. У наставку се указује на списак политичких осуђеника из Пожаревачког казног завода са временом извршења кривичних дела против безбедности и јавног поретка и годином правоснажности пресуде. У првој групи политичких осуђеника из Пожаревачког казног завода време извршења политичких кривичних дела поклапа се са временским оквиром предмета истраживања и периодом од 1925. до 1929. године. Дела су била извршена на територији Словеније и Војводине, а правоснажност пресуде наступила је 25. марта 1931. године.⁸ У попису осуђеника налазе се следећа лица:

1. Дојчбауер Феликс, столар, Марибор, осуђен на 2 године робије;
2. Немчев Средоје, кожарски радник, Меленци, осуђен на 6 година робије;
3. Глигорић Милош, ташнар, Велики Бекчерек, осуђен на 6 година робије;
4. Кермаунер Душан, апсолвент права, Љубљана, осуђен на 2 године робије;
5. Планкар Јосип, чиновник, Љубљана, осуђен на 2 године робије;
6. Јамник Алојз, трговачки путник, Љубљана, осуђен на 2 године и 6 месеци робије;
7. Планкар Ружа, пегларка, Загреб, осуђена на 1 годину робије;
8. Клопчић Франк, путник, Загорје, осуђен на 18 месеци затвора;
9. Банкмилер Франц, бравар, Преваље, осуђен на 7 година робије;
10. Колоша Виктор, ковач, осуђен на 8 година робије;
11. Антић Младен, бравар, Куманово, осуђен на 7 година робије;
12. Тонц Ернест, трговачки помоћник, Љубљана, осуђен на 4 године робије;
13. Гацић Матија, опанчар, осуђен на 10 година робије;
14. Јарц Антон, земљоделац, Чрној Васи, осуђен на 3 године робије;
15. Ербержник Иван, Љубљана, осуђен на 2 године робије;

⁸ Наведени осуђеници инкриминисани су што су као активни чланови КПЈ одржавали активну сарадњу са Комитерном и комунистичким партијама других земаља, а унутар земље вршили пропаганду ради обарања постојећег поретка.

16. Шеница Јосип, чистач, Љубљана, осуђен на 3 године робије;
17. Мочилар Алојз, тесар, Љубљана, осуђен на 4 године робије;
18. Шуштешић Антон, столар, Љубљана, осуђен на 1 годину робије;
19. Дракслер Марија, кројачица, Љубљана, осуђена на 2 године робије;
20. Алић Јосип, пекар, Домжале, осуђен на 1 годину робије;
21. Поровне Иван, студент филозофије, Земун, осуђен на 10 месеци затвора;
22. Планкл Франц, књиговођа, Љубљана, осуђен на 9 година робије;
23. Кухар Ловро, привремени намештеник, Гуштањ, осуђен на 6 година робије;
24. Крајгер Јосип, обућар, Гуштањ, осуђен на 5 година робије;
25. Базник Иван, званичник, Љубљана, осуђен на 4 године робије;
26. Потрч др Јосип, лекар, Птуј, осуђен на 2 године робије;
27. Пољанц Јосип, рудар, Велењ, осуђен на 1 годину робије;
28. Мрављак Антон, трговачки помоћник, Велење, осуђен на 10 месеци затвора;
29. Споленак Иван, ковач, Птуј, осуђен на 2 године робије;
30. Меснер Франц, стругар, Гуштањ, осуђен на 10 месеци затвора;
31. Дитингер Иван, радник, Гуштањ, осуђен на 1 годину и 6 месеци затвора;
32. Тершек Игнацио, радник, Гуштањ, осуђен на 7 година робије;
33. Соре Јосип, радник, Гуштањ, осуђен на 5 година робије;
34. Вистер Валентије, радник, Јаворник, осуђен на 1 годину и 6 месеци робије;
35. Стермецки Макс, студент медицине, Љубљана, осуђен на 7 година робије.⁹

Током 1929. и 1930. године у Забели је боравило око педесет осуђеника из Босне и Херцеговине и Словеније. Прва већа група политичких осуђеника дела је извршила 1928/29. године на територији Босне, а правоснажност пресуде наступила је: 21. марта 1930. године.¹⁰

1. Бујић др Бранко, адвокатски приправник, Сарајево, осуђен на 5 година робије;
2. Прица Огњен, професор, Сарајево, осуђен на 7 година робије;
3. Пешут Петар, студент права, Сарајево, осуђен на 3 године робије;
4. Дружета Антон, столар, осуђен на 10 година робије, у бекству;
5. Курта Мехмед, кројач, осуђен на 10 година робије, у бекству;
6. Јакубовић Мехмед, обућар, Сарајево, осуђен на 10 година робије, у бекству;
7. Говорушић Ката, служавка, Сарајево, осуђена на 5 година робије;
8. Мрзић Хамдија, лимар, Сарајево, осуђен на 1 годину и 6 месеци робије;
9. Тошић Василије, бравар, Сарајево, осуђен на 3 године робије;
10. Бокичић Никола, бравар, Сарајево, осуђен на 3 године робије;
11. Боновић Владимир, Сарајево, осуђен на 4 године робије;
12. Арановић Анта, кројач, Осијег, осуђен на 3 године робије;
13. Абдиковић Асим, седлар, Сарајево, осуђен на 3 године робије;
14. Самоковлија Хајим, ђак, Сарајево, осуђен на 1 годину затвора;
15. Самоковлија Леон, ђак, Сарајево, осуђен на 2 године затвора;
16. Финци Јозеф, књијар, Сарајево, осуђен на 3 године робије;
17. Масло Недељко, ковач, Мостар, осуђен на 2 године робије;
18. Антунбабић Маша, обућар, Тузла, осуђена на 1 годину робије.¹¹

¹⁰ Инкриминација: Били активни чланови КПЈ у Сарајеву, штампали и растурали разне летке и брошуре комунистичког садржаја по Босни

¹¹ Архив Југославије, фонд бр. 726, фасц. бр. К-1

Као активни чланови КПЈ за извршену пропаганду против постојећег режима у 1929. години, правоснажност пресуде: 21. јун 1930. године, на територији Херцеговине осуђена су следећа лица:

1. Вуковић Гојко, лимар, Мостар, осуђен на 3 године робије;
2. Битанга Раде, типограф, Мостар, осуђен на 3 године робије;
3. Аврамовић Бјелица-Никола, трговачки помоћник, Мостар, осуђен на 2 године робије;
4. Билаловић Мехмед, бравар, Мостар, осуђен на 2 године робије;
5. Гоати Анђелко, шофер, Мостар, осуђен на 3 године робије;
6. Миљијевић Мухамед, баштован, Мостар, осуђен на 1 годину робије;
7. Лакишић Ибрахим, бравар, Мостар, осуђен на 1 годину робије;
8. Сарић Нијаз, бравар, Мостар, осуђен на 1 годину робије;
9. Павловић Пера, обућар, Мостар, осуђен на 18 месеци затвора;
10. Ајваз Љуба, бравар, Мостар, осуђен на 18 месеци затвора.¹²

Следећа група осуђеника дела је извршила 1931. године на територији Словеније и Хрватске, а правоснажност пресуде је наступила: 14. новембра 1931. године, реч је о следећим осуђеницима.

1. Шварц Рајмонд, Лимарски помоћник, Студенци, осуђен на 3 године робије;
2. Голоб Драго, кројачки помоћник, Марибор, осуђен на 1 годину строгог затвора;
3. Врабл Франц, пекарски шегрт, Горња Штајерска, осуђен 9 месеци затвора;
4. Мале Иван, кројач, Падова, осуђен 6 месеци строгог затвора;
5. Сандер Роберт, пекар, осуђен 6 месеци затвора;
6. Монети Франц, бравар, Чинжат, осуђен на 6 месеци строгог затвора;
7. Штурм Франц, пекар, осуђен на 7 месеци строгог затвора;

¹² Архив Југославије, фонд бр. 726, фасц. бр. К-1

8. Венхандл Богомир, механичар, осуђен на 6 месеци строгог затвора;
9. Жупанчић Славко, кројач, Студенци, осуђен на 9 месеци строгог затвора;
10. Јурјец Франц, бравар, Љубљана, осуђен на 1 годину строгог затвора;
11. Грозник Франц, редар, Загорја, осуђен на 8 месеци строгог затвора.¹³

Инкриминација: Постали су чланови КПЈ Савеза комунистичке омладине Југославије, вршили врбовање чланова и пропаганду за КПЈ.

Илустрације ради, током 1929. године за дела против краља и државе било је осуђено 242 лица, а 20% политичких осуђеника боравило је у Забели, затим у Сремској Митровици, Топчидеру, Лепоглави.

Криминалитет 1929. године – окружни и првостепени судови¹⁴

Кривично дело	Осуђеници по полу		
	мушки	женски	укупно
Против краља и државе	170	72	242
Против јавног реда и мира	1366	129	1495
Против морала	397	10	407
Против личности	6845	827	7672
Против имовине	12224	735	12959
Против службене дужности	297	5	302
Против специјалних закона	258	28	286
Укупно	21557	1806	23363

¹³ Архив Југославије, фонд бр. 726, фасц. бр. К-1

¹⁴ Статистички годишњак 1929. године, књига I, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1932, 457

Најпознатији осуђеник Забеле у 1929. години – Пуниша Рачић

Скупштински атентат јуна 1928. године отворио је многе болне теме и означио почетак распада прве Југославије. Пуниша Рачић као кључни актер тих немилих догађаја по хапшењу је одведен и притворен у самицу у затвору Главњача, где је провео неколико месеци, ни једном не излазећи из ње. На страни шест Правде од 22. јуна 1928. године даје се преглед тока саслушања Пунише Рачића, под насловом: „Убица Пуниша Рачић у ћелији,“ у коме се наводи: Саслушања у Управи Града. Господин Душан Филиповић шеф кривичног одељења у Управи Града, завршио је саслушавања врло брзо и већ синоћ предао господину Свети Милутиновићу судији цео досије за даљи рад. Господин Филиповић је пре предаје Пунише Рачића саслушао секретара Народне Скупштине господина Бедјанића, који је био за председничким столом. Одмах за тим је саслушао посланика С.Д.К. г-дина Љ. Пивка, па онда све скупштинске служитеље, који су у часу несреће били поред председничког стола. Сва саслушања су готово потпуно истоветна и сви присутни су дали исте податке о овом догађају. На првом саслушању Пуниша Рачић је рекао исто што су и сви сведоци рекли. Пуниша Рачић у ћелији. Саслушање Пунише Рачића је трајало до касно у ноћ. Прво су Рачића саслушавали шефови кривичног и општег одељења, господин Филиповић и Ачимовић у канцеларији шефа кривичног одељења, па је после саслушања наставио господин Света Милутиновић, истражни судија. Док је трајало саслушавање Пунише Рачића почеле су припреме у судском затвору за пријем Рачића. Судски затвор који се налази у истој згради, где и полицијски (једна страна зграде судски, други полицијски) није имао таквог госта све од оног дана када су притворени 1921. године комунистички посланици. Пуниша Рачић добио је ону исту ћелију у којој је некада био затворен Никола Ковачевић. Чим је у неко доба ноћи саслушање од стране истражног судије Свете Милутиновића завршено, притворени посланик спуштен је у ћелију која је већ била спремљена. Рачић је, приликом спровођења из канцеларије, где је вршено саслушање до ћелије ћутљиво и озбиљно посматрао необичну околину. Смртна тишина која је на све стране била присутна у овој кући утицала је на Рачића поражавајуће. Тек по нека сијалица на стражарским местима осветљавала је ову апсанску околину и одједи жандарских цокула по ходничком бетону, изазива-

ли су страх и језу код човека ненавикнутог на те прилике. На све стране журба, трчкарање, звекет кључева и одједном потмули бат многих ногу на степеницама које воде из горњег света у подземни свет. То једна група жандарма спроводи ухапшеног Пунишу Рачића у његову ћелију. Ћелија је једна обична соба, голих зидова и потпуно празна. Ни кревета ни игде ичега осим изузев прљавих отисака по бело окреченим зидовима од изгњечених стеница. Пред вратима ћелије још пре него што је Рачић одведен у ћелију била је постављена дупла стража. Наредено је да се врата на ћелији Пунише Рачића не смеју азтворити него да буду стално отворена, али да два наоружана стража стално и будно прате на ухапшеног и притвореног Пунишу Рачића. Кда је Пуниша испраћен до ћелије, апсански наредник Сретен наредио је да улази. Пуниша је ушао и оба постављена стражара заузела су своје место пред апсанским вратима. Прву ноћ у затвору Пуниша Рачић провео је потпуно мирно. Није се свлачио и није спавао него је целу ноћ провео ошетајући по ћелији. Стража се свака два сата смењивала, али је Рачић, задубљен у мислима непрекидно ходао. Тако ходајући, што је ипак одавало извештај немир, Пуниша Рачић дочекао је своју прву ноћ у затвору.¹⁵ Тужилаштво је, позивајући се на чињеницу да је владала шестојануарска диктатура у којој је и Видовдански устав краљевине био суспендован, захтевало смртну казну, тврдећи да би то била и добра порука и одговор власти. Смртна казна је ипак изузета из опције јер би то била најстрожа казна која је до тада примењивана и зато што на суду после мукотрпног и дугог процеса није доказано да је било завере или сврсисходне намере Пунише Рачића да уђе у парламент и убије три народна посланика, а рани два. Варошки суд у Београду је 7. јуна 1929. године изрекао пресуду. Ослободио је Јовановића и Поповића од оптужби, јер су тада сви на свакога викали разноразне увреде, тако да се не може говорити о подстреку с њихове стране. Пронашао је Рачића кривим и осудио га на максималну казну по важећем праву у износу од 20 година робије. Он је прихватио пресуду и честитао слободу ослобођенима. По свршетку жалбеног поступка, Апелациони суд је донео коначну пресуду са образложењем по тачкама 2. октобра 1929. године. За покушај убиства др Ивана Пернара на 4 месеца робије; За убиство др Ђура Басаричека на 12 година робије; За покушај убиства Ивана Гранђе на 1 годину и 4 месеца робије; За убиство Стје-

¹⁵ Правда, петак, 22. јун, број 165, Београд, 1928, 6

пана Радића на 8 година робије; За убиство Павла Радића на 12 година робије. Свеукупно је добио 33 године и 8 месеци робије. У образложењу је додато да ће одслужити 20 година робије, јер је то максимална казна коју важеће кривично право у Србији дозвољава. После скоро године дана проведене у београдској самици у време истраге и судског процеса, пребачен је у затвор у Пожаревцу, најпознатији југословенски затвор, где је требало да одслужи остатак своје казне. Његова породица се преселила у Пожаревац како би га могла редовно посећивати. После одслужене једне деценије, сходно затворским прописима, а на основу доброг владања, добио је статус „слободњака“. Добио је бројне привилегије над осталим затвореницима и могао је слободно да се шета градом током дана, што му је нарочито одговарало због породице.

Објекат направљен 1929. у Забели (у коме је Рачић проводио осуђеничке дане).¹⁶

Закључна разматрања

Политички осуђеници у Краљевини СХС/Југославији, иако на први поглед звучи парадоксално имали су многе олакшице за разлику од политичких осуђеника у другим државама оновремене Европе. Кривично законодавство Краљевине познавало је знатне олакшице за политичке осуђенике. Основе за распоређивање осуђеника у поједине казнене заводе предвиђале су просторије с посебним олакшицама. Привилеговани затвореници имали су погодније услове, честе посете, могућност да развију интелектуални рад. Једном речју, имали су подобности о којима су осуђени за класичне криминалне деликте могли

само да сањају. Павиљон бр. 7 у Забели имао је 121 ћелију у којима је у време старе Југославије боравио само по један затвореник, који је имао сто, кревет, столицу и киблу. Пенолошка пракса судских власти Краљевине СХС/Југославије била је тако конципирана да су политички осуђеници из Босне и Херцеговине, Хрватске или Словеније служили казне затвора у Србији, а осуђеници из Србије на овим територијама. Казнена политика имала је за циљ да посебно осуђенике комунисте удаљи из њихових микро средина, а сам третман осуђеника је био најразличитији, од благог до репресивног. Стиче се утисак да је на третман утицало много фактора (о ком осуђенику је реч, за које дело је осуђен, да ли је сарађивао са властима), па је и његова судбина била одређена према томе, тако у једном заводу можемо видети примере осуђеника који умиру од лоше исхране и заразних болести, али и примере осуђеника који су створили књижевна и друга научна дела од непроцењиве вредности.

CONTEXT OF ONE TIME - POLITICAL CONFUSES IN ZABELA 1929-1931.

Summary: The paper analyzes the legal, political and security aspects of the implementation of the Law on Protection of Public Security and Order in the State and the State Court Law for the Protection of the State during the Sixth Session of the Dictatorship of 1929-1931. through a prism of political prisoners in the Correctional Institution Pozarevac-Zabela. The author, through biographical studies and analysis of the contents of archival material, predominantly the Historical Archive of Pozarevac, depicts the political processes, penological conditions and fates of political prisoners in Pozarevac Zabele. It points to the context of a time and the political and security system that existed in the Kingdom of Yugoslavia.

Key words: convicts, conditions, security, processes, punishment.

¹⁶ Извор: Министарство правде Републике Србије, Управа за извршење кривичних санкција, Казнено-поправни завод Пожаревац-Забела

О ЗАНАТЛИЈАМА НА ПОДРУЧЈУ БАРЕЛИЋА СРЕЗА ПЧИЊСКОГ ОКРУГА ВРАЊСКОГ ОД 1931. ДО 1940.

Кључне речи: занати, занатлије, удружење занатлија, економски, социјални проблеми занатлија, Барелић, срез Пчињски, округ Врањски, Вардарска бановина, Краљевина Југославија

Почетак 1931.г. па до 1940. године, време којим се бавимо у раду, је време у коме су опстајала удружења занатлија раније позната као еснафи, чији је поредак устављен у Србији 1847.г. Уредбом о еснафима². На скупштини од 06. септембра 1932.г. по наређењу Занатске коморе усвојена су „Правила“ којима се еснаф претвара у Принудно удружење. Статут, Главна скупштина, Управни и Надзорни одбор Удружења занатлија за срез Пчињски у Врању били су основа функционисања³. За формирање једног удружења било је неопходно 30 мајстора еснафских заната⁴ (односно оних који су били довољно усавршени и за које је требало имати стручну спрему да би се на основу њих водила радња)⁵. Један тадашњи округу као што је био Пчињски са седиштем у Врању обухватао је и срезове Врањски, Масурички, Прешевски, Босиљградски и Пољанички⁶. У оквиру једног среза могло је постојати једно удружење али ако за његово формирање није било

довољно занатлија постојала је могућност да се мајстори из два суседна среза удруже.⁷

Са подручја Барелића које се налазило под срезом пчињским а што се види из напоменуте књиге записника било је довољно оних који су положили мајсторске испите. Тако је извесни Николић Бранислав из Лепчинца полагао мајсторски испит из качарског заната, Јанчић Сима из Барбарушинца полагао мајсторски испит из столарског заната, Анђелковић Ђ. Дине је полагао мајсторски испит из абацијског заната а Стошић Јефта полагао мајсторски испит из ковачког заната, задњи из Барелића⁸. Којим су се још занатима бавили људи са Барелића са знајемо из поменутог фонда где је евидентирано да су 1933.г. мајсторске испите положили Стојановић Т. Јефта –мајстор заната поткивачког из Пунушевца (среће се и име Пунешевац) општине Лепчинске среза пчињског – члан удружења – књига чланова бр.376/1932. по књизи место становања Свети Илија, Стошић А. Стојан –мајстор заната ковачког из истог места, Стаменковић А. Драгољуб који је положио мајсторски испит из абацијског заната септембра 1933.- члан удружења – књига чланова бр. 352/1932, у књизи записника поменутог фонда пише и да је из Брезовице.⁹ Затим су следеће 1934. године уписани Веселиновић Петар из Сурдула општина Лепчинска срез Пчињски мајстор поткивачког заната – књига чланова удружења бр.379/1934. а по списку о полагању мајсторских испита бр.40/1934, Ђорђевић Павле из Марганца општина Шајинска срез Прешевски мајстор пекарског заната по списку о полагању мајсторских испита бр.56/1934.¹⁰

1 Биљана Папић, адреса Партизански пут 6/7 Врање, email papic.b000@gmail.com, Историјски архив „31. Јануар“, Партизанска 17А, Врање

2 „Историјски архив 31. Јануар у Врању“ ф.13/2 Удружење занатлија за срез Пчињски у Врању, Књига записника занатског еснафа у Врању 1933-1940, 1944, бр. књ. 13/98 (ИАВР,УЗСПВ); Карабасевић Невена *Еснаф шерзиско-абацијски у Нишу*, Пешчаник 3/2005, Ниш, 2005.г.

3 ИАВР, Ф 13/2 УЗСПВ, Књига записника занатског еснафа у Врању 1933-1940, 1944, бр. књ.13/98 записник од 10.05.1932.г.

4 „Законодавство о радњама књига прва, Закон о радњама од 5. Новембра 1931.г.“, Београд, 1932.г., 217

5 Др.Гојковић П. Стеван „Занатска стручна спрема и Правила о полагању мајсторских испита“, Београд, 1929, 5

6 Др. Никитовић М. Часлав „Занатство Јужне Србије“, Скопље, 1934.г., 139-141

7 „Законодавство о радњама књига прва, Закон о радњама од 5. Новембра 1931.“Београд, 1932, 216

8 ИАВР Ф.13/2 УЗСПВ, књига записника занатског еснафа у Врању бр.13/98, 1931-1940, 1944, записници од 02. јуна, 02. јануара и 18. марта 1932.г.

9 Види исто – записник од 06. септембра 1933.г. и II књига чланова занатског удружења од 1931. до 1940. и 1945. до 1947.г.

10 ИАВР Ф. 13/2 УЗСПВ –списак о полагању мајсторских испита II 1933-1948.г.

и Ђорђевић Мирко из Ђурковице општина Лепчинска срез Пчињски мајстор пинтерског заната по списку о полагању мајсторских испита бр. 67/1934. У 1935. години мајсторске испите положили су Миленковић В. Стојилко из Лепчинца мајстор пинтерског заната по списку о полагању мајсторских испита бр. 3/1935, затим Митровић Мијајло из Брезовице мајстор пекарског заната у списку о полагању мајсторских испита бр. 11/1935. и Тасковић Петар из Лепчинца мајстор пинтерског заната у списку о полагању мајсторских испита бр. 50/1935. 1936. године мајсторске испите положили су Ђорђевић Василије из Лепчинца мајстор пинтерског заната у списку о полагању мајсторских испита бр. 9/1936, Младеновић Станко из Марганца општина Лепчинска срез Пчињски мајстор поткивачког заната по списку о полагању мајсторских испита бр. 38/1936, Димитријевић Чедомир из Копана општина Лепчинска срез Пчињски мајстор казанџијског заната - књига чланова удружења бр. 427/1936. са местом становања Свети Илија а по списку о полагању мајсторских испита бр. 30/1936. и Николић Антанас из Сурдула општина Светоилијска срез Пчињски мајстор бачварског заната по списку о полагању мајсторских испита бр. 58/1936. У 1937. години мајсторске испите положили су Рашић Петар из Лепчинца мајстор бачварског заната по списку о полагању мајсторских испита бр. 11/1937, Ђорђевић Спаса из Коћуре општина Светоилијска срез Пчињски мајстор пекарског заната по списку о полагању мајсторских испита бр. 25/1937. и Цветковић Ванко из Барелића општина Лепчинска срез Пчињски мајстор ковачког заната - књига чланова удружења бр. 5/1938. место становања Свети Илија а по списку о полагању мајсторских испита бр. 58/1937¹¹. 1938. године није евидентиран ни један зантлија - мајстор у списку о полагању мајсторских испита са овог подручја. 1939. године мајсторске испите положили су Миленковић Миливоје из Лепчинца мајстор поткивачког заната у списку о полагању мајсторских испита општина Лепчинска срез Пчињски бр. 22/1939, Стошић С. Љубомир из Барелића општина Светоилијска срез Пчињски мајстор ковачког заната члан удружења - књига чланова удружења бр. 6/1939. и Ђорђевић Милорад из Марганца општина Марганска срез Прешевски мајстор качарског заната у списку о полагању мајсторских испита бр. 11/1939. У 1940. години мајсторске испите положили

су Николић Александар из Коћуре општина Светоилијска срез Пчињски мајстор пекарског заната у списку о полагању мајсторских испита бр. 26/1939. и Митић Лазар из Пунушевца мајстор качарског заната општина Лепчинска среза Пчињског у списку о полагању мајсторских испита бр. 24/1939.¹²

Овде треба истаћи да у коришћеној архивској грађи тј. у времену од 1931. до 1940.г. нема података да су наведене занатлије имале своје сопствене радње и раднике и ако су их имали у којим су местима радили односно да ли су то била места у којима су живели а од којих су нека наведена или су можда радили у Врању као занатском центру и центру среза код неких већих зантских радионица.

У књизи чланова Занатског удружења у Врању уписани су и извесни Стошић Стојан бр. 10/1932. „занимање и радња абацијска место становања Вишевце“, затим Тасковић Јован „занимање и радња поткивачка бр. 94/1932. место становања Лепчинце“, Спасић З. Никола „занимање и радња качарска место становања Брезовица“ и дописано „пресељен у Кумарево“, Ристић Тома „занимање и радња поткивачка, место становања Вишевце“, Спасић Душан „занимање и радња абацијска, место становања Свети Илија, настала промена при обављању радње – преселио у Свети Илију (142; 153/37)“, Станојковић Јован „занимање и радња ковачка место становања Свети Илија“, Томић М. Драгутин „занимање и радња памуклијаш, место становања Вишевце бр. 231/1932“, Стојановић Милутин „занимање и радња поткивачка, место становања Вишевце бр. 232“, Филиповић нечитко име Димитрије „занимање и радња пекарска, место становања Врање – из Врање на Свети Илију преселио (266; 528/34)“, Веселиновић Петар „занимање и радња поткивач, место становања Лепчинце бр. 379/1932 настала промена при обављању радње пресељено у Доње Требешиње бр. 201/1936“ и Миленковић Стојилко „занимање и радња пинтер место становања Врање, Лепчинце бр. 403/1932“, затим у 1937. години Златановић С. Јован „занимање и радња влачар, место становања Свети Илија бр. 444/1937“, у 1938. години уписан је Цветковић Ванко поткивач из Светог Илије а 1939. Стајић С. Љубомир ковач из Барелића. 1940. године по књизи чланова Занатског удружења у Врању није било евидентираних чланова¹³.

¹² Види исто

¹¹ ИАВР Ф. 13/2 УЗСПВ –списак о полагању мајсторских испита П 1933-1948.г.

¹³ ИАВР Ф. 13/2 УЗСПВ Књига чланова Занатског удружења у Врању П, 1932-1940, 1945-1947.г.

Интересантно је истаћи да се у записницима скупштине Удружења занатлија за срез Пчињски у Врању за време од 1931. до 1940.г. ни један од мајстора са овог подручја није нашао у управи удружења односно у руководству скупштине, управном или надзорном одбору а ни у комисијама за полагање мајсторских и помоћничких испита које је управа овог удружења бирала.

Осим мајстора са овог подручја било је и оних који су код Удружења полагали и помоћничке испите. Према Уписној књизи ученика и помоћника 1933-1940. Занатског удружења за срез Пчињски у Врању 1933. године појављују се Трајковић Стојко из Ђурковице који је изучавао качарски занат код „мајстора Стојковић Боровоја по свом личном пристанку“ а погођен рад важио је од 18. марта 1933. до 18. марта 1934.г. Споменути Стојко био је рођен 22. септембра 1911. што значи да је 1933. године имао 22 године а рад је „погођен за храну и стан.“ Исти је случај и са Ђорђевић Милорадом из Ђурковице који је учио качарски занат код истог мајстора по свом пристанку, за исто време и стан и храну односно награду у натури, с тим што је он 1933.г. имао 25 година јер је рођен 22. септембра 1908.г.¹⁴ У Списку о полагању помоћничких испита 1934.г. полагали су помоћничке испите из поткивачког заната Ивановић Милован из Старог Глога општина Староглошка срез Пчињски затим Анђелић, нечитко средње слово, Дине из Барелића општина Светоилијска срез Пчињски полагао је помоћнички испит из абаџијског заната¹⁵. Следеће године Митровић Мијајло из Брезовице општина Брезовичка срез Пчињски положио је помоћнички испит из пекарског заната.¹⁶ 1936. године Миленковић Миливоје из Лепчинца општина Лепчинска срез Пчињски положио је помоћнички испит из поткивачког заната¹⁷. У 1937.г. није било уписаних кандидата за полагање помоћничких испита са подручја Барелића¹⁸. 1938. године Спасић Стојан из Копанана општина Лепчинска срез Пчињски положио је помоћнички испит из поткивачког заната а Анђелковић Богосав из Барелића општина Светоилијска срез Пчињски положио

је помоћнички испит из опанчарског заната¹⁹. 1939. и 1940. г. у наведеној архивској грађи о занатским помоћницима није био уписан ни један ученик или помоћник са подручја Барелића²⁰

Као што смо до сада могли видети Занатско удружење је сваке године одржавало скупштинске седнице о којима постоје записници²¹. На тим седницама управни и надзорни одбор су образлагали годишње извештаје о раду па се из њих може видети буџет за сваку годину, проблеми и питања којима се удружење бавило да би олакшало рад својим члановима као што је рецимо питање наплате пореза. Наиме порез се тада резезивао према извештају сачињеном од података сакупљених преко сеоских општина као и преко занатских секција у Врању на радње које су требале да се опорезују по фиксном стању паушално али су се занатлије овде налазиле у проблему због административних препрека. Пореска управа је 1937.г. разрежала порез по прикупљеним подацима Окружног уреда у Нишу а овај није пружио тачне податке јер су занатлије плаћале порез само на квалификоване раднике а не и на ученике и неквалификоване раднике а уред није имао тај податак. Од 1935.г. управа Удружења занатлија бира у порески одбор и занатлије како би се порез решио правилније према раду и заради²². Исте године је Пореска управа извршила резрез пореза на занатлије несразмерно велики јер је увећавала број запослених те су занатлије морале подносити жалбе које им нису уважаване јер је је резрез опет вршен према подацима Окружног уреда у Нишу. Такође 1937.г. према извештају управног одбора у 1936.г. је дошло до обуставе рада пореског одбора јер је Пореска управа опет разрежала превелики порез па занатлије нису биле у могућности да плаћају. Због овога је порески одбор поднео представку Финансијској дирекцији Вардарске бановине, преко Занатске коморе, која се налазила у Скопљу²³, али су жалбе занатлија поднете рекламационом одбору биле одбијене од стране државног заступника²⁴

14 ИАВР, Ф.13/2 УЗСПВ, Уписна књига ученика и помоћника 1933-1940.г.

15 ИАВР, Ф.13/2 УЗСПВ Списак о полагању помоћничких испита I, 1934.г.

16 Види исто, 1935.г.

17 Види исто, 1936.г.

18 Види исто, 1937.г.

19 Види исто, 1938.г.

20 Види исто, 1939, 1940.г.

21 ИАВР Ф. 13/2 УЗСПВ II књига записника занатског еснафа у Врању 13/98, 1931-1940, 1944.г.

22 Види исто, записник од 29.марта. 1936.г.

23 Др. Никитовић М. Часлав „Занатство Јужне Србије“, Скопље, 1934.г, 140

24 ИАВР Ф.13/2 УЗСПВ књига записника Занатског еснафа у Врању 13/98, 1931-1940, 1944, записник од 20. марта. 1938.г.

И питање дугова занатлија било је актуелно, наиме Главни савез занатских удружења у Београду 1936.г. сазвао је конференцију на којој је тражено од краљевске владе да се донесе уредба или закон о раздужењу занатлија и док закон не буде готов да се обустави свака продаја, отварање стечаја и принудна поравнања²⁵.

Разматрао се и проблем социјалног осигурања. Према пројекту уредбе која се тицала социјалног осигурања занатлија за случајеве старости, болести, смрти предвиђена је наплата осигурања занатлија од стране Удружења занатлија за срез Пчињски у Врању за своје чланове²⁶. Један вид помоћи који је до тада био уобичајен је било организовање новчане помоћи за породице и чланове удружења.

Поред наведених питања удружење је вршило и функцију услужног одбора за кредите занатлија код Занатске банке, затим је на својим скупштинама постављало чланове као што је већ напоменуто, за порески и рекламациони одбор, предлагало је почасне судије код Окружног суда²⁷ и организовало „Избрани“ одбор и Одбор части за расправљање спорова између својих чланова²⁸. За противзаконито вршење послова чланови управе удружења су према чл. 27 Правила удружења за противзаконито вршење послова, солидарно одговарали својим имањем. По чл. 28 истих правила готов новац удружења имао се уплатити на начин да што боље буде обезбеђена имовина. Током низа година свога постојања Удружење занатлија за срез Пчињски у Врању је своју имовину обезбеђивало код следећих банки и задруга: Врањске занатске задруге (Прва врањска занатска задруга), Привредне банке у Врању, Занатске банке у Београду и Поштанске штедионице²⁹.

Са седнице Управног и Надзорног одбора Удружења занатлија за срез Пчињски од 19. маја 1933.г. сазнајемо да су радили и на подизању зграде за своје потребе и послове. До тада су се састанци Скупштине удружења одржавали у згради Основне школе Бора Станковић у Врању или у канцеларији занатског удружења за коју не налазимо податак где се налазила или је, могуће, била у

згради споменуте основне школе. Руководство ондашњег удружења занатлија било је позвано на састанак поводом акта Суда општине врањске од 13. априла 1933.г. а по наређењу Начелства среза Пчињског од 01. априла 1933.г. по одлуци Одбора општине Врањске, и уступања плаца на „Вашаришту“ у величин од 350 м² за изградњу занатског дома у Врању и ради доношења одлуке „прима ли удружење овај плац и пристаје ли да на исти подигне занатски дом“. Чланови управног и надзорног одбора после дебате у вези овог писма одлучили (одлучивали су углавном акламацијом) су да је уступљени плац неподесан а земљиште недовољно велико. Стога су молили општински одбор да својом одлуком замени понуђени плац местом које је удружење предлагало –вероватно пијачним простором у величини од најмање 400м², али ако одбор ни на том месту не може да уступи плац онда је удружење предлагало плац у близини официрског дома а ако не може ни на том месту онда да уступљеном плацу уступе још 350м² да би било довољно простора за изградњу и осталих одељења занатског дома „која су неопходно потребна једној оваквој грађевини која ће то место улепшати и украсити“³⁰. Решавање питања изградње занатског дома протезало се током 1936, 1937, 1938, 1939 и 1940.г. када је завршена сва документација, сакупљен новац и започета изградња.³¹ У записнику од 31. марта 1940.г. каже се да је редовна годишња Скупштина удружења занатлија одржана у просторијама Фонда занатског удружења³² (фонда за зидање занатског удружења) на чије је име извршен пренос тапије за куповину плаца³³ а која је 1939.г. додељена Удружењу занатлија за Срез пчињски у Врању на основу чега је оно могло да подигне зајам код Занатске банке за довршавање зграде³⁴.

Још један проблем о коме се расправљало на седницама Скупштине удружења занатлија као и свим занатским органима у тадашњој Краљевини био је и фабрички рад који је у многome својим начином рада и производима сузбијао занатски и његове производе. Фабрички производи су се много брже израђивали, били су израђени од јефтинијег материјала и имали ниже цене.

25 ИАВР Ф.13/2 УЗСПВ књига записника Занатског еснафа у Врању 13/98, 1931-1940, 1944, записник од 20. марта 1938.г. записник од 29. марта 1936.г.

26 Види исто, записник од 29. фебруара 1939.г.

27 Види исто, записник од 26. фебруар 1939.г.

28 „Законодавство о радњама књ. Прва Закон о радњама од 5. новембра 1931.г.“, Београд, 1932.г., 219-221

29 Види исто, записник од 31. децембар 1934.г.

30 ИАВР Ф. 13/2 УЗСПВ, II књига записника занатског еснафа у Врању 1931-1940, 1944, записник од 11. маја 1933.г.

31 Види исто, , записник од 20. марта 1938.г.

32 Види исто, записник од 31. марта 1940.г.

33 Види исто, записник од 17. априла. 1936.г.

34 Види исто, записник од 26. фебруара 1939.г.

На седници Удружења занатлија изнето је запажање једног народног посланика да је у новинама „Политика“ писано о истраживањима у Енглеској која су наглашавала да је 84 % лекара констатовало штетност по здравље ношења гумење обуће а слична се констатација објављивала у Швајцарској, Француској, Италији и другим државама као и Краљевини Југославији. Тадашњи Главни санитарски савез Краљевине Југославије придружио се упозорењима и истраживањима која су као последице ношења гумење обуће истицала јављање одређених болести – трулење костију на зглобовима, туберкулозу костију, сепсу и тетанус, разредање прстију а као најчешћу болест – реуму услед јаке промене температуре приликом ношења гумењих опанака и друге гумење обуће.

Осим ових текућих проблема било је и тренутака слава, Занатско удружење је имало и своју славу а то је био Спасовдан тзв. еснафска слава која је сваке године обележавана са спремљеним колачем и свећом уз церемонију у цркви.

Удружење занатлија за Срез пчињски у Врању престало је са радом 01. септембра 1950. године.³⁵

Резиме

У Вардарској бановини у периоду од 1931.г. до 1940.г. време којим се бави овај рад, опстајала су удружења занатлија раније позната као еснафи. У Округу врањском а срезу пчињском коме је припадало и подручје које се простирало на општину Лепчинце којој су припадала насељена места: Лепчинце, Пунушевац (Пунешевац), Сурдул, Ђурковица, Копанјане, Марганце, затим општина Свети Илија којој су припадала насељена места : Сурдул, Коћура и Барелић (ово место је касније припало општини Лепчинце); општина Брезовица којој су припадала насељена места: Брезовица и Нова Брезовица; општина Марганце којој је припадало насељено место Марганце (ово место је раније припадало општини Шајинце срез Прешево) и општина Стари Глог којој је припадало насељено место Стари Глог. У овим насељима било је занатлија који су се бавили занатима или били помоћници мајстора следећих заната: качарски, абаџијски, столарски, казанџијски, ковачки, поткивачки, пекарски, пинтерски, бачварски, памуклијашки, опанчарски.

35
207

„Водич историјској архиви 31. јануар“ Врање, Врање, 2000,

За формирање једног занатског удружења које је окупљало занатлије са проучаваног подручја, било је неопходно 30 мајстора еснафских заната односно оних који су били довољно усавршени и за које је требало имати стручну спрему и праксу да би се на основу њих водила занатска радња или радило у некој од већих занатских радионица. У времену од 1931. до 1940. године са подручја Барелића укупно је било занатских мајстора 38 према књигама евиденције Занатског удружења за срез пчињски у Врању.

Удружење занатлија које је наведено, окупљало је и решавало проблеме занатлија као што су : плаћање пореза, социјално осигурање, кредити занатлија, конкуренција фабричког рада и његових производа, организовање полагања мајсторских и помоћничких испита, изградња занатског дома, прослава еснафске славе Спасовдана и свих других задатака на које су, тадашње законодавство о радњама, Закон о занатској стручној спреми и Правила о полагању мајсторских испита обавезивали. Захтеви за смањење пореза као и промену начина наплате решавали су се споро или никако а на штету занатлија. Социјално осигурање је било регулисано уредбом о социјалном осигурању (за случајеве старости, болести и смрти) наплатом осигурања занатлијама од стране удружења. Један вид помоћи коју су уобичајавале занатлије био је прикупљање новчане помоћи породицама и члановима удружења. Уз све ово занатлије су се морале борити и против све присутније фабричке производње која, осим што је нудила јефтиније производе и користила некавалитетније материјале, узроковала је и ширење одређених болести изазваних коришћењем њених материјала, као и представљала недостожну конкуренцију мањим занатским радионицама.

Занатско удружење је за своје чланове вршило и функцију услужног одбора за кредите код тадашњих банака, постављало је своје чланове у порески и рекламациони одбор, предлагало почасне судије код Округног суда, организовало „Избрани одбор“ и Одбор части за расправљање спорова између својих чланова. Осим наведених послова удружење је радило је и на подизању нове зграде тзв. Занатског дома. Овај посао се, према проучаваној архивској грађи, протезао од 1933. до 1940. године

Треба истаћи да у проучаваном периоду није било занатлија са овог подручја који су били у руководству удружења односно у њеној скупштини, упраном и надзорном

одбору али ни међу члановима комисија за полагање мајсторских и помоћничких испита. Такође се из коришћене грађе не може сазнати да ли су неки мајстори свога заната имали своје веће или мање радионице или су радили у Врању као занатском центру тадашњег среза пчињског округа врањског.

Удружење занатлија за срез пчињски у Врању престало је са радом 01. септембра 1950. године.

ON THE CRAFTSMEN OF BARELIĆ, THE VILLAGE IN THE MUNICIPALITY OF VRANJE IN THE PČINJA DISTRICT, BETWEEN 1931 AND 1940

In the Vardar Banovina (autonomous province) in the period from 1931 to 1940, the time covered by this study, the craft associations formerly known as guilds used to survive. In the district of Vranje within the Pčinja county, to which also belonged the area that extended to the municipality of Lepčince, which included the populated places: Lepčince, Punuševac (Puneševac), Surdul, Ćurkovića, Kopanjane, Margance, then the municipality of Sveti Ilija which included the populated places: Surdul, Kočura and Barelić (this place later belonged to the municipality of Lepčince); the municipality of Brezovica to which belonged the populated places: Brezovica and Nova Brezovica; the municipality of Margance which included the populated place Margance (this place earlier belonged to the municipality of Šajince Preševo district) and the Municipality of Stari Glog which included the populated place Stari Glog. In these places there were craftsmen who were engaged in trades or were assistants to the masters of the following trades: coopers, manufacturer of traditional cloth, carpenter, coppersmith, blacksmith, farriers, bakery, cotton mills and traditional footwear.

For the formation of a craft association which brought together craftsmen from the studied area, it was necessary to have 30 masters of guild crafts i.e. those who were sufficiently advanced and for whom it was necessary to have an expert training and practice in order to conduct a craft shop or to work in one of major craft workshops. In the period from 1931. to 1940, there were a total of 38 craftsmen from the area of Barelić, according to the records of the Craft Association of the Pčinja District in Vranje.

The Association of craftsmen which was mentioned, gathered and solved the problems of craftsmen such as: payment of taxes, social insurance, craftsmen's loans, competition of factory work and their products, organization of sitting for master and assistant exams, construction of a craft house, celebration of the guild patron saint's day - Ascension Day (Spasovdan) and all other tasks that the then legislation on work shop and the Law on Craft Professional Training and the Rules on passing the Masters Courses required.

The requirements for tax cuts and the modification of the payment method were resolved slowly or never to the detriment of craftsmen. Social insurance was regulated by the regulation on social insurance (for cases of old age, sickness and death) by collecting insurance from craftsmen by associations. One kind of help that was customary among the craftsmen was collecting the financial assistance to families and members of the association. In addition to all these, craftsmen had to fight also against the ever-increasing factory production, which, besides offering cheaper products, used materials of lower quality for production, caused the spread of certain diseases caused by the use of these materials, as well as presenting unattainable competition to smaller craft workshops.

For the members, the Craft Association also functioned as the Service Committee for Credit at the banks of those times, appointed its members to the tax and reclamation committee, proposed judges of honour at the District Court, organized the "*Izbrani odbor*" and the Committee of honour for discussing disputes between its members. In addition to the above mentioned activities, the association also worked on constructing a new building called the "craft house". This work, according to the studied archive, stretched from 1933. to 1940.

It should be pointed out that in the studied period there were no craftsmen from this area who would be in the leadership of the Association, i.e. in its assembly, the administrative and supervisory board, but also among the members of the commissions for master and assistant exams. Also, it is not possible to find out from the used material whether some masters of their craft had their own larger or smaller workshops or worked in Vranje as the craft centre of the then county of Pčinja.

The Association of craftsmen for Pčinja District stopped functioning on 1st September 1950.

Др Маријана МРАОВИЋ, историчар, научни сарадник, виши архивиста,
начелник Одељења архивске грађе отворене за истраживаче¹
Војни архив Министарства одбране
Републике Србије у Београду
Потпуковник мр Зоран ВИГЊЕВИЋ,
начелник Одељења за дигитализацију²
Војни архив Министарства одбране
Републике Србије у Београду
Република Србија

UDK: 94(497.1)"1941/1944"
32.019.5(497.1)"1941/1944"

Др Маријана МРАОВИЋ, потпуковник мр Зоран ВИГЊЕВИЋ

ЗНАЧАЈ И УЛОГА ПРОПАГАНДЕ У ЗЛОЧИНИМА УСТАШКИХ И ОДНОСУ КЛЕРИКАЛНИХ ВЛАСТИ ПРЕМА СРПСКОМ СТАНОВНИШТВУ У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ

Абстракт: Проглашење осовинске вазалне творевине Независне државе Хрватске, злочини усташких и однос клерикалних власти према српском становништву на хрватској територији, као и њихова политика према колаборационистичкој домаћој управи окупирани Србије, довели су до усложњавања постојеће војно-политичке проблематике у балканском региону. Пропаганда је била значајан сегмент идеологије и политике НДХ. Део пропагандних образаца представници власти НДХ су преузимали из немачких пропагандних представа о српском и хрватском народу креираних након демонстрација 27. марта 1941. године. У раду су анализирани особености организације и аспекти пропаганде фашистичких и клерикалних власти НДХ, посебно у погледу оправдавања злочина над српским становништвом. Такође, анализиран је рад колаборационистичке „Владе народног спаса“ на праћењу војне и политичке ситуације у НДХ, као и рад Комесаријата за избеглице и пресељенике на спасавању страдалог српског становништва.

Кључне речи: НДХ, окупација Србије, пропаганда, „Влада народног спаса“

Увод

Конфликтне друштвене ситуације, као што је рат, узрок су ширења неистина, полуистина и дезинформација, управо јер се не може извршити провера њихове тачности, као у време мира. Ратна пропаганда поседује

одређене карактеристике које политичка пропаганда у миру нема. Значајне разлике између пропаганди зараћених страна у погледу њихових садржаја, метода и средстава произишле су из њихових суштински различитих политичких циљева. Професор др Бранко Петрановић бавио се анализом појма ратне пропаганде коју је дефинисао као: „...грубу, непосредну, пуну предубеђења, не тежи истини, још мање прецизности казивања, њене оцене су произвољне, а језик вулгаран“.³ Имајући у виду да је оружана борба у рату била главно средство остваривања циљева, особеност ратне пропаганде била је у томе што је била потчињена ратним законитостима и потребама ратне вештине.⁴ Сучељавање дијаметрално супротних идеологија, друштвених и политичких норми и интереса великих сила и њихових савезница у Другом светском рату било је изузетно оштро. Декретом фелдмаршала фон Кајтела „Nacht und Nebel“ („*Ноћ и магла*“) покороној Европи је наметнут страх од опште незаштићености. Као што је записао британски историчар Питер Калвокореџи, аутор „*Тоталног рата*“: „Како су нацисти тонули у историју постали су објекат интересовања социолога и психолога, али у својој сопственој генерацији били су објекат чистог ужаса.“⁵ „У време успона фашиста и нациста у међуратном периоду и током Другог светског рата

3 Бранко Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, Београд 1997, стр. 88.

4 Dejid Barsamian, *Imperijalne ambicije-Razgovori sa Noamom Čomskim*, Београд 2009., Вуко Михаиловић, *Пројатанга и рат*, Београд 1984, стр. 16.

5 Piter Kalvokorezi i Gaj Vint, *Totalni rat*, Београд 1987.

1 E-mail: marijanamraovic@gmail.com

2 E-mail: vojniarhiv@mod.gov.rs

пропаганда је постала снажно и незаменљиво средство у борби за остваривање превласти и хегемоније, нивелацију свести, изазивање верске нетрпљивости, доктринарну опијеност и ширење идеолошког једноумља.⁶

Немачке пропагандне представе о српском и хрватском народу креиране након демонстрација 27. марта 1941. године.

Хитлерова нетрпељивост према Србима, базирана на аустроугарским и немачким стереотипима, продубљена је након догађаја који су се одиграли 27. марта. Пуч од 27. марта био је за Хитлера потврда исправности његових тврдњи о „српској непоузданости“. За њега су Срби били „једна банда завереника“ којима је „осам година покушавао да се наметне, ништа од њих не захтевајући и чак им на рачун Бугарске обећавајући Солун...Никада није био тако згранут у свом животу као 27. марта.“⁷ Истог дана Хитлер је одржао конференцију са војним и политичким руководиоцима у Берлину и издао наређење да се изврше припреме за напад на Југославију⁸: „Од нарочитог је политичког значаја да се на Југославију удари немилојудном окрутношћу и да се војни пораз зада муњевитом акцијом. На тај начин би Турска у довољној мери могла бити заплашена, и то би повољно утицало на доцнији поход против Грчке. Треба рачунати тиме да ће при нашем нападу Хрвати прићи на нашу страну. Обезбедиће им се одговарајућа политичка накнада. Рат против Југославије би могао да буде веома популаран у Италији, Мађарској и Бугарској...“.⁹ Уследила је наредба ратном ваздухопловству да у непрекидним налетима уништи Београд. Операција бомбардовања Београда добила је симболичну шифру „Казна“ јер се сводила на освету Београду, што потврђује тезу да су Немци сматрали државни удар искључиво српским чином. У сагласности са планом за напад на Југославију начелник Врховне команде Вермахта

Вилхелм фон Кајтел издао је у оквиру допунских наређења „Директиву за третирање питања пропаганде против Југославије“.¹⁰ У овој директиви разрадио је Хителрове одлуке и ставове.¹¹ Као главни противник Трећег Рајха у наведеним упутствима означена је српска влада против које је требало водити борбу свим средствима. Према Хрватима, Босанцима и Македонцима требало је поступати другачије и приказати им Немачку као пријатељску силу која ће их „заштитити од тога да их српски шовинисти некорисно отерају на кланицу, на бојно поље за британске интересе.“ Наглашено је да је немачка оружана сила присиљена да „највећом оштрином ратних закона иступи против оних, који шпијунажом или саботажом, или употребом оружја, противно међународним правима, буду наносили штету немачкој војсци“. Специјални изасланик за Балкан Херман Нојбахер је на суђењу у септембру 1947. године изјавио како је у немачком вођству у то време створено мишљење „...да би било најбоље када би Срби нестали са географске карте. Како једна оваква операција није била могућа, морали су Срби, као вечити узрочници немира, да буду што је више стешњени и притиснути.“¹² Српски народ је у немачкој пропаганди и политици након 27. марта приказиван као сарадник западних непријатеља Осовине, а истовремено и носилац панславизма и болшевизма на Балкану, те је његово реално место у хијерархији југоисточних народа у „новом поретку“ било готово на

10 Допунска наређења начелника Врховне команде немачке оружане силе Вилхелма Кајтела од 29. марта 1941. године уз Хитлерову Директиву бр. 25 за напад на Југославију, параграф VII., Априлски рат, Зборник докумената ВИИ, Београд 1987., док. бр. 125, стр. 361-367., Кајтелову директиву објавила је „ДНБ“, званична новинска агенција Трећег Рајха.; ВА, група фондова На, К 1, бр. рег. 4/2, „Смернице за пропаганду против Југославије“, Документ Оперативног штаба Врховне команде оружаних снага од 28. марта 1941. године.

11 Армије и оклопна група бр. 1 требале су да организују коришћење пропагандних средстава за постизање борбених циљева одмах по почетку дејстава. Предати су им подсетници о југословенској држави и директиве за понашање немачких група у Југославији. Регулисана је употреба радија, звучника и штампе на окупираној територији. Бацање летака за југословенску војску и становништво било је организовано по потреби. Армије су добиле задатак да припреме плакате за становништво прилагођене одређеним крајевима који бу у најкраћим цртама садржали најважније наредбе команданата становништва. Јединицама је препоручено да користе гласоговорнике „не само као пропагандно борбено средство против непријатеља, него и за пропагандни утицај на становништво“. Гласоговорнички текстови морали су бити прилагођени основној пропагандној смерници.

12 Х. Нојбахер, Специјални задатак Балкан, Београд, 2008.

6 Андреј Митровић, *Друшћин светски рай, Историјско место и значај „Марксистичка мисао“*, бр. 3, Београд, 1975, стр. 105-127.

7 Априлски рат, Зборник докумената ВИИ, Београд 1987., док. бр. 114, стр. 325.

8 Априлски рат, Зборник докумената ВИИ, Београд 1987., док. бр. 125, стр. 342-345., Војни архив (у даљем тексту ВА, група фондова Немачке окупаторске војске (у даљем тексту На), К 1, бр. рег. 3/2 а, документ Оперативног штаба Врховне команде Оружаних снага, Саветовање о ситуацији у Југославији, одржано у Берлину 27. марта 1941. године, превод.

9 Зборник НОР-а, Београд, 1952, II-2, стр. 469-472.

дну, на коме су се налазили народи жигосани због своје „расне неподобности“ – Јевреји и Роми.¹³ Италијанска и немачка штампа писала је свакодневно о последицама државног удара у Југославији, уз наглашавање различитих реакција Срба и Хрвата на државни удар. Немачка пропаганда усмерила је деловање на раздвајање два народа путем продубљивања постојећих супротности, како би се олакшало касније сламање југословенске државе.¹⁴ У том циљу пропагирано је како се рат води против српске владе и да су Срби одговорни за његово избијање.¹⁵ Херман Нојбахер изјавио је да је „Србија морала да поднесе морални терет да је наследница државе Југославије, која је била непријатељ Немачке.“¹⁶ Немачка пропаганда следила је смернице према којима је на свим нивоима требало успоставити континуитет између 1914. и 1941. године и указати европској јавности „да се радило о озлоглашеним завереницима чија су терористичка дела одвајкада чинила Балкан несигурним“. Хитлер је у говору одржаном немачком народу преко радија, на дан бомбардовања Београда 6. априла 1941. године, осудио војну клику у Београду која је уз британску помоћ организовала државни удар и срушила владу која је тежила миру са Немачком. Кривица је приписивана протагонистима Сарајевског атентата који су 1914. године „одвукли свет у огромну несрећу“. У дневној заповести војницима Југоисточног фронта изразио је уверење да неће бити мање храбри од војника оних немачких дивизија које су се у јесен 1915. године „победоносно бориле на истом подручју, којим ви сада наступате“.¹⁷

Распад југословенске државе пружио је прилику фашистички оријентисаној струји хрватског национализма да издејствује отцепљење територијално велике државе као сателита сила Осовине.¹⁸ Проглашење НДХ организовано је уз подршку Вермахта, што је део становништва, посебно у подручју Загреба, западне Херцеговине и Лике одобравао, као и „ускрснуће хрватске државе“.

13 М. Ристовић, Немачки нови поредак и Југоисточна Европа 1940/41-1944/45: планови о будућности и пракса, Београд, 1991, стр. 88-89.

14 В. Petranović, N. Žutić, 27. mart 1941, Beograd 1990, str. 457, 471-472, 474.

15 Војни архив, група фондова На, К 1, бр. рег. 2-4.

16 Х. Нојбахер, Специјални задатак Балкан, Београд 2008, стр.126.

17 V. Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Beograd - Ljubljana - Titograd, 1983, 1, str. 283-286.

18 Стеван К. Павловић., *Хитлеров нови аустријски поредак – Други светски рат у Југославији*, Београд 2009, стр. 41.

Уласком Павелића и његових усташа у Загреб 15. априла 1941, након што је 10. априла званично проглашена НДХ, уследило је и признање од сила Осовине. Павелић је након узимања титуле поглавника именовао прву владу, уз наглашавање да су Хрвати Источни Готи, а не Јужни Словени. Посебан однос Италије са НДХ озваничен је 18. маја такозваним Римским споразумима, којима је члану италијанске краљевске савојске куће, војводи од Сполета, понуђене хрватска круна, али је његов долазак на престо одложен. Немачки посебни интереси у НДХ гарантовани су Тајним протоколом од 16. маја, којим је Немачка добила право неограничене експлоатације индустријских сировина, док је хрватска држава сносила све трошкове боравка немачких трупа.

Организација пропагандног апарата НДХ

НДХ је, као и остали осовински европски сателити служила ратним интересима сила Осовине. Усташка власт и законодавство су након проглашења НДХ установљени по узору на фашистичку Италију и нацистичку Немачку. У Загребу је постојала *Пропагандна секција Хрватске* која је третирана као истурена филијала пропагандних немачких органа Oberkomand-e. *Пропагандна секција Хрватске* имала је задатак да организује и руководи пропагандом на територији НДХ. Имала је заједно са Пропагандним одсеком „SO“ задатак да руководи целокупном квислиншком пропагандом у својим зонама и да олакша сарадњу са савезничком италијанском и мађарском пропагандом.¹⁹ *Пропагандна секција Хрватске* објавила је низ упутстава, информатора и водича са сугестијама за успешно пропагандно деловање. Тако је у времену од 1. јануара до 1. јула 1943. године штампано 150 врста летака са просечним тиражом од око 300. 000 примерака. Знатна пажња поклањана је припадницима хрватских формација и организовани су специјални курсеви за официре.

Еуген Дидо Кватерник, генерал-пуковник и шеф Равнатељства за јавни ред и сигурност и државни секретар у Министарству унутарњих послова, увео је законе о послушности војске и државног особља. За припаднике југословенске војске римокатоличке и муслиманске вероисповести, пореклом са територије НДХ уведена је војна обавеза, а осталима је забрањено под претњом

19 Vuko Mihailović, Propaganda i rat, Beograd 1984.

смрти свако деловање. Заклетва на оданост поглавнику била је обавезна за све државне чиновнике, службенике јавних служби и припаднике војних формација. Медији у НДХ били су пропагандна подршка ратним напорима. Усташки режим покушавао је да ригорозном политичком контролом и наметањем одређених образаца носиоцима културног и политичког живота утиче на формирање јавног мњења.

Хрватске власти су спроводиле бескомпромисну политику асимилације, протеривања и уништавања нехрватског становништва, пре свега Срба, како би идеју о великохрватској, етнички хомогеној држави учиниле реалном.²⁰ Пропагандни апарат НДХ пласирао је тезе најчешће уз примену техника називања, именовања и означавања. Тако је поглавник Анте Павелић називан „заштитником хрватског народа“, „оцем хрватских сељака“, „братором свих оних који се боре за слободу и независност хрватског народа“, слично као и председник „Владе народног спаса“ Милан Недић у окупираној Србији.

Карактеристична је била и трансформација акта агресије у „спаситељску мисију мира и слободе“, „одбране од агресије“ од стране творца лексики хрватске ратне пропаганде. Законска одредба за одбрану народа и државе донета је већ 17. априла 1941. године. Омогућавала је режиму уклањање свих политичких противника и непријатеља, а посебан низ мера предузиман је против Срба, Јевреја и Рома. Изузев наведеног, свакодневно је примењивана техника пропагандног „жигосања непријатеља“. Натписи „Забрањено за Србе, Цигане, Јевреје и псе“ појавили су се пре 10. априла 1941. године, а предузете су и мере да се уклоне имена места, трагови ћириличног писма и назива „српско-православни“ који је замењиван са „грчко-источни“. Хапшења Срба и Јевреја су почела одмах по уласку Немаца у Загреб, убијања у мају 1941. године, рације и слање у логоре у јуну. Усташки *Нови лист* је последњег дана јула објавио да је Вараждин први град који је очишћен од Јевреја. Део Јевреја избегао је у Италију, али су немачке власти вршиле притисак на италијански државни врх да врате избеглице у НДХ. Наведене мере су заживеле у августу 1941. године, док је терор над Јеврејима кулминирао у лето 1942. године.

20 Маријана Мраовић, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, *Србија и Пожаревац у Другом светском рату-окупациона ујрава, избеглице и просвета*, Пожаревац 2015, стр. 117,118.

Срби су чинили једну трећину становништва на хрватској територији, око 1,9 милиона. У званичној преписци и сачуваним документима фонда „НДХ“ нема писаних трагова о изјави министра богоштовља и наставе Мила Будака да „Србе треба протерати, преобратити или убити“, иако је штампа редовно објављивала ове врсте изјава поменутог министра.²¹ Масовна протеривања Срба почела су пре споразума немачких и хрватских власти од јуна 1941. године о „методичном пресељавању“. Прва на удару била је интелигенција, посебно православно свештенство, као и становници одређених села, у циљу нарушавања континуитета насељавања.²² Према споразуму између Војног заповедника Србије и вазалне творевине НДХ план је био да се са територије НДХ на подручје Србије пресели 195.000 Срба. У том циљу је основано и Државно равнатељство за понову, са задатком да обави „све послове око исељавања страног живља из НДХ и од њега преузме сву покретну и непокретну имовину“. ²³ Средином јуна 1941. године потерано је 11.000 људи српске националности. Концентрациони логори стављени су у новембру 1941. године под надлежност Кватерника Млађег. Највећи од концентрационих логора–Јасеновац, могао је, према изјавама припадника Усташке надзорне службе, „да прихвати неограничен број особа“. Број жртава у логорима предмет је бројних истраживања, која се данас континуирано обављају у Музеју жртава геноцида, као и у другим сродним државним институцијама Републике Србије.

Масовна убиства Срба почела су крајем априла 1941. године у подручју око Загреба, почевши од покоља српског становништва и спаљивања православне цркве у Глини 12. маја 1941. године. Хитлер је истовремено подржавао усташки политички врх у вођењу „национално нетолерантне политике ради постизања истинске стабилности“. Уз терор држава је увела и „програма за преобраћење“, који је функционисао само на папиру, док је у стварности био начин за вршење политичког притиска и терора над православним свештенством и становништвом. Римокатоличка црква на челу са надбискупом Алојзијем Степинцом поздравила је успостављање вазалне НДХ. Након састанка са Еугеном Кватерником и по-

21 Стеван К. Павловић., н.д., стр. 49.

22 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1980, str. 206.

23 ВА, група фондова НДХ, К 170, бр. пер. 2/12, К 163, бр.пер. 35/1.

главником Павелићем Алојзије Степинац издао је наредбу да се благодарење обави у свим црквама. Значајан део свештенства подржавао је усташки режим у погледу уништавања Православне цркве у Хрватској, посебно надбискуп врхбосански Иван Шарић. Виктор Новак писао је о „интимној симбиози усташа и фашиста“, као и о суровости Католичке акције и крижара који су заједно са усташама у Јасеновцу активно учествовали у злочинима.²⁴

Католички врх није могао да у потпуности прихвати овлашћења која је усташки режим покушавао да присвоји по питању вере и преобраћења. У том циљу одржано је неколико састанка са поглавником како би се преобраћење спроводило под контролом цркве. У Србију су средином 1941. године редовно пристизали извештаји о злочинима у НДХ, пре свега над српским народом. Као главни протагонисти ових злочина означавани су, осим Немаца, државни органи НДХ уз подршку католичког клера.²⁵

Убрзо након проглашења НДХ нове власти посветиле су се организовању државне пропаганде. Према *Законској одредби о државној влади НДХ* од 24. јуна 1941. године државна пропаганда била је у надлежности Председништва владе, док су ингеренције надзора над објављивањем текстова и фотографија припале делом и Министарству унутарњих послова.²⁶ *Законском одредбом о подијели министарстава на одијеле и о дијелокругу одјела* од 9. августа 1941. године одређено је да при Председништву владе делује *Државни извјештајни и промичбени уред* под чију надлежност је спадала општа државна извештајна служба и пропаганда, као и сарадња са Министарством унутарњих послова у погледу оснивања и надзора свих штампарија у оквиру *Закона о поробитиска и надзора над кинематографском делатношћу*.

У *Законској одредби о државном извјештајном и промичбеном уреду* од 24. јануара 1942. године помиње се посебан Државни извјештајни и промичбени уред, односно Одељење за информисање и пропаганду. Овом законском одредбом дефинисан је делокруг делатности пропагандног одељења од којих су биле значајне: давање директива новинарима, надзирање рада и деловања но-

винара, директно усмеравање рада целокупног новинарства преко Хрватског дојавног уреда „Croatia“, сарадња са Министарством унутарњих послова и Усташком надзорном службом на цензури часописа и новина, осим издања која су била у надлежности Хрватске државне тискарне, прописивање забрана за дистрибуирање непожељног пропагандног материјала, издавање дозвола за обављање послова уредника и издавача, вршење надзора над производњом домаћег филма, контрола деловања државних завода. На челу уреда једно време био је Анте Оршанић, који је убрзо преузео руковођење Усташком младежи, а заменио га је Јосип Милковић, потом др Вилко Риегер, Даниел Увановић, Матија Ковачић, новинар и главни уредник осигејског *Хрватског листа*. Последњи уредник након Ковачића био је новинар и пропагандни организатор Иво Богдан. Главне дневне новине у НДХ *Хрватски народ* и *Нова Хрватска* објављивале су скоро у целини садржај емитованих радио-емисија. Наредба о укидању Државног извјештајног и промичбеног уреда и његовом преузимању од стране Главног равнатељства за промичбу при Министарству народне просвјете донета је 29. октобра 1942. године.

Усташки покрет и Усташка војница су у значајној мери утицали на вођење државне политике НДХ, са једним од основних задатака промовисања усташких идеја и чувања традиција усташке борбе. Духовно образовање је било значајни сегмент морално-политичког образовања кроз обављање редовне верске службе, посете и учешће у духовним обредима, као и слушање предавања. Римокатолици у Усташкој војници били су у надлежности Римокатоличког душобрижничког уреда Главног стожера. Загребачки надбискуп Алојзије Степинац био је именован за „војног викара“ у НДХ. Према његовом исказу са суђења²⁷ његови заменици били су свештеници Вилим Цецеља и Стипе Вучетић.²⁸ Пропаганду за потебе Усташке војнице обављао је Одјелни одјел УВ који је у свом раду употребљавао објављивање окружница, пропагандних материјала различитог садржаја и радио-емисије. Лист *Усташа* био је једно од главних гласила, док је део активности Усташке војнице забележен и путем филмских снимака и кроз активности оркестара. На

24 Viktor Novak, *Magnum crimen*, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj, Beograd 1986, str. 33-34.

25 Милан Кољанин, Ратни злочини у Југославији у Другом светском рату, проблем утврђивања, *Историја XX века*, год. XVI, бр. 2, Београд 1980, стр. 90.

26 Zakoni, zakonske odredbe, naredbe, I, str. 236.

27 Branimir Stojanović, Alojzije Stepinac, zločinac ili svetac (dokumenti o izdaji i zločinu), Beograd 1985, str. 206-208.

28 Bojan Dimitrijević, Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945, Beograd 2016, str. 263.

терену су посебни емисари спроводили организовану пропаганду и држали предавања војницима.

Пропаганда је наметала потребу изградње новог хрватског човека путем потпуног преображаја духовног, моралног и интелектуалног живота хрватског народа, како је наведено у недељном листу *Усташа*, док је културна револуција после освајања власти требала гарантовати чисту и здраву Хрватску, без увезених вредности, обичаја и језика. Начела хрватског усташког покрета требала су постати универзална начела, а пренос ових „вредности“ припао је у част новинарима као главним носиоцима пропагандних активности.

Поглавник Павелић је велику важност придавао пропагандним акцијама усмереним на становништво. О наведеном сведочи и бројност његових радова упућених хрватском народу. Крајем априла 1941. године основао је Хрватски државни уред за језик са задатком језичке контроле штампаних материјала, објављених књига, филмова и радио емисија. Језик је требао дати посебност новооснованој фашистичкој држави као гарант прекида са старим традицијама. Павелић је режимске новинаре називао „апостолима чистоће хрватског језика“, а слободу усташке штампе прокламовали су Иво Богдан и Тијас Мортигија, припадници домовинског усташког покрета и заговорници „културне револуције“. Уколико је државна цензура приликом прегледа новинских и књижевних садржаја нешто пропустила повереници МУП могли су зауставити штампање и запленили издање. Супервизор је до краја 1943. године био инжењер Франц Перше, а потом др Леополд Бјелобрадић. Усташка власт је управо према нацистичком моделу управљала новинским редакцијама и вршила цензуру листова.

Политички и пропагандни рад „Владе народног спаса“ на спасавању страдалог српског становништва у НДХ

„Влада народног спаса“ спроводила је у окупираној Србији организовану политичку и пропагандну активност на спасавању избеглог становништва из НДХ, као и против усташких злочина над српским становништвом. Истовремено са наведеном активношћу јавност је путем штампе обавештавана о политичкој ситуацији у НДХ. Могло би се у највећем броју случајева закључити да ове паралелне активности често нису биле усклађене услед

става немачке цензуре по питању објављивања вести у колаборационистичким листовима.

Праксу заштите прогоњених Срба ван Србије, започео је Савет комесара који је радио на пријему избеглих Срба из НДХ, Босне и Херцеговине, Војводине и других крајева, као и на обавештавању јавности о страдању српског народа. Милан Аћимовић је након оснивања Савета комесара упутио молбу немачким органима власти да обуставе прогоне и убијање српског живља у НДХ, као и у Бачкој (окупираној од Мађарске).²⁹ Милан Аћимовић је новопостављеном команданту Србије, генералу Шредеру, почетком јуна 1941. године упутио меморандум са молбом да заштити српско становништво од хрватског, бугарског, мађарског и албанског терора. Српска православна црква је 9. јула 1941. године генералу Шредеру предала експозе о страдању свештенства и народа у НДХ. У помнуту експозеу помиње се број од 100.000 Срба страдалих у НДХ од њеног оснивања. У меморандуму генералу Данкелману предатом крајем августа 1941. године наводи се податак о 180.000 страдалих Срба до тог времена.³⁰ Председник „Владе народног спаса“ упутио је у децембру 1941. године молбу Феликсу Бенцлеру, представнику немачког Министарства спољних послова, као и др Харалду Турнеру за обустављање прогона над Србима. Милан Аћимовић је у својству министра унутрашњих послова упутио немачком Министарству спољних послова молбу да се распусте логори у престане са покатоличавањем српског становништва.³¹

Власти НДХ су на Меморандум СПЦ одмах одговориле „Бићаниновим меморандумом“ у коме је покушала да умањи кривицу или да је пребаци на Србе, уз одбацивање колективне одговорности хрватског народа за злочине над нехрватским становништвом.³²

Према сачуваној архивској грађи фонда „НДХ“, из НДХ је до септембра 1941. године протерано 118.110 Срба. Користећи податке Комесаријата за избеглице и пресељенике професор Петрановић наводи податке о

29 Б. М. Карапанцић, Грађански рат у Србији 1941-1945, Ваљево 2010, стр. 21.

30 С. Керкез, Друштво Србије у Другом светском рату, Ниш, 2004, стр. 238; М. Карапанцић, Грађански рат у Србији 1941-1945, Ваљево 2010, стр. 35; R. Radić, Država i verske zajednice 1945-1970, I, Београд, 2002, стр.59.

31 Историјски архив Београда, BdS, Општа архива, К 201.

32 Branko Petranović, Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945, Beograd 1992, str. 459.

240.000 избеглица из НДХ и Словеније, али помиње и истраживања према којима је укупан број избеглих лица до 400.000.³³

У првим месецима немачке окупације Србије домаћа штампа писала је редовно о друштвено-политичкој ситуацији у НДХ, активностима хрватског државног врха и о односу са Немачком и Италијом. Значајан део тема и вести преузимају се из немачке штампе.

Домаћи пропагандисти су кривицу за пропаст свеукупне Југославије и хрватско питање приписивали „јудео-масонском Лондону“.³⁴ Током маја штампа се бавила питањима хрватско-италијанских односа, успоставе хрватског краљевства³⁵ и проглашењем краља. Боравак хрватске делегације у Риму због потписивања политичких, привредних и територијалних споразума,³⁶ проглашење војводе од Сполета за краља Хрватске³⁷ и италијанско-хрватски уговор о утврђивању граница приказан је као логичан след догађаја и резултат сарадње поглавника Павелића са италијанским властима.³⁸ Пропаганда је тумачила боравак Павелића у Берлину на основу немачких директива као стабилизацију хрватског положаја.³⁹ Потписивање приступа Хрватске Тројном пакту у

Венецији штампа је позитивно пропратила карактеришући овај догађај као допринос организовању држава против мешања страних сила у Европи.⁴⁰

Први прилог у престоничкој штампи окупиране Србије који се односио на расне законе у НДХ објављен је средином маја 1941. године. Објављене су две законске одредбе које је усташки орган *Хрватски народ* издао у броју од 1. маја: *Уредба о заштити аријевске крви* и *Уредба о расној припадности*.⁴¹ У истом броју *Новега времена* објављен је позив *Хрватског народа* у вези са одредбом Полицијске управе у Загребу, којом је одређено да се у року од осам дана преселе у одређене делове града сви Срби и Јевреји, као и да пријаве усмено социјалном одсеку Градског Поглаварства свако пресељење. Прописано је да сви Срби и Јевреји морају предати радио-апарате. У овом прилогу одговорност за расне мере приписивана је усташама, а потом је следио низ прилога преузетих из немачке штампе о сигурности држављана или припадника НДХ. Објављена је Павелићева изванредна законска одредба и заповест о стављању под преки суд свакога ко изврши било какво насиље над животом или имовином било кога држављанина или припадника НДХ, па и чланова усташке организације.⁴² Павелић је за ширење гласина посебно окривио Јевреје.

Пропагандисти су питања везана за однос НДХ према српском становништву, његов прогон, страдање и покатоличавање посматрали искључиво у контексту хрватске кривице. Одговорност за страдања приписивана је тамношњим властима, док су примедбе јавности о немачкој кривици тумачене као злонамерна пропаганда и клевета. Извештавано је о неоправданим хрватским, мађарским, бугарским и албанским злочинима. Такође, писало се о покушајима „агената туђе пропаганде“ да хрватске злочине припишу Немцима.⁴³ Изостављана је чињеница да је

33 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1980, str. 206., Милан Ристовић, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Београд, 2007, стр. 841., ВА, група фондова НДА, К 40, бр. рег. 9/20, Извештај о бројном стању избеглица из бивше Независне Државе Хрватске и Словеније, Београд, 18. јануар 1945.

34 Пропагандна брошура: „Да погледамо истини у очи“, ВА, група фондова НДА, К 1А, бр. рег. 1/9-4 к.

35 „Успоставља хрватског краљевства. Проглашење хрватског краља очекује се за почетак идуће недеље“, „Ново време“ од 17. маја 1941. године, насловна страна.

36 „Хрватска круна понуђена једном италијанском принцу. Данас стиже у Рим хрватска делегација која ће потписати важне политичке, привредне и територијалне споразуме“, „Ново време“ од 18. маја 1941. године, стр. 3.

37 Фотографија са насловом „Војвода од Сполета краљ Хрватске“, „Ново време“ од 19. маја 1941. године насловна стр., „На молбу поглавника др Павелића војвода од Сполета проглашен за краља Хрватске. Г. Мусолини је најсрданије поздрављивао и. Павелића приликом његовог доласка у Рим“, стр. 2., „Војвода од Сполета као хрватски краљ зваће се Томислав II“, „Ново време“ од 22. маја 1941. године стр. 5.

38 „Италијанско-хрватским уговором утврђене су границе између Италије и Краљевине Хрватске“, „Ново време“ од 20. маја 1941. године насловна страна.

39 Прилог из Салцбурга о дочеку поглавника у Берлину: „Вођа Рајха примио др Павелића. Изјава др Павелића“, „Ново време“ од 7. јуна 1941. године стр. 2.; „Положај независне Хрватске коначно је одређен у сваком погледу, изјавио је државни секретар и др Ђорђевић

представницима хрватске штампе“, „Ново време“ од 11. јуна 1941. године стр. 2.

40 „Хрватска приступила Тројном пакту. Протокол је потписао и. др Павелић у Венецији“, „Ново време“ од 16. јуна 1941. године насловна стр., Потписивање протокола обављено је у Дуждевој палати у Венецији, Изјава грофа Тана приликом свечаног потписивања протокола о приступању Хрватске Тројном пакту. Изјава Павелића, страна 3.

41 „Ново време“ од 17. маја 1941. године стр. 5.

42 „Ново време“ од 28. јуна 1941. године насловна стр. Текст „Закон о заштити државе и народа“ под насловом „Изванредне мере за спречавање насиља у Хрватској“, стр. 3.

43 ВА, група фондова НДА, К 19, бр. рег. 28/1.

поредак у НДХ успостављен под контролом Немачке, тако да су вести и прилози о ситуацији на хрватској територији садржали извесну дозу наде у свемоћ немачких надзорних органа власти и њихову спремност да помогну српско становништво. Истицало се да српски народ „дубоко верује да ће Велики Рајх подејствовати да се престане са проливањем српске крви и развлачењем српских земаља, олакшавајући сада немогуће услове за његов препород и припрему за нов живот по примеру немачког народа.“⁴⁴

Истовремено са антикомунистичком акцијом немачке власти у НДХ радиле су на обезбеђивању легитимитета усташке творевине. Штампa у Србији објављивала је углавном преузете вести агенције „ДНБ“ о великом броју бивших првака ХСС који су приступили усташком покрету: „Овим догађајем који треба схватити спонтаним изразом воље широких маса ХСС, отпочео је, као што је рекао Поглавник, нов одељак у животу хрватског народа.“⁴⁵ Свакако да писање у прилог усташком режиму, иако из немачког угла, није позитивно утицало на становништво у окупираној Србији, али је било резултат успостављене контроле медија.

Након спорадичних вести агенције „ДНБ“ о ситуацији у НДХ,⁴⁶ избегличко питање и питање хрватског става према Србима било је тема писања домаћих пропагандиста током јула и августа 1941. године. У чланку под насловом: „Србија ће примити 300.000 избеглица, Срба и Словенаца. Избеглице ће бити смештене по целој Србији“ наговештава се долазак последњег транспорта од 10.000 Словенаца, углавном градског становништва, које је требало сместити заједно „са Србима, избеглицама из Хрватске, исто тако врло напредним елементом“.⁴⁷ У овом периоду написана је и програмска песма позоришног писца и дечијег песника Бране Цветковића под

насловом „Помозите браћи“.⁴⁸ Песма је објављена у другом броју листа „Дом и свет“ (који је уређивао Мирослав Стевановић) у форми апела за помоћ Србима страдалим у смедеревској експлозији и српским избеглицама из НДХ и одлично је сведочанство о социјалним проблемима окупиране Србије, као и о духовној клими и пропаганди у првим месецима окупације:

*„Видов дан нам јуџрос свану
Да нам ране вида,
Да залечи сваку рану
Стари завој скида.*

*Каг је за те јаде чула
Српкињица мала,
Дубоко је уздахнула
И свој прилој дала.*

*Нову слоју да нам створи,
Нов пољет у раду,
И обнову да ускори
Смедереву граду.*

*Па је рекла: „Данас, ево,
Дар од моје стране
За Бурђево Смедерево
И за сиротиане.*

*Избеглице све да збрине,
Али од нас тражи
Свак од уста да ошкине
Да им јад ублажи.*

*Суџра друји прилој даћу,
Двајуи више вреди,
За избељу српску браћу
Што живе у бегу“.*

Пропаганда је током августа 1941. године потенцирала наводну промену курса хрватске политике према Србима позивајући се неосновано на одређене реакције усташких званичника и приказујући их у позитивном светлу. Ови наводи свакако су били у складу са немачким пропагандним смерницама како би се делом умирила јавност у Србији. Д. М. је у чланку под насловом: „Нови став хрватске владе према Србима“ коментарисао говор М. Будака у Вировитици у којем је за изазивање болшевичке акције и немира окривио Трећу интернационалу и интелектуалце, а не српски народ који живи мирно.⁴⁹ *Donnauszeitung* је објавио чланак у којем је истакао наведени говор као добру основу за „нову, праведнију“ политику хрватских власти према Србима.

Указивало се на потребу праведније политике према Србима преко Саве и Дрине. Није било конкретног помена о страдању и прогону Срба, али се изражавала нада да Хрватска неће изгубити из вида стару истину: да се

⁴⁴ ВА, група фондова Нда, К 19, бр. рег. 30/1.

⁴⁵ „Ново време“ од 12. августа 1941. године стр.2.; „Вођи Хрватске сељачке странке приступили усташком покрету“, „Обнова“ од 11. августа 1941. године стр. 3.

⁴⁶ „Хрватска страница према Крањској“, „Обнова“ од 8. јула 1941. године стр. 3. Утврђена граница према вестима агенције ДНБ из Загреба одговара историјској граници Хрватске и Крањске, док хрватски кругови очекују разграничење Црне Горе и Херцеговине у корист Хрватске.; „Немачко-хрватска културна сарадња“, „Обнова“ од 8. јула 1941. године стр. 6. Преговори у хрватском Министарству просвете о културној сарадњи Немачке и Хрватске.

⁴⁷ „Обнова“ од 9. јула 1941. године стр. 5.

⁴⁸ „Дом и свет“ од 29. јуна 1941. године, број 2. Песма није забележена у библиографији Бране Цветковића, као ни у библиографији Лексикографског завода.

⁴⁹ „Ново време“ од 19. августа 1941. године стр. 3.

опстанак политичких творевина заснива на правди и на поверењу широких народних слојева, као и да ће омогућити сношљиво стање за Србе применом стриктне законитости. Све наведено, у околностима које су указивале на пораст насиља и злочина у Хрватској, није могло довести очекиване резултате и поспешити стварање климе помирења. Сведочанства лица која су успела да спасу живу главу уништавала су својом реалношћу сваки покушај пропаганде да докаже супротно или ублажи истину (по немачким инструкцијама). Пропагандисти су често и сами пренебегавали немачки диктат и радили на популарисању решавања питања положаја Срба у НДХ.

Питање хапшења Срба на територији НДХ и обратно, Хрвата на територији окупираних Србије наметало је потребу за појачаним политичким и пропагандним деловањем Владе народног спаса. Немачке власти посредовале су у овом питању између српске и хрватске стране, пресуђујући често на српску штету. Министарство вањских послова НДХ упућивало је немачким властима сталне жалбе на положај припадника хрватске народности на територији Србије и број ухапшених лица. Недићеве власти су осим борбе за спасавање пострадалих Срба у Хрватској морале водити и прецизне евиденције о статусу лица хрватске народности. Одељење за државну заштиту Министарства унутрашњих послова водило је евиденције ухапшених Хрвата, а сачуван је и допис наведеног одељења Управном штабу војног заповедника Србије у коме се наводи прецизан број ухапшених.⁵⁰ Сва лица хрватске народности, а посебно припадници НДХ предавани су немачким властима на даље поступање. У допису Одељења за државну заштиту се истиче да се на територији Србије не врше никакви прогони против лица хрватске народности, а у прилог наведеном достављен је списак свих ухапшених лица. Одељење за државну заштиту наставило је упоредо са Одељењем државне пропаганде, политичку и пропагандну активност на спасавању српског народа током читавог периода окупације. Немачким властима су свакодневно подношене жалбе о страдању српског становништва у Хрватској: „...Не само да се у великом броју хапсе лица само стога што су Срби, већ се на најокрутни-

је начине муче и убијају, па и деца, силе ако ће да спасу главу да прелазе у римо-католичку веру, што би једном требало да престане у културном делу Европе, на што се умољава упозорити Министарство спољних послова Независне државе Хрватске“.⁵¹

Богдан Рашковић, виши чиновник министарства саобраћаја и званичан представник за спасавање српског становништва из хрватских логора водио је широку пропагандну и политичку активност у том правцу. У једном од дописа упућених Председништву владе Рашковић је известио о проблемима са којима је био суочен приликом покушаја да споразумно са хрватским властима изврши пребацивање око 20.000 српских избеглица (већином жена, деце и тешко оболелих лица) у Србију.⁵² Писао је о спремности ондашњег немачког посланства и Црвеног крста да изађу у сусрет српским властима након што се српска влада званично обрати војном заповеднику по овом питању. Рашковић је Решењем Министра унутрашњих послова Србије (I број 14738 од 23. децембра 1941. године) био овлашћен да учини „последњи корак како би се остатак Срба мученика по хрватским логорима ослободио.“ Рашковић је добио дозволу шефа Управног штаба немачке војске за мисију уз препоруку шефа Гестапоа др Вајмана.⁵³ Рашковић у извештају о страдању српског народа говори као о „јединственом примеру усташких зверстава“ и наводи случајеве који превазилазе све до тада познато по суровости.

Посебан сегмент пропагандног рада представљао је однос према католичком свештенству на територији окупираних Србије. Окружна начелства достављала су Влади редовне извештаје о акцијама католичког свештенства, такозване „црне интернационале“ на територији Србије, посебно на подручју Ниша. Лица католичке вероисповести, хрватске и словеначке народности окупљала су се у просторијама католичког жупног уреда и просторијама обданишта „Штросмајер“.⁵⁴ Према извештају Стевана Луковића, начелника у Нишу, поднетог управнику полиције у Нишу, мрежа „црне интернационале“ деловала је

50 Министарство вањских послова је у допису од 1. децембра 1941. године навело цифру од 500 Хрвата у српским затворима. Према евиденцијама Управе града Београда од 12. децембра 1941. године у притвору се налазило 20 лица хрватске народности од којих се против 17 водио поступак због активног учешћа у комунистичкој акцији, а 3 лица су кажњена због иступа.

51 ВА, група фондова Нда, К 20, бр. рег. 4/1-2, Допис Одељења за државну заштиту Министарства унутрашњих послова Управном штабу војног заповедника Србије од 30. децембра 1941. године.

52 ВА, група фондова Нда, К 20, бр. рег. 59/1-1. Допис Богдана Рашковића упућен је Председништву владе из Загреба у време Божића 1942. године.

53 ВА, група фондова Нда, К 39, бр. рег. 28/2-2.

54 ВА, група фондова Нда, К 20, бр. рег. 55/4.

међу балканским народима. Заплењено је и писмо припадника цркве Христа Краља у Београду од 21. октобра 1941. године упућено једном поручнику Поглавникове телесне војне о акцијама католичке цркве у „будућем католичком Београду“. Католичка пропаганда је каналисана преко Ниша и Скопља све до Солуна. Деловала је и специјална курирска служба католичке цркве. Нишки начелник предвиђао је у наведеном извештају да ће „хрватска католичка црква подржати усташе, као и припаднике католичке и мухамеданске вероисповести који су се нарочито истакли у клану и истребљењу српског живља у Хрватској“.⁵⁵ Управа нишке полиције притворила је неколико католика осумњичених за припадништво „црној интернационали“, а међу њима Јосипа Бркића који је по специјалном упутству католичког свештенства из Ниша путовао изван Србије, по Метохији и „делио извесне брошуре, кипове Св. Антона, металне медаљоне са ликом Исуса и разне слике које потичу из католичке и пропагандистичке кујне“. У извештају се помиње појачана активност исусоваца, католичких самостана, крижарске омладине и франковаца. Било је честих случајева пребацивања усташких јединица у Србију, који су преобучени у српске униформе нападали представнике немачких власти. Јавности је пласирана слика српског народа који се налазио „у средини и под немилосрдним шибањем црвене и црне интернационале“. Наведено је требало да читавој проблематици српско-хрватских односа да посебну тежину.

Писање домаће штампе о догађајима у НДХ током 1942. године, било је углавном везано за регулисање положаја православног живља и оснивање Хрватске православне цркве. Пропаганда се посредно бавила тематиком друштвено-политичких односа у НДХ кроз проблематику решавања избегличког питања, иако непосредно у штампи није оптуживана НДХ као главни кривац за велики број избеглих и расељених лица. У време највећих прогона и погрома српског народа објављен је Павелићев говор пред хрватским Сабором о проблему православља у Хрватској.⁵⁶ Боравак представника Хрватске православне цркве код Поглавника приказан је кроз објављивање чланка гласила усташког покрета „*Хрватски народ*“. Поглавник је примио представнике Хрватске право-

славне општине: свештеника Васу Шурлана, чиновнике у пензији Петра Лазића и Вукадиновића и припадника Душана Јакића који су изразили захвалност поглавнику за доношење Закона о успостави Хрватске православне цркве, а објављен је и позив који је Шурлан упутио православној свештенству на хрватској територији ради договора о црквеној организацији.⁵⁷ Можемо закључити да су овакви, иако ретки чланци, производ немачке цензуре и настојања да се избегне било какав помен реалне ситуације и проблематике српско-хрватских односа имајући у виду статус који је НДХ уживала као немачка вазална творевина.

Штампа је објављивала прозу, песме и другу врсту радова избеглих Срба са хрватске територије. Изванредни комесар за избеглице и пресељенике Тома Максимовић доставио је председнику владе песме Лазара Грубачевића, избеглице из Вуковара са предлогом да се растуре међу народом у што већем броју примерака, као погодан пропагандни материјал, писан народним језиком: „Србији“, „Пренос српских светитеља из Срема у Србију“, „Београду“ и „Бог и Недић чувају Србију“.⁵⁸

Током 1942. године „Влада народног спаса“ наставила је са радом на спасавању српских избеглица те је у априлу формиран мостобран код Вишеграда у циљу проширења српске територије и ради заштите српских избеглица из Босне које су под заштитом Српске државне страже, неретко уз помоћ немачких официра, пребациване у Србију.⁵⁹

Председник „Владе народног спаса“ упућивао је редовно писма др Харалду Турнеру у којима га је упозоравао на последице прогона српског становништва у НДХ. У допису од фебруара 1942. године Милан Недић је молио да се Србима који су у лошим животним условима били затворени у усташким логорима пошаље помоћ преко српског и немачког Црвеног крста. Наставио да упућује континуиране протесте 10. априла, 15. јуна и 20. августа исте године, као и да упозорава шефа Војноуправног штаба на повећање прилива избеглих лица. Ипак, није

⁵⁷ „Ново време“ од 14. априла 1942. године, стр. 3.

⁵⁸ ВА, група фондова Нда, К 1 А, бр. рег. 3/2-1, Предлог Томе Максимовића председнику Недићу од 20. марта 1942. године.

⁵⁹ Немачке власти нису званично дале одобрење за ширење српске територије, али је пребацивање избеглица захваљујући поменутом мостобрану трајало несметано скоро две године.; ВА, група фондова Нда, К 1, бр. рег. 5/7.

⁵⁵ ВА, група фондова Нда, К 20, бр. рег. 47/3-1, Извештај од 7. фебруара 1942. године.

⁵⁶ „Ново време“ од 3. марта 1942. године, стр. 2.

дошло до побољшања положаја српског живља у НДХ.⁶⁰ У меморандуму упућеном генералу Бадеру 16. септембра 1942. године, председник „Владе народног спаса“ бавио се и питањем прогона Срба у Срему и питањем могућности издржавања избегличке масе која је досегла број од 400.000. Усташка акција против партизана у Срему коју је водио Виктор Томић проузроковала је многе српске цивилне жртве, али је заустављена немачком интервенцијом у Загребу.⁶¹ У овом случају Недићева интервенција је успела, а заустављање покоља Срба у Срему био је један од Недићевих услова које је било могуће испунити без негативних последица по немачку политику. Наведеном је ишла у прилог чињеница да је већина немачких официра ангажованих у НДХ била против усташке политике погрома Срба.⁶²

Највећи број хуманитарних политичких интервенција Недићеве владе није имао позитиван резултат јер се односио на територије које су биле под управом немачких савезника или је био у супротности са немачким интересима у окупираној Србији.

Домаћа пропаганда наставила је, у односу на друге теме које су доминирале у листу *Ново време*, уз скромно објављивање прилога о ситуацији у НДХ. Долазак СС вође Химлера у Загреб у мају 1943. године и његов сусрет са Антем Павелићем био је једна од краћих вести, без превише удубљивања о разлозима посете.⁶³

Септембар 1943. године обележиле су вести о именовану бившег државног секретара Николе Мандића, адвоката из Сарајева за председника хрватске државне владе и новог хрватског војног министра генерала авијације Навратила, немачког порекла.⁶⁴ Објављена је поглавникова прокламација хрватском народу у којој је најавио поново преузимање подручја приморја и Далмације које је остављено Италији и апеловао на војску да заједно са Немцима ослобађа Јадран.⁶⁵

60 Б. Петрановић, Србија у Другом светском рату..., стр. 470.

61 М. Borković, Milan Nedić, ..., str.150.

Kazimirović, n.d., 24, 115-118; Petranović, Istorija Jugoslavije, 46-48; Tone Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945, Ljubljana, Beograd 1979, str. 234-235.

63 „Вођа СС Химлер у Загребу“, сусрет са Павелићем, „Ново време“ од 7. маја 1943. године насловна страна.

64 „Др Мандић наменован за председника хрватске владе“, „Ново време“ од 3. септембра 1943. године стр. 2.

65 „Хрватска прогласила потпуно независност“, „Ново време“ од 10. септембра 1943. године стр. 2.

Ретроспективом историјата српско-хрватских односа бавио се на карактеристичан начин у свом елаборату публициста Милан Банић, пореклом Хрват, „народни посланик у југославенској ери“ који је, како сам наводи „у току своје 25-годишње политичке делатности устајао доследно против сваког ексеца српске опијености победом, али и против сваког испада хрватског рушилачког малконтентизма.“ Према наводима у уводном делу елабората, услед „објективног и позитивног става сматрали су га српски шовинисти непријатељем српства, а хрватски ексклузивисти издајником хрватства.“ Банић је у елаборату изнео своје виђење српско-хрватских односа у Новој Европи, под предводништвом Трећег Рајха,⁶⁶ кроз анализу ситуације на Балканском ратишту почетком ратних дејстава, формирања НДХ и српског положаја под немачком окупацијом. Главни проблем је према наведеној анализи представљала ратна реалност по којој је једино Србија након пропасти Југославије третирана као немачки непријатељ, плаћала контрибуције и припадљености за све заробљене офицере, иако на Балкану и Југоистоку није постојао ниједан народ чији су интереси у толикој мери били слични немачким као што је то био српски народ који има могућност и да се „осећајно повеже са Немачком“. Италијани су довели на власт „италијанског плаћеног агента, са задатком, да блатом и крвљу упрска читаву хрватску историјску прошлост, и да помоћу криминалног слома спроведе своју паролу Срба „једну трећину Срба ваља отпремити на други свет, другу трећину отерати у Србију, а преосталу трећину покатоличити и похрватити.“ Банић је у даљем тексту елабората изнео податке о страдању преко два милиона Срба у Хрватској: „Над српством извршени су покољи и погроми, пред којима бледе све историјске аналогне успомене, све вартоломејске ноћи, сви покољи Јермена у Турској, чак и сви Катини и Винице.“⁶⁷ Банић је апеловао на немачке власти да престану са такозваном „перверзном, савојско-папинском и антисрпском“ политиком на Балкану. Према српству би требало што пре заводити нов и позитиван поредак, који ће Немачкој да служи на част и помогне да се демантује клевета да ће Немци својом политиком „изручити“ поједине народе большевизму. Анализирајући настанак и појам термина „усташа“ Банић дефинише усташтво као производ анархије, хаоса и криминалитета, „најнаказнији инструмент италијанске

66 ВА, група фондова Нда, К 1 А, бр. рег. 1/9-6.

67 Исто, стр. 2.

политике на Балкану“. Требало би усташки режим заменити режимом састављеним од политичара који искрено желе сарадњу са Трећим Рајхом у циљу пацификације и унапређења Балкана. Србима би требало загарантовати пуну личну и имовинску безбедност и слободно исповедање националних и верских осећања. Након Недићеве посете Хитлеру Банић је десет дана касније објавио посткриптум елабората од 15. септембра 1943. године. Сумирајући резултате Недићеве посете Банић је дошао до закључка да нису задовољене аспирације српског народа и обећане концесије како би се санирао повређени српски национализам, те стога и даље нису постојали услови за активну и успешну борбу против комунизма и болшевизма која је на Балкану најактуелија. Банић је предвидео скроман успех Недићу у његовом даљем раду, као и немачке намере да и у будућности утичу на решавање проблематике српско-хрватских односа: „Срби треба да се наоружају великом стрпљивошћу, али шта ће на то англосаксонци и болшевици да кажу.“

Штампа је током 1944. године наставила са устаљеном праксом маргинализације питања тема као што су: нерешена ситуација избеглих лица, прогон српског становништва и његово масовно истребљење, насилно покрштавање и питања немачког става према хрватској антисрпској политици. Теме које су обрађиване односиле су се углавном на унутрашњу политичку ситуацију у Хрватској,⁶⁸ однос Хрватске и Немачке, као и на активности Владе народног спаса на решавању избегличког питања и организовање помоћи и запошљавања избеглица. Јавност је редовно обавештавана о начину помоћи избеглим и сиромашним лицима и деци.⁶⁹ Рад „Владе народног спаса“ на спречавању страдања српског становништва није могао донети очекиване резултате првенствено из разлога Хитлеровог увреженог непријатељства и неповерења према Србима, као и потребе немачке државе да у време колебања савезника није требало доприносити њиховом

отуђивању. Самим тим настојали су одржати добре односе са усташким властима. Истовремено то је био један од разлога из којих су настојали да санкционишу писање српских листова о хрватској ситуацији и да сведу на минимум вести о страдању српског живља.

Закључак

Припадници Одељења за пропаганду су као експоненти „Владе народног спаса“ у креирању слике рата на балканском подручју и на светским фронтовима били под диктатом немачке цензуре и у складу са наведеним у обавези да преузму „препоручене“ немачке садржаје, као и да их прилагоде и прераде у циљу пласирања домаћој јавности.

Недићева влада је преко Одељења за државну заштиту и Одељења државне пропаганде током читавог периода окупације спроводила организоване политичко-пропагандне акције ради спасавања и помоћи избеглицама из НДХ. Одељење за пропаганду дистрибуирало је у штампи вести о политичкој ситуацији у НДХ уз свакодневне оптужбе на рачун хрватских власти као главног кривца за страдање српског православног становништва у НДХ. Немачка „улога“ у злочинима тумачена је као „злонамерна пропаганда и клевета“

Одређени број политичких интервенција Недићеве владе покренутих ради заштите интереса српског становништва у НДХ односио се на територије које су биле под управом немачких савезника или се није подударао са немачким интересима у окупираној Србији, те самим тим нису имале позитиван исход. Отежавајућу околност представљало је Хитлерово укорено не непријатељство и неповере према Србима. У периоду од почетка 1943. године биле су изражене и потребе немачке државе да у време колебања савезника спречи њихово отуђивање, те су санкционисали писање колаборационистичких листова у окупираној Србији и настојали да минимализују вести о страдању српског живља у НДХ.

68 „Приликом терористичког напада на Загреб погинуло 67 лица“, „Ново време“ од 2. марта 1944. године, насловна стр., „Позив уљачима ДХБ за територију данашње Хрватске“, „Ново време“ од 8. августа 1944. године, стр. 2. Државна хипотекарна банка позвала је све имаоце улога на штетњу и фондова код њених бивших филијала на територији „данашње Хрватске“ који имају стално бора виште у Србији и Банату да предају банци уложне књижице.

69 Фотографија: „Пакети за болесну избегличку децу. Једна група београдских трговаца поклонила је за Нову годину болесној избегличкој деци 400 пакета.“ На фотографији се виде трговци за време предаје пакета., „Ново време“ од 16. јануара 1944. године стр. 4.

THE IMPORTANCE AND ROLE OF PROPAGANDA IN THE CRIMES OF THE USTAŠA LEADERS AND THE ATTITUDE OF CLERICAL GOVERNMENT TOWARDS SERBIAN POPULATION IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA

Abstract: The proclamation of the vassal Independent State of Croatia (NDH, Nezavisna država Hrvatska), the crimes of the Ustaša leaders and the attitude of clerical government towards Serbian population on Croatian territory, as well as their politics towards collaborationist domestic government of the occupied Serbia, exacerbated the existing military and political problems in the Balkans. Propaganda was an important segment of the ideology

and politics of the NDH. The government representatives of the NDH took over some of propaganda patterns from the German propaganda about Serbs and Croats, created after the demonstrations held on 27th March 1941. The paper analyses the characteristics of the organisation and the aspects of the propaganda of the fascist and clerical government of the NDH, especially in terms of justifying the crimes committed against Serbs. The paper also analyses the work of the collaborationist “Government of National Salvation” on overseeing the military and political situation at the NDH and the salvation of suffering Serbs by the Commissariat for Refugees and Migrations.

Key words: NDH, occupation of Serbia, propaganda, “Government of National Salvation”

Др Маријана МРАОВИЋ, потпуковник мр Зоран ВИЋКОВИЋ

АНТИФАШИСТИЧКО ДЕЛОВАЊЕ У ПИРОТУ ДО КРАЈА 1942. ГОДИНЕ

Сажетак: у раду је обрађен антифашистички покрет у Пироту до краја 1942. године на основу архивске грађе Збирке Пирот и околина у народноослободилачкој борби 1941 – 1945 и Личног фонда Христифора Живковића Цикана која садржи изјаве актера самих догађаја и прилоге за историју народноослободилачког покрета у рукопису.

Кључне речи: Пирот, антифашистички покрет, бугарска окупација, Други светски рат, драгољубовци

Историја Другог светског рата, данас, након више од седамдесет година од његовог завршетка, и даље поставља сијасет питања на која не добијамо адекватне одговоре. Прво питање, јесте да ли је тај рат уопште био потребан Србији, односно тадашњој Југославији и да ли је Тројни пакт потписан од стране кнеза Павла, био сламка спаса за српски живаљ или издаја земље? Питање да ли је постојао само један антифашистички покрет, или је постојало више њих? Да ли је Други светски рат у Србији, у ствари био грађански рат? Да ли је то била борба за власт или стварна борба против фашизма? И тако редом, основна круцијална питања и даље се нижу, а јединствен став на њих у историографији не постоји. Да бисмо приближили различита научна мишљења и одговорили на ова основна питања, сматрам да одговоре на њих треба потражити најпре на локалном нивоу. Да заправо кроз анализу локалне историје, формирамо општу слику. Не треба ићи даље, довољан је пример Београда у Другом светском рату, где се последњих година лицитира бројем погинулих Немаца до уласка Црвене армије, од једног, двојице или неколико убијених. Пирот, можда, није најсрећније место за разумевање Другог светског рата, али је свакако део опште слике, нарочито у погледу специфичног локалног искуства и карактеристика које у другим срединама нису тако уочљиве.

Историјски архив у Пироту чува збирку Пирот и околина у народноослободилачкој борби, која, између осталог, садржи и материјал настао радом Окружне групе за

писање историје народноослободилачког покрета пиротског, лужничког и димитровградског краја.

Педесетих година двадесетог века, Комисија за историју Централног комитета Савеза комуниста Србије, у сарадњи са Савезом бораца народноослободилачког рата, иницирала је рад Окружних група широм Србије са циљем да се прикупе сећања учесника народноослободилачке борбе, а као коначан резултат требало је да се напише Збирка Србија у народноослободилачкој борби. Секретар Окружне групе у Пироту био је Христифор Живковић Цикан, чији се лични фонд налази у Архиву у Пироту, а који садржи грађу насталу активношћу ове групе. Међутим, ова грађа до сада никада није коришћена у целисти. Податке из ових сведочења и стенографских белешки можемо данас пронаћи у појединим чланцима и радовима, али су они коришћени селективно и парцијално.

С обзиром на то да су изјаве и сведочења самих актера партизанског покрета записана 1960. године, а нека и пре, дакле није превелик временски размак, сећања су била још увек врло жива. Оно што је, можда, још битније, сведочења су бележена у периоду када Комунистичка Партија Југославије (КПЈ) још није била изградила своју неприкосновеност и утврдила званичну политику према Народнослободилачком рату (НОР-у) и увела потпуну митоманију. Може се сматрати да су сведочења у највећој мери употребљива за стварање слике о Другом светском рату у Пироту, али је неопходна чињенична и документована допуна архивском грађом из бугарских архива, Архива Србије, Архива Југославије и Војног архива у Београду.

Захваљујући неким савесним људима, поменути сведочења се данас налазе у Историјском архиву у Пироту у Збирци Народнослободилачке борбе, и делом у личном фонду Христифора Живковића Цикана.

Циљ истраживања које је пред вама је да се на основу истакнуте архивске грађе реконструише један историјски приказ антифашистичког деловања у Пироту до краја 1942. године.

Друштвено-политички амбијент у Пироту у периоду пре и након увођења окупације

У периоду између 1930. и 1940. године у Пироту није постојала јасна организација Комунистичке партије Југославије. У том периоду у вароши највећи страначки утицај има Драгољуб Јовановић, најпре са Савезом земљорадника, а од 1940. године са својом Народном Сељачком странком. Тек 1939. и 1940. године почиње да продира утицај Комунистичке партије Југославије преко појединаца који су долазили са факултета у Пирот. То су били професори Учитељске школе Зора Такић, Вукашин Џаковић, Васа Радосављевић, али је било и радника, омладинаца и других који су били блиски Партији, али не и њени чланови. Међу радницима се издвајао Момчило Милутиновић - Моша Татабица, партизанско име Слободан, а међу београдским студентима Предраг Бошковић Павле.

У таквом политичком амбијенту почела је окупација Пирота 8. априла 1941. године, око десет часова ујутру уласком у град немачке Друге оклопне дивизије. Радње, радионице и дућани били су затворени. Још у току ноћи између 8. и 9. априла обијене су радње и опљачкано је све што се у њима нашло, а што се могло користити за снабдевање немачке војске. Првих дана окупације владао је хаос и базвлашће. Немци су заробили појединце, као и читава домаћинства захтевајући од њих да им обезбеде храну за војску. Сва власт, војна и цивилна, припадала је команданту града. После три дана пљачке и отимања, командант града мајор Шулце Лангеман Ернст Лудвиг (Ernst Ludwig Schulze Langemann) позвао је Божидача Ристића за тумача, пошто је он одлично говорио немачки језик.¹ Ристић је указао на сва разарања која су учинили немачки војници у Пироту и околини, а као одговор од стране команданта добио је да: „То траје три дана, а потом се заводи ред, како у граду тако и у селима“. Након разговора о Божићним квалификацијама, командант је упитао зашто грађани Пирота нису дочекали њихову војску и зашто их „мрко“ гледају? На ово питање Ристић је одговорио: „Народ је избегао по брдима и селима у очекивању бомбардовања града. Ми смо на граници, људи припрости. Гледамо вас базазлено, никако мрко, попреко.“ Сутрадан после овог разговора образована је општинска управа. За председ-

ника општине постављен је Димитрије Младеновић-Гага, трговац, власник фабрике гумених производа „Тигар“ у Пироту, бивши народни посланик и сенатор, чија је функција била само формална, а за првог потпредседника је постављен Бождар Ристић, који је као познавалац немачког језика, у ствари вршио сву власт. Ову своју позицију Ристић је користио, у границама својих могућности, да што више помогне уплашеном и збуњеном пиротском становништву. У Општинској управи били су још и Цветан Даскаловић, Милутин Ђурић, трговац из Пирота, Милутин Манчић, трговац из Пирота, Јован Цекић, индустријалац из Пирота и Божидар Јовановић, трговац из Пирота.

Немци се у Пироту нису дуго задржавали, већ 29. априла Пирот и Срез нишавски ушли су у састав бугарске државе. Пиротски округ новом демаркационом линијом био је подељен на два дела.² Са обе стране демаркационе линије постављене су карауле и граничне страже на свака три до четири километра, са посадом од 20 до 30 војника.

Југославија је за само 11 дана потписала капитулацију, 17. априла 1941. године. Становништву није остало ништа што би изазвало сумњу у снагу Немачке војске о којој су већ годинама у назад слушали. Њихов брзи продор у унутрашњост земље утицао је на морал становништва. Топличка дивизија која је бранила границу према Бугарској у пиротском крају, након краћих борби, разбијена је и убрзо се повукла према Сврљигу, а већи део српских војника био је заробљен. Пироћанци, разоружани, напустили су свој некада славни 3. пешадијски пук и потпуно деморалисани вратили се својим кућама. Оваква слика није могла а да не остави последице на морал пиротског становништва.

Поред тога, огроман значај за пиротско становништво имало је то што је пиротски крај издвојен од остатка Србије и Југославије, што је значајно утицало да се у овом делу слабо одразила борба која је почела у унутрашњости Србије. Долазили су гласови о томе, али без јачих утицаја. Сва цивилна, војна и политичка власт била је бугарска и Пирот се сматрао делом бугарске територије, тачније новоослобођеном територијом заједно са Врањем и Македонијом. Са једне стране је затворена граница, а

1 Историјски архив у Пироту, Пирот, 300, Збирка Пирот и околина у народноослободилачкој борби 1941 – 1945, Изјава Божидача Ристића дата јуна и августа 1960. године. (ИАП, ПНОБ).

2 ИАП, Лични фонд Христифор Живковић Цикана, 293, (ИАП, ХЖЦ) рукопис Филиповић Радомир, Стварање и развој народне власти у току народне револуције и бугарска окупаторска власт, 3. (рукопис Ф. Радомир, Стварање и развој народне власти).

са друге, источне, отворени су пут и железничка пруга Пирот – Софија. За само неколико часова, из Софије као цивилног и војног центра Бугарске, могла се сручити целокупна бугарска резерва ничим ометена у незаштићени Пирот. Та изолованост и осећање заједничке судбине у најтежим данима са осталим српским становништвом утицали су психолошки на дух Пироћанаца да саучествују у заједничкој судбини и да сматрају да ће се она решити на фронтима на Западу. Становништво је веровало да ће окупација трајати кратко и да ће победа савезника бити брза, а да Пирот у оквиру бугарске државе треба да преживи док се то не догоди.

Пироћанци су примили окупацију са стрепњом и огорчењем. Већина становништва још се живо сећала окупације од 1915. до 1918. године. Бугари су ушли у град уочи првог дана Ускрса и наишли су на непријатељски пријем код становништва. По селима су постављани кметови који су били факултетски образовани. Политички и просветни кадар доводили су из Бугарске, мада нису избегавали ни прилику да за кметске намеснике поставе своје симпатизере који су пристали на сарадњу са њима. Читав крај нагло је био снабдевен потребним намирницама, започети су неки комунални радови на улепшавању града, док су бугарски учитељи по селима држали говоре о бољем животу који је дошао.³ Једна карактеристична појава из тих дана се издвојила као симбол неприхватања окупације: Пироћанци који говоре шопским језиком (бугарско-српским) почели су тако лепо да говоре чисто српским и на тај начин пркосили окупатору. Грађани града Пирота уз подршку Удружења пироћанаца у Београду, маја месеца 1941. године упутили су петицију, потписану од стране неколико десетина грађана Комесару Министарства за унутрашње послове, у којој су тражили од ондашњих власти у Србији да се Пирот као српски град врати у састав Србије. Ипак је недостајала спремност за борбу и жртвовање. Овакав пасиван отпор није успевао да се активира и због тога што су Бугари повремено застрашивали становништво хапшењима и интернацијом у Бугарску. Група трговаца врло брзо почиње са својом делатношћу преко Софије. Отворили су канале за проток робе што је омогућило и другом делу становништва да шверцује робу из Софије у тадашњу Србију. Могућност материјалног обезбеђења у ратним условима

била је значајан чинилац да се остане у пасиви. Државни чиновници из Пирота, који су били повезани са државном касом у великом броју напустили су Пирот и отишли за својим платама и пензијама у белопаланачки срез.⁴ У почетку окупације, бугарски органи власти били су врло предусретљиви према становништву приликом пријема у надлештвима. Изгледало је као да постоји добра воља Бугара да се становништву учини оно што му годи. Међутим, у првом прогласу који су Бугари упутили становништву овога краја, апеловали су на становништво да прихвати бугарску власт као своју наглашавајући да су заправо ослобођени од српског ропства. Напротив, проглас је имао врло негативан одјек код становништва. Током бугаризације становништва окупационе власти су имале извесног система и поступност у раду, али све то није уродило плодом.⁵ Увидевши да њихова политичка демагогија на придобијању становништва не даје жељене резултате, Бугари су све чешће откривали право лице окупатора. Када нису помогла убеђивања и поткупљивања, приступило се административним мерама да се становништво бугаризује. Снабдевање је убрзо било ограничено и заведена је строга контрола важнијих артикала. Војне и полицијске снаге почеле су да крстаре градом и да интензивно сакупљају податке о људима који су пре рата показивали симпатије према Комунистичкој партији.

Током описаних околности Пирот је био без иједног члана Комунистичке партије, и са само двојицом члана СКОЈ-а, горе поменутих Момчилом Милутиновићем и Предрагом Бошковићем. Један од покретача народно-ослободилачке борбе у Пироту био је управо Момчило Милутиновић – Моша Татабица, столарски радник. Он је дошао из Београда уочи рата. Познато је да је учествовао у демонстрацијама 1939. године против режима Цветковић – Мачек у Кошутњаку. Од стране Среског комитета КПЈ у Белој Паланци учлањен је у СКОЈ почетком септембра 1941. године, а његово учлањивање у партију одложено је за касније када се сагледају могућности развоја народно-ослободилачког покрета у Пироту и околини. Он је био најактивнији из групе која је деловала у Пироту и његовој околини. Његова упорност, снажљивост и поузданост допринели су да постигне много више него иједан други учесник у рату из пиротског краја. Све директиве које

³ Петар И. Козић, *Пушевица Револуције, прилози за проучавање радничкој и народноослободилачкој покретима у Пироту и околини*, Пирот, 1965, 56.

⁴ ИАП, ПНОБ, Стенографске белешке, 9.

⁵ ИАП, ХЖЦ, рукопис Ф. Радомир, Стварање и развој народне власти, 7.

му је постављао Срески комитет у Белој Паланци у потпуности је извршавао. Био је Среском комитету најјачи ослонац у Пироту и Срезу нишавском преко кога је спроводена линија Партије. Његов задатак је био да формира у Пироту и Срезу нишавском омладинске групе и групе антифашиста, који би били спремни за борбу против окупатора. Његова харизма је била безгранична, утицао је на људе и људи су му веровали, па је од обичних људи, који се дотад ничим нису истицали, стварао поуздане сараднике народноослободилачког покрета. У првој години рата био је позадински радник и директно везан за Срески комитет у Белој Паланци. Често је одлазио у Сврљишки партизански одред, али није био њихов курир и није имао неко специјално задужење од стране штаба одреда. На његову иницијативу у Пироту и околини организоване су групе антифашиста. Прве групе формиране су августа 1941. године, а састанци су одржавани у кући Петра Милићевића и браће Миленковића. Касније се овим састанцима придружује и Љубомир Картаљевић, испред Бугарске радничке партије (комунист), који је дошао из Софије.

У граду, али и у околним селима, почиње да се појављује све више мањих група истомишљеника са истим циљем, и који почињу да се повезују међу собом. Тешко је поверовати да су сви они разумели програм Комунистичке партије и њихову идеологију. То је нарочито било питање за поједине чланове који су пре рата били припадници друштвене деце-бандита „Дванаест белих ружа“ о којима је писала и „Правда“ од 15. августа 1937. године. То је била група малолетника, тада се малолетство рачунало до 21. године, која је у вароши вршила ситне пљачке углавном по виноградима и воћњацима и чије је понашање било насилничко. Ова врста бандитизма данас је потпуно занемарљива, али у конзервативном времену о којем говоримо то су били јединствени преступи. Један од најмлађих у тој дружини, касније ће постати главни Милутиновићев сарадник, Драгољуб Миленковић Грца, а није био ни једини који ће из ове друштвене прећи у покрет. У том тренутку њихова спремност за илегални рад и одлучност за борбу против непријатеља била је одлучујућа, у односу на њихово разумевање *светске револуције*.

Први задатак поменутих група био је популарисање народноослободилачке борбе. Када је формиран Сврљишки партизански одред активност ових група састојао се у сакупљању оружја, муниције, санитетског материјала, одеће, обуће и др. за потребе бораца овог

Одреда. Веза између Одреда и активних група одржавала се преко М. Милутиновића, а повремено су прелазили границу и одлазили у Белу Паланку и Ратко Игњатовић-Холивуд, Драгољуб Миленковић-Грца и Добрица Картаљевић-Пуџа.⁶

На трагу равногорског и других антифашистичких покрета у Пироту и околини

Ускоро после окупације, а нарочито после првих вести о почетку оружане борбе против немачких окупатора у Србији, у Пироту и околини долази до све већих диференцијација међу ионако политички неусаглашених и подељених предратних организација. Покушај да се повежу са члановима Народне сељачке странке, или како су их они називали „драгољубовцима“, по вођи странке Драгољубу Јовановићу, пропао је. Они су у почетку прихватили сарадњу, али одлука Драгољуба Јовановића да треба чекати утицала је на њих да остану по страни. Драгољуб Јовановић је сматрао да није време за борбу, да треба сакупљати оружје и муницију, али не давати је партизанима, већ чекати устанак у Бугарској који треба да се повеже са устанком у Србији. Овакав став имао је за последицу да се један део ове групе потпуно пасивизирао, а да други део је напустио ову групу и пришао народноослободилачком покрету.

Још једна група антифашиста, али и антикомуниста састављена је од официра бивше југословенске војске. Први састанак ове групе одржан је у јесен 1941. године у винограду Видена Андрејевића, крај села Бериловца. Састанку су присуствовали Мирко Ћирковић, Виден Андрејевић и Димитрије Ђорђевић. Они су на том састанку водили записник који је почињао речима: „С вером у Бога, за краља и отаџбину, коцка је бачена!“ Главни циљеви ове организације, формулисани на овом састанку, били су борба против комунистички оријентисаних људи у Пироту и околини и припрема за преузимање власти у тренутку слома окупаторског режима. На састанку је изабрано руководство организације за Пирот и околину. За команданта је одређен Мирко Ћирковић, а за његовог заменика Виден Андрејевић. Територију пиротског краја поделили су на шест сектора и за сваки сектор поставили су команданта. За команданта Пирота поставили су Косту Новаковића, бившег капетана југословенске војске. Био

⁶ ИАП, ХЖЦ, рукопис Ф. Радомир, Стварање и развој народне власти, 15.

је образован и пропагандни одсек. Постављен је задатак да се приступи стварању организација и по селима и да се у њих укључују на првом месту бивши официри, под-официри, питомци војне академије и још присталица са објашњењем да се окупација не признаје и да они нису разрешени заклетве коју су као војна лица положили краљу и отаџбини и да су дужни да се одазову позиву генерала Драже Михаиловића.⁷

Главни идеолог и политички руководилац ове организације био је др Душан Стевчић, лекар из Пирота, затим Чедо Милошевић, учитељ у пензији из Пирота и други. Покрет су материјално помагали Димитрије Младеновић-Гага, затим Величко Младеновић, трговац из Топлог Дола, Милутин Манчић, трговац из Пирота као и многи други.

Крајем 1941. године и почетком 1942. године у неким селима Нишавског среза већ су постојале организације четника Драгољуба Михаиловића, формиране на иницијативу групе из Пирота. Међутим, због недостатка архивске грађе везане за овај покрет, за сада није могуће пратити у потпуности њихов рад.

На граници са тадашњом Србијом појавили су се четници Косте Пећанца, представљајући себе као српску војску. Међутим, својом појавом одавали су ружну слику. Носили су овчије шубаре на главама, црна одела, са ураслом косом и брадом какву до тада наш народ није виђао. Пред народом су себе представљали као „борце за слободу“ и под тим геслом сакупљали су од народа разне намернице за свој рачун, али и за рачун Немаца. Уз то вршили су и друге пљачке и насиља. Ова војска била је омрзнута од народа, јер је било јасно да не представљају никакву војску, а најмање ослободилачку. У њима је народ видео плаћенике помоћу којих је окупатор спроводио своје намере. Зато нису ни успели да створе своја уточишта и поред свих покушаја било подмићивањем, било претњом.⁸

Организација комунистичког покрета у Пироту

Због непостојања организоване Комунистичке партије Југославије, као ни њеног подмлатка Савеза комунистичке омладине Југославије, територију Пирота као погодну за политичко деловање видели су и Комунистичка

партија Југославије, али и Бугарска радничка партија, комуниста (БРП). Од стране КПЈ која је била организована на територијама Беле Паланке и Лужнице, у Пирот је долазио Јован Ђирић-Никола члан Среског комитета КПЈ Бела Паланка, а чији је главни посредник за Пирот био М. Милутиновић. Јован Ђирић у Пироту ствара од активиста и симпатизера на пиротском оближњем брду Сарлах Одбор Народноослободилачког фронта који није било уско партијско тело, већ је имало за циљ да окупља широке масе присталица народноослободилачког покрета и да их активира за борбу против окупатора, као и да прикупљају оружје, муницију, санитарски материјал.⁹ Овај одбор се разликује од Народноослободилачког фонда који је у то време био организован на терену Беле Паланке и Лужнице и имао ужи карактер: директно снабдевање и брига за борце у одреду. Због тога што у Пироту и његовој околини још није постојао одред и што је ситуација, због присуства бугарске војске и полиције била далеко компликованија, створен је 19. или 20. марта 1942. године Одбор народноослободилачког фронта, као шира организација. Од оваквог Одбора народноослободилачког фронта требало је да се развија даљи рад. Преко њега је требало да се формирају народноослободилачки одбори, да се врши мобилизација омладине за Одред, да се прикупља оружје, муниција, санитарски материјал и остало за одред, да се формира касније партијска и скојевска организација у Пироту.

Припреме за одржавање састанка како би се формирао Одбор извршио је Момчило Милутиновић. На састанку је разматрана читава ситуација у Пироту и околини, стање народноослободилачког покрета у Србији и задаци који се постављају испред народноослободилачког покрета. На крају састанка присутнима је саопштено да сачињавају Одбор народноослободилачког фронта и упознати су са задацима које треба да спроводе. Одбор су сачињавали Златковић Ђорђе-Сурча, студент; Игњатовић Ратко-Холивуд, радник и Пера Милићевић. М. Милутиновић се задужује да по потреби одржава састанке и да усмерава целокупан рад овог Одбора и да одржава везе са Среским руководством у Белој Паланци, јер је он онда био највише упознат са целокупном ситуацијом. На обезбеђењу састанка радио је Љубомир Картаљевић, за кога нису сви знали. Иако Јован Ђирић у својој изјави каже да се не

⁷ ИАП, ХЖЦ, рукопис Николић Душан, Партија и масовне организације у бившем пиротском округу, 68-69. (Н. Душан, Партија и масовне организације)

⁸ ИАП, ПНОБ, изјава потпуковника Златковића од 10. фебруара 1951. год.

⁹ ИАП, ПНОБ, изјава о учешћу у народноослободилачком рату Јована Ђирића, од 24. августа 1960. год, 6.

сећа да је том приликом фомирано руководство Одбора, у изјави коју су дали Ђорђе Златковић, Ратомир Игњатовић и Петар Милићевић они тврде да је тада изабрано руководство Фронта. За секретара је одређен Драган Костић, за заменика секретара Ђорђе Златковић, а за благајника Ратко Игњатовић.¹⁰ У обема изјавама слажу се да су задаци били да се организују симпатизери у народноослободилачком фронту, да се агитује за народноослободилачку борбу, да се сакупља помоћ за партизана у оружју, муницији, санитетском материјалу, одећи и обући; и да се омладинци, спремни за борбу, шаљу у одред.

Главни циљ формирања Одбора био је да се обезбеде услови за прихватање Сврљишко-нишавског одреда у случају преласка на терен пиротског краја и за његове акције. Одреди су у току фебруара и марта 1942. године били у критичној ситуацији, због тога је било потребно тражити нове могућности за њихов рад, а конкретно за Одред Сврљишко-нишавски. Због тога се с времена на време на терену пиротског краја пребацивала по која чета овог Одреда с циљем да се снабде са оружјем и муницијом и да се ојача новим борцима. Поред овога Јован Ђирић Никола имао је задатак и да приликом доласка у Пирот испита могућност сарадње и активирање драгољубоваца с обзиром на то да су они имали великог утицаја на Пироћанце. Такође је имао и задатак да са присталицама Бугарске радничке партије (комуниста) рашчисти питање компетентности рада, односно да се Пирот и околина обухвате радом Комунистичке партије Југославије, а не Бугарске.¹¹

Веза између пиротских устаника и Бугарске комунистичке партије био је Љубомир Сотира Картаљевић, родом из Пирота који је 1919. године дезертирао из Југословенске армије и пребегав у Бугарску. Радио је у Софији као обућарски радник, где је 1931. године упознао извесног Марка, а који је у току 1934. године боравио у Русији да би се школовао, одакле се у току 1935. године враћа у Бугарску. Почетком рата Марко постаје илегалцац и као такав састао се једног дана у току 1941. године у улици Пиротској у Софији са Љубомиром Картаљевићем и рекао му је да је потребно ојачати организацију у смислу организовања више чланова који треба да буду спремни да у датом тренутку промене друштвени систем у

Бугарској и да успоставе други, болшевички. Обавестио га је да ће му ускоро поверити нови задатак. Током септембра 1941. године Љ. Картаљевић нашао се са Марком код Руског споменика до игралишта „Славија“, када му је реко да је задужен да буде курир, односно веза између Софије и Пирота. Картаљевић је добио овај задатак пошто је дотадашњи курир Влчан (партизанско име), отишао на војну вежбу и он треба да га замени и да се у том циљу повеже са Радетом Миленковићем Парагвајем, обућаром из Пирота, али и са поменути Влчаном, чија је улога вероватно била да повеже обе везе. Повезивање је изгледало овако: У суботу око 5 часова по подне испред кафане „Национал“ у Пироту, Картаљевић изводи кутију цигарета „Букет“ I квалитета, запали цигарету и одмах је баци. Тада му приђе веза и каже: „Ти ли си Љуба?“, а овај одговори: „Да, желим да се упознам са Влчаном“. На овај начин успостављена је веза између Бугарске комунистичке партије и пиротских присталица Покрета. У Пироту је Љ. Картаљевић имао рођеног брата Добрицу Картаљевића који је већ био у покрету. У међувремену М. Милутиновић је позван да служи у бугарској армији, али је одбио и почео да живи у илегалности.¹²

Љубомир Картаљевић је везу са Пиротом одржавао тако што се сваког петка на напред уговореном месту у Софији налазио са Марком коме је реферисао о стварима у Пироту, а сваке суботе одлазио је за Пирот и тамо на унапред уговореном месту преносио наређења из Софије и добијао директиве. Љубомир је од Марка добијао папир за штампање летака, санитарни и пропагандни материјал, али и новац за пиротске партијске раднике и себе.

Преко Љубомира Картаљевића Бугарска радничка партија (комуниста) хтела је да створи у Пироту њихову партијску организацију. Јован Ђирић-Никола добија директиву да рашчисти то питање компетентности партија. Преко М. Милутиновића позива Картаљевића из Софије на разговор по овом питању. На састанцима су расправили сва питања око улоге партија у Пироту и околини. Картаљевић је сматрао да треба Бугарска радничка партија (комуниста) да ствара партијске организације у Пироту и околини пошто је то део Бугарске. Јован Ђирић је остао при аргументацији да су Пирот и околина део југословенске територије, привремено окупирани од стране фашистичког режима Бугарске, те да је Комунистичка партија Југославије та која

¹⁰ ИАП, ПНОБ, изјава Ђорђа Златковића, Ратомира Игњатовића и Петра Милићевића, од јуна 1960. год, 3.

¹¹ ИАП, ПНОБ, изјава о учешћу у народноослободилачком рату Јована Ђирића, од 24. августа 1960. год, 3.

¹² ИАП, ХЖЦ, Оптужница Софијског војног преког суда бр. 9689 од 20. новембра 1942. год, кут. 23.

ће стварати и радити на ширењу народноослободилачког покрета. После ових састанака, у марту 1942. године, бугарски комунисти престали су да се мешају у партијски живот Пирота и околине. Касније Љ. Картаљевић је признао Ј. Ђирићу да бугарски комунисти нису ни имали неку организациону форму у Пироту, односно да нису имали створену партијску организацију, тако да није било тешкоћа у преузимању рада у Пироту.¹³

Уопште узевши рад Бугарске радничке партије (комуниста) у том периоду је опречан и двосмислен. Јован Ђирић сматра да је Љ. Картаљевић долазио као званично лице те партије и да је имао овлашћења да разговара са њим, али не може да тврди да је и био члан БКП. Из његовог излагања увидео је да Љ. Картаљевић познаје одлично прилике у БКП и уопште у Бугарској, али мисли да није био неки виши функционер Бугарске радничке партије. Бугарска радничка партија користила је Љ. Картаљевића за рад у Пироту и околини зато што је Пироћанац и што је могао најбоље да делује као такав, јер је имао пријатеље и другове у Пироту преко којих је могао боље да успостави везу. Љ. Картаљевић је говорио да комунисти Бугарске нису спремни за оружану борбу јер је њихов државни фашистички апарат јак и у потпуности сачуван и спреман да уништи сваки покушај устанка комуниста. Међутим, Бугарска радничка партија (комуниста) није имала изграђен став по питању мобилисаних комуниста у бугарској војсци у окупационом корпусу у Србији. Наиме, нису дали никакву директиву комунистима официрима и војницима тога корпуса у вези са партизанским ратовањем југословенских комуниста и родољуба. Због тога су чланови њихове партије, припадници окупационог корпуса бугарске војске у Србији, учествовали у стрељању српских комуниста и родољуба и паљењу села широм Србије. Што ће их сврстати на исту линију са фашистима, изузев оних који су дезертирали и приступили партизанима.¹⁴

Џацина група

Прва оружана група на територији пиротског краја која је ушла у директни сукоб са Бугарима је такозвана Џацина група. Ова група настала је на тај начин што су 8. новембра 1941. године из села Дојкинци, кренули Ђорђе Манчић звани Гољо и Васил Петровић према делу

окупираном од Немаца у намери да се придруже четницима Косте Пећанца. У нишком селу Студена јављају се извесном војводи Николићу који их уписује у свој одред. Након два-три дана прелазе у Ниш у штаб чете. Ту су примљени Петровић за четника, а Манчић као старијег нису, већ су га упутили у жандармеријски одред. Незадовољан одвајањем, Манчић наговара Петровића да побегну из Ниша и пронађу везу са Сврљишким партизанским одредом. У одреду су прихваћени и тамо проналазе своје познанике и земљаке из пиротског краја, њих још тројицу: Анђелка Панића, Добросава Костића Џацу и Добросава Ивановића. Поред тога што су земљаци, спајала их је и иста помисао, да борбу против окупатора треба водити у свом крају, а не на неком удаљеном месту. Вођени овом идејом, група истомисљеника одваја се из Одрета и ноћу између 10. и 11. јануара 1941. године прелази границу, на територију пиротског среза са пуном ратном опремом. Пре преласка границе Ђорђе Јовановић изабран је за команданта чете, Панић за политичког комесара, а Добросав Џаца за комесара снабдевања. Група је одмах кренула на терен Средњег Висока са циљем да по узору на партизанске чете, организује покрет, који ће се оружјем и силом противити бугарској власти. Спољни изглед њихове идеологије огледао се у томе што су носили на капама значку – црвену петокраку звезду са српом и чекићем. У селима су прихваћени од појединих мештана и рођака који су их снабдевали намирницама и обезбеђивали им преноћиште, али помагали и у наговарању становништва да приступе чети.

Држали су зборове говорећи мештанима да је време да се подигне устанак у том крају, да су они партизани и да им се треба прикључити. То је вероватно било и први пут да у овом делу пиротског краја, становништво види уживо партизане, за које је се већ чуло. Из тих разлога говорници су морали да објашњавају да они нису комите већ патризани, с обзиром на то да је за њих тај израз био непознат. После ових зборова група се попуњавала новим борцима, скоро из сваког села, тако да је израсла на три десетине. У селима су спаљивали општинске архиве, јурили бугарске полицајце и шумаре, у селу Велика Лукања протерали су бугарског кмета и поставили мештанина за председника општине. Затим су убили једног седамдесетогодишњег попа за кога се сумњало да је сарадник окупатора, иначе је био руски избеглица. Након десетак дана, 21. јануара сусрећу бугарску војску и ступају у борбу

¹³ ИАП, ПНОБ, изјава о учешћу у народноослободилачком рату Јована Ђирића, од 24. августа 1960. год. 3.

¹⁴ Исто.

са њима. Ово је, у ствари, и први оружани сукоб са бугарском војском на територији пиротског краја. Међутим, група није била добро организована и без подршке других група, није могла дуго да опстане. После борбе која је трајала 40 минута, чета се повлачи и доноси одлуку да се растуре ради појединачног спасавања испред организоване потере Бугара.¹⁵ Бугари су разбили ову групу и појединачно их похватили, док су седморица успели да умакну и до суђења нису били ухваћени. Против ове групе подигнута је оптужница у Софији и то је прва антифашистичка група у пиротском крају којој је пресуђено за оружани сукоб против бугарске власти.¹⁶ Оптужницом су, Манчић, Панић, Петровић и Костић означени као вође чете, 26 лица је оптужено да су приступили овој чети, а 18 лица да су чету помагали и сарађивали са њом. Седморица од ухапшених је стрељано на пиротском Тијабарском гробљу¹⁷, а Добросав Костић Џаца, по коме је и ова група, у народу и добила име, успео је да избегне потери и врати се у Сврљишки одред, али је тамо после месец дана по одлуци руководства одреда стрељан. Одред није хтео да прихвати ову групу као своју и дистанцирао се од ње.¹⁸ Међутим, после рата када је почела да се пише историографија партизанског покрета и када се схватило да је то и једини оружани сукоб са окупатором у том периоду, група је почела да се својата.

Крај прве етапе у историји пиротског покрета отпора

Бугарска власт већ после првих месеци своје власти покреће лист „Български Запад“. Формални издавач листа је било Друштво Пироћанаца у Софији, а у стварности издавала га и уређивала Дирекција за пропаганду у Софији, која је у то време функционисала по узору Гебелсовог Прес бироа као централа и извор за све бугарске листове и пропагандне материјале. Овај лист није намењен само за Пирот, већ свим окупираним крајевима који су до рата били у саставу Југославије. Главни и

одговорни уредник листа био је Каран Дончев, који је до рата живео као бугарски емигрант у Београду под именом Дончић и радио у београдској „Правди“. Важио је за елитног сарадника „Правде“. Природно је било очекивати да ће бугарски пропагандисти од самог почетка настојати да обезбеде што ширу сарадњу ван редакције од људи настањених на територији којој је овај лист био и намењен. Пироћанци који су с јесени 1941. године сарађивали са овим листом су: Пера Стаменовић, Ненад Младеновић Нетко, Арса Глигоријевић и Драган Костић, сви чланови групе Момчила Милутиновића. Пера Стаменовић даје објашњење о томе како је дошло до сарадње ове групе Пироћанаца, познатих комуниста и касније похапшених због антиокупаторске делатности. Сви они су били познати као симпатизери комуниста и о њима је бугарска полиција још првих дана имала све податке. Одмах негде у пролеће 1941. године Писаров, околијски начелник, позивао је једног по једног. У разговору са њима Писаров им је стављао до знања да му је познато њихово политичко убеђење, убеђивао их је да они у новој Бугарској могу наћи остварење многих својих идеала, али да се ипак не шале и да ће за сваку непријатељску делатност „добити куршум у чело“. Он је од њих у том првом разговору тражио уз потпис изјаву о лојалности и обећање да ће бити мирни. Желећи да се прикажу лојални, а да би могли несметано да развију политичку делатност у НОП-у, они су потписали сарадњу са „Буграским западом“. То су разлози према казивању Пера Стаменовића.¹⁹

Да су Бугари знали скоро све шта се догађа у вароши говори и чињеница да су након само месец дана од формирања Одбора народноослободилачког фронта 25. априла 1942. године ухапшени чланови Народне сељачке странке др Драгољуба Јовановића, који су помагали у току 1941. и 1942. године покрет. За њима хапсе и припаднике и чланове четничке организације Мирка Ђирковића, Видена Андрејевића, Димитрија Ђорђевића и друге из околиних села и том приликом нађен је записник пиротске четничке организације и извесна количина оружја и муниције.²⁰ Како је било појединаца који су сарађивали и са овом групом официра, али и са члановима покрета, долази и до хапшења чланова Народноослободилачког фронта. Да би

15 ИАП, ПНОБ, Белешке учесника Народноослободилачког покрета пиротског и димитровградског краја од 9. и 10. јуна 1960, 16-20.

16 ИАП, ПНОБ, препис Оптужница по судском предмету бр. 979/1942. године и пријави бр. 147/1942. год.

17 На месту стрељања ове групе данас постоји спомен обележје на коме пише да су на том месту 5. марта 1942. године стрељана десет бораца народноослободилачког покрета. На спомен плочи наведено су имена седморице из ове групе, али и три непозната бораца.

18 ИАП, ПНОБ, Стенографске белешке, 15.

19 ИАП, ПНОБ, из причања Пера Стаменовића Ђоки Павловићу.

20 ИАП, ХЖЦ, рукопис Н. Душан, Партија и масовне организације.

појединци спасили своју кожу, настаје опште издајство и масовно хапшење.²¹

Један од ухапшених био је и Драган Костић, ухапшен је 2. маја 1942. године увече око 20 часова. Он је доцније стрељан од стране партизана у јулу 1944. године и том приликом није признао да је радио као агент бугарске полиције, али је признао да је његово држање при полицији било кукавичко. Овим издајствима нанети су озбиљни удари покрету.

Бугарску фашистичку полицију у првом реду највише је интересовало ко је у вези са Бугарском радничком партијом (комуниста) и ко је у вези са партијском организацијом у бугарској војсци. Међутим од ових информација није могла ништа да открије (што наводи на закључак да је бугарску власт више интересовало стање у сопственим редовима него што се плашила партизанске организације у Пироту). Ухапшеницима није ни суђено, јер осим удруживања против власти, немају никакве друге кривице, те су 30. јуна 1942. године интернирани у концентрациони логор „Горда-Бода“ код Асеновграда у Бугарској. Исте године 12. септембра пребачени су у централни и највећи концентрациони логор за бугарске комунисте „Јенићи“ („Крсто-Поле“) крај Ксантија у Грчкој, крај који је окупиран од Бугарске. Следеће године 5. јануара ослобођени су из логора, али већ 21. фебруара опет враћени јер након разбијања партијских група у Пироту није било никога ко би им помогао да успоставе везу са партизанима.²²

Покрет је ипак успео да преживи овај тежак ударац захваљујући томе што је Момчило Милутиновић у то време био у Среском комитету КПЈ у Белој Паланци, а Драгољуб Миленковић-Грца, је лежао код своје куће рањен у ногу током једне борбе Сврљишког одреда и лечио се.²³

Ово хапшење, иако је био велики ударац за покрет, није зауставило рад. Група Влајка Стојковића наставила је да прикупља оружје и муницију, да растура летке које је добијала од М. Милутиновића, ова група није била проваљена. У августу и септембру 1942. године ова група и даље сарађује са партизанима. Преко М. Милутиновића

21 ИАП, ПНОБ, изјава Ђорђа Златковића, Ратомира Игњатовића и Петра Милићевића, од јуна 1960. год. 4

22 ИАП, ПНОБ, изјава Ђорђа Златковића, Ратомира Игњатовића и Петра Милићевића, од јуна 1960. год. 5

23 ИАП, ПНОБ, изјава Миленковић Раде-Парагвај, од 6. септембра 1960. год.

били су повезани са патризанском десетином Асана Балканског, која је прошла кроз Пирот.²⁴

Драгољуб Миленковић-Грца јануара 1942. године отишао је у Сврљишки одред након што је бугарска полиција добила податке о његовом раду за народноослободилачки покрет. У једној борби Одреда и четника код Букуреца и Горњег и Доњег Риња у марту 1942. године рањен је у ногу. После рањавања дошао је кући да се лечи и крио се на тавану. Након провале и хапшења одлази поново у Одред и добија задатак да одржава везу између Одреда и Љ. Картаљевића.²⁵ Веза је одржавана на Сарлаху у колибама у виноградима сваке суботе. На састанцима су читани билтени које је Љ. Картаљевић доносио из Софије, говорило се о организацији, али и настављало са позадинским радом у прикупљању оружја, новца, прехрамбених резерви и свега другог за партизанске одреде. Ово је трајало све до 13. септембра 1942. године када је Љубомир Картаљевић ухапшен.

Пре њега у Пироту је ухапшен још један партијски радник, Александар Вељковић-Арапа, након неуспелог покушаја да се у Софији у кафани „Рила“ у улици Марије Лујзе, састане са Љ. Картаљевићем. Приликом повратка кући 29. августа био је ухапшен.²⁶

Александар Вељковић-Арапа није издржао у полицији и након његовог хапшења почела су нова масовна хапшења у Пироту.²⁷ По свему судећи, ни Љубомир Картаљевић такође није издржао у полицији. Састанак на Сарлаху са Грцом открио је Љуба Картаљевић, па је бугарска полиција заједно са њим и отишла на место састанка и тако убила Грца.²⁸ Прама сведочењу Милета Вељковића и Милована Милошевића, то се догодило 19. септембра 1942. године на Сарлаху, на месту званом „Крст“. Љубомир Катраљевић, везан, био је одведен на ово место, уста су му запушили памуком, метли му цигарету као знак да је слободан прилаз и поставили да седи код „Крста“. За то време агент

24 ИАП, ПНОБ, изјава Влајка Стојковића, Тодоровић Милована и Ристић Јована, од 23. јула 1960. год.

25 ИАП, ПНОБ, изјава Миленковић Раде-Парагвај, од 6. септембра 1960. год. 3.

26 ИАП, ХЖЦ, Оптужница Софијског војног преког суда бр. 9689 од 20.11.1942. 12.

27 ИАП, ПНОБ, записник о изјави Миле Вељковића и Милошевић Милована, од 28. августа 1960. год.

28 Миодраг Мијалковић, *Пирот и околнина у НОБ 1941/1942. године*, Пиротски зборник, 6, Пирот, 1974, 54; ИАП, ХЖЦ, Стенографске белешке, 24.

Божаров заједно са бугарском полицијом направио је заседу. У међувремену појавили су се Грца и Блихер, који су се упутили према „Крсту“, где се налазио Љ. Картаљевић у намери да одрже састанак.²⁹ У ватреном сукобу убијен је Драгољуб Миленковић Грца, док је Драгутин Златановић Блихер рањен у грло и ухваћен.

Након овог догађаја и претходног масовног хапшења активности народноослободилачког покрета у Пироту замиру. Овде се завршава, могло би се рећи, прва етапа у историји пиротског покрета отпора. Друга, по много чему динамичнија, за партизански покрет успешнија, а нарочито после Стаљинградске битке и јаснија етапа, почиње у пролеће-лето 1943. године.

На основу оптужнице Софијског Војног преког суда бр.9689/1942 од 20. новембра 1942, суђење групи партизана и сарадника НОП-а у Пироту изречена је пресуда 10. и 21. децембра 1942. године.³⁰ Према оптужници на смрт су, у одсуству, осуђена деветорица, а на смрт, присутни, Љубомир Картаљевић и Драгутин А. Златановић Блихер. На казну робије осуђено је једанаесторица, а једанаесторица је ослобођено оптужбе.

На пиротском Пазарском гробљу 22. децембра 1942. године стрељан је Љубомир Картаљевић, док је Драгутин Златановић Блихер лечен у болници, одакле је побегао опет у партизана. Под оптужбом да је заврбован за бугарску тајну службу и да је издајник, извесни кругови се досетили тек почетком септембра 1944. године. Стрељан је у Падежу од стране партизана. Но, ово тек отвара ново поглавље у партизанском бивствовању. Ова својеврсна чистка у самом Покрету, вероватно није карактеристична само за Пирот. Пред сам крај рата, и непосредно после његовог завршетка, на крајње мистериозан начин гину истакнути борци, и то пре свих, првоборци. Поред Блихера, као и горе поменутог Драгана Костића, још и неколико првобораца, али и две најзначајније личности из Другог светског рата за пиротски округ, Предраг Бошковић Павле и Момчило Милутиновић Татабица.

Предраг Бошковић након ослобођења Пирота постаје први опуномоћеник Одељења за заштиту народа (ОЗНА). Званично се смрт Бошковића повезује са сукобом заробљених четника који су заробљени и приведени у затвор.

Бошковићева канцеларија се налазила поред затвора. Један од затвореника је угасио светло и покушао да побегне кроз прозор, а за њим и остали. Стражари су почели да пуцају. Чувши галаму и пуцњаву, истрчао је из своје канцеларије, стао код прозора кроз који су четници покушавали да побегну и у општем гушању изгубио живот.³¹ Ова наивна и траљава теорија никада није прошла у народу.

Смрт Момчила Милутиновића Татабице је такође, у најмању руку чудна. У пролеће 1944. године ствара се Пиротски партизански одред, која је уједно и први одред где већину чине Пироћанци. Наиме, приликом њеног формирања, М. Милутиновић постављен је за економа чете. То му је, вероватно, била „награда“ за све што је урадио за покрет у Пироту. Оваква одлука је у најмању руку била изненађујућа за све, али и за самог М. Милутиновића. Незадовољан таквом одлуком, излази из строја и од штаба одреда тражи дозволу да и даље настави рад у позадини. Штаб одреда му то и одобрава. Милутиновић је тражио добровољце за пратиоце и за то су се пријавила двојица, а касније им се прикључила и још двојица. Код села Куманова, 3. јула, М. Милутиновића су из непознатих разлога убили његови пратиоци. Разлог његовог убиства ни до данас није расветљен, али је симптоматично да је последњег дана јуна месеца, Момир Милошевић, политички комесар добио задатак од штаба Одред да пронађе М. Милутиновића и да под стражом буде спроведен, због самовоље. Милошевић је упутио патролу, али они су се вратили са обавештењем да га нису пронашли, а убрзо је стигла вест да су М. Милутиновића убили његови пратиоци.³² Остаје сумња да су друга двојица, која су касније дошла за његове пратиоце, послата са намером да га ликвидирају. Ако је М. Милутиновићу требало судити за самовољу, то је, у ствари, значило осудити га на смрт стрељањем. Судије и извршитељи били би сви они које је он организовао и довео у партизанске редове. Да себе не би стављали у ту непријатну ситуацију, они шаљу ове људе да за њих изврше овај својеврсни злочин који никада није добио свој епилог на суду, а ни у историјографији.

²⁹ ИАП, ПНОБ, записник о изјави Миле Вељковића и Милошевић Милована, од 28. августа 1960. год.

³⁰ ИАП, ХЖЦ, Оптужница Софијског војног преког суда бр. 9689 од 20.11.1942. и Пресуда војног преког суда од 10. и 20. децембра 1942. год.

³¹ Богдан Николов et. al, *Наши пали, биографије палих бораца тиролског краја*, Пирот, 1967, 54.

³² ИАП, ХЖЦ, овај податак се налази у рукопису Милорада Мадиха, Пиротски партизански одред, а по казивању Момира Милошевића.

Резиме

Овако је, према овој архивској грађи, изгледао Пирот у Другом светском рату до краја 1942. године. Рећи ће неко, много речи, а мање делања. У таквом ратном окружењу, када је земља разбијена, без организоване војске и са потписаном капитулацијом, влада и краљ су у егзилу. У Србији се појављују, до тада непознате војне формације, партијске војске. У општем метежу који је направљен, народ је имао само једну замисао, како преживети. Свака појава било какве групе која је имала намеру за било какво антифашистичко деловање, за свако је дивљење. Међутим, да су Срби остали јединствени, да ратно стање није коришћено за међупартијско сукобљавање и мењање државног система, што доводи до позиције грађанског рата, на све ове догађаје гледало би се другим очима. Мото како за отаџбину треба погинути не би био доминантан, развила би се свест о томе како за отаџбину треба живети. Но, Врховном штабу НОП-а је било важније да је Енглеска и Америка признају за савезника, а за то су јој биле потребне количине погинулих. Пошто до пред краја

рата такву статистику нису имали, они су се потрудили да то надоместе у крајње дискутабилном Сремском фронту.

На жалост, број погинулих у Другом светском рату, никада није утврђен, али свакако је питање, да ли смо се ми међусобно више поубијали, него ли што смо страдали од окупаторске пушке.

ACTIONS IN PIROT UNTIL THE END OF 1942

Abstract: The paper examines the actions of the anti-fascist movement in Pirot until the end of 1942, based on the archival materials from the Collection "Pirot and its Environs in People's Liberation War 1941-1945" and the personal fonds of Hristifor Živković Cikan, which includes the statements of the protagonists of the events and the contributions to the history of the People's Liberation Movement in manuscript.

Key words: Pirot, anti-fascist movement, Bulgarian occupation, Second World War, dragoljubovci (the supporters of Dragoljub Jovanović)

НАБАВКА АВИОНА ИЗ СССР ЗА ПОТРЕБЕ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ РВ И ПВО У ПЕРИОДУ 1962 – 1989. ГОДИНЕ

Модернизација једне армије је врло комплексан процес и састоји се не само од техничке модернизације већ и од модернизације тј. усавршавања тактике, оператике и стратегије. Да би модернизација имала смисла мора се у њу укључити и војно школство као и обука трупа. Ниво и начин модернизације зависи, пре свега, од усвојене ратне доктрине али, истовремено, има и повратни утицај на саму доктрину.

У историји човечанства познато је више периода у којима је проналазак новог оружја мењао војске и целокупно ратоводство и, поред тога, био фактор од пресудног значаја за мењање саме друштвене структуре. Као пример може послужити проналазак барута. Али, ове промене су се раније одвијале у току дужег времена. Да се послужи мо речима генерала Ајзенхауера: “*У мирној прошлости промене су наступале полако и корак по корак. Армије Наполеона кретале су се по западној Европи као и леиони његовој прешходника Цезара 18 векова раније.*”¹ Пре него што би изазвало пресудне последице, ново наоружање је морало претходно да се примени и испроба у рату.

Војна техника је меродавна за ратоводство јер мења облике а често одређује врсту. Одлучно утиче на састав и формацију борбених снага. Случај и намера при томе играју исту улогу.²

У новом веку човечанство је преживело прву индустријску револуцију која је покренута Ватовим проналаском парне машине непосредно пред Француску револуцију. У тој индустријској револуцији војни фактори једва да су играли некаку улогу. У току више од једног века, од Француске револуције па до Првог светског рата војни развој није много утицао на развитаку индустрије. Шта

више, често је било потребно доста времена док би се индустријско технички развој одразио на војно подручје. У периоду, између Француско-пруског (1870/71. г.) и Првог светског рата европско друштво је доживело велике промене док се војна мисао и концепције нису битно измениле. До њихове корените измене је дошло тек у рату 1914-1918. године.³

Све до краја XIX века људи, чија је дужност вођење војски, нису се бавили развојем наоружања, премда су сва достигнућа радо усвајали, већ су то остављали бризи специјалиста, најпре занатлијама а касније војним техничарима и инжињерима. Они се нису трудили ни да испоје свој утицај на ратну производњу. Вођење рата на разним поприштима сводило се на маневар оним снагама, које је било могуће регрутовати, наоружати, обучити и издржавати. Може се слободно тврдити да крајем XIX века и почетком XX века питање студије и производње материјала практично није залазило у ратну вештину. Војни писци који пишу о ратној вештини прелазе ћутке преко питања наоружања. Тако је Фон дер Голц, најзначајнији немачки војни теоретичар пред први светски рат а и будући творац савремене турске војске (чувени Голц паша), испитујући услове успеха у рату 1896. г. написао: “*Најбоља гаранција победе биће – поред добре страве и ње и тактике – бројна надмоћност.*” Додуше, Голц на једном другом месту говори о значају наоружања (материјала) на морал трупа.⁴ У својој књизи “Наоружани народ” Фон дер Голц од 477 страна само једну посвећује наоружању. Интересантно је његово објашњење значаја наоружања: “*Исти тако и*

1 Штернберг, *Војна и индустријска револуција*, Београд, 1965, с. 159

2 Херман Ферч, *Ратна вештина данас и сушра*, Београд, 1939. г, с. 43

3 “У чиншавом стогодишњем периоду од 1815 до 1914. године, углавном су процеси цивилиној мирнодојској техничкој развоја утицали на војне процесе а не обрашно.” Штернберг, *н. д.*, с. 156

4 Ајре, *Ратна вештина и техника*, Београд, 1958, с. 14

наоружање је бићан услов за успех. Ни најхрабрији војници наоружани кољем и крајким мачем не помажу према мађацинкама и олучним шововима.”⁵ Слично је писао и Наполеон: “Циљ ратне вештине је да се уознају услови које треба остварити да би се водила бићка под повољним условима. Организацију, наоружање и обуку трупа треба извести још за време мира.” Као што видимо наоружање за Наполеона не представља део ратне вештине и тако ће остати и код других војних теоретичара (а и трупних команданата) све до Првог светског рата.⁶

Само у најпримитивнијим друштвима, ако је то уопште могуће, могу се раздвојити економске силе од политичких. У савремено доба, проширењем “европске” цивилизације широм света, индустријском револуцијом и сталним усавршавањем технике, а пре свега војне технике, ми се стално сукобљавамо са проблемом међусобних односа комерцијалних, финансијских и индустријских снага са једне и политичких и војних снага са друге. Овај међусобни однос је један од најкритичнијих проблема који апсорбује “државништво”. Он условљава безбедност нације и увећало одређује меру до које појединац може да ужива живот, слободу, својину и срећу.⁷

Међутим, ма какве биле политичке и економске доктрине које потстичу један народ, он може само са крајњом опасношћу да игнорише захтеве војне моћи и народне безбедности који су основ за све остале проблеме владе.⁸ Један од твораца америчког капитализма Александар Хамилтон (Alexander Hamilton) изрека је основно начело државне управе још 1787. године када је казао да је безбедност од спољне опасности “најзначајнији управљач националног држања” и да чак слобода ако је потребно мора да попусти пред захтевима безбедности, јер, да би били сигурнији, људи су вољни “да ризикују да буду мало мање слободни.”⁹ Адам Смит (Adam Smith) је веровао да се материјални просперитет народа заснива на минималном мешању владе у слободу поједнца али је био вољан

да призна да ово опште начело мора да учини компромис када је у питању народна безбедност јер “одбрана је много важнија од изобиља”.¹⁰ Фридрих Лист се у потпуности слагао са њима: “Снага је од веће важности од богатства ... јер супротност снаге - наиме слабост - води до препуштања свега што имамо, не само стеченог богатства, већ и наших производних моћи, наше цивилизације, наше слободе, па и наше националне независности у руке оних који нас превазилазе у моћи...”¹¹

Дипломатија и стратегија, политичка делања и војна сила не могу се одвојити. Војна питања су повезана са економским, политичким, социјалним и техничким појавама живота да се мора посумњати да ли се уопште може говорити о чисто војној стратегији. Ако то не увидимо, претрпеће спољна политика крах што је већ одавно убедљиво доказао Валтер Липман у својој књизи “Спољна политика Сједињених Држава: штит републике” (U. S. Foreign Policy: Shield of the Republic). Опстанак једног народа зависи од схватања његових националних интереса и средстава којима могу да се унапреде ти интереси; зато је апсолутно потребно да грађани познају основне принципе стратегије.

Уколико друштво постаје све више индустријализовано, утолико ратна вештина постаје све сложенија. Тако је дошло до тога да фактори логистике и тактике у току војних операција теже да се наметну стратегији, иако јој, теориски узев, треба да служе. Огромне техничке припреме које претходе савременом рату искључују могућности брзих промена у стратегији.

Војна сарадња великих сила и малих држава

“Молимо се Богу у Врелу код цркве. Народа много. Изнесем ја оно велико еванђелије пред цркву и целивају људи. Ја кажем да је ово свето еванђелије пошло по мени сам цар Александар (руски цар - напомена Н.Ђ. и Р.Р.), да га цаливамо и на њему да се закунемо да се не издајемо, и да ће нам он помоћи скоро, но они да то сви знају да не би Турци дознали, а мићемо сви да вичемо да смо царева раја и да ћемо данак давати а зле Турке и зулумчаре шући и да ћемо кнезове у Цариград славити, и тако даље. Људи сви то

⁵ Фон дер Голц, *Наоружани народ*, Београд, 1904, с. 139. Иначе, Фон дер Голц је био творац савремене турске војске са којом је она ушла у ратове почетком XX века.

⁶ Ајре, *н. г.*, с. 14

⁷ Edvard Mil Erl, “Adam Smit, Aleksandar Hamilton, Fridrih List: Ekonomske osnove vojne moći”, u: *Tvorci moderne strategije*, Beograd 1952, 131

⁸ *Исти*, 132

⁹ The Federalist (1787) br. VIII, репринт издање Modern Library, New York 1937, 42

¹⁰ Adama Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Modern Library, New York 1937, 431

¹¹ Friedrich List, “Das nationale System der politischen Oekonomie”, у: *Schriften, Reden und Briefe VI*, Berlin 1930, 99 - 100

мени као свецу верују и кажу: *Ви уређујте како најбоље знате, а ми ћемо слушати.*"¹²

Војна сарадња великих сила и малих држава је један веома комплексан проблем али се она изузетно јасно да видети у сарадњи царске Русије и Србије.

Русија је била најважнија савезница Србије од почетка Првог српског устанка па све до почетка Првог светског рата. Њихови односи су током ових 110 година доживљавали успоне и падове али, пре свега због сличних интереса, никада није долазило до отвореног непријатељства. Чињеница је и да је Русија, у више наврата изневерели Србију, али је све то остало у уобичајеним границама дипломатске коректности. У осталом, као што је Прозоровски рекао српским депутатима у Јашију јануара/фебруара 1809.г. *"Срби не могу захтевати да Русија претпостави користи једне мале земље, као што је Србија, користима просиране руске царевине, нијти да она за Србију води рат са свим осталим државама, жртвујући себе."*¹³ Никада нећемо видети, у историји, да држава која заступа ствар неке друге узима ову тако озбиљно као своју сопствену. Ако заједно ратују, шаље јој у помоћ осредњу војску, а ако ова није имала успеха, сматра да је ствар донекле свршена и гледа да се што јевтиније извуче. То су истине које је знао још Клаузевиц¹⁴. У европској политичкој традицији је да се државе савезима обавезују на узајману помоћ за случај напада или одбране али не тако да интереси и непријатељства једне треба да важе и за другу. Када две државе склапају савез или ратују против треће обично у читаву операцију улазе као у трговачки посао. Сваки улаже, према величини опасности којој има да одоли и користи коју може да очекује, по деоницу од 30.000 до 40.000 људи и поступа тако да при томе може изгубити само ову деоницу.¹⁵ На жалост у савезима између Русије и Србије, прва је ризиковала само углед велике силе а друга и свој опстанак као независне државе. О односима Русије и Србије као савезнице, поред већ наведених речи Прозоровског најбоље објашњење за руски став даје познати руски војни теоретичар Свечин у свом чувеном делу "Стратегија": *"Мала држава претставља вредност у рату само у том случају ако своју војску*

*безусловно потчињава командовању велике државе."*¹⁶ И даље: *"Ми, ниуком случају, не пројоведамо велико државну охолости у односу према малим земљама. Савоја је 1706. године била камен сипицања за освајачки план Луја XIV. Не сме се неирати војни значај Србије 1914.године за руски фронт. Но, ако је Русија сипутила у рат збој свој малог савезника, није лиона имала право да каналише његову политичку испрашетију ? Иако је притисак руске Врховне команде на српску сипрашетију понекад био неразуман, погрешан, те грешке, као исвака друге, не могу да се сипроштите саме принципју."*¹⁷

Са друге стране, премда је Русија била најстабилнији политички савезник Србије, српска војска није добила неку значајнију материјалну војну помоћ од ње. Није било, као што ћемо видети ни већих плаћених наоружања у Русији. У ствари, после Првог српског устанка директна помоћ се углавном сводила на финансијску помоћ, осим испоруке пушака 1863.г. и већих испорука у почетку Првог светског рата. Ту је, наравно, и један аероплан који је руски лист "Новоја времж" поклатио Србији у време Првог балканског рата. Од класичних наоружања имамо само испоруку пушака Бердан №2 у 1890. г. као и чекрка за дизање балона скоро две деценије касније. Главни лиферанти оружја биће Француска и Немачка а нешто оружја ће испоручити и Аустро-Угарска.

Слично је било и код других земаља Балкана. Осим у случају Турске код осталих држава највернији политички савезник није морао да буде и главни лиферант оружја. Пресудну улогу је имао крупан капитал и то је тема којом су се бавили и којом се баве многи историчари. Но већина њих слабо познаје наоружање и уопште војну проблематику и овај рад треба да им послужи као помоћно средство у њиховим истраживањима међународних односа на крају XIX века и у првој деценији XX века.

Из сасвим разумљивих разлога између два светска рата није било испорука наоружања из СССР-а Краљевини Југославији, премда је непосредно пред Априлски рат било неких преговора у Москви о испоруци оружја, укључујући авионе.

До масовније испоруке наоружања, укључујући и авионе дошло је тек крајем Другог светског рата.

¹² Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, Београд, 1988, 74

¹³ Мирослав Р. Ђорђевић, *Србија у устанку 1804-1813*, Београд, 1979, стр.259

¹⁴ Клаузевиц, *О рату*, Београд, 1951, стр. 519

¹⁵ Исто, стр.520

¹⁶ Свечин, *Стратегија*, Београд, 1956, стр.121

¹⁷ Исто, стр.121-122 напомена 57.

Испорука авиона из СССР-а до резолуције ИБ

Маршал Тито и маршал Толбухин су се 16. октобра 1944. године, у Белој Цркви, договорили да 10. гардијска јуришна дивизија, 236 ловачка дивизија, 19. рејонска ваздухопловна база и 6 батаљона и помоћне јединице из састава 17. ваздушне армије подржавају јединице НОВЈ и да истовремено преобуче и оспособе југословенске кадрове и да након тога предају Југословенима своја материјално техничка средства. За време рата, од 16. октобра 1944. године до 15. маја 1945. године налазило се на школовању СССР-у 589 а после рата (од 15. маја 1945. до 28. јуна 1948. године) 1448 или укупно 2037 официра, подфицира и највећим делом војника. Од наведеног броја, из разних разлога, школовање није завршило 247 људи.¹⁸

Са преобуком нашег људства отпочело се ујурбано на већем броју и по стручном профилу разноврсним курсевима негде око 28. новембра 1944. године. До 5. јануара 1945. године сви пукови и позадинске јединице биле су формиране у оквиру 11. ловачке и 42. јуришне дивизије и 9. обласне ваздухопловне базе. И након формирања Групе ваздухопловних дивизија 15. марта 1945. године наше јединице су се све до 1. маја 1945. године налазиле под командом групе Витрук.¹⁹ Пошто испорука авиона у периоду 1945 – 1948. године није основна тема овог рада овде ћемо дати само табеларни преглед авиона испоручених од стране СССР-а по годинама и типовима.

Преглед Бројног стања авиона по типовима²⁰

ЈАК-1

	1945	1946	1947	1948	1949	1950
примљено	82					
расходовано	2	2	58	8	9	3
остаје	80	78	20	12	3	0

ЈАК-3

	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957
примљено	66						1 ²¹						
расходовано	-	6	11	1	2	3	-	3	2	-	-	1	38
остаје	66	60	49	48	46	43	44	41	39	39	39	38	0

ЈАК-9

	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957
примљено	15		47										
расходовано	-	1	11	24 ²²	3	4	1	-	3	-	8 ²³	6 ²⁴	1
остаје	15	14	50	26	23	19	18	18	15	15	7	1	0

¹⁹ Zdenko Ulepič, *Vazduhoplovna komponenta u strategiji oružane borbe*, Beograd, 100.

²⁰ Архива Техничке управе Генералштаба ВЈ, Стање авиона по годинама – Преглед бројног стања авиона по типовима 1945 – 1965.

²¹ преправљен

²² преправљен

²³ преправљен

²⁴ преправљен

¹⁸ Stevan Roglić, *Razvoj Ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne odbrane od 1945. do 1985*, Glasnik RViPVO 4/1990, Beograd 1990, 53

ЈАК-9М

	1945	1946	1947	1948
примљено			8	
расходовано			-	8 ²⁵
остаје			8	0

ЈАК-9П

	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957
примљено			30	10									
расходовано			-	2	3	1	1	-	-	8	3	2	20
остаје			30	38	35	34	33	33	33	25	22	20	0

УЈАК-7

	1945	1946	1947	1948
примљено	2			
расходовано	-	1	-	1
остаје	2	1	1	0

УЈАК-9

	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	50	61
примљено	19		12	20							8	6					
расходовано	-	1	2	1	1	3	2	1	-	3	3	3	5	5	11	21	3
остаје	19	18	28	47	46	43	41	40	40	37	42	45	40	35	24	3	0

ИЛ-2

	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
примљено	132		80									
расходовано	-	9	12+7 ²⁶	15+10 ²⁷	2	5	5	8	8	89	41	1
остаје	132	123	184	159	157	152	147	139	131	42	1	0

УИЛ-2

	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
примљено	16		7 пр	10 пр							
расходовано							1	1		24	7
остаје	16	16	23	33	33	33	32	31	31	7	0

25 преправљен

26 Преправљено

27 Преправљено

ПЕ-2

	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954
примљено	64		59							
расходовано			8	5+5 ²⁸	2	4	6	9	16	68
остаје	64	64	115	105	103	99	93	84	68	0

УПЕ-2

	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954
примљено	9			5 пр						
расходовано								1	3	10
остаје	9	9	9	14	14	14	14	13	10	0

ЛИ-2

	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59
примљено	11														
расходовано						1									
остаје	11	11	11	11	11	10	10	10	10	10	10	10	10	10 ²⁹	

ПО-2

	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	50	61 - 62	63
примљено	82	3		20									1 опр					
расходовано	-	5	3	6 +9 BCJ	4 BCJ	6 BCJ	5	17 BCJ	4 BCJ	4	8 BCJ	1+ 3 BCJ	5			25 BCJ		1 BCJ
остаје	82	80	77	82	78	72	67	50	46	42	34	30	26	26	26	1	1	-

УТЕ-2

	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55
примљено	-	-	25								
расходовано				1	1	2	1	8 BCJ	6 BCJ	5 BCJ	1 BCJ
остаје			25	24	23	21	20	12	6	1	-

28 Преправљено

29 Преправљени у Ли-3

УТЕ-2М

	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56
примљено	15	15										
расходовано	1	5	1	1			2	2 BCJ	5 BCJ	5 BCJ	4 BCJ	1 + 3 BCJ
остаје	14	24	23	22	22	22	20	18	13	8	4	-

ШЧЕ-2

	45	46	47	48	49	50	51	52	53
примљено	5								
расходовано					2		1	1	1
остаје	5	5	5	5	3	3	2	1	-

Совјетски авиони у ЈРВ у другој половини педесетих година

Интересантно би било погледати бројно стање авиона у ЈРВ у време отопљавања односа са СССР-ом.

Крајем 1955. године ЈРВ је располагало следећим авздухопловима:³⁰

Од малазних ловачких авиона на располагању је било 123 Ф-84Г Тандерцета, од клипних ловаца највише је било Ф-47Д Тандерболта 129 а затим домаћих С-49Ц тачно 81 апарат. Поред 33 старијих домаћих С-49А, било је још 38 совјетских Јак-3 и 22 Јак-9П. До краја 1958. године била је планирана набавка још 20 С-49Ц (1956) и неодређени број Ф-86Е, Мистер IV и Ф-84Г.

Од тренажних авиона било је 25 млазних Т-33А и 49 клипних УЈак-9. Нових набавки није било у плану.

Интересантно је да је, још увек, био наоружању јуришник Ил-2 и то само један примерак.³¹ Бомбардерска авијација се састојала од 49 бомбардера Москито ФБ. 6 и 10 школских бомбардера Москито Mk. 3. Било је и 46 извиђачких Москитоса НФ. 38 као и 22 млазна извиђача РТ-33А.

„Тешка“ транспортна авијација се састојала од 19 Ц-47 Дакота, 8 Јункерса Ју-52 и 10 Ли-3.³² лака транспортна ва-

ијација је имала 4 Ансон V, 4 Ансон I, 5 Оксфорд, 2 Шорт Силанд и 2 ДХ-104 Дове.³³ Код транспортних авиона била је планирана само набавка 20 домаћих Икарус 214Д.

Предалеко би нас одвело кад би сад набрајали прелазне и школске авионе и авионе за везу. Споменимо само да руских авиона крајем 1955. године није било међу прелазним и школским али их је било у авијацији за везу и то 6 По-2, 28 По-2Б и 4 Ут-2М. Код ових авиона била је предвиђена само набавка 45 (поред 2 постојећа) прелазна авиона 522, 150 школских Аеро-3 (поред једног постојећег) и 120 авиона за везу Курир (један је већ постојао). Сва три авиона су требала да се набаве у земљи.

Интересантно је да су најбројнији авионски мотори у ЈРВ крајем 1955. године били руски клипни мотори ВК-105ПФ којих је било 285 комада. Ови мотори су били уграђени на авионима С-49А, Јак-3 и УЈак-9 а било их је доста и у резерви. Због предвиђеног повлачења авиона Јак-3 и УЈак-9 до краја 1958. године требало је да их остане још само 85 комада. Истовремено, било је и 78 сличних, али нешто јачих, мотора ВК-105ПФ-2 уграђених на ловцима Јак-9П. Сви они требало је да се расходују током следеће 1956. године кад је требало да се расходују и ловци Јак-9П.

Југословенско ратно ваздухопловство је непосредно после Другог светског рата имало врло велике губитке у материјалу. До средине 1953. године уништено је у удесима укупно 275 авиона. Од руских авиона уништено је:

³³ Ансони и Оксфорди су набављени у Холандији и то Ансон V 1948. и 1952. године а Ансон I и Оксфорд 1951. године.

³⁰ Архива Техничке управе Генералштаба ВЈ, Преглед стања авиона, попуне и отпад до краја 1958 године.

³¹ Предвиђен за повлачење из наоружања следеће 1956. године.

³² Дакоте се добијене на име војне помоћи током 1953. и 54. године, 4 Јункерса су била ратни плен а 4 су набављена из Француске. Лисунови Ли-3 су добијени из Русије 1945. године.

7 Јак-1, 26 Јак-3, 15 Јак-9, 4 Јак-9П, 10 УЈак-9, 41 Ил-2 и УИл-2, 17 Пе-2 и УПе-2, 1 Шче-2, 18 По-2, 13 УТ-2 и један Ли-2. Укупно 153 авиона.³⁴

Повлачење из наоружања совјетске ваздухопловне технике је нстављено и следећих година. Осим, Титу поклоњеног Иљушина Ил-14 испорученог 1956. године нових набавки из Совјетског Савеза није било. Крајем 1958. године у ЈРВ је било врло мало совјетских авиона. Транспортна авијација је имала један Ил-14 и 10 Ли-3,³⁵ авијација за везу 26 По-2 и тренажана авијација 35 авиона

УЈак-9. Крајем 1960. године од споменутих ће остати само транспортни авиони али ће током, те 1960. године, из СССР стићи прва 2 од 24 наручених хеликоптера Мил Ми-4.

На крају 1957. године констатовано је да је борбена готовост ЈРВ побољшана у знатној мери, и да су створени услови за квалитетно подизање борбене готовости летачких јединица, иако сви авиони, због застарелости, нису задовољавали по свим елементима.

УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД БРОЈНОГ СТАЊА АВИОНА НА ДАН 1. 1. 1958. И 1. 1. 1959³⁶

ВРСТА И ТИП АВИОНА			1 јануар 1958	1 јануар 1959	+ више - мање
БОРБЕНИ	млазни	Ф-86-Е	42	40	-2
		П-84-Г	133	125	-8
		РТ-33-А	20	19	-1
		ГНАТ-МК-1	-	2	+ 2
	клипни	Ф-47-Д	113	101	-12
		МК-6	29	17	-12
		С-49-Ц	94	89	-5
		МК-38	39	30	-9
		ХАРВАРД	4	2	-2

³⁴ Архива Техничке управе Генералштаба ВЈ, Преглед уништених авиона кроз удесе.

³⁵ Два авиона Ли-3 са регистарским бројевима 001 и 002 имала су уграђене фото камере РЦ-8 за потребе географског института.

³⁶ Архива Техничке управе Генералштаба ВЈ, Упоредни преглед бројног стања авиона 1. јануара 1958. и 1. јануара 1959. године.

ШКОЛСКИ	млазни	Т-33-А		24	23	-1
		451-МС-с 1		4	4	-
	клипни	УЈАК-9		40	35	-
		МК-3		9	6	-3
		522		3	31	+28 .
		212		18	1	-17
		213		50	15	-35
		213-3		107	103	-4
		Аеро-2		151	141	-10
		Аеро-3		43	90	+ 49 -2
		БИВЕР		3	3	-
		Курир		1	10	+9
		Курир-Х		1	1	
		Рода		14	14	-
		Злин-381		22	4	-18
		рПазан		23	-	-23
		С-51-1Б		10	10	
		С-55		1	1	
ТРАНСПОРТНИ	средњи	Ц-47		19	19	
		Ли-2 и 3		10	10	
		Ил-14		1	1	
		ЈУ-52		7	7	
	лаки	Дове		2	2	
		Ансон		5	2	-3
		Селанд		2	2	
		Оксфорд		4	3	-1
		214	1	6	+5	
СВЕГА			1075	995	-80	

Укупно расходовано ... 178

Укупно израђени ... 98

У току 1958. године расходовано је 178 авиона (120 због застарелости и 58 због удеса).

У току 1959. и 1960. године, с обзиром на стање ваздухопловног материјала и неке набавке резервних делова и

авиона, у ЈРВ је извршено преформирање и преоружање ваздухопловних дивизија и пукова у ваздухопловне ко-манде, у складу са савременим условима рата, потребама стварања сигурно оспособљених јединица за борбена дејства, боље распоређених и припремљених. Посебан је допринос борбеној готовости ЈРВ остварен организовањем два нова ловачка пука с купљеним, тада dobrим авионима

Ф-86Е (1959. године набављено 78 авиона) и једног ловачко-бомбардерског пука авионима Ф-84Г (1959. године набављено је 20 авиона).

Из домаће производње испоручено је 1959. године 87 школских и лаких борбених авиона (522, курир, 214). У току су били преговори за набавку 24 хеликоптера Ми-4 из СССР-а (први стигли 1960. године), у Енглеској за 6 хеликоптера С-55, Мк.5 и Мк.7 (стигли 1960. године), и за 1961/62. годину 12 хеликоптера у деловима за монтажу у фабрици Соко (на основу лиценце фирме Вестланд), затим за 30 готових мотора и 12 у деловима за фабрику 21 мај, одакле треба да изађу хеликоптери 1962. године.

У 1960. години расходовано је 88 авиона, а 112 авиона је предато Ваздухопловном савезу Југославије и један ЈАТ-у.

Током 1960. године стигла су прва 2 хеликоптера Ми-4 а током следеће 1961. године и преостала 22.³⁷

Стање појединих врста авиона у ЈРВ оцењено је (1960.) и то:³⁸

„авиони Ф-86Е су задовољавали, али су недостајали потребни резервни делови и мотори. Могли су се користити као ловци пресретачи, а не и као ловци бомбардери, јер авиони нису имали носаче бомби и ракета. Предвиђено је да се користе до 1966. године;

авиони Ф-84Г као јуришни добри су, док су као ловачки застарели. Обезбеђени су резервни делови. Предвиђено је да се задрже у ЈРВ до 1965. године. У 1960. години 24 авиона су преправљена за извиђаче (ознака РФ-84Г);

авион РТ-33 био је доста савремен, опремљен фото-опремом за извиђање дању и, делимично, ноћу. Био је обезбеђен резервним деловима и предвиђен за употребу до 1965. године;

авион Ф-47Д, раније предвиђен за ловачко-бомбардерско дејство, сада застарео, намењен је за дејство по циљевима на земљи. Може да носи 1.000 кг убојног материјала (као и авион Ф-86Е). Обезбеђен је резервним деловима, а предвиђен је да остане у употреби до 1963. године;

авиони Москито Мк. 6 и Мк. 38 су дрвене конструкције и излазе из употребе, осим појединих примерака до 1963. године;

наш клипни ловац С-49Ц, због застарелости, предви-

ђен је за нападе на циљеве на земљи и, као лаки борбени авион. Отежано је одржавање због тешкоћа око набавке резервних делова из увоза. У употреби остаје С-49Ц још годину дана;

наш авион 213 задовољава намени. Обезбеђен је резервним деловима. Остаје у употреби до 1963. године;

наш авион 522 ушао је у наоружање 1959. године као школски лаки борбени авион за дејства на циљеве на земљи. Треба да замени наш авион „213“. Остаје у употреби до 1967. године. Ограничено је обезбеђен резервним деловима, нарочито оним из увоза;

наш авион „214“ првобитне немене као лаки транспортни авион, од 1954. године уведен је у наоружање против-подморничког пука за визуелно извиђање и дејство против подморница. Делимично је обезбеђен резервним деловима. Предвиђало се да остане у употреби до 1967. године.“

У домаћој индустрији произведени су стабилизатори за ракетна зрна 57 мм, оспособљено 6.584 авио-бомбе од 25 кг, 50 кг и 100 кг, и друге бомбе, делимично изграђени носачи за авионе Ф-86Г од 8 и 16 ракетних зрна 127 мм за млазне авионе, тако да је обезбеђено 2.250 авио-полетања (а/п) млазних авиона „како за евентуална ратна дејства, тако и за обуку јединица у бомбардовању са бојевим бомбама, што ранијих година није било могуће“.

На складиштима се 1960. године налазило муниције 12,7 мм за 15.943 а/п, бомби од 260 lb, 500 lb и 800 lb за 222 до 345 а/п, напалм-бомби од 100 lb за 1.819 а/п и од 750 lb за 3.701 а/п, ракетних зрна од 127 мм (HVAR) за 4.231 а/п и од 82 мм за 1.801 а/п итд.

Попуњеност мототехничким средствима износила је 1960. године 76%, од којих око 28% трофејних средстава, 48% из војне помоћи и 24% из домаће производње, са 48 марака разних возила.

Попуњеност ЈРВ у 1960 години другим средствима наоружања износила је у: извиђачким авионима 46,4%, ловачким авионима 92,6%, ловцима бомбардерима 100%, лаким бомбардерима 93,3%, противподморничким авионима 100%, авионима за везу 85,9%, транспортним авионима 55,3%, хеликоптерима 20%, осматрачким радарима великог домета 60% и средњег домета 73%. Радаре за мерење висине великог домета ЈРВ није поседовало, док је попуњеност слетним радарима износила 66%, а разним радио-уређајима од 10% (радио-пријемник VVF, радио-уређај VVF РУП-1) до 88% (радио-уређај VF 400 W и VF-50-80 W) итд.

37 Архива Техничке управе Генералштаба ВЈ, Стање авиона по години од 1946. до 1964. године

38 Omer Pezo, *Opremanje naoružanjem*, Beograd 1989, 285 – 286.

Разматрање противваздушне одбране (ПВО) у периоду од 1957. до 1959. године указује на њену разједињеност по основним елементима, између ЈРВ, Управе противавионске одбране ЈНА и СУП-а. Зато је 1959. године организацијски чврсто повезана служба ВОЛИН, ПАА и ловачка авијација у једну целину у Ратно ваздухопловство и противваздушну одбрану.³⁹

Борбена оспособљеност јединица Ратног ваздухопловства у овом периоду, у целини, знатно је побољшана, како по степену обучености тако и по квалитету наоружања. Ратне резерве биле су обезбеђене за око 3 месеца рата. Развој наоружања ЈРВ улазио је у нове токове, с обзиром на веће могућности набавке ваздухоплова из СССР-а, а и већу оспособљеност домаће индустрије.

Mr. Nebojša ĐOKIĆ, Prof. dr. Radovan RAĐOVANOVIĆ

УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД БРОЈНОГ СТАЊА АВИОНА 1. 1. 1960. И 1. 1. 1961.³⁹

ВРСТА И ТИП АВИОНА			1 ЈАНУАРА 1960	1 ЈАНУАРА 1961	+ ВИШЕ - МАЊЕ
БОРБЕНИ	МЛАЗНИ	Ф-86Е	117	116	- 1
		Ф-84Г	1 19	178	+63 - 4
		РТ-33А	19	19	
		ГНАТ-МК-1	2	2	
	КЛИПНИ	Ф-47 Д	100	78	-22
		МК-6	15	1 1	- 4
		С-49Ц	76	—	-76
		МК-38	29	—	-29
ШКОЛСКИ	МЛАЗНИ	ХАРВАРД	2	—	- 2
		Т-33А	23	22	- 1
	КЛИПНИ	451-ММ	4	2	- 2
		УЈАК-9	24	—	-24
		МК-3	6	2	- 4
		522	62	80	+20 - 2
		213	105	76	-29
		АЕРО-3	89	107	+20 - 2
		КУРИР	48	100	+54 - 2
		ПО-2	1	1	
		БИВЕР	3	3	

³⁹ Архива Техничке управе Генералштаба ВЈ, Упоредни преглед бројног стања авиона 1. јануара 1960. и 1. јануара 1961. године.

ТРАНСПОРТНИ	СРЕДЊИ	Ц-47	19	19	
		ЛИ-3	10	10	
		ДЦ-6Б	1	1	
		ИЛ-14	1	1	
		ЈУ-52	7	7	
	ЛАКИ	ДОВЕ	2	2	
		СИЛАНД	2	2	
		АНСОН	2	—	- 2
		ОКСФОРД	3	—	- 3
		214	19	21	+ 2
ХЕЛИКОПТЕРИ	ТЕШКИ	МИ-4	—	2	+ 2
	СРЕДЊИ	С-55-МК-5	1	«;	+ 4
		С-55-МК-7	—	2	+ 2
	ЛАКИ	С-51-ИБ	10	10	
		БЕЛЛ-47	—	3	+ 4 - 1
			921	882	-39

Посета југословенске делегације Совјетском Савезу 1961. године и прве набавке совјетске војне технике

Почетком шездесетих година Ратно ваздухопловство, као и остали делови Армије, завршавали су ново организовање и опремање у вези са дотадашњим сагледавањем будућег савременог рата, уз употребу нуклеарног наоружања. За 1961. годину планирана је набавка хидроавиона Бивер, два италијанска млазна авиона Г-91, по могућности и авионе „сејбер“ за ноћна дејства са ракетама В-В, зависно од цене и до 100 комада. Издат је налог за прикупљање података о могућностима набавке вођених пројектила и два млазна авиона брзине до 2 Маха. Основна оријентација и даље је била набавка лиценце за савремени ловачки млазни авион.

У 1961. години набављено је нових 291 авион, а за расход предвиђено 198 авиона. У саставу Ратног ваздухопловства налазила су се 24 хеликоптера Ми-4, 8 хеликоптера С-55-МК-5 и 4 хеликоптера С-55-МК-7, а затим 8 хеликоптера С-51-ИБ и 3 хеликоптера Бел Г-47.

Набављено је 130 коришћених млазних авиона извиђача Ф-86Д, од којих је 30 расходовано за резервне делове, а 100 авиона је оспособљавано у ремонтним завођима.

Уз авионе нису испоручени синхронизатори радара Е-4 и ракете од 2,75 инча, што су Американци прихватили да испоруче. Извршена је набавка и 54 прелазно-тренажна авиона ТВ-2 раније коришћена, од којих је расходовано 7, а оспособљено 47.

Авиони с клипним моторима 522, Аеро-3, Курир, 214, Ц-47 и Ли-3 били су у добром стању (осим ограничења за авион 522 за борбена дејства). Авион 214 није био још оспособљен за противподморничка дејства (била је у току уградња радарских и других уређаја на једном авиону као прототип). Транспортни авиони Ју-52 тешко су одржавани због помањкања резервних делова.

Хеликоптери су били у добром стању. Хеликоптери С-55 МК-7 за противподморничка дејства нису били опремљени сонарима за тражење подморница, што су прихватили да испоруче Американци, а одложили су испоруку због кризе око Берлина.

Упркос оцени о добром стању летелица, Команда ратног ваздухопловства је 1961. године у свом извештају о борбеној готовости оценила: „Наши борбени авиони су на доњој граници савремености . . . Нема савремених ловаца катедорије 2 Маха, али су предузете мере да се исти набаве“.⁴⁰

40 Omer Pezo, *Opremanje naoružanjem*, Beograd 1989, 289

Делегација ЈНА, коју је предводио генерал – пуковник Мартин Дасовић, боравила је у Москви у првој половини 1961. три месеца (од 19. априла до 2. вгуста), са задатком да упозна тактичко-техничке особине наведених средстава, оцени њихову подобност за ЈНА, услове набавке итд. Стеван Роглић је био одговоран, испред делегације ЈНА, за оцену подобности техничких средстава и лиценце за потребе РВ и ПВО. У току преговора о набавци, покретнуто је питање добијања лиценце за млазни авион МИГ-21Ф, мотор Р-11-Ф-300, ракете и опрему. Том приликом је пуковник инг. Павлов, одговоран за ваздухопловни програм, са киме је Роглић контактирао, нудио лиценцу за авион МиГ-21. Али, упозорио нас је да ми, собириком на наше техничко – технолошке могућности, нисмо у стању да усвојимо и производимо тај врло сложени авион. Казао нам је, такође, да Чехословачка, која је далеко испред нас (пре рата је била у погледу индустријске развијености на, ваљда, четвртом – петом месту у свету); није у стању чак ни да усвоји тзв. „жилет“ крило за тај авион. Након тога је наш захтев сведен на могућност добијања техничке документације само за монтажу авиона, али су Руси тврдили да је серијска производња 200 авиона нерентабилна, чак и ако се само склапају у Југославији. За ракете и опрему су изјавили не могу дати лиценцу, јер то нисмо у стању освојити. Након овог упозорења, а уз то и високе цене, ми смо одустали од набавке лиценце за авионе и за ракете и за опрему. На основу позитивног предлога делегације, савезни секретар за народну одбрану одлучио је да се сва општевојна и ваздухопловна техничка средства, која сам назначио, набаве да се перфектира обука нашег људства на њима, и овластио шефа делегације да потпише одговарајуће уговоре што су на пригодној свечаности, којој је присуствовао и амбасадор СФРЈ у Совјетском Савезу, Лазар Мојсов, и учинили генерал – пуковник Дасовић и начелник Техничке управе генерал – лајтнант Сергејчик. Уговорена је испорука ваздухопловног материјала, у периоду од 1961. до 1965. године, у вредности од 21.825,256.260 девизних динара или 29.100.341,68 USA долара, или 25,09% укупне вредности споразума. Разговори су вођени и о набавци вођене мете, одржавању авиона у пољским условима, радарима итд.⁴¹

41 Omer Pezo, *Opremanje naoružanjem*, Beograd 1989, 289 – 290; Stevan Roglić, *Razvoj Ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne odbrane od 1845. do 1985*, Glasnik RViPVO 5 – 6/1990, 67.

Првих 5 ловаца МиГ-21 Ф-13 испоручена су 14. септембра 1962. године.⁴²

Следеће, 1963. године испоручено је још 8 ловаца МиГ-21Ф-13 и то најпре 23. маја 1963. године 3 апарата а 16. августа још 5.⁴³ Просечна исправност Мигова током те године била је око 88,5%.⁴⁴ Те 1963. године је ЈАТ предао својих 6 авиона Иљушин Ил-14М ратном ваздухопловству.⁴⁵

Преосталих 27 Мигова, из прве наруџбине од 40 авиона испоручено је 1964. године. Најпре је 1. августа предато 6 авиона, затим, два дана касније 3. августа 8, 27. октобра још 10 и коначно 29. новембра преостала 3 авиона.⁴⁶ Просечна исправност Мигова је и ове године била врло висока, чак 89,2%.⁴⁷

Први ловац Ми – 21 Ф-13 расходован је 1964. године. У катастрофи 20. јуна 1964. године погинуо је ппоручник Здравко Станић. Том приликом уништен је авион са ев. бр. 22513.

Набавке совјетских авиона од 1965. до 1976. године

У посебном осврту на развој оружаних снага, из новембра 1965. године, за РВ и ПВО је речено да сви авиони (осим авиона МиГ-21) у наоружању РВ потичу из војне помоћи или куповине на Западу, чија је старост била 15 – 16 година, па су због тога њихове тактичко-техничке особине знатно умањене. Због поманкања резервних делова они су се могли раније повући из оперативне употребе, али су задржани још 4 – 5 година (што је било изнад норми техничке и оперативне експлоатације), до преоружања новом ваздухопловном техником и преобуком кадрова.⁴⁸ Овај период, до 1972. године, био је критичан у развоју РВ и ПВО, поготову и због тога што је у овом времену требало формирати 5 – 6 ПАР пукова и низ других помоћних јединица и служби, чиме је укупна способност и ефикасност знатно порасла.

42 Ев. бр. 22501 – 22505.

43 Ев. бр. 22506 – 22508 и 22509 – 22513.

44 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Стање авиона по годинама 1946 – 1964.

45 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Стање авиона по годинама 1946 – 1964.

46 Ев. бр. 22514 – 22519, ев. бр. 22519 – 22527, ев. бр. 22528 – 22537 и ев. бр. 22538 – 22540.

47 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Стање авиона по годинама 1946 – 1964.

48 Omer Pezo, *Opremanje naoružanjem*, Beograd 1989, 296

У саставу РВ и ПВО налазило се 9 пукова борбене и 4 пука помоћне авијације са млазним, суперсоничним и клипним авионима, хеликоптерима, транспортним авионима и другом опремом. Још раније Команда ваздухопловства је развијена у јединствену Команду РВ и ПВО, где је ПВО територије организована по зонама са свим потребним елементима: ловачка авијација, ПА ракете, ПА артиљерија, јединице ВОЈИН са радарима, те средства везе са системом за управљање ватром ловачке авијације, ПА ракета и артиљерије, тј. јединствена употреба свих елемената ПВО која извршава ваздухопловну подршку Армији и ПВО територије. У разматрању, била је и нова организација ПВО, ради још бољег обезбеђења ПВО. У наоружању РВ и ПВО налазило се недовољно ПАР дивизиона. Број пукова у 1970. години повећан је за 80% у односу на 1965. годину, чиме су се задовољавале потребе Армије и територије за висине од 2.000 м навише.

У саставу службе ВОЈИН налазиле су се јединице које су радарима и станицама за навођење покривале целу територију СФРЈ, али се то оцењивало као недовољно и испод потреба ЛА и ПАР. Зато се предвиђао бржи развој и обимније набавке и модернизације службе. Разматрана је могућност да се та служба организује као посебан род електронско-техничких јединица и за електронска и противелектронска дејства.

Реализацијом плана у периоду од 1966. до 1970. године „квалитетно је промењена и побољшана способност и ефикасност Ратног ваздухопловства. У овом периоду извршено је делимично преоружање ловачко-бомбардерске авијације, обезбеђена је модернизација и преоружање ловачке авијације, делимично модернизација извиђачке авијације и занављање већег дела авијације за везу и школске авијације“. Повећане су могућности ловачке авијације за око два пута, а набавком домаћих ловаца-бомбардера „галеб“ и „јастреб“ завршавало се преоружање ловачко-бомбардерске авијације.

Извиђачка авијација побољшана је набавком суперсоничних авиона (МИГ-21Р) и дозвучних авиона (РФ-84Г), који су заменили клипне авионе „214“ наше производње.

Набавком ракетних дивизиона, број дивизиона се удвостручио, а набављени су и осматрачки и висински радар, чиме су знатно порасле могућности праћења циљева и на малим и на великим висинама. Увођењем система аутоматског давања података скраћено је време за пријем и предају података од јединица ВОЈИН за 50%. Набавком

радарско-рачунарске технике знатно су порасле могућности ПВО.

Набављени су и нови хеликоптери, а за наредни период планирана је набавка лаког хеликоптера универзалне намене.

Са испоруком Мигова је настављено 1966. године.

Уместо изгорелог Мига 21Ф-13 ев. бр. 22516 добијен је 12. маја 1966. године нови Миг – 21 Ф-13 (ев. бр. 22541). Током 1966. године испоручено је и 9 тренажних авиона Миг-21У. За разлику првих четири тренажних Мигова који су били тип 66-400 ново испоручени су били тип 66-600. Најпре је 16. јуна испоручено 4 апарата (ев. бр. 22905 – 22908) а затим 14. септембра још 5 авиона (ев. бр. 22909 – 22913).⁴⁹

Током 1967. године у јединице авијације уведено је 18 Миг-21пфм и 6 Миг-21УС. То је омогућило да 204. и 117. лап пренаоружају током године по једну ескадрилу на ловце Миг-21.⁵⁰ Поред Мигова ЈРВ је добила и 2 авиона Иљушин Ил-18, 20 Галебова Г-2, 14 Крагуја, 5 Злинова и 8 хеликоптера С-55. За Мигове је добијено 30 ракета ваздух – ваздух К-13. Из употребе је повучено свих око 60 авиона 522 који су предати ВСЈ ради формирања тренажних ескадрила за обуку и тренажу резервних пилота. Повучени су и сви авиони 214, 20 извиђача ИФ-86Д и 22 школских авиона Аеро-3 предатих ВСЈ. За попуњу формације била су потребна 112 пилота на Миговима а било их је 91 са просечном старошћу од 29 година.⁵¹

Током 1968. године ЈРВ је примило из Русије 18 ловаца Миг-21пфм и то 23. јула 10 апарата а 17. децембра још 8.⁵² Поред тога испоручена су 28. октобра и два извиђачка Мига 21Р.⁵³ Током 1968. године 204 лап добио 12 новоиспоручених Мигова 21пфм. Тако да је укупно имао 34 авиона тог типа као и 13 авиона Миг-21Ф-13 и Миг-21У. Остали авиони Миг-21Ф-13 и Миг-21У предати су за попуњу 117. лап. Овај, 204. лап је добио и два авиона Миг-21Р за каснију попуњу 352 иае из 117. лап. Ова ескадрила је, у међувремену, преобучена на ловце Миг-21Ф-13 и Миг-21пфм. Све три ескадриле 117. пука попуњена су ави-

49 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Подаци за историју РВ и ПВО – I управа – Подаци за 1966. годину.

50 Први пук на Миг-21пфм а други на Миг-21Ф-13.

51 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Подаци за историју РВ и ПВО – I управа – Подаци за 1967. годину.

52 Ев. бр. 22719 – 22728 и ев. бр. 22729 – 22736.

53 Ев. бр. 26101 и 26102.

онима Миг-21Ф-13 и Миг-21У из 204. лап (укупно 36 авиона). Пук је предислоциран из Плеса у Бихаћ.⁵⁴ Авиони Миг-21Р су предати на аеродрому Батајница а са њима су испоручени и контејнери „Д“ за дневно и „Р“ за радио техничко извиђање. Летачки и технички састав 352. иае је од 1. јануара до 1. августа 1968. године извршио преобуку на ловце Миг-21Ф-13 након чега једна група пилота и техничког особља отишла у СССР да, у периоду април – јули, изврши преобуку на извиђачком авиону Миг-21Р.⁵⁵ Априла 1968. године примљена су из Русије 6 хеликоптера Ми-8. Августа је у катастрофи страдао Миг-21У (22901) а септембра Миг-21Ф-13 (22540).

Током 1969. године ЈРВ је добило следеће летелице из СССР: 6 авиона Миг-21Р, 12 хеликоптера Ми-8 и 15 хеликоптера Ми-2 из Пољске (Ев. бр. 12501 – 12515).⁵⁶ Набављена је и једна Каравела а из домаће ваздухопловне индустрије испоручено је 3 Јастреба, 20 Галебова Г-2 и 2 авиона Утва 66.⁵⁷ Током 1969. године расхиодован је један ловац Миг-21Ф-13⁵⁸ и један Миг-21пфм.⁵⁹ Хеликоптер Ми-2 је уништен у катастрофи 22. новембра 1969. године.⁶⁰

Током 1970. године расхиодована су три ловца Миг-21Ф-13 и то ев. бр. 22501, 22502 и 22505.⁶¹

У претходном периоду (1961-1970) сагледана су нека битна питања, као што су:

искуства о употреби авијације у локалним ратовима и изучавање могућих борбених дејстава уз употребу или без употребе нуклеарног наоружања;

улазак у састав Ратног ваздухопловства ПВО;

увођење суперсоничних авиона и ПВ ракетних сисема у наоружање РВ и ПВО и више електронских средстава;

сагледавање укупног стања Ратног ваздухопловства и противваздушне одбране, рационалније постављање развоја ваздухоплова, и

сагледавање могућности ваздухопловне индустрије и предузимање мера за њено оспособљавање за нове задатке.

Основне тежње развоја у свету почетком седамдесетих година могле су се свести, углавном, на следеће:

ловачка авијација за пресретање потискивана је развојем ракета и противракетних система, али је и ловачка авијација, ипак, убрзано развијана;

ловачко-бомбардерска авијација развијала се за подршку трупа са махх висина и у сложеним условима;

извиђачка авијација развијала се за електронско извиђање са савременом електронском опремом (и без пилотне летелице), и

хеликоптери су повећавали своје могућности, брзину и радијус дејства, а затим и за уградњу стрељачког, ракетног и другог наоружања и електронске опреме за земаљска и поморска извиђања итд.

У плану развоја РВ и ПВО за период од 1971. до 1975. године и оћ 1976. до 1980. године постављени су и нови циљеви које је требало постићи. Оћ њих се наводе неки, као:⁶²

успостављање равнотеже у ваздуху, смањење ефикасности непријатељеве авијације и ефикасно дејство против оперативних ваздушних десаната;

обезбедити контролу ваздушног простора до 30.000 м и водити ефикасн борбу на висинама до 18.000 м, и

омогућити наизменичну ефикасну подршку појединим армијама и РМ. и омогућити најнужније потребе у транспорту.

Ови циљеви требали су се обезбедити снажнијим развојем ловачко-бомбардерске и лаке борбене авијације, јачањем хеликоптерских јединица КоВ и РМ и развојем система ПВО на основу високо квалитетне борбене технике. Прећвићено је повећање могућности авио-полетања, носивости, тактичког и стратегијског извиђања, везе и ПВО, од 50 до 8.000 м висине.

Јединице ВОЈИН требало је оспособити за осматрање нашег ваздушног простора и делом код суседа, ради правременог активирања ПВО и обавештавања. Требало је обезбедити аутоматски пренос и обраду података и у условима електронског ометања.

62 Omer Pezo, *Opremanje naoruzanjem*, Beograd 1989, 298

54 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Подаци за историју РВ и ПВО – I управа – Подаци за 1968. годину.

55 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Подаци за историју РВ и ПВО – II управа – Подаци за 1968. годину.

56 Мигови су испоручени 15. јула. Ев. бр. 26103 – 26108.

57 набављено је и 6 радара Р-15и 6 објеката система „Воздух“. Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Подаци за историју РВ и ПВО – I управа – Подаци за 1969. годину.

58 Ев. бр. 22510 катастрофа 03. маја 1969. пор. Иван Слугановић.

59 Отказ мотора у лету 15. октобра 1969. године. Пилот ппоручник Димић Душан искочио, авион уништен.

60 Пилот капетан I класе Драго Шинак погинуо.

61 Ев. бр. 22501 катастрофа 09. октобра 1970. мај. Иван Гаврић. Ев. бр. 22502 катастрофа 18. јуна 1970. ппор. Михајло Чковрић. Ев. бр. 22505 катастрофа 04. фебруара 1970. пор. Срећко Михајловић.

Планирани су и приоритети у научноистраживачком раду у складу са постављеним циљевима, и то: авион Орао (YUROM), даљи развој авиона Јастреб, освајање хеликоптера Газела СА-341 по лиценци (од француске фирме Aerospatiale) са гасно – турбинским мотором Turbomecca Astazov III В од 433,9 kW (590 KS), развој ракете 128 мм Муња В – 3, развој радио – станице Кобац ради превозиња радио – везе З – В и В – В на УКТ подручје у РВ и РМ, развој система за легитимисање, те усавршавање и развој остале опреме и наоружања и уградња савременијег наоружања на летелице, увођење електронске опреме и развој система за противелектронска дејства и заштиту итд. Почетком седамдесетих година набављена је лиценца за млазни мотор Вајпер 632-41 од енглеске фирме Ролс Ројс који се уграђује у авионе Галеб и Орао.

У периоду од 1971. до 1975. године реализован је средњорочни план набавке за РВ и ПВО и то: укупно 165%, од тога у земљи 135%, на западу 111,8% и на истоку 205,5%. Разлика у односу на план уследила је због добијеног кредита СССР-а за набавку наоружања и опреме и повећања годишњих квота у односу на сређњорочни план. Према укупној реализацији, у земљи је извршена набавка у овом периоду 27%, на западу 13% и на истоку 60% укупно реализованих средстава. Од укупно утрошених средстава у том периоду на директне набавке наоружања отпада 65,7% и 23% на отплату анuitета, док се остало односи на резервне делове, упутства итд.⁶³

У периоду од 1971. до 1975. године извршене су набавке, из увоза ловачки авиона МИГ-21 М и МФ и школских авиона, затим транспортних авиона Јак-40 и Ан-12Б, Ц-47 и Боинг 727, хеликоптера СА-341, Ми-8 и КА-25ПЛ, ракета и вођених ракета В – 3 и З – В, радара, вионског топа 23 мм, муниције и друге опреме, а из домаће производње авиона за везу Утва-66, школско – борбени авиони Јастреб, прототип авиона Орао, ракете 57 мм С-5М и С-5К, Муња 128 мм, више врста авио-бомби, муниције, средстава везе и електронике и друго. У домаћој производњи припремала се производња авиона Орао, хеликоптера СА-341, топа 23 мм и више врста муниције и авио-бомби. Извршене су набавке падобрана радио-фара, агрегата, радио-уређаја, цистерни, ауто-дизалица, трактора, резервних делова итд.

Извршеним набавкама јединице ловачке авијације попуњене су 100%. Извршено је преоружање ловачко-бом-

⁶³ Исто, 300.

бардерске авијације домаћим авионима Ј21 Јастреб, и тиме замењени авиона Ф-84Г. Извиђачке ескадриле преоружане домаћим авионима ИЈ-21, а једна ескадрила попуњена је суперсоничним авионима МИГ-21Р. Помоћна авијација попуњена је новим авионима и хеликоптерима. Попуњена је ескадрила РМ са хеликоптерима Ми-8 и преоружана противподморничка ескадрила хеликоптерима КА-25 ПЛ. Школски хеликоптерски пук преоружан је и попуњен са 71%, а авијација за везу попуњена је са 100%, док су знатно побољшане могућности службе ВОЈИН, ПВО и опремљеност јединица за опслуживање.

Током 1971. и 1972. године дошло је до готово потпуног повлачења америчких борбених авиона из наоружања па ћемо се детаљније задржати на ове две године.

Бројно стање авиона ЈРВ на дан 1. фебруара 1971. године било је следеће:⁶⁴

33 ловаца МиГ-21Ф-13, 33 ловаца МиГ-21 ПФМ, 21 ловац МиГ-21 М, 12 извиђача МиГ-21Р, 16 тренажних МиГ-21У⁶⁵ и 4 тренажних Мих-21УС⁶⁶. Поред тога било је 19 ловаца Ф-86Д, 13 ловаца Ф-86Е, 91 ловаца бомбардера Ф-84Г, 25 јуришника Јастреба 1, 16 Крагуја, 18 извиђача РФ-84Г, 13 извиђача РТ-33А, 11 извиђача ИТ-33А, 44 школских авиона ТВ-2, 4 школска авиона Т-33А и 101 школски авион Галеб. Транспортна авијација је поседовала 19 авиона Ц-47, 6 Ли-3, 6 Ил-14, 2 Јак-40, 2 Бивера, 1 Каравелу, 2 Ил-18 и 2 ДЦ-6Б. У помоћној авијацији било је 39 Курира, 14 Утви 66, 6 Утве 60АФ. Хеликоптерске јединице су имале на располагању 24 хеликоптера Ми-8,⁶⁷ 23 Хеликоптера Ми-4, 34 хеликоптер С-55-5, 6 хеликоптера С-55-7, 14 хеликоптера Ми-2 и 2 хеликоптера Алует 3. У ваздухопловној академије су се задржала још 3 авиона Аеро-3 и један 522.

Бројно стање авиона ЈРВ на дан 31. децембра 1971. године било је следеће:⁶⁸

31 ловац МиГ-21Ф-13, 33 ловаца МиГ-21 ПФМ, 21 ловац МиГ-21 М, 12 извиђача МиГ-21Р, 15 тренажних МиГ-21У и 7 тренажних Мих-21УМ. Поред тога било је 16 ловаца

⁶⁴ Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед бројног стања ваздухоплова за 1971. и 1972. годину.

⁶⁵ Ови двоседи Мигови су били верзије МиГ-21У – 400 и МиГ-21У-600. Бројеви од 22901 до 22904 (У-400) од 22905 до 22918 (У-600).

⁶⁶ Бројеви од 22951 – 22954.

⁶⁷ Ев. бр. 12201 – 12224.

⁶⁸ Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед бројног стања ваздухоплова за 1971. и 1972. годину.

Ф-86Д (у резерви и ВОЦ-у), 49 ловаца бомбардера Ф-84Г, 47 јуришника Јастреб 1, 16 Крагуја, 16 извиђача РФ-84Г, 13 извиђача РТ-33А, 9 извиђача ИТ-33А, 35 школских авиона ТВ-2, 4 школска авиона Т-33А и 100 школских авиона Галеб. Транспортна авијација је поседовала 19 авиона Ц-47, 1 Ил-14, 2 Јак-40, 2 Бивера, 1 Каравелу, 2 Ил-18 и 2 ДЦ-6Б. У помоћној авијацији било је 24 Курира, 28 Утви 66, 2 Утве 66Х, 2 Утве 60АФ и 4 Утве 60Х. Хеликоптерске јединице су имале на располагању 24 хеликоптера Ми-8, 23 Хеликоптера Ми-4, 31 хеликоптер С-55-5, 6 хеликоптера С-55-7, 13 хеликоптера Ми-2 и 2 хеликоптера Алует 3. У ВОЦ-у су се налазила 2 Јастреба 2 и један Галеб Г-3.

Кад је реч о совјетским авионима промене током 1971. године су биле следеће:

Фебруара 1971. године расходован је тренажни Миг-21У (22917). Током марта повучена су из наоружања 5 транспортна авиона Ил-14. Јуна месеца је повучен из наоружања један Ли-3. Јула 1971. године расходована су 2 Мига-21Ф-13 (22509 и 22519) а повучена су из наоружања и преостала 5 Ли-3. Истовремено у 675. ескадрилу су уведена у наоружање 2 лака транспортна авиона Јак-40. У августу су уведена 3 тренажна Мига-21УС.⁶⁹ Након тога, до краја те 1971. године није било промена у бројном стању совјетских авиона у наоружању ЈРВ.

Лако је запазити да већих набавки совјетских авиона 1971. године није било али је истовремено било врло бројно расходовање америчких летелица нарочито кад је реч о ловцима и ловцима бомбардерима. Практично су Сејброви повучени из наоружања премда је 16 Ф-86Д остало у резерви. Број ловачко бомбардерских Тандреџета је смањен са 91 на 47 апарата а извиђачких са 18 на 16. Истовремено број авиона Т-33А/ТВ-2 (у разним модификацијама) је смањен са 72 на 61. У школској авијацији домаћи Галебови су практично у потпуности истиснули америчке авиона (ТВ-2/Т-33А) а у ловачко – бмбардерској (тј јуришној) замена Тандреџета Јастребовима је била у пуном јеку.

Тренд ће бити настављен и током следеће 1972. године.

Бројно стање авиона ЈРВ на дан 31. децембра 1972. године било је следеће:⁷⁰

30 ловаца Миг-21Ф-13, 33 ловаца Миг-21 ПФМ, 25 ловаца Миг-21 М, 12 извиђача Миг-21Р, 15 тренажних Миг-21У и 7 тренажних Мих-21УС. Поред тога било је 16 ловаца

Ф-86Д (у резерви и ВОЦ-у), 27 ловаца бомбардера Ф-84Г, 84 јуришника Јастреб 1, 16 Крагуја, 14 извиђача РФ-84Г, 10 извиђача РТ-33А, 9 извиђача ИТ-33А, 11 школских авиона ТВ-2, 2 школска авиона Т-33А, 10 Злин 526 и 98 школских авиона Галеб. Транспортна авијација је поседовала 2 авиона Ан-12, 19 авиона Ц-47, 1 Ил-14, 4 Јак-40, 2 Бивера, 1 Каравелу, 2 Ил-18 и 2 ДЦ-6Б. У помоћној авијацији било је 9 Курира, 48 Утви 66, 5 Утве 66Х, 2 Утве 60АФ и 3 Утве 60Х. Хеликоптерске јединице су имале на располагању 24 хеликоптера Ми-8, 21 Хеликоптера Ми-4, 27 хеликоптер С-55-5, 5 хеликоптера С-55-7, 12 хеликоптера Ми-2 и 2 хеликоптера Алует 3. У ВОЦ-у су се налазила 2 Јастреба 2 и један Галеб Г-3.

Кад је реч о совјетским авионима промене током 1972. године су биле следеће:

Јануара 1972. године стигла су још 4 Мига-21М. Истовремено је повучен из наоружања један хеликоптер Ми-2.⁷¹ Марта је расходован један Миг-21Ф-13 (22503)⁷² али су, априла месеца, у 675. ескадриле уведена 2 транспортна авиона Ан-12Б. Током 1972. године извршено је, највећим делом, пренаоружавање Тандреџета Јастребовима. Током августа је 25 од 27 Тандреџета пребачено у резерву а у септембру и преостала два. Од октобра 1972. године у оперативним ловачко – бомбардерским ескадрилама више није било ни Сејброва ни Тандреџета. Авиони ТВ-2 и Т-33А су, такође, већ у потпуности били повучени из школских ескадрила, коришћени су за тренажу у извиђачким ескадрила у којима су једино и остали амерички авиони (поред транспортне авијације). Било их је 33 (14 РФ-84Г, 10 РТ-33А и 9 ИТ-33А).

Током 1973. године није било неких већих промена осим што је 25 извиђачких Јастребова 2 у потпуности заменило америчке авионе који су пребачени било у резерву (12 РФ-84 и 8 РТ-33А) било на помоћне задатке (9 ИТ-33А). Током године расходовани су по један Миг-21ПФМ, Миг-21М и Миг-21УМ. Уведено је у наоружање и 12 нових хеликоптера Ми-8⁷³ али је током године и расходован један хеликоптер тог типа. С обзиром да је ЈРВ располагало са 35 хеликоптера Ми-8 било је могуће започети повлачење из наоружања хеликоптера Ми-4 којих на крају 1973. године остало 8 у наоружању. расходован

⁶⁹ Бројеви од 22955 до 22957.

⁷⁰ Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед бројног стања ваздухоплова за 1971. и 1972. годину.

⁷¹ Хеликоптер Ми-2 Ев. бр. 12509 срушио се 3. фебруара 1972. године у Брачки канал након чега је отписан.

⁷² Катастрофа 04. април 1972. пор. Драгомир Лазић.

⁷³ Ев. бр. 12237 – 12248.

је и један Ми-2 (преостало 11). Повучен је из наоружање и последњи преостали транспортни авион Ил-14. Од других значајнијих набавки треба споменути набавку 10 транспортних авиона Ц-47 од којих је само 2 уведено у наоружање те 1973. године док је осталих 8 било на ремонту и ући ће у наоружање следеће 1974. године. Можда најзначајнија набавка током 1973. године је било увођење у наоружање 56 авиона 522.⁷⁴

Током 1974. године код Мигова - 21 није било нових набавки. Међутим, током године су расходована 2 Мига 21 Ф-13 и један Миг-21 М.⁷⁵ Набављено је и 8 нових хеликоптера Ми-8 као и 6 противподморничких хеликоптера Ка-25. Повучена су и 2 хеликоптера Ми-4 (011 и 023). Сви авиони Ц-47 су постали оперативни али је један расходван (209) па их је унаоружању остало 28.⁷⁶

Морамо се осврнути на набавку против – подморничких хеликоптера. РМ није имала у својој организацији и формацији борбену авијацију, већ је РВ одређивало снаге за дејство на јадранском поморском војишту. 97. авиобригада је била технички опремљена и обучена за дејство на мору. Задаци и намена авијације за садејство са РМ били су: оперативно и тактичко извиђање, ватрена подршка, ваздушна заштита, полагање неконтактних мина, тражење и откривање зароњених подморница, превозење јединица морнаричке пешадије у поморском десанту, одржавање везе, ваздушни транспорт људства и материјала, спасавање на мору и обавештавање о ситуацији у ваздуху. Касније су набављени авиони и хеликоптери намењени искључиво за дејства на мору, тј. класична морнаричка авијација. Купљени су у СССР-у ПП хеликоптери типа Ка – 25ПЛ (ХП – 43) и Ми – 14ПЛ (ХП – 44). Најпре су 1974. године у наоружање 784. ескадриле уведени совјетски хеликоптери са коаксијалним роторима Ка – 25ПЛ. Увођењем у употребу ПП хеликоптера Ка – 25ПЛ а ради повећања његових нападних могућности у ПП дејствима, набављен је у САД под повољним условима противподморнички торпедо МК – 44. Тај торпедо у перспективи је требало да буде замењен америчким торпе-

дима МК – 46.⁷⁷ Противподморничка хеликоптерска 784. ескадрила је, као што ћемо даље видети, 1980. године ојачана хеликоптерима Ми-14ПЛ.

Следеће 1975. године набављено је 6 Мигова 21МФ али је истовремено расходован по један Миг-21Ф-13, Миг-21 ПФМ, Миг-21Р и Миг-21У.⁷⁸ Набављено је и 18 хеликоптера Ми-8. Неких посебно великих промена бројног стања код других летелица у ЈРВ није било.⁷⁹

Крајем 1975. године у Ратном ваздухопловству се налазило:

у ловачкој авијацији, суперсонични авиони 18,3% укупног броја летелица (два типа);

у ловачко-бомбардерској авијацији 39,9% укупног броја летелица (три типа);

у извиђачкој авијацији 8,9% укупног броја летелица (четири типа);

у авијацији за везу 10,3% укупног броја летелица (три типа);

у транспортној авијацији 6% укупног броја летелица (седам типова);

у хеликоптерским јединицама 16,6% укупног броја летелица (пет типова);

у јединицама ВОЈИН налазили су се радар великог и средњег домета и за мерење висине, и у ракетним јединицама ПВО налазио се одређени број дивизиона и ракета.

Из прегледа наоружања РВ и ПВО видљиво је да је повећано снабдевање из домаће производње и да је освојено у производњи значајних средстава, као што су авиони Орао, Галеб-4, млазни мотор Вајпер 632-41, хеликоптер СА-341 Газела, авионски топ ГП 23 мм, муниција, ракете 128 мм Муња и С-5М и С-5К, касете, свежњеви АБ, електронска опрема и друга средства и материјали.

Година 1976. је последња пре масовног увођења у наоружање нове генерације Мигова 21 познатог Ми-21бис. Поред тога, те године је било и прилично великих набавки транспортних авиона и хеликоптера из СССР. Најпре, набављено је 14 транспортних авиона Ан-26 а затим 2 лака транспортна авиона Ан-2ТД и један Јак-40. Стигло је и још 16 хеликоптера Ми-8. на жалост те године је рас-

74 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед бројног стања ваздухоплова за 1973. годину.

75 Ев. бр. 22508 катастрофа 11. маја 1974. пор. Борис Касумовић. Ев. бр. 22527 катастрофа 06. јуна 1974. пор. Ратко Миланкић. Ев. бр. 22806 катастрофа 30. октобра 1974. кап. Милан Јурковић.

76 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед бројног стања ваздухоплова за 1974. годину

77 Grupa autora (Miodrag Radosavljević, Dr Tomislav Stanišić, Berislav Visković, Boško Antić), Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985 - Ratna Mornarica, Beograd, 1988, s.129

78 Миг-21У ев. бр. 916 је отписан 18. априла 1975. године.

79 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед бројног стања ваздухоплова за 1975. годину

ходовано доста старијих Мигова 21: један Миг-21Ф-13, 2 Мига 21 ПФМ и један Миг-21 М/МФ. Два авиона Ил-18 су продата Совјетском савезу а расходован је и један хеликопте Ми-4.

Тако је бројно стање авиона ЈРВ 31. децембра 1976. године било следеће.⁸⁰

26 ловаца Миг-21Ф-13, 29 ловаца Миг-21 ПФМ, 28 ловаца Миг-21 М/МФ, 11 извиђача Миг-21Р, 14 тренажних Миг-21У и 6 тренажних Миг-21УС. Поред тога било је 107 јуришника Јастреб Ј-21, 2 јастреба Ј-22 и НЈ-22, 26 извиђачких Јастреба ИЈ-21, 11 тренажних Јастреба НЈ-21, 15 Крагуја, 35 авиона 522, 95 школских авиона Галеб Г-2, 1 галеб Г-3, 4 школска авиона Т-33А и 16 Злин 526. Транспортна авијација је поседовала 2 авиона Ан-12, 14 Ан-26, 16 авиона Ц-47, 2 Ан-2ТД, 5 Јак-40, 1 Каравелу, један До-28Д-2, 2 Лирџета 25Б и 2 Боинга 727. У помоћној авијацији било је 70 Утви 66, 6 Утве 66Х и један В-53. Хеликоптерске јединице су имале на располагању 77 хеликоптера Ми-8, 6 против подморничких хеликоптера Ка-25, 5 хеликоптера Ми-4, 11 хеликоптера Ми-2, 20 Газела Х-42 и 2 хеликоптера Алует 3. У ВОЦ-у су се налазила 2 Јастреба 2 и један Галеб Г-3.

Испорука авиона из Совјетског Савеза од 1977. до 1984. године

Упериоду од 1976. до 1980. године развијено је и усвојено у наоружање 39 средстава и више врста основних материјала и легура који су задовољавали домаћу производњу од 25% до 60% потреба. Достигнути ниво развоја неких средстава био је приближно овакав:

успешно је развијен авион Супергалеб чиме је обезбеђена замена постојећих школских авиона Галеб и повећане су могућности борбеног дејства те врсте авијације;

завршен је развој и почела је производња авиона Утва-75 за замену авиона Злин;

настављено је усавршавање прототипа авиона Орао-1 и развој прототипа хибрида, са мотором са допунским сагоревањем, ради замене авиона Јастреб. Тај авион предвиђен је за јуришна и извиђачка дејства и као двосед за обуку пилота;

извршен је развој ракете В-3 и кочећих бомби;

завршен је развој и отпочела производња хеликоптера СА-341 Газела и уградње наоружања, ПО вођеног ракет-

ног система Маљутка и ПВ самонавођеног ракетног система Стрела 2М;

завршен је развој и отпочела производња авионског топа 23 мм;

уведена је у наоружање ракета 128 мм са кумулативном и разорном бојном главом и проширена могућност њеног коришћења са свих авиона совјетске и наше конструкције (Јастреб, Супергалеб и Орао-1);

уведен је у наоружање шеснаестоцевни сачасти лансер ракета В-3 57 мм, чиме су повећане могућности авиона Јастреб за 25%;

уведен је у наоружање скупни носач бомби, чиме је повећана за 75% убојна моћ за веће покривање површина дејстава код бомбардовања авионима Јастреб, Супергалеб и Орао-1;

развијена је нова бомбардерска бртва, која омогућава вешање совјетских, наших и западних убојних средстава;

развијен је нови упаљач за пламену бомбу за замену застарелог америчког, и други упаљачи (УТУ-М74);

развијен је радио-уређај УГАР.3С за садејство хеликоптерских и јединица КоВ, затим радио-фар (земаљска опрема, авионски пријемник, антена и сервисна опрема) за војне и цивилне потребе;

развијено је више наставних средстава, затим кабина везе за садејство са јединицама КоВ и РМ, кабина оперативног центра за покретна командна места, и

развијено је и освојено у производњи више средстава ваздухопловне опреме, као што су: покретни уређаји за ваздух високог притиска, покретни хидроагрегат, електрични тегљач у „С“ изради, пилотска кацага, возила, дизалице, приколице, топљач леда, покретне радионице итд.

Током 1977. године било је великих промена у бројном стању Мигова. Крајем 1977. године, тачније у децембру, повучено је 12 Мигова 21Ф-13 из наоружања од чега је 8 предато за учила (у ВТСВШ 22507, 22517, 22518 (или 19), 22523, 22534 и 22537 и у ВНИЦ 22504 и 22509) а за делове 4 (у 492. вб 22506, 22525, 22526 и 22531). У наоружању их је остало 14 и то у 123. ловачкој ескадрили 83. авио бригаде. Расходована су и 2 Мига 21 ПФМ и један Миг-21М/МФ. Истовремено, уведено је у наоружање 15 ловаца Миг-21бис и 6 Миг-21УМ. Набављена су и 3 лака транспортна авиона Ан-2ТД као и још један Јак-40. Поред руских авиона те године набављена су и 26 домаћа Крагуја, 8 извиђачких Јастребова ИЈ-21, 6 тренажних Јастребова НЈ-21 и један Дорније До-28Д2. С друге стране расходовани су

80 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед бројног стања ваздухоплова за 1976. годину

скоро сви транспортни авиони Ц-47 (13 апарата) тако да их је остало само 3, расходовано је 10 авиона 522, чак 17 Јастребова Ј-21 (остало 90), 2 Галеба (остало 93) итд. Код хеликоптера повучена су из наоружања преостала 5 Ми-4 а расходована су и 2 Ми-8. Један од хеликоптера Ми-8 је страдао у катастрофи 13. јуна 1977. године.⁸¹

Следеће 1978. године није било већих промена осим што је набављено још 18 ловаца Миг-21бис⁸² и 6 тренажних Миг-21УМ.⁸³ Један Миг-21Ф-13 је страдао у удесу 21. јуна 1978. године.⁸⁴ Код других авиона споменимо да су повучени из наоружања авиони типа 522 (свих 28 авиона). Код хеликоптера није било никакве промене а код осталих авиона (домаће производње) промене су биле минималне.⁸⁵

Број Мигова 21бис је повећан и током 1979. године набавком 13 Мига 21бис и 6 Миг-21УМ.⁸⁶ Међутим, расходован је један Миг-21Ф-13, 2 Мига-21 М/МФ, 2 Миг-21У и један Миг-21УМ.⁸⁷ Других промена код ваздухоплова совјетског порекла није било. Од других набавки треба споменути 8 домаћих Галебова Г-2 и 6 Газела Х-42. Било је значајнијих промена само у транспортној авијацији повлачењем из наоружања Каравеле и 2 авиона Ц-47 (остао само један). Код осталих летелица промена није било или су промене биле занемарљиве.⁸⁸

Почев од 1980. године ЈРВ је добијало модернију верзију ловца Миг-21бисК. Те године испоручено их је 13 апарата. Истовремено, испоручена су и 4 хеликоптера Ми-8 као и 2 противподморничка хеликоптера Ми-14ПЛ. Од осталих набавки споменимо авион Фалкон-50 као и прву већу испоруку авиона Утва-75 чији се број попео на 18. такође је значајно повећа и број хеликоптера газела 26 на 39. Доста је авиона и избрисано из евиденције – од совјетских 3 Мига 21пфм, један Миг-21М/МФ и један Миг-21УС. Од других авиона споменимо да су повучени

из наоружања хидроавиони Утва 66Х (6 апарата) а значајно је самњен и број Злинова са 15 на 8.⁸⁹

Током 1981. године повучени су из наоружања ловци Миг-21Ф-13. Расходована су и 3 ловца Миг-21М/МФ као и 2 тренажна Миг-21У. У наоружање је уведено 12 ловаца Миг-21бисК као и 2 тренажна Миг-21УМ. Број хеликоптера Ми-8 је 31. децембра 1981. године достигао 88 летелица. Од осталих летелица треба напоменути да је те године започето са увођењем у наоружање Орлова и то извиђачке верзије ИЈ-22 укупно 5 авиона. Значајно је повећан број хеликоптера газела Х-42 на чак 67 летелица. Истовремено су повучена из наоружања оба хеликоптера Алует 3.⁹⁰

Борбена готовост Ратног ваздухопловства на крају 1980. године подигнута је на виши степен захваљујући укупним дотадашњим активностима, а нарочито у периоду од 1976. до 1980. године када је извршена замена неких типова застарелих авиона, декомплетирање неких јединица новим наоружањем и опремом, формирање нове јединице (хеликоптера и ПАР), уведена средства за аутоматизацију командовања и нове врсте наоружања (класстер и кочеће бомбе ракете, радар итд.) итд.

У периоду од 1981. до 1985. године реализована су средства за истраживање и развој у области војне технике са 217,6% средњорочног и 101,7% годишњих планова.

У истом периоду радило се на 218 задатака (204 по годишњим плановима) од којих је узето у рад 130 и завршено 45, односно 85% планираних задатака и фаза.

У развоју су се налазила значајна средства, као што су: усавршавање авиона Супергалеб за побољшање обуке и веће борбене могућности, затим авиона Утва-75, авиона Орао-1 и мотора са допунским сагоревањем, чиме је повећана снага мотора за 17%. То је пружио могућност бољег наоружања (стрељачког, ракетног, бомбардерског), затим наоружања хеликоптера са вођеном ПТ ракетом Маљутка и ПА самонавођеном ракетом Стрела-2М, а затим и ракете В-3, кумулативних и разорних и њихово оспособљавање за коришћење са свих типова авиона које поседујемо усвајање нових шеснаестоцевних саћастих лансера, нових упалача, радио – уређаја Угар С-35 за садејство хеликоптерских и јединица КоВ, антена, радио-фарова. Кабина оперативних центара за командна места, више

81 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед бројног стања ваздухоплова за 1977. годину

82 Најпре 10 авиона 30. маја а затим још 8 авиона 15. јуна.

83 Авиони Миг-21УМ су предати 12. априла 1978. године.

84 Ев. бр. 22512 удес 21. јуна 1978. ппор. Влатко Свилар.

85 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед бројног стања ваздухоплова за 1978. годину

86 Бисови су предати 31. јула а тренажни УМ 10. априла.

87 Једа од расходованих Миг-21У је имао ев. бр. 905.

88 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед бројног стања ваздухоплова за 1979. годину

89 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед бројног стања ваздухоплова за 1980. годину

90 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед бројног стања ваздухоплова за 1981. годину

врста опреме (уређаја за специјалних возила), ваздухопловно-убојног материјала и других средстава и уређаја, а затим разних врста и квалитета сировина, репроматеријала и делова што је омогућило и смањење увоза.

Извршено је опремање лабораторија и опитног центра и посебна доградња суперсоничног тунела, чиме су повећане способности за испитивање летелица до 4 Маха и друге могућности за испитивање пројектила.

Извршена је реконструкција, модернизација и изградња производних капацитета за производњу авиона Орао и Г-4, хеликоптера СА-341 и нових типова хеликоптера, и успостављен за 66,6% већи капацитет за авионе типа Орао, заједно с потребном опремом и уређајима. Успостављен је капацитет за производњу авионског топа 23 мм и муниције, и извршено опремање за производњу авиона Утва 75. У овом периоду формирана је група за проучавање типова суперсоничних авиона, ради изучавања могућности домаће производње, развоја или набавке лиценце. Оспособљени су капацитети за производњу модула мотора Вајпер-632-41 и организована сарадња са НР Румунијом. Инвестициона улагања обезбедила су основне услове за производњу средстава наоружања за РВ и ПВО.

Инвестициона улагања настављена су и за проширење капацитета и производње ПАРС Стрела-2М, модула мотора Вајпер, освајање склопова мотора Астазоу за хеликоптер СА-342, за производњу комплетног авиона Орао итд, са значајним улагањима у све фабрике у којима се одвија ова производња.

Из домаће производње и увоза за потребе РВ и ПВО, у периоду од 1981. до 1985. године, набављена су значајна средства, међу којима: 64,8% планираних авиона Орао (извиђачких) и 51,6% ловацабомбардера Орао, 96,2% школско-борбених авиона Г-4, 67,9%, авиона за везу Утва-75, 65,7% хеликоптера опште намене и 75,0% наоружаних хеликоптера, потребне количине радио-уређаја VVF 20 W и UVF 20 W, муниције и ракета; затим, 100% суперсоничних авиона, авионских топова 23 мм, ПАРС Стрела 2М, турбомлазних мотора са допунским сагоревањем, мотора Астазо, авио-бомби, вођених ракета В-В и В-3, више десетина лансирних оруђа са ракетама З-В, и другог ваздухопловног материјала из СССР-а. Извршене су набавке ваздухопловне опреме у западним земљама, где су поруцбине знатно порасле у овом петогодишту (неки типови вођених ракета В-3 и друга опрема нису испоручени у задовољавајућем квалитету).

Од укупног броја авиона уведених у наоружање 50% је из домаће производње, што је омогућило преоружање и попуну неких јединица. Уз другу опрему, повећана је борбена способност, сигурност, живавост и могућност борбених дејстава. Носивост борбених авиона повећана је за 50%. Увођењем у оперативну употребу нових хеликоптера СА-341 завршена је попуна армијских хеликоптерских одељења и школских пукова, а отпочело је увођење хеликоптера СА-342 (наоружаног), што је омогућило формирање ПО хеликоптерских ескадрила и повећало могућност уништења за 300 оклопних циљева. Са набављеним хеликоптерима МИ-14ПЛ попуњена је хеликоптерска противподморничка хеликоптерска ескадрила, чиме су повећане могућности противподморничког дејства. Набавком, поред ранијих, и 1.000 касетних авио-бомби, затим светлећих, вођених ракета В-3, и вођених ракета В-В, повећане су могућности авијације у офанзивним дејствима.

Формиране су нове јединице ВОЈИН и организован оперативни рад мреже СУКЛ-а, и уведена аутоматизација. Извршено је преоружање новим радарима. Повећана је отпорност на противелектронска дејства, бржа обрада података и квалитет и боље праћење ситуације на мањим висинама. Двоструко су повећане могућности навођења ловачке авијације на целом ратишту.

Повећана је ПВО територије, што је омогућило организовање нових јединица. Повећане су могућности ракетних јединица ПВО за 38% у условима електронског ометања.

У трупне артиљеријско-ракетне јединице ПВО ушло је више нових оруђа, што је омогућило формирање нових јединица и повећање могућности уништења још 350 летелица, итд.

Набавком савремене опреме и наоружања у периоду, до 1985. године, порасле су способности и могућности РВ и ПВО за превласт у ваздуху и у подршци јединицама, мада се и даље његова опремљеност квалитетно мора још више повећати.

Због закашњења са развојем и производњом авиона Орао и Г-4, није се могло извршити преоружање ЛБА, где су се још налазили старији типови авиона Галеб и Јастреб са скромним могућностима, укључујући и убојна средства.

Развој ваздухопловних средстава у периоду од 1981. до 1985. године омогућио је извоз у вредности од 207,7

милиона долара и његово планирање за период од 1986. до 1990. године на 344,9 милиона долара, или 66% више.

Вратимо се набавкама совјетских авиона. Током 1982. године испоручено је 10 ловаца Миг-21бисК и то 16. јуна 1982. године.⁹¹ Нешто пре тога, 21. априла испоручена су 4 Мига 21УМ.⁹² Истовремено, расходовани су један Миг-21М⁹³ и један Миг-21бис. Те године су набављена и још 2 хеликоптера Ми-14ПЛ. Од хеликоптера расходована су 3 хеликоптера Ми-8. Од осталих набавки, те године треба споменути 4 Канадера ЦЛ-215. На крају те 192. године, тачније 31. децембра 1982. године ЈРВ је располагало са:⁹⁴

24 Миг-21пфм, 20 Миг-21М/МФ, 77 Миг-21бис/бисК, 11 Миг-21Р, 10 Миг-21У, 5 Миг-21УС, 23 Миг-21УМ, 83 Ј-21 Јастреб, 15 НЈ-21 Јастреб, 30 ИЈ-21 Јастреб, 1 Ј-22 Орао, 12 ИЈ-22 Орао, 2 ИНЈ-22 Орао, 101 Н-60 Галеб Г-2, 8 Н-62 Галеб Г-4, 7 Т-33, 2 Боинг 727, 2 Ан-12Б, 1 Фалкон 50, 14 Ан-26, 6 Јак-40, 1 Ц-47, 4 Канадера ЦЛ-215, 2 До-28Д2, 2 Лирцет 25Б, 5 Ан-2ТД, 37 Ј-20 Крагуј, 57 Утва 66, 3 Злин 526, 24 Утва 75, 85 Ми-8, 6 Ка-25ПЛ, 4 Ми-14ПЛ, 11 Ми-2, 83 Газела Х-42 и 2 Алует III.

Последњи Мигови-21бисК испоручени су 25. априла 1983. године и то њих 9 комада.⁹⁵ Не рачунајући испоруку једног двоседа 1986. године то је и последња испорука Мигова 21 Југословенском ратном ваздухопловству. Током те године није било других набавки ваздухоплова из Совјетског савеза а током следеће 1984. године набављен је један Ан-26 који је примљен 26. децембра 1984. године.⁹⁶ Када је реч о 1983. години, те године је било мало удеса на Миговима. Оштећен је један Миг-21М због удеса⁹⁷ а отписани по један Миг-21бис и Миг- 21УМ.⁹⁸

91 Ев. бр. 17226 – 17235.

92 Ев. бр. 16181 – 16184.

93 Ев. бр. 22822, катастрофа 03. фебруара 1982. кап. Јован Пенић.

94 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед бројног стања ваздухоплова по типовима на дан 31. 12. 1982. године.

95 Ев. бр. 17401 – 17409.

96 Ев. бр. 71386. Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед бројног стања ваздухоплова по типовима на дан 31. 12. 1983. године; Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед бројног стања ваздухоплова по типовима на дан 31. 12. 1984. године; Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед промена у бројном стању ваздухоплова у току децембра 1984. г.

97 Ев. бр. 22807 удес 4. маја 1983. Стеван Јањанин. након оправке авион враћен у јединицу.

98 Ев. бр. 17... удес 20. априла 1983. године кап. I кл. Ђорђе Ракић се успешно катапултирао. Ев. бр. 16... удес 9. децембра 1983. године.

Током 1984. отписани су један Миг-21бис⁹⁹ као и по један Миг-21 пфм,¹⁰⁰ један Миг-21У и један Миг-21УМ.¹⁰¹

Нових набавки из Совјетског савеза током 1985. године није било. Отписани су по један Миг-21бис¹⁰² и Миг-21У¹⁰³ и два Миг-21УМ.¹⁰⁴ Отписана су и 3 хеликоптера Ми-8. Последњи Миг-21 испоручен ЈРВ био је Миг-21УМ (Ев. бр. 16185) испоручен 26. децембра 1986. године. Других набавки из Совјетског Савеза није било. Отписан је један Миг-21биси један Миг-21Р.¹⁰⁵

Пошто су се хеликоптери Ка – 25ПЛ одлично показали у експлоатацији, када је донета одлука о пренаоружавању 784. ескадриле, донета је одлука да се набаве њихови директни наследници, Камови Ка – 28. децембра 1987. године у базу Дивуље стигла су два примерка хеликоптера Ка – 28, који су током следећих година представљали главну ударну снагу у 784. ескадрили јер су били оспособљени за извршавање врло сложених борбених задатака пре свега у борби са подморницама. На великој здруженој вежби Денеб, одржаној 1989. године Камови су употребљени у једној другој улози. Том приликом су радарским осматрањем прикупљали податке о положају противничких снага на мору и на њих су наводили ударне групе ловачко – бомбардерске авијације.

Децембра 1987. године примљено је 10 ловаца Миг-29А и то у 127. ловачку ескадрилу. Авиони са ев. бр. 18101, 18102 и 18103 примљени су 22. децембра а авиони са ев. бр. 18104 – 18110 неколико дана касније, тачније 28. децембра 1987. године.¹⁰⁶

Децембра 1987. године брисан је из евиденције хеликоптер Ми-14 ев. бр. 11353 из 784. против-подморничке

Посада питомац Ненад Мацановић и капетан I класе Бранислав Томасовић су се успешно катапултиралаи.

99 Ев. бр. 17128 удес 16. августа 1984. Бихаћ.

100 Ев. бр. 22712 удес 06. марта 1984. кап. Љубомир Николовски.

101 Ев. бр. 22915 удес 09. новембра 1984. к. I кл. Србољуб Спасић, пор. Милорад Басарић. Ев. бр. 16156 удес 19. септембра 1984. године капетани Владимир Микац и Макс Подгорник.

102 Ев. бр. 17153 катастрофа 26. априла 1985. кап. Вито Грбић.

103 Ев. бр. 22913 удес 21. фебруара 1985. кап. Милан Ремих и мај. Енес Машић.

104 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед бројног стања ваздухоплова по типовима на дан 31. 12. 1985. године;

105 Ев. бр. 26110 катастрофа 23. априла 1986. године пор. Слободан Шакота. Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Бројно стање ваздухоплова 31. децембра 1986. године

106 Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Преглед промена у бројном стању ваздухоплова у току децембра 1987. год.

хеликоптерске ескадриле. Хеликоптер је претрпео удес 25. децембра 1987. године приликом тракирања хеликоптера на земљи. Уништен је 100% и брисан из евиденције.¹⁰⁷ Поред овог отписаног због удеса два хеликоптера Ми-14ПЛ су послата на ремонт па је у наоружању је остао само један.

Током 1987. године отписан је један ловац Миг-21бис,¹⁰⁸ један Миг-21М и један Миг-21У.¹⁰⁹ Отписан је и један хеликоптер Ми-2.¹¹⁰

Пресотала 4 Мига-29А и 2 тренажна Мига-29У испоручена су 1988. године. Других набавки није било из СССР-а али су зато отписани један Миг-21пфм и два Мига-21бис. Авион Ан-12 (Ев. бр. 73312) претрпео је катастрофу 12. децембра 1988. године у Јеревану у Јерменији.

Бројно стање ваздухоплова у оперативној употреби у ЈРВ и ПВО 31. децембра 1989. године било је 756 ваздухоплова. Поред овог у Ваздухопловним заводима и ваздухопловној индустрији налазило се још 88 ваздухоплова.¹¹¹

Током 1989. године није било набавки из СССР-а ли су повучени из наоружања хеликоптери Ми-2 (10 апарата). ЈРВ и ПВО је 31. године имало у наоружању следеће ваздухоплове:

17 Миг-21пфм, 18 Миг-21М/МФ, 10 Миг-21Р, 77 Миг-21бис/бисК, 14 Миг-29А, 6 Миг-21У, 5 Миг-21УС, 19 Миг-21УМ, 2 Миг-29У, 66 Ј-21 Јастреб, 13 НЈ-21 Јастреб, 29 ИЈ-21 Јастреб, 39 Ј-22 Орао, 12 НЈ-12 Орао, 22 ИЈ-22 Орао, 6 ИНЈ-22 Орао, 83 Н-60 Галеб Г-2, 69 Н-62 Галеб Г-4, 1 Ан-12, 1 Фалкон 50, 15 Ан-26, 6 Јак-40, 4 ЦЛ-215, До-28Д2, 2 Лирцет 25Б, 5 Ан-2ТД, 44 Утва-66, 22 Утва 75, 1 Н-63, 81 Ми-8, 4 Ка-25ПЛ, 3 Ми-14ПЛ, 2 Ка-28, 97 Газела Х-42, 50 Газела Х-45 и 2 Алует III.

Из свег изложеног можемо закључити да је од, негде, 1972. године ловачка авијација ЈНА била совјетског порекла и тако ће остати до распада СФРЈ. Такође, и гро хеликоптерске флоте, осим лаких хеликоптера чиниће совјетски хеликоптери. Исто можемо рећи и за транспортну авијацију. Јуришни и школски авиони били су домаћег порекла као и помоћна авијација.

Након поновног успостављања односа са СССР први добијен авион био је путнички авион Ил-14 и то у ВИП верзији испоручен 1956. године. Прва већа наруџбина била је закључена 1959. на 24 хеликоптера Ми-4 испоручених 1960 (2) и 1961. године (22). Тек током боравка југословенске делегације у Мосви од 19. априла до 2. вгуста 1961. године склопљени су већи уговори. Том приликом су поред средстава ВОЈиН и ПВО ракетних система Двина наручени и ловци Миг-21Ф-13 и то 40 апарата испоручених током 1962 – 64. године. Још један Миг-21Ф-13 испоручен је 1966. године. Током 1967 – 68. године испоручено је 36 Мигова 21пфм, 1970. и 1971. године 25 ловаца Миг-21М и 1975. године 6 Миг-21МФ. У међувремену у периоду 1968 – 70. испоручено је 12 извиђачких авиона Миг-21Р. Од 1965. до 1967. године испоручено је 18 тренажних авиона Миг-21У а 1970. и 1971. године још 7 тренажних авиона Миг-21УС. Трећа генерација Мигова 21 – Миг-21бис почињу да се испоручују 1977. године и до 1979. године испоручено је 46 ловаца Миг-21бис. Од 1980. до 1983. године испоручено је још 44 нешто модернијих ловаца Миг-21бисК. У периоду 1977. па до 1982. године испоручено је 24 тренажних авиона Миг-21УМ а 1986. испоручен је још један. Током 1987 – 88. године ЈРВ је добило ловаца 14 Миг-29А и 2Миг-29У.

Од траснпортних авиона ЈРВ је 1963. године од ЈАТ-а добило 6 авиона Иљушин Ил-14М. ЈРВ је 1967. године добила и 2 авиона Иљушин Ил-18 а 1972. године 2 авиона Ан-12. Транспортна авијација је добила и 15 Ан-26 од којих је 14 стигло још 1976. године а један 1984. године. Поред тога набављена су и 6 авиона Јак-40 и 5 Ан-2ТД. Код хеликоптера најмасовнији хеликоптер у ЈНА је био совјетски Ми-8. Априла 1968. године уведено је у наоружање првих 6 хеликоптера Ми-8, још 12 током 1969. и 6 у 1970. години. Током 1973. године уведено је у наоружање још 12 хеликоптера Ми-8, 6 током 1974. године, 18 у 1975. години и 16 у 1976. години. дакле, до 1976. године набављено је 70 хеликоптера Ми-8. Максималан број хеликоптера Ми-8 у ЈНА биће 1981. године и износиће 88 летелица. Након тога тај ће број стално опадати да би 1989. године износио 81 хеликоптера. ЈНА је укупно добила 92 хеликоптера Ми-8, премда није искључено да је тај број 94. Још раније, 1969. године набављена су и 15 хеликоптера Ми-2 из Пољске. за противподморничка дејства 1974. године набављено је 6 хеликоптера Ка-25ПЛ, нешто касније 1980. године 2 хеликоптера Ми-14ПЛ а следеће 1981. године још 2 Мила. Коначно 1987. године набављена су и 2 Ка-28.

¹⁰⁷ Исто.

¹⁰⁸ Ев. бр. 17111 удес јула 1987. године.

¹⁰⁹ Ев. бр. 22912 удес 12. фебруара 1987. године кап. I кл. Ивица Риго и мај Енес Машић.

¹¹⁰ Срушио се 21. фебруара 1987. године у матић Пољани (Хрватска) и отписан. Ев. бр. 12504.

¹¹¹ Архива Техничке управе Генералштава ВЈ, Бројно стање ваздухоплова 31. децембра 1989. године

PROCUREMENT OF AIRCRAFTS FROM THE SOVIET UNION FOR THE NEEDS OF THE YUGOSLAV AIR FORCE IN THE PERIOD FROM 1962 TO 1989

After re-establishment of relations with the USSR, the first aircraft received was the passenger plane Il-14, in VIP version delivered in 1956. The first major order was completed in 1959 on 24 Mi-4 helicopters delivered 1960 (2) and 1961 (22). It was only during the stay of the Yugoslav delegation in Moscua from 19 April to 2 August 1961 that larger contracts were made. On this occasion, besides the radars and AA missile systems The Dvina were also commissioned by the Mig-21F-13 fighters, and 40 of them were shipped during 1962-64. Another Mig-21F-13 was shipped in 1966. During 1967-68, 36 Mig 21pfm, 1970 and 1971, 25 Mig-21M fighters and 6 Mig-21MF were shipped in 1975. In the meantime, in the period 1968-70, 12 reconnaissance aircraft Mig-21R were delivered. From 1965 to 1967, 18 Mig-21U trainers were delivered, and in 1970 and 1971. another 7 Mig-21US trainers were delivered. The third generation Mig 21 fighters - Mig-21bis is starting to ship in 1977, and by 1979, 46 Mig-21bis fighters were delivered. From 1980 to 1983, another 44 more modern Mig-21bisK

fighters were shipped. In the period from 1977 to 1982, 24 Mig-21UM trainers were delivered and in 1986 another one was delivered. During 1987-88 JuAF was given fighters 14 Mig-29A and 2Mig-29U.

In 1963, JuAF was awarded 6 aircraft Iljušin Il-14M from JAT. In 1967, JRV received 2 Ilyushin Il-18 aircraft and in 1972 two An-12 aircraft. Transport aviation received 15 An-26 of which 14 arrived in 1976 and one in 1984. In addition, 6 Jak-40 and 5 An-2TD aircraft were purchased. With the helicopters, the most massive helicopters in the JNA was the Soviet Mi-8. In April 1968, it was introduced into the arms of the first six Mi-8 helicopters, another 12 in 1969 and 6 in 1970. During 1973, another 12 Mi-8 delivered, 6 helicopters were delivered in 1974, 18 in 1975, and 16 in 1976. So, by 1976, JuAF acquired 70 Mi-8 helicopters. The maximum number of Mi-8 helicopters in the JNA will be in 1981, amounting to 88 helicopters. After that, the number will continue to fall steadily to reach 81 helicopters in 1989. The JNA received 92 Mi-8 helicopters, although it is not excluded that this number is 94. Even earlier in 1969, 15 Mi-2 helicopters were purchased from Poland. For anti-submarine operations in 1974, six Ka-25PL helicopters were purchased, a little later in 1980, two Mi-14PL helicopters, and another 2 in 1981. Finally, in 1987, 2 Ka-28 were acquired.

из рада архива

iz rada arhiva

from the archives of

from the archives of
iz rada arhiva
из рада архива

ДАН ОТВОРЕНИХ ВРАТА АРХИВА 2018. Депо Историјског архива Пожаревац, 9. јун 2018. године

Шеста година манифестације протекла је под истим слоганом као и претходна пета - „Путујте са нама кроз време – ми чувамо историју“, уз подсећање на овогодишњи мото обележавања Међународног архивског дана од стране Међународног архивског савета „Архиви – управљање, памћење и баштина“. Током целодневног програма за све посетиоце депоа Историјског архива Пожаревац, а пре свих мислећи на најмлађе, припремљени су садржаји који на најбољи начин репрезентују наш архив, али и који ће оставити упечатљив утисак на посетиоце.

Акценат је ове године стављен на земљишне књиге као документације од изузетног значаја за државу и грађане. Посетиоцима је објашњено шта све садрже земљишне књиге и зашто су важне за државу и сваког појединца. Посетиоци су разгледали изложбу на отвореном Занатство у Округу Пожаревачком 1850-1950, ауторки др Драгане Милорадовић и Јасмине Живковић, мср, затим сталну изложбену поставку у оквиру објекта депоа Пожаревац на старим фотографијама. Посетиоци су могли и да разгледају велики број издања Историјског архива Пожаревац. Посебну занимљивост чинила је мини изложба часописа за младе и жене који су излазили у Краљевини Југославији 30-их година 20. века, Илустрована недеља, Недељне илустрације, подлистак листа Панорама под називом Ева, Панорамин Јумбо са стрипом Бела маска

Промотивни постер овогодишње манифестације

на насловној страни и незаобилазни локални лист Грађанин... Посетиоци су се разгледањем ових часописа могли упознати са модом тог времена, видети какви су савети упућивани женама за успешан и хармоничан породични и емотивни живот. Саветодавац је, међу осталима, била и популарна књижевница тог времена, Мир-Јам. У оквиру поставки могли су видети и изложбу старих и ретких књига која се чува у нашем архиву.

Посетиоцима је скренута посебна пажња на важност техничке заштите архивске грађе, пре свега на микрофилмовање као један од најтрајнијих начина чувања за будућност. Приказана је једна архивска кутија са грађом, а затим иста та кутија са грађом „пресликана“ на једну микрофилмску ролну. На микрочитачу су могли одмах да провере колико је та грађа читљива за истраживаче. У складу са модерним временом говорило се и о предностима дигитализације.

У посебном делу изложено је оно што је деци најинтересантније, документација о школама и образовању у прошлости. Ученици су могли да виде како изгледају стари дневници, уписнице основних и средњих школа, фотографије ученика и друга

Долазак најмлађих суџађана

Разгледање изложбене поставке на отвореном

Разгледање дејноа и информисање о Архиву

документа из школског живота. Професорима и учитељима пажњу су посебно привукла документа из архивског фонда Професорско удружење Пожаревац која се тичу тешког материјалног положаја просветних радника након Првог светског рата и читавог међуратног периода.

Депо је током овогодишње манифестације посетило 405 посетилаца разних старосних и образовних група. То значи да је исто толики број грађана на очигледан начин схватио важност документације и њеног чувања и важност установе заштите каква је Историјски архив Пожаревац.

Припадници Војске Србије у посети депоу ИАП

Фотографије коришћене у чланку:
Историјски архив Пожаревац

међународна
архивска
и културна
сарадња

međunarodna
arhivska
i kulturna saradnja
international
archival and cultural
cooperation

international
archival and cultural
cooperation
međunarodna
arhivska
i kulturna
saradnja
архивска
и културна
сарадња

Др Јасмина НИКОЛИЋ, етнолог-антрополог, архивски саветник,
директорка Историјског архива Пожаревац

Јасмина ЖИВКОВИЋ, мср, правник-мастер историчар,
архивски саветник

Слободанка ЦВЕТКОВИЋ, историчар-виши архивист

Историјски архив Пожаревац
Република Србија

„АРХИВИ У ТРЕЋЕМ МИЛЕНИЈУМУ – ВЕЧНА ИСХОДИШТА ИСТОРИЈЕ“

Међународна научна конференција, Историјски архив Пожаревац,
Пожаревац/Србија, 13. и 14. јун 2018. године

У организацији Историјског архива Пожаревац, а под покровитељством Града Пожареваца, 13. и 14. јуна, у свечаној сали Скупштине Града Пожареваца, одржана је међународна научна конференција „Архиви у трећем миленијуму – вечна исходишта историје“, која је окупила велики број стручњака, представника архива из Србије и иностранства. Осим размене искустава међу стручњацима, била је ово уједно и прилика да се учесници конференције упознају са одређеним новинама у архивистици и историографији. Учесће је узело 35 стручњака из Србије, Словеније, Македоније, Босне и Херцеговине, Хрватске, Руске Федерације и Црне Горе.

Иначе, међународна научна конференција једна је у низу манифестација у оквиру обележавања седамдесетогодишњице Историјског архива Пожаревац и седам година националног научног часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, идејног аутора и иницијатора др Јасмине Николић, директорке Архива Пожаревац. Стога је приређена свечаност обележавања ових значајних годишњица, пре почетка конференције, на којој је директорка пожареваког Историјског архива др Јасмина Николић, архивски саветник, истакла идеју отворености, резултате међународне сарадње, изузетну динамику усвајања најсавременијих метода рада и њихову имплементацију, препознатљивост Архива по атрактивним изложбама, издавачкој делатности, пројектима и отвореним стручним питањима.

Постер Међународне научне конференције

*Др Јасмина Николић,
директорка Историјског архива Пожаревац
Међународна научна конференција, Пожаревац, 13. јун 2018.*

На овој свечаности аудиторијуму су се обратили и председник Скупштине Града Пожареваца Бојан Илић, директор Државног архива Босне и Херцеговине Саша Клепић, директор Државног архива Републике Македоније Кирил Петров, директорка Државног архива Загреб др Живана Хеђбели, начелница Војног архива Министарства одбране Републике Србије др Маријана Мраовић и проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић, ванредна професорка Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду. Удружење „Нови музички талас“ из Пожареваца, пригодним музичким програмом, оплемењено је свечаност, а установама које

су помогле организацију међународне конференције организатор је уручио захвалнице.

Поред представника јавног и културног живота Пожареваца, овој свечаности су присуствовали и представници Државног архива Босне и Херцеговине, Државног архива Републике Македоније, Државног архива Загреб, Архива Југославије, Архива Србије, Архива Војводине, Војног архива Министарства одбране Републике Србије, Архива Српске Православне Цркве, Архива града Новог Сада, Архива Ниш, Архива Ужице, Архива Краљево, Архива Сремска Митровица, Архива Панчево, Архива Зајечар, Архива Крушевац, Архива Пирот, Архива Јагодина, Архива Врање, Института за новију историју Србије у Београду, Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду, Факултета безбедности Универзитета у Београду....

Међународна научна конференција је организована са циљем спровођења тежњи на унапређењу сарадње на пољу архивске науке и струке и научно-истраживачког рада, као и сарадње између архивских институција и самих научних и културних посленика. Са друге стране, конференција је и део ширег процеса отварања домаће науке и струке и успостављања квалитетније комуникације и размене вредности и резултата стручног и научног рада.

Првог дана конференције представљени су радови у области „Заштите и промоције културног наслеђа“. Своје радове изложили су: др Живана Хеђбели (Државни ар-

Гости и учесници Међународне конференције, Пожаревац, 13. јун 2018.

хив Загреб/Хрватска) – „Сањају ли андроиди електричне овце“, Саша Клепић и мр Мерима Серхатлић Агаревић (Државни архив Босне и Херцеговине Сарајево/Босна и Херцеговина) – „Меша Селимовић у босанско- херцеговачком филмском стваралаштву – из грађе Архива Босне и Херцеговине“, др Влатка Лемић (Хрватски државни архив у Загребу/Хрватска) – „Архиви и људи у дигиталном свијету – интеракција, комплементарност и синергија“, проф. др Петер Павел Класинц (Међународни Институт архивских наука Трст/Марибор/Италија/Словенија) – „Наука о архивистици – између теорије и праксе“, проф. др Михаил Ларин (Научноистраживачки институт за документарику и архивистику Москва/Руска Федерација) – „Нормативни и законодавни оквир апликација за електронску документацију у Руској Федерацији“, Јована Димитријевић, мср. (Факултет безбедности Универзитета у Београду/Србија) – „Изазови у заштити културних добара“, Слободанка Цветковић (Историјски архив Пожаревац/Србија) – „Евиденције о архивској грађи; проблематика вођења и неопходност ажурирања“, Бојана Павловић, мср. (Србија) – „Архивирање аудио-визуелног садржаја: обрада и заштита документарних филмова у Србији“, др Радован Пилиповић (Архив Српске Православне Цркве Београд/Србија) – „Синђелија као врста документа старе црквене администрације“, Вукота Вукотић (Државни архив Црне Горе – Цетиње/Црна Гора) – „Издавачка дјелатност архива и процес објављивања архивске грађе“. Такође, у првом делу конференције предавања су одржали и Јована Гогих (Архив Српске Православне Цркве београд/Србија) – „Књиге у фондовима Архива Српске Православне Цркве, њихова структура и значај“, Јасмина Живковић, мср. (Историјски архив Пожаревац/Србија) – „Архивска грађа у приватном власништву и њена заштита у Историјском архиву Пожаревац“, Рената Минић, мср. и др (Народна библиотека „Илија М.Петровић“ Пожаревац/Србија) – „Интернет у служби библиотекарства“, Наташа Милошевић Дулић (Историјски архив Пожаревац/Србија) – „Дигитализација архивске грађе – искуства Историјског архива Пожаревац“, Мирјана Степановић (Историјски архив Пожаревац/Србија) – „Библиотека Историјског архива Пожаревац – моћан културно-информациони центар“, Милан Станковић, мср. (Историјски архив Пожаревац/Србија) – „Канцеларијско пословање у Србији 19. века на примеру архивског фонда Начелство Среза Звишког Кучево, 1839-1918“.

Радно председништво првог дана конференције чиниле су Светлана Успрцова, руководилац сектора за истраживање, коришћење, публиковање, међународну сарадњу и аутоматску обраду података (Државни архив Републике Македоније), др Маријана Мраовић, архивски саветник и начелник одељења (Војни архив Министарства одбране Републике Србије) и Јасмина Живковић, мср, архивски саветник (Историјски архив Пожаревац).

Радно председништво првог дана Међународне конференције у Пожаревцу: др Маријана Мраовић, Јасмина Живковић, мср, Светлана Успрцова

Динамика дискусије спроведене по завршеној презентацији радова из области заштите и презентације културног наслеђа дошла је као потврда актуелности и значаја изложених тема и отворених питања и изнедрила је неколико значајних закључака, који су осликали озбиљност тема којима су се бавиле колеге учесници конференције. Утврђени су, од стране радног председништва, следећи закључци:

1. Поштујући принцип анализе „од општег ка посебном“, основна и најшира тема обрађује положај архивистике данас, анализирајући њено место у односу према историји и другим друштвено-хуманистичким наукама. Сликовито речено „Per aspera ad astra“ (проф. др. Петер Павел Класинц), ЗАКЉУЧАК је да архивистика све више и доказано стоји равноправно са историјом, све више има својства озбиљне науке а не само помоћне историјске дисциплине, и као такву је треба у наредном периоду промовисати и развијати.

2. Један од озбиљних изазова архивске делатности у Србији данас је непостојање посебног закона о архивској грађи и архивској делатности. Такође, у појединим земљама

окужења постоји потреба за иновирањем архивских прописа, што је све предуслов за образовање савремене нормативе у архивској делатности и заштити архивске грађе као културног наслеђа и дела државног архивског фонда. Један од сегмената нормативног уређења заштите је свакако поступање са архивском грађом у ванредним околностима, елементарним непогодама или ратним окружењем. Стога, ЗАКЉУЧАК је да је неопходно што скорије доношење Закона о архивској грађи и архивској делатности, који би обухватио и основна начела заштите архивске грађе у ванредним околностима, уз сва остала питања редовне заштите архивске грађе код стваралаца и архива.

3. Архивско законодавство представља основ за доношење подзаконских прописа и струковних упутстава из области заштите архивске грађе. У једном броју радова, колеге су обрадиле увек актуелна питања „класичне“ архивистике као основа за прихватање савремених изазова, који све изразитије очекују архиве и архивске посленике. Претходна или заштита код стваралаца је у уској вези са добро постављеним принципима коришћења и поступања са документарним материјалом, правилним и прописаним канцеларијским и архивским пословањем код стваралаца. Сређена и евидентирана архивска грађа и документарни материјал код стваралаца и ималаца представљају предуслов за даље чување, валоризацију, обраду и коришћење архивске грађе у архивима, што су учесници конференције у својим рефератима везано за ову тему, значајно показали (пример канцеларијског пословања органа управе у 19 веку). Стога, ЗАКЉУЧАК је да је неопходно обезбедити целовиту и адекватну заштиту архивске грађе и документарног материјала код стваралаца и ималаца, уз унапређење прописа о канцеларијском и архивском пословању.

4. Један од актуелних проблема код архивистичке обраде и заштите архивске грађе представљају евиденције о истој, које се воде у архивима на основу значајно превазиђених прописа и стручних упутстава (изнети су примери јавне грађе која се чува у архивима, као и пример архивске грађе црквене провенијенције и значај књига фонда као евиденција о грађи). Стога је ЗАКЉУЧАК да је неопходно донети нове односно осавременити постојеће приписе и стручна упутства о евидентирању архивске грађе у архивима.

5. Истакнути су примери стручног рада са посебним видовима архивске грађе (документарни, филмовани ма-

теријал), посебних врста архивских докумената („Синђелија“ као део старе црквене администрације) и њихов значај у архивском фонду одређене провенијенције. Такође, отворено је питање заштите архивске грађе у приватном власништву, те њене евиденције, заштите и прибирања у архив. С тим у вези,

ЗАКЉУЧАК је да се заштита посебне врсте архивалија прецизније утврди кроз очекивану нормативу из области архивске делатности.

6. Посебан изазов данашњице за архиве и архивске посленике, у нормативном и суштинском смислу, представља електронско архивирање, електронско канцеларијско пословање, управљање електронским записима, улога и место архива у тој сфери. У радовима су истакнути однос класичне архивистике и дигиталних изазова, класичног и дигиталног облика, сврсисходност и оправданост дигитализације са аспекта коришћења и дилеме у погледу трајног чувања дигиталних медија. Сликровити израз „Сањају ли андроиди електричне овце?“ (др Живана Хеђбел), наводи на ЗАКЉУЧАК да је неопходно прилагођавање новим изазовима кроз техничку и кадровску припрему архива за примену актуелних технолошких иновација у интересу очувања и заштите архивске грађе; терет дигитализације и заштите електронске архиве биће свакако у надлежности архива, стога је неопходно кадровски ојачати архиве у броју и квалификационој структури; технолошке новине савременог доба треба да се темеље на принципима на којима почива класична архивистика и заштита архивске грађе.

7. Посебан сегмен у вези са савременим изазовима представља добробит (или не) интернет простора, значај интернета у области библиотекарства и архивистике, савремене комуникације посредством друштвених мрежа, електронске базе података, чија су искуства представљена на примеру библиотечког фонда у Србији (библиотека у Пожаревцу). ЗАКЉУЧАК је повезан са сегментом електронског архивирања, при чему се у доступности мора направити значајна разлика између библиотечког фонда, који обухвата штампани материјал (књигу, периодичу) и архивске грађе која представља уникатни исход рада једног правног субјекта, појединца или породице, државе или народа у једном простору, у датом историјском контексту. Доступност података о архивској грађи (базе података) на друштвеним мрежама су свакако занимљив и значајан изазов, при чему треба бити обазрив у вези

заштите „много и лако доступне“ архивске грађе од злоупотреба, неовлашћеног коришћења или стављања у промет у оквиру слободног тржишта. У вези са тим, истакнут је значај специјализоване библиотеке при архиву, чији фонд треба обнављати у функцији обављања основне заштитне функције архива.

Другог дана конференције, током обраде теме „Сачувана историја – темељ будућности“, представљени су радови: мр Жељке Дмитрус (Државни архив Загреб/Хрватска) – „Бела IV кроз загребачке повеље од Златне буле до новог вијека“, проф. др Радована Радовановића и мр Небојше Ђокића (Криминалистичко-полицијски универзитет Београд/Србија) – „Борба за ослобођење Пожареваца“, др Мирољуба Манојловића (Пожаревац/Србија) – „Кнез Милош и Пожаревац“, др Филипа Крчмара (Историјски архив Зрењанин/Србија) – „Велики Бечкерек и Уједињена омладина српска“, проф. др Иване Крстић Мистрицеловић (Криминалистичко-полицијски универзитет Београд/Србија) – „Скупштински избори у Пожаревачком округу у првом периоду важења Устава од 1888. године (1888-1894)“, др Драгане Милорадовић (Историјски архив Пожаревац/Србија) – „Антрополошко виђење жена са маргина друштва – осуђенице женског затвора у Пожаревачком казненом заводу у 19. веку“, мр Невенке Кнежевић Лукић (Криминалистичко-полицијски универзитет Београд/Србија) – „Криминалитет у Пожаревачком округу (1905 - 1910)“, др Момчила Исића (Институт за новију историју Србије Београд/Србија) – „Материјално страдање основних школа у Пожаревачком округу за време Првог светског рата“, Мартина Матијашевића, мср. (Факултет безбедности Универзитета у Београду/Србија) – „Контекст једног времена – политички осуђеници у Забелу 1929 – 1931“, Биљане Папић (Историјски архив Врање/Србија) – „О занатлијама на подручју Барелића среза пчињског округа Врањског од 1931. до 1940. године“, др Маријане Мраовић и пуковника мр Зорана Вигњевића (Војни архив Министарства одбране Републике Србије у Београду/Србија) – „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и поступцима клерикалних власти према српском становништву у Независној Држави Хрватској“, Предрага Видановића (Историјски архив Пирот/Србија) – „Антифашистичко деловање у окупираном Пироту до краја 1942. године“, проф. др Радована Радовановића и мр Небојше Ђокића (Криминалистичко-полицијски универзитет у Београду/Србија) – „Испорука борбених авиона и

хеликоптера из СССР-а Југословенском ратном ваздухопловству 1960-1989. године“ и др Богдана Лекића (Београд/Србија) – „Поводом новог покушаја територијалног ширења Хрватске на рачун српског простора“.

Радови су били разноврсни како по хронологији, тако и по тематици, али оно што их обједињује је архивска грађа која представља основ за њихово стварање.

Радно председништво другог дана конференције чиниле су проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић, ванредни професор са Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду, др Момчило Исић, научни саветник Института за новију историју Србије у Београду и Слободанка Цветковић, виши архивист Историјског архива Пожаревац у Пожаревцу.

Након плодне дискусије у којој је учествовало више присутних историчара и архивиста, утврђени су, од стране радног председништва, следећи закључци:

1. Презентовани радови су обогатили историју Пожареваца и Србије. Све радове обједињује то што су писани на основу архивске грађе;
2. Истраживачки радови могу се писати једино брижљивим и правилним коришћењем архивске грађе без које историографија не може да постоји;
3. Потребно је да установе заштите (архиви) презентују архивску грађу коју имају и упознају историчаре и друге истраживаче о фондовима и збиркама које поседују;
4. Потребно је да установе заштите (архиви) објављују евиденције архивских фондова и збирки које поседују и информативна средства о архивској грађи и учине их што доступнијим (веб сајтови, штампана издања), како би се заинтересовани истраживачи упознали са обимом и садржајем архивске грађе неопходним за истраживања;
5. Потребно је да архивска грађа у што већој мери буде срећена и обрађена и доступна (било кроз информативна средства, било дигитализацијом);
6. Потребно је организовати што чешће скупове архива и научних установа, односно архивиста и историчара;
7. Потребно је да архиви истичу оно чиме располажу у својим архивима и на тај начин сугеришу и усмеравају будуће истраживаче и истраживачке теме.

Овим и оваквим закључцима на најбољи начин су обједињена оба конференцијска дана и послата конкретна и јасна порука о значају и улози архивске грађе за науку уопште, за историју, културу и државу.

*Радио председништво другог дана
Међународне конференције у Пожаревцу:
др Момчило Исић, проф. др Ивана Крстић Мистрићеловић,
Слободанка Цветковић*

Историјски архив Пожаревац је на свом досадашњем путу развоја установе и архивистичке науке, закључио да је међународна сарадња од огромног значаја за вредновање досадашњих резултата. Унапређење међународне сарадње и развој архивистике представља темељни елемент за осигурање, то јест адекватну заштиту архивске грађе. Организатор међународне научне конференције сматра да ће овај скуп умногоме одредити избор будућих тема на основу којих ће се још више промовисати „Записи“, као национални научни часопис намењен стручним круговима историчара, архивиста и других посленика, а у циљу размене знања, искустава и промовисања историјских чињеница.

Како су Србија и град Пожаревац познати по свом гостопримству, није изостао ни пратећи програм конференције. Организацијски тим изабрао је садржаје и активности, ослушкујући потребе учесника конференције са жељом да на аутентичан начин дочара културу и атмосферу Пожаревца. Првог дана одржан је свечани коктел

и кетеринг добродошлице у амбијенту свечане сале Окружног здања из 1889. године, затим обилазак и разгледање аутентичног здања Начелства и споменика Књазу Милошу Обреновићу из 1898, који је успео пружити модеран и професионални приступ овом значајном и великом скупу. Први дан конференције крунисан је конференцијском свечаном вечером на којој су гости уживали у угодном амбијенту и укусима српске кухиње сервираним на модеран начин. У току другог дана конференције, учесници су обишли изложбену поставку „Пожаревачки мир 1718 - реплике медаља, гравира, слика и карти“ у Галерији савремене уметности и сталну спомен-поставку „Два века Војске у Браничеву“, у касарни „Генерал Павле Јуришић Штурм“ у Пожаревцу, уз причу о војној историји, најзначајнијим догађајима из живота и рада војних јединица у овом делу Србије током два века (где је близу 15.000 родољуба из Браничева положило своје животе у десет ратова, од којих два светска). Након обиласка ове спомен-изложбе, учесницима конференције организатор је понудио свечани војнички ручак у аутентичном простору војне касарне, као и историјску шетњу градом са кафе-паузом у градском кафићу са најдужом традицијом „Шанса 1992 – за љубитеље ваздухопловства и за оне који то нису“.

Историјски архив Пожаревац припремио је пригодан штампани рекламни материјал (архивске разгледнице, фотографије, каталоге, туристичке флајере, архивски календар, пропагандне архивске летке, фасцикле, страничнице, магнете, ...), за све учеснике конференције и госте, а у 2018. години објавиће радове са ове конференције у часопису „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ који ће широј јавности омогућити увид у садржај овог скупа посвећеног актуелностима и могућностима у области заштите и презентације културног наслеђа и архивистике као науке. Оно што остаје ван часописа су стручни успеси организатора и учесника, који се мере новим идејама и будућим пројектима.

Мрежна страница конференције на којој ће бити и информације о часопису „Записи“ доступна је на <https://www.arhivpozarevac.org.rs/korisnici/projektiIAP/> <https://www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/casopisZapisi>.

Учесници Међународне конференције у обиласку спомен-поставке „Два века Војске у Браничеву“, касарна „Генерал Павле Јуришић Штирм“, Пожаревац, 14. јун 2018.

Фотографије коришћене у чланку:
Историјски архив Пожаревац

Мср. Јасмина ЖИВКОВИЋ, архивски саветник
Историјски архив Пожаревац, Пожаревац
Република Србија

Cooperation as Opportunity, Historical Documents, Research and Society in the Digital Era

**МЕЂУНАРОДНА КОНВЕНЦИЈА/КОНФЕРЕНЦИЈА У ОРГАНИЗАЦИЈИ ICARUS,
НАПУЉ (ИТАЛИЈА), 24-26. септембар 2018.**

Међународна конференција у организацији Међународног Центра за архивска истраживања у Бечу (International Centre For Archival Research ICARUS), под називом *Cooperation as Opportunity, Historical Documents, Research and Society in the Digital Era* / Сарадња као могућност – Историјска докумената, истраживање и друштво у дигиталној ери, одржана је на Универзитету Federico II у Напуљу (Италија), у периоду од 24. до 26. септембра 2018. године. Ова конференција окупила је 36 учесника из Италије, Аустрије, Француске, Немачке, Естоније, Мађарске, Чешке, Пољске, Шпаније, Хрватске, Србије, Финске и Шведске. Конференција је одржана под покровитељством Европске Уније и ICARUS.

Програм конференције је обухватао неколико значајних тема из области дигиталног „живота“ и будућности архивских докумената, разматраних у три радна дана и пет тематских целина у оквиру општег описа конференције *Cooperation as Opportunity, Historical Documents, Research and Society in the Digital Era*. Службени језик конференције је био енглески.

После регистрације учесника и добродошлице домаћина, први радни дан конференције се одвијао у виду округлог стола на тему о томе да ли је *Big data of the past* само визија или блиска будућност. Уводно предавање на тему *Big data of the past - Opportunities and challenges for archives and users* припремио је Thomas Aigner, председник ICARUS/а. Своја искуства у овој области су изнеле колеге из Политехничке Федералне Школе Лозана, пример дигиталних облика истражених техничких мапа и грађе у Архиву Венеције, као једно од сарадника на пројекту формирања базе података *Big data of the past*, као и колеге из Компјутерског центра са Универзитета у Барселони. За архивистичку теорију и праксу су посебно значајна

Постер Међународне конференције ICARUS у Напуљу/Италија

искуства и мишљења колега архивиста из Европе, у ком смислу истичемо корисно излагање колеге из Државног архива у Марбургу, Немачка. Дискусија у којој су учествовали поред излагача и присутне колеге, изнето је мишљење о значају формирања велике базе података о прошлости, сазнању да се све више ради не само о визији већ и о видној будућности, али и о одређеном страху по питању очувања архивске баштине које провејава у круговима српске архивистике (учешће у дискусији представника Историјског архива у Пожаревцу, Јасмине Живковић).

Веома занимљива и увек актуелна тема, отворена на првој сесији другог радног дана конференције, разматрала је однос између вишег образовања и истраживања прошлости (*Higher Education and Research*). У оквиру тога приоритетна је тема била дигитализација историјских докумената (*Working digitally with Historical Document*). Искуства у овој области су изнеле колеге из институција сродних архивима, углавном оних које се у појединим сегментима баве дигитализацијом културне баштине, хуманистичким наукама или истраживањима прошлости, из Аустрије, Италије и Србије (представник Балканолошког института САНУ у Београду, као сарадника на пројекту дигиталне базе података средњовековних повеља ICARUS-a). Дискусију су обележила различита мишљења, углавном прилично либерална у корист превласти дигиталног медија архивских докумената, изнета са стране представника информатичке струке. Са стране класичне архивистике, огласила се представница из Србије (Историјског архива Пожаревац, Ј. Живковић), подсетивши на још увек неоспоран значај микрофилмског облика преснимавања физичке архивске грађе, као једног од најстабилнијих медија за дуготрајно чување и заштити архивских записа.

Поподневни рад другог дана конференције се одвијао у две сесије. Посебан изазов и атракцију представља сесија под називом *Adventures in Archives, Kids and young people* (Авантуре у архивима, Деца и млади). Изложена искуства колега из националног архива Чешке Републике, Хрватске, Естоније, Музеја Архива националне банке у Напуљу и Историјског архива у Пожаревцу - Србија,

наводе на закључак да концепција развоја и архива у 21. веку подразумева, као значајно, приближавање најмлађој популацији и њено активно учешће у популаризацији битности архивске установе и њене функције заштите архивске баштине. Директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић је поднела реферат на тему *Kids in the archive – pedagogical approaches, the experiences by of the Historical Archive of Pozarevac, Serbia*, у коме је изнела искуства рада са децом на упознавању значаја архива и архивске грађе у пожаревачком архиву. Презентација теме из праксе Историјског архива Пожаревац је наишла на позитивне оцене, а директорка др Ј. Николић је дала одређена појашњења током дискусије у оквиру округлог стола. Дискусија по овој сесији је такође била занимљива, а закључак би био да је овај вид популаризације архива све више у примени.

Учесници сесије „Авантура у Архиву“: Andrea Zappulli - IT, Katerina Zenklova - CZ, dr Jasmina Nikolić - SRB, Anabella Barroso - ES, Ladislav Dobrica - KR

Друга поподневна сесија се односила на презентацију пројектне активности у оквиру теме *Historical Social Network Workshop*. Представљен је пројекат „студија случаја“ / *The case study of Barcelona and XARXES project*, које представља искуство Дигиталног центра Универзитета у Барселони и Центра демографских студија при овом универзитету.

Трећег дана рад конференције се одвијао у две сесије. Приметно је да се у ове две сесије значајније „чула реч“

архивиста и архивске струке. Прва сесија под називом *Archives and Society*, започела је уводним предавањем Т. Aignera, на тему *Historical information as a shared memory of society*. Искуства су представљена од стране колега из Националног архива Мађарске, Хрватске, Финске, Шведске и Италије. У дискусији су изнета запажања о значају дигиталне форме архивских записа посебно у погледу његове доступности и коришћења, потреба њихове заштите у ери скоро свакодневног унапређења дигиталних технологија и значај за архивску делатност и истраживачки напор изван граница националних архивских система. Архивски саветник из Историјског архива Пожаревац Јасмина Живковић, мср. је у дискусији на овој сесији изнела искуства односно податке о најинтересантнијим дигиталним базама података о архивалијама које се чувају у Историјском архиву Пожаревац, а које су обрађене и описане на српском и енглеском језику, на који начин збирка фотографија може постати део базе *Topotheques* на интернет порталу ICARUS/a.

Такође, област *Citizen Science, Archives and users in collaboration (Topotheques, Budapest Time machine)* је обухватила искуства у погледу заједничких база података и интернет портала архивске грађе, пре свега фото материјала. Чула су се занимљива искуства из архива из различитих европских земаља (најупечатљивије искуство Националног архива у Мађарској), а после излагања у оквиру ове теме, као и претходних, дискусија се одвијала по принципу округлог стола у којој су поред излагача учествовали и присутни слушаоци.

Закључци о раду конференције су утврђени последњег радног дана конференције. На позив председника асоцијације ICARUS, Thomasa Aignera, архивски саветник из Историјског архива Пожаревац Јасмина Живковић је учествовала у обликовању закључака о раду конференције, изневши своје виђење овог архивског сусрета, предности и недостатке, позитиван осврт на едукацију најмлађих о и у архивима, као и на чињеницу да у савременој ери архивске науке и праксе приоритет и даље треба да има мишљење архивских стручњака.

У неформалном разговору, председник асоцијације ICARUS се позитивно изразио о раду Историјског архива Пожаревац, чији рад прати путем службеног web сајта Архива, као и о дискусији Јасмине Живковић на конференцији. Такође неформално изнето, резултат учешћа представница Историјског архива Пожаревац на поменутој конференцији би могао довести до тога да дигитална колекција архивских фотографија и разгледница старог Пожареваца ИАП, без значајнијих финансијских улагања, постане део базе података *Topotheque* у оквиру портала ICARUS/a.

Такође, учесници конференције су се упознали са искуствима Националног архива у Напуљу, као и Музеја архива Националне банке у Напуљу, који је представио иновативан начин „вођења“ посетилаца кроз историју посредством архивских докумената. Истовремено је у току трајања конференције ICARUS обележио десет година постојања и рада, свечаношћу уприличеном у простору импресивног Музеја Архива Националне банке у Напуљу (*ICartastorie – museum od Banco di Napoli historical archives*).

Учесници у завршној дискусији Конференције ICARUS

У целини посматрано, рад конференције је представљао корисно и позитивно искуство за представнице Историјског архива Пожаревац и српску архивистику. Истовремено је то била добра прилика да се представе сазнања и искуства архива у Србији у домену дигитализације архивске баштине, смерница струке у погледу односа класичног-дигиталног-микрофилмског документа и могућих видова приближавања рада архивских установа у будућности.

Јасмина ЖИВКОВИЋ, мср. архивски саветник

Др Јасмина НИКОЛИЋ, архивски саветник, директор Историјског архива Пожаревац

Историјски архив Пожаревац, Пожаревац

Република Србија

АРХИВИ И ВЕЛИКИ РАТ

Међународна конференција, Сента, 4. октобар 2018. године

Први светски рат 1914-1918. године, узроци, трајање, судбина држава и народа, последице, краткорочне или дуготрајне, изнова су представљали изазов научне, стручне, културне јавности, политичке елите и свакодневног живљења у Србији и окружењу. Стога су у претходне четири године научне, историјске и архивске установе покушале да истраже неистражено и представе нова сазнања о ратној пошасту која је оставила драматичне последице по европску цивилизацију - милионске жртве и материјална разарања и која је на просторима Европе остала забележена као до тада највећи ратни сукоб у историји.

Следећи основну премису да је најцелисходније изучавати прошлост читајући и тумачећи архивске изворе, архиви у Србији, као чувари писаног историјског сећања су настојали да овој теми дају свој допринос. Поред осталих, Историјски архив у Сенти је, на завршници подсећања о Великом рату, 4. октобра 2018, уз подршку Владе Мађарске, Државног секретаријата за националну политику Кабинета Премијера Мађарске и Општине Сента, организовао међународну конференцију под називом „Архиви и Велики рат“. У две речи, сажето је постављен изазов историчарима, архивистима као и научницима других профила: говоримо ли заиста о великим историјским догађајима или раздобљима на основу архивских докумената као примарних историјских извора?

Радни дан конференције одвијао се у импресивном амбијенту свечане сале сенћанске Градске куће, у две сесије. Посебна част да се обрати учесницима ове конференције, после поздравне речи домаћина директора Историјског архива Сента Фодор Иштвана и председника Општине Сента Цегледи Рудолфа, припала је Историјском архиву Пожаревац, чија је директорка др Јасмина Николић, архивски саветник, представила *Пројектне активности овог Архива (2014-2018) у вези са обележавањем*

Др Јасмина Николић,
директорка Историјског архива Пожаревац
Међународна конференција „Архиви и Велики рат“,
Сента, 4. октобар 2018.

стоогодишњице од Великог рата, истакавши значај реализованих изложби, публикација и документарног филма, чиме је дат допринос култури памћења, сећања и трајања.

У даљем раду конференције, учесници и присутни су имали прилику да погледају пројекцију документарног филма *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*. Историјског архива Пожаревац и Војног архива Министарства одбране Републике Србије, који представља афирмацију историјских докумената и фотографија о Србији и времену Првог светског рата, као и научних резултата српске историографије, а уједно и сублимацију свих активности пожаревачког Архива у реализацији мултимедијалног пројекта посвећеног Великом рату у Србији и Браничевском округу.

На конференцији су своје радове изложиле колеге историчари и архивисти из Србије и Мађарске, чија су излагања покривала важне теме из историје Првог светског рата. На скупу су сумирани резултати истраживања која су обављена последње четири године на ову тему у Србији и Мађарској. Службени језици конференције су били српски и мађарски језик, уз обезбеђено симултано превођење.

Пројекција документарног филма „Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918. Међународна конференција „Архиви и Велики рат“, Сента, 4. октобар 2018.

Занимљивост и свакако нешто по чему се конференција издвојила у односу на сличне научне скупове, била је прилика да се представе нова истраживања о дешавањима

ма у Великом рату са гледишта научника из архива и института у државама које су се током Великог рата налазиле на међусобно зараћеним странама. Др Бела Шаруши-Киш, виши архивист из Архива града Будимпеште (Мађарска) је приказао *резултате изградње базе података и објављивања извора на јогишњици Првој светској рату у Архиву града Будимпеште*. Вреди поменути да је Архив града Будимпеште формирао и развија изузетно богату базу података о историјским догађајима, на основу грађе коју поседује. Виши архивист Јелена Митровић Коцев (Историјски архив Београда - Србија) је на примеру непосредног стручног рада са архивском грађом (*Дневник Наталије Аранђеловић, 1915-1918*) истакла значај ове врсте архивске документације као сведочанства ратних дешавања, у којим је условима она добила на значају управо из разлога што је архива државних органа и установа много чешће била изложена страдању, намерном или нехатном уништавању или крађи. Стога, ратни дневници заиста

представљају *специфичан извор догађаја Првој светској рату*, о чему је говорио библиотекар Чаба Ковач из Библиотеке Централног завода за статистику из Будимпеште (Мађарска), покушавајући да прикаже значај истог са гледишта стручњака за заштиту библиотеке грађе, истовремено анализирајући податке које овај извор пружа за изучавање војног или цивилног живота током Великог рата.

У писању о Великом рату, углавном су се колеге историчари у Србији „омеђили“ националним оквирима и судбином народа и земље којој је тада Аустроугарска објавила рат. Много мање сазнања имамо о стању на ратиштима изван граница Србије. Утолико је значајније било чути резултате истраживања историчара др Ференца Полмана из Војноисторијског института и музеја у Будимпешти (Мађарска) на тему *Одбрамбене шансе аустроугарских трупа у јесен 1918. и слом армије на италијанском ратишту*.

Историчар Тамаш Пинтер (Фондација за истраживање

Великог рата из Будимпеште - Мађарска) је изложио резултате пројектног истраживања на тему *Последња велика аустроугарска офанзива на Пијави*.

Ратни догађаји несумњиво имају утицаја на цивилилни, „позадински“ живот, а људска страдања, материјални и други губици су често много већи него добробит коју на крају „доносе“ прокламовани ратни циљеви. О *Губицима српске војске у Првом светском рату* је говорила архивски саветник Јасмина Живковић, мср. из Историјског архива Пожаревац (Србија). Према до сада истраженим подацима, сматра се да тачан број страдалника у Великом рату у српској војсци и цивилима још увек није коначан, али су последице свакако далекосежне, те се и данас осећају пре свега у девастираној демографској структури српског живља. У вези са тиме налази се и излагање вишег архивисте Тибора Молнара из Историјског архива Сенте (Србија), који је методом статистичке анализе, засноване на изворним архивским документима, приказао истраживање на тему *Људски губици Бачкој Пошисја у Великом рату*. Занимљиво је, и веома важно, објективно одређивање колега излагача у погледу губитака, чија излагања нису била мотивисана идејом победника или побеђеног, окупатора или не, већ искључиво чињеницом да је у једном ратном периоду жртава било на свим отвореним фронтима, у Србији и ван ње, у различитим војним трупима и цивилима различите националности. Утолико је значајније указати на бесмисленост ратних похода, како некада тако и данас.

У вези са тиме, вреди истаћи допринос и ангажовање медицинских радника, лекара, болничара, неговатељица, у војним или позадинским болницама, у Србији или савезничким земљама у којима су се лечили или опорављали српски војници. Епидемија пегавог тифуса је била други непријатељ, често подмуклији, него непријатељ на борбеним линијама. О значају *Савезничких санитетских мисија у лечењу српске војске* говорила је, у оквиру свог излагања, Јасмина Живковић, мср. (Историјски архив Пожаревац - Србија). Недостатак довољног броја лекара и медицинског особља у Србији је навео српску војску и државу да прихвати иницијативу савезника и прими помоћ у лековима, острученом људству и непосредном раду лекара и медицинара из иностранства. Тако су у оквиру савезничких медицинских мисија значајну улогу имале и жене, тек свршене лекарке и медицинске сестре, из Велике Британије, Швајцарске, Русије, Америке, Аустрали-

Јасмина Живковић, мср, архивски саветник
Међународна конференција „Архиви и Велики рат“,
Сента, 4. октобар 2018.

је, Француске. Такође, велики ангажман војних лекара и болничара и њихов допринос током Великог рата истакнут је у излагању под називом *О Аустроугарском војном санитету 1918*, директора Војноисторијског института и музеја из Будимпеште (Мађарска) др Габора Киша.

Разговори о дметима Великог рата заиста почињу и завршавају се у обиљу архивских извора, прилично истражених, али умногоме и до данас недоступних, брижљиво похрањених или прикривених, све више можда отворених услед протекла временске дистанце доступности „осетљиве“ архивске грађе за истраживање и објављивање. Стога бисмо истакли излагање вишег архивисте Жужане Мезеи (Архив Војводине Нови Сад - Србија), која је представила тему *Народности из јужне Марађске у Великом рату и списи који се тичу југословенског покрета – грађа из збирке „Varia“ у Архиву Војводине*.

Учесници Међународне конференције „Архиви и Велики рат“ из Србије и Мађарске, Сента, 4. октобар 2018.

Динамика дискусије спроведене по завршеној презентацији радова, коју је успешно водио председник конференције архивски саветник Стеван Мачковић, директор Историјског архива Суботица (Србија), дошла је као потврда актуелности и значаја изложених тема и отворених питања и изнедрила је неколико значајних закључа-

ка, који су осликали озбиљност тема којима су се бавиле колеге учесници ове конференције.

Радови су били разноврсни, али оно што их обједињује је архивска грађа која представља основ за њихово стварање. Архивисти су једногласни у оцени да првенствено изворна архивска грађа представља основ за истраживање историјских догађаја, личности, појава. Архивска документа садрже драгоцене податке, информације које треба представити, описати, приказати, свагда објективно и без било каквих идеолошких, субјективних или краткорочно употребљивих интереса. Јер историја обично не прашта такве намере или погрешке, увек се отвара за нова, потпунија и у документима утемељенија сазнања. Утолико је значај конференције већи, јер је значила прилику да се представе домети најновијих истраживања на тему

Првог светског рата 1914-1918, заснованих на архивској грађи у архивима Србије и Мађарске.

Међународна конференција „Архиви и Велики рат“ крунисана је конференцијским свечаним ручком и вечером, на којима су учесници конференције и гости уживали у угодном амбијенту и укусима мађарске и српске кухиње.

Фотографије коришћене у чланку:
Историјски архив Сента и Историјски архив Пожаревац.

прикази и расправе
prikazi i rasprave
views
and discussions

views
and discussions
prikazi i rasprave
приказы и расправы

Amer MASLO, historičar
Sarajevo
Bosna i Hercegovina

PRIKAZ KNJIGE: ANDREJ RODINIS, POVRATAK POVELJE KRALJA DABIŠE: IZVRŠENJE ARHIVSKIH SPORAZUMA I RESTITUCIJA GRADE, DRUŠTVO ZA PROUČAVANJE SREDNOVJEKOVNE BOSANSKE HISTORIJE, SARAJEVO, 2014, 167 STRANICA

U Sutjesci krajem aprila 1395. godine bosanski kralj Stjepan Dabiša izdao je povelju kojom je selo Veljake u Humu darovao svojoj kćerci Stani. Original ove povelje čuva se u Arhivu Bosne i Hercegovine. Ipak, njen put iz bečkog Državnog arhiva, gdje je ranije bila pohranjena, pa do Sarajeva nije bio nimalo jednostavan. Upravo je ova povelja jedno od centralnih pitanja knjige bosanskohercegovačkog arhiviste Andreja Rodinisa, naslovljene *Povratak povelje kralja Dabiše: Izvršenje arhivskih sporazuma i restitucija grade*, u kojoj je autor – prateći, između ostaloga, povratnički put ove kraljeve povelje u Bosnu i Hercegovinu – nastojao dati opširne informacije o problematici restitucije arhivske grade i rezultatima bosanskohercegovačke struke na tom planu. Knjiga obima od 167 stranica, čiji je izdavač Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, objavljena je 2014. godine u Sarajevu u tiražu od 200 primjeraka. Sastoji se od ukupno šest poglavlja.

Nakon što je u „Uvodu“ (7–8) predstavio osnovne informacije i ciljeve svoga istraživanja, u poglavlju naslovljenom „Arhivi u međunarodnom planu“ (9–29) autor nudi širu sliku historije arhivskog prava, oslanjajući se, prije svega, na rukopise koje su objavili Robert Henry Beautier i Charles Kecskeméty. Kao dvije važne odrednice do 20. stoljeća Rodinis je izdvojio kraj Tridesetogodišnjeg rata označen potpisivanjem Munsterskog mirovnog ugovora, kada su arhivi na zauzetim teritorijama postali vlasništvo vladajuće sile, te Bečki ugovor iz 30. oktobra 1866. godine koji se smatra iznimno važnim za poštivanje cjelovitosti arhivskih fondova i kojim se arhivska grada počinje tretirati kao kulturno dobro koje je potrebno zaštititi. Kao važne novine koje su se dogodile između potpisivanja ranije spomenutih ugovora autor navodi potpisivanje rokova o predaji arhivske grade,

određivanje stručnih osoba za rad na raspodjeli i obaveze strane koja zadržava originale da sačini autentične prijepise za drugu zainteresiranu stranu. Nakon što su prvu polovinu 20. stoljeća obilježila dva velika rata u kojima je dolazilo do masovnog uništavanja, krađe i skrivanja arhivske grade, šezdesetih godina Međunarodna arhivistička zajednica počela se značajnije baviti pitanjem restitucije arhiva. Organizirane su dvije konferencije, u Varšavi 1961. godine i Cagliariu 1977. godine, dok se Međunarodno arhivsko vijeće (MAV) uključilo u saradnju sa UNESCO-om, što je rezultiralo donošenjem niza važnih dokumenata. Od posebnog značaja je bila Vašingtonska konferencija 1995. godine kada je priredjen *Reference Dossier on Archival Claims*, koji se sastojao od svih relevantnih međunarodnih dokumenata vezanih za pitanja povrata arhivske grade. Rodinis spominje aktivno učešće stručnjaka iz Jugoslavije u rješavanju ovih pitanja, a razlog tome je bilo intenziviranje pregovora sa Austrijom o povratu arhivske grade. Ipak, u konačnici dokument *Position Paper* usvojen od MAV-a 1995. godine u Guangzhou upozorava da su sve međunarodne konvencije beskorisne ukoliko ne postoji konsenzus među državama. Da je to tako u stvarnosti, Rodinis prikazuje i na primjeru povelje koju je izdao kralj Stjepan Dabiša koja je 1976. godine vraćena u Bosnu i Hercegovinu i to na osnovu sporazuma koji su 1923. godine potpisale Kraljevina SHS i Austrija. Činjenica da je od trenutka potpisivanja sporazuma do povratka povelje prošlo više od 50 godina potvrđuje Beautierov zaključak da su mirovni ugovori vezani za povrat arhivske grade obično bili puka formalnost, provedeni isuviše sporo i ne u potpunosti.

Još je Alfred Ogris historiju sporazuma potpisanog između Kraljevine SHS i Austrije 1923. godine podijelio u tri faze. Prva faza bi predstavljala period od 1923. godine do Drugog svjetskog rata, drugu fazu označavaju pregovori vođeni pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća, dok posljednju

1 amerm04@hotmail.com; <https://unsa-ba.academia.edu/AmerMaslo>

fazu označava period od 1975. do 1989. godine kada počinje provedba ovog sporazuma. Upravo se ovom podjelom vodio Andrej Rodinis, pa su i tri osnovne cjeline njegove knjige podijeljene na osnovu periodizacije koju je predstavio Ogris.

U poglavlju „Prva faza arhivskog sporazuma (1923–1941)“ (30–59) autor navodi važnost poslijeratnih mirovnih sporazuma: Versailleskog (1919), St. Germainskog (1919) i Trianonskog (1920). Upravo su ovim ugovorima regulirana dva načelna pitanja vezana za arhivsku građu, pitanje restitucije i pitanje predaje arhivske građe koja se odnosi na teritorij Habsburške monarhije. Upravo u St. Germainskom ugovoru kreirani su određeni članci i paragrafi koji su uključivali rješenje arhivskog spora između Austrije i Kraljevine SHS, a slična praksa je zabilježena i u Trianonskom ugovoru. Precizan sporazum o povratu arhivalija (arhivi, kancelarijski registri i protokoli, planovi, pravni akti i dokumenti) između vlada Kraljevine SHS i Austrije potpisan je 26. juna 1923. godine. Rodinis u nastavku ovog poglavlja prati izvršenje ovog arhivskog sporazuma do početka Drugog svjetskog rata, a kako i sam navodi, od posebnog značaja bilo je preuzimanje fonda Bosanskohercegovačkog odjeljenja Zajedničkog ministarstva finansija (BHO), koji je 1925. godine iz Beča prenesen u Beograd. Značaj ovog fonda, prema autorovim riječima, nije samo u njegovoj vrijednosti nego i u činjenici da je isti predstavljao kamen spoticanja između Kraljevine SHS i Austrije u svim fazama realizacije arhivskog sporazuma. Austrija je 1926. godine zahtijevala povrat ovog fonda smatrajući da je on iz Beča odnesen ilegalno, a da je Austriji potreban radi „obračuna“ sa Mađarskom. Pripajanjem Austrije Njemačkoj ambasada Kraljevine Jugoslavije u Beču zaprimila je notu u kojoj njemačka vlada arhivski sporazum proglašava nevažećim. Austrija je na ovaj način uspjela da u značajnoj mjeri izbjegne povrat arhivske građe Jugoslaviji, a povodom ocjene takvog stanja Rodinis se složio sa ranijim istraživačima ove teme da su jugoslavenske vlasti u tom periodu bile poprilično pasivne po pitanju rješavanja problema povrata arhivske građe i istome nisu posvetile dovoljnu pažnju.

„Druga faza arhivskog sporazuma (1945–1961)“ (60–93) naslov je narednog poglavlja ove knjige. Rodinis piše da problem restitucije arhivske građe u godinama poslije Drugog svjetskog rata nije izazvao mnogo interesa među arhivistima, što je, prema njegovim riječima, pogrešno iz razloga što je istraživanje problema ovog tipa moglo dati značajne informacije o tome šta je od arhivske građe nestalo, odneseno, opljačkano ili izgubljeno u prošlosti. Autor se ukratko osvr-

će na pregovore Jugoslavije sa Italijom i Mađarskom nakon Drugog svjetskog rata i spominje da je Arhiv Bosne i Hercegovine nakon primopredaje arhivske građe sa Mađarskom 1960. godine dobio dva fascikla građe zemaljskog poglavara generala Stjepana Sarkotića za period od 1915. do 1917. godine. Veća pažnja je posvećena restituciji arhivske građe iz Austrije. Na osnovu zabilješki Kasima Isovića autor navodi da je u junu 1946. godine u Sarajevo stigla prva, tokom 1947. godine još tri, a početkom 1948. godine i posljednje dvije pošiljke arhivske građe iz Austrije. U narednim godinama Jugoslavija je vukla niz poteza u pokušaju da u svoje arhive vrati što veći broj građe, ali problem u cijeloj toj priči, prema autoru, bila je činjenica da se pedesetih godina prošlog stoljeća vrlo malo znalo o tome koja bi tačno građa trebala biti tražena od Austrije. Kao najbolji primjer takvog stanja navedeni su nelogični postupci tadašnjeg direktora Arhiva Bosne i Hercegovine Vojislava Bogičevića. Kao važne momente u periodu od 1945. do 1961. godine Rodinis ističe Protokol potpisan u aprilu 1958. godine, nakon pregovora mješovite jugoslavensko-austrijske komisije, kojim je bilo predviđeno dovršiti restituciju arhivske građe i reaktivirati arhivski sporazum iz 1923. godine. Drugi važan moment bilo je sastavljanje „knjige zahtjeva“ i upravo tada, 1960. godine, Bosna i Hercegovina je prvi put zatražila povrat povelje kralja Dabiše. Osim toga, autor je naveo čitav niz arhivske građe koju je Bosna i Hercegovina željela vratiti u svoj arhiv, a posebno se isticala potražnja originalnih stenograma sa suđenja Gavrilu Principu i ostalima. Međutim, novi pregovori su prekinuti 1961. godine uslijed brojnih neslaganja. Prema riječima autora, jugoslavenska strana je kao glavni razlog prekida pregovora navodila austrijski pokušaj preispitivanja arhivskog sporazuma iz 1923. godine. Kada je došlo do obnove pregovora sedamdesetih godina, bosanskohercegovački zahtjevi nisu bili bitno promijenjeni.

Sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća održan je niz sastanaka jugoslavenskih i austrijskih eksperata u vezi sa restitucijom arhivske građe. Upravo su rezultati tih sastanaka u fokusu autorovih istraživanja u poglavlju „Treća faza arhivskog sporazuma (1975–1989)“ (94–122). Ove pregovore ponovo su obilježila suprotna stajališta i neslaganje dviju strana, ali unatoč njima u periodu od 1976. godine do 1990. godine uslijedilo je preko deset primopredaja arhivske građe. Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, autor konstatira da je sva potraživana građa iz knjige zahtjeva 1960. godine, izuzev dijela fonda BHO, vraćena u Bosnu i Herce-

govinu. Osim toga, Bosni i Hercegovini je pripala i određena grada koja nije bila precizno specificirana u knjizi zahtjeva. Rodinis u kratkim crtama donosi pregled arhivske građe prikupljene iz Austrije koja se nalazi u Arhivu Bosne i Hercegovine, a među tom građom je i povelja bosanskog kralja Stjepana Dabiše iz aprila 1395. godine. U konačnici, kada se sumira arhivska grada koja je pripala Bosni i Hercegovini, autor dolazi do zaključka da je propušteno da se evidentira dosta građe koja je bila u inventarima, a od interesa je za Bosnu i Hercegovinu. Također, napominje i da je značajan broj građe vrijedne za bosanskohercegovačku historiju prilikom raspodjele završio u arhivskim fondovima drugih jugoslavenskih država. Kako značajan broj fondova i zbirki u vrijeme pregovora ili nije bio sreden ili arhivska grada iz nekih institucija još uvijek nije bila preuzeta od nadležnog arhiva, Rodinis u skladu s time postavlja pitanje da li bi takva grada, ukoliko je danas sredena, trebala postati predmetom novih istraživanja.

U „Završnom osvrtnu“ (123–124) autor ove knjige navodi da se povelja bosanskoga kralja Stjepana Dabiše iz 1395. godine u Beču našla prije 1815. godine, a da je arhivski sporazum iz 1923. godine predstavljao temelj za njen povrat u Bosnu i Hercegovinu. U trećoj etapi pregovora, 1976. godine, završava se priča o povratničkom putu ove povelje i ona se ponovo našla na teritoriji Bosne i Hercegovine. Autor sa žaljenjem ističe da je dio građe koji je pripao Arhivu Bosne i Hercegovine oštećen i uništen tokom granatiranja depoa arhiva u

ljeto 1992. godine, a nenadoknadiva šteta nanescena je Arhivu Bosne i Hercegovine u februaru 2014. godine kada je izvršen vandalski čin paljenja zgrade u kojoj je smještena ova ustanova. Šteta nastala uslijed posljednjeg požara 2014. godine sanira se i do današnjeg dana, pa u vezi s time razumljivo je autorovo stajalište da bi restitucija bilo kakvih dokumenata u takvim uvjetima predstavljala loš potez. Na posljednjim stranicama ove knjige nalaze se prilozi: Sporazum između Vlade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Austrijske savezne vlade o izvršenju članova 93. i 194. do 196. Ugovora u St. Germainu, sumarni popis potraživanja Jugoslavije prema Austriji 1960. godine, otvoreno pismo o neispunjenom arhivskom sporazumu između Jugoslavije i Austrije i izjava Generalne direkcije Austrijskog državnog arhiva, zatim popis korištenih literarnih jedinica prilikom izrade knjige, bilješka o autoru i kvalitetan snimak originalne povelje kralja Stjepana Dabiše u kojoj daruje svoju kćerku Stanu.

Knjiga Andreja Rodinisa *Povratak povelje kralja Dabiše: Izvršenje arhivskih sporazuma i restitucija građe* predstavlja vrijedan prilog za izučavanje tema vezanih za restituciju arhivske građe. Osim što predstavlja kvalitetan temelj za istraživače sličnih tema, iz ovog djela možemo izvući pouku koja, u konačnici, uz snažan angažman države Bosne i Hercegovine i stručnjaka na ovom polju, u budućnosti može rezultirati kreiranjem zahtjeva za povratom predmeta od značaja za bosanskohercegovačku historiju koji se nalaze u arhivima, muzejima i bibliotekama širom Evrope.

Мр Мирјана БОГОСАВЉЕВИЋ, виши архивиста
Архив Србије, Београд
Република Србија

У СУСРЕТ ОБЕЛЕЖАВАЊУ СТОГОДИШЊИЦЕ УЈЕДИЊЕЊА СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ-ПРИКАЗ КЊИГЕ „УЈЕДИЊЕЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ СА СРБИЈОМ“

Апстракт: Данас, сто година од краја Првог светског рата отвара се низ питања и тема у анализи тумачења његовог повода, узрока и последица.

Свакако једно од најважнијих наслеђа I св рата је доминација националних принципа и прокламација националних држава као кључног субјекта глобалне политике.

У години која је почела један изузетно значајан јубилеј је и век од уједињења Црне Горе са Србијом.

Издавачка библиотека „Политика и друштво“ од 1. јануара 1937. године почела је са објављивањем текстова о свим релевантним питањима која су била од посебног значаја за јавни живот тог периода: од политичких проблема, социјалних покрета до економских и културних питања.

Међу издањима ове едиције посебно је интересантна књига која се бави питањем уједињења Црне Горе и Србије.

Рад представља приказ књиге објављене 1941. године под називом „Уједињење Црне Горе и Србије“ Алексе Матановића, правника, адвоката и државног саветника у Краљевини Југославији.

Кључне речи: I св. рат, уједињење, Црна Гора, Србија

Неколико речи о аутору и едицији „Политика и друштво“

Издавачка задруга „Политика и друштво“ основана је 1938. године када започиње са издавањем едиције под именом Библиотека „Политика и друштво“. Едиција је обухватала месечне књиге са текстовима о актуелним политичким проблемима, социјалним покретима, економским питањима са посебним нагласком на најважнија питања из јавног, политичког и културног живота тог времена. Нека од занимљивих, објављених наслова су: Слободан Јовановић: „Амерички федерализам“, Др. Божидар С. Марковић: „Реформа нашег грађанског законодавства“, Др. Миливоје Ч. Марковић: „Правна Држава“, Загорка Мићић: „Наша култура политика I, II“,

Др. Иван Рибар: „Хрватско српски односи у прошлости“ као и књига о којој ће бити речи у раду „Уједињење Црне Горе са Србијом“ аутора Алексе К. Матановића.

Алекса К. Матановић (1885-1951) био је правник, адвокат и државни саветник у Краљевини Југославији. Поред адвокатуре бавио се професионално политиком и активно је учествовао у њој. Петар Пламенац, последњи отправник Црне Горе у Турској именовао је 1912. године Алексу Матановића за помоћника руском генералном конзулу у Цариграду, јер је Русији поверено отправљање послова који су се тицали Црне Горе и заштите њених интереса. Матановићев главни задатак је био да Руском конзулу помаже у пословима заштите Црногораца који су боравили у Цариграду, да омогући њихов безбедан повратак у домовину а као адвокат радио је и на заштити њихове непокретне имовине у Турској, преносу власништва над имовином коју су турске власти одузеле, бринуо о стварима и архиви црногорског посланства који су предати црногорским властима, октобра 1913. године. Заједно са Љубомиром Давидовићем учествује у оснивању Демократске странке чији је био члан и за време Милана Грола. Један је од потписника „Апела српском народу“.¹

Аутор је више књига и чланака: „Стогодишњица Правотељствујућег суда (1831-1931)“,² „Развој судства и судског законодавства у Црној гори“³ као и више чланака објављених у Цетињским новинама.

Алекса Матановић је био учесник и су-организатор заседања Велике народне скупштине (Подгоричке скупштине) која је донела одлуку о уједињењу те је тако и овај текст настао као резултат његовог експлицитног става о непобитној неопходности тог процеса.

¹ Ново Време 13.VIII 1941. год.

² Записи, Цетиње, 4/1930, VII/6, 355-363

³ Илустровани званични алманах Зетске бановине, I, Сарајево, 1931, стр.156-165

На почетку књиге стоје речи уређивачког одбора које јасно осликавају значај ове књиге с обзиром да је њен аутор био члан Одбора изабраног на Цетињу ради прогласа и припремања избора за Велику Народну Скупштину, која је прокламовала уједињење:

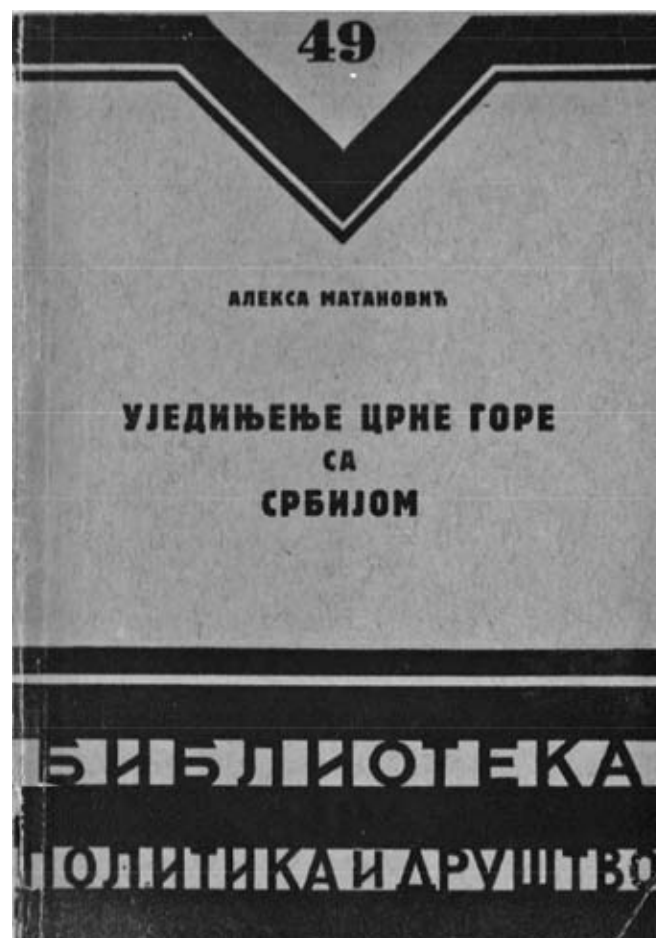
„У нашој јавности је често покретана полемика око начина на који је изведено уједињење Црне Горе са Србијом. Писац ове брошуре (члан Одбора изабраног на Цетињу ради прогласа и припремања избора за Велику Народну Скупштину, која је прокламовала уједињење), износи у својству учесника околности под којима је тај акт извршен. Уредништво Библиотеке се нада да ће објављујући расправу као прилог документацији по питању уједињења Црне Горе са Србијом, допринети да се ова полемика води на здравој бази, поткрепљена чињеницама.“⁴

О књизи:

Први светски рат је земљама које су учествовале у њему донео велике промене. Он је коштао десетине милиона живота, разбио Стари Свет у Европи, отворио пут Хитлеру и 1939. године Другом св. рату. Најочљивија последица рата била је нова територијална подела Европе, где је дошло до значајних промена а највише у источној и централној Европи. Све чланице централних сила изгубиле су територије а нестала су и четири царства: Немачко, Аустроугарско, Руско и Турско. Створене су нове државе а неке мање нације које су вековима биле гушене од стране Русије, Немачке и Аустроугарске добиле су своје државе. Аустроугарско царство је распуштено а од његових територија створене су Аустрија, Мађарска и у потпуности нове државе, Чехословачка и Краљевина СХС.

Књига „Уједињење Црне Горе и Србије“ је настала као жеља аутора да образложи своју тезу о неопходности уједињења Црне Горе са Србијом, историјској вези која постоји између ова два народа, њиховој нераскидивој повезаности у културошком, обичајном, историјском и политичком смислу. Идеја о уједињењу Црне Горе са Србијом је настала не само као лични став аутора већ је и израз тезе поткрепљене историјским чињеницама у којима је и сам аутор учествовао.

⁴ Алекса К. Матановић, *Уједињење Црне Горе са Србијом*, година V, књ.49, Издавачка задруга „Политика и друштво“ С.О.Ј., Милорада Драшковића 14/1, 1941.год.

Насловна страна књиге „Уједињење Црне Горе са Србијом“ аутора Алексе К. Матановића

Текст почиње тезом да државно политички проблем Црне Горе заправо и не постоји. Поступак уједињења није значао територијално проширење Србије нити се радило о анексији коју би Србија извршила над Црном Гором већ је уједињење имало за циљ да Црна Гора и Србија уђу заједно у државу Срба, Хрвата и Словенаца под династијом Карађорђевића. Са становишта права, аутор наводи да се Србија није проширила уједињењем Црне Горе и да би то био случај ако би било дипломатским путем или путем силе постигла свој циљ у правцу припајања Црне Горе. У тренутку уједињења Србија није ни дипломатским путем ни употребом силе решавала питање њеног односа са Црном Гором.

Свестан чињенице да је питање уједињења представљало проблем број један за однос Црне Горе са Србијом аутор наводи да се мора објаснити цео историјски ток јер се и међу тадашњим политичарима али и признатим правницима и историчарима учава подела мишљења око овог питања.

Књига представља неку врсту одговора на ставове правника, политичара и дописног члана САНУ проф. Живојина Перића који је по питању уједињења изнео став да је Србија анектирала Црну Гору која је ушла у састав Југославије не по незаконитој одлуци Велике Народне Скупштине у Подгорици већ на основу српске војске која је створила нову државу. Професор Живојин Перић заправо не негира правно улазак Црне Горе у државу Југославију већ само истиче чињеницу да је направљена анексија Црне Горе од стране Србије. Из ових разлога аутор истиче неколико кључних питања која чине главне целине текста а самим тим и одговара на политичке ставове својих неистомишљеника: како се Црна Гора ујединила са Србијом, Анексија или револуција, Уједињење је плод народне воље, Уставност акта уједињења.

Питање уједињења Црне Горе са Србијом аутор је изнео на основу неколико чињеница:

1. Не може се говорити о проширењу Србије на рачун Црне Горе у моменту уједињења нити је у питању анексија коју би Србија извршила над Црном Гором. Чињеница је да се у одлуци Велике Народне Скупштине у Подгорици нигде не спомињу појмови „проширење Србије“ ни „анексија од стране Србије.“ Одлука Велике Народне Скупштине у Подгорици наводи следеће: „Црна Гора се уједињује са Србијом и оне тако уједињене треба да уђу у заједничку државу Срба Хрвата и Словенаца под династијом Карађорђевића.“⁵
2. Став о постојању анексије аутор негира чињеницом да би ова морала бити праћена актима силе било војском или дипломатским путем те да Србија никада није ставила Црној Гори понуду о анексији.
3. Србија је усвојила понуду Црне Горе изражену путем народних представника и на тај начин је спроведено уједињење Црне Горе не са Србијом него са свим покрајинама Југославије са којима се и сама Србија ујединила и самим тим је у том моменту изгубила своју државноправну индивидуалност: учи-

нила је према Црној Гори исто што и према свим другим покрајинама Југославије: Хрватској, Босни и Херцеговини, Словенији, Војводини.

У даљем тексту спомиње се мишљење проф. Живојина Перића да Устав Краљевине Србије чл.4 забрањује промену државне територије уједињењем са осталим покрајинама Југославије. Супротно овоме Алекса Матановић истиче да чл. 4 закона Устава Краљевине Србије само прецизира да се државна територија Краљевине Србије не може отуђити нити раздвојити а по њему уједињење покрајина са Краљевином Србијом нити је одуђење нити раздвајање територије Краљевине Србије.

Српска војска није вршила никакав притисак на Црну Гору у циљу уједињења. Овај став Матановић поткрепљује чињеницом да трупе које су се затекле у Црној Гори у моменту уједињења нису биле Србијанске већ трупе Југословенског добровољачког пука који су сачињавали ратни добровољци из Босне и Херцеговине, Словеније, Хрватске, Далмације, Војводине а међу њима је био и одређени број из Србије. После пробијања Солунског фронта по аутору тај пук је имао за циљ да преко Албаније и Црне горе стигне на море у територије бивше Аустроугарске минархије и да тамо одржи ред и поредак. Један део тог пука је имао наређење да и не улази у Црну Гору ако Црногорци то не дозволе. На граници Црне Горе пук је одушевљено дочекан од власти и народа а на Цетињу грађани су изабрали депутацију од 18 посланика црногорског парламента на челу са Гаврилом Дожићем која је у новембру 1918.године однела у Београд своју одлуку о уједињењу са Србијом.

Аутор истиче да је уједињење кренуло од народа путем одбора и скупова у свим крајевима Црне Горе и пре него што се састала Велика Народна Скупштина . Уједињење је проглашено 18. октобра на Цетињу а Одлука Велике Народне Скупштине донета је 12. децембра 1918. године.

У делу анексија или револуција аутор се позива на мишљење Живојина Перића који у тексту „Црна Гора у Југословенској федерацији“ не признаје стање створено револуцијом ни са гледишта науке ни са гледишта хришћанског морала. Ову тврдњу Живојин Перић објашњава чињеницом да је револуција као носилац мржње, нереди и раздора потпуно противна начелима хришћанства те је у том смислу неприхватљива као средство било какве промене.

⁵ Алекса К. Матановић, Уједињење Црне Горе са Србијом, стр.9

По питању револуције писац истиче да она свакако може да представља могући начин промене у друштву. Као прво револуција није правом признато редовно стање али је чињеница да после сваке револуције заправо настаје ново правно стање у друштву. У том правцу потребно је правити разлику између момента који претходи револуцији са моментом који наступа после завршене револуције. Стање револуције се не може правно одобравати али стање после се мора и правно и пуностажно признати јер је новонастали поредак после револуције и правни поредак. Кључ објашњења лежи у чињеници да се не сме никакo мешати неодобравање револуције са непризнавањем њених последица. Аутор се слаже са ставом Живојина Перића да револуција заиста међу појединим народима изазива раздор, мржњу, неред али ако тај неред има за последицу да створи ред онда је она оправдана. Као пример најјаче друштвене револуције у историји света он наводи рушење римског царства и стварање новог

Кроз историју аутор наводи да је било пуно догађаја који су ишли у прилог тези о уједињењу: „Сусрет Српске са Црногорском војском под Карађорђем и Петром Светим, први је изражај народне воље у новијој епоси народног живота. Национална настојања Петра Другог Његоша, Мехемда Соколовића, продужена настојањима Кнеза Михајла, Књаза Николе и владике Штросмајера, живи су израз идеологије уједињења, не само уједињења Србије и Црне Горе него цјелога Југословенства“⁶

У прилог уједињењу говори и чињеница да по Уставу Црне горе парламент сазива владар, учешћем владе. Чињеница да Краљ Никола није био у земљи говори да није било могуће без њих ни сазвати Народну скупштину из Париза у форми коју закон прописује у случају одсуства владара. Правно гледано било је могуће сазвати и изборе али по писцу ове књиге то није учињено јер је сам краљ мљо вероаво у вољу народа и подршку коју би добио.

Такође један део политичара који је био уз Краља Николу није био против уједињења. На скупу грађана на Цетињу 26. октобра 1918. године били су позвани и великодостојници краља Николе, бивши министар Јован Пламенац који није говорио против уједињења већ само указао на неслагање са формом спровођења уједињења. Том списку се прикључује и ађутант Краља Николе и дугогодишњи председник владе, изасланик од руског цара

генерал Митар Мартиновић, који је био члан одбора за заштиту народног уједињења изабраног од стране народа а министар Љубо Бакић, члан касационг суда примио се и положаја окружног начелника. Када је вршен избор повереника преко којих ће бити изабрани народни посланици за Велику Народну Скупштину најактивније учешће су узели управо људи краља Николе. Они су поред учешћа и гласали и тиме отворено одобрили одлуку Велике Народне Скупштине као израз воље свих гласача и истовремено признали правну пуноважност одлуке о уједињењу (члан извршног народног одбора је био и брат Краљице Милене, војвода Стево Вукотић).

Abstract

Today, a hundred years after the end of the First World War, a series of questions and topics were opened in the analysis of the interpretation of its cause, causes and consequences.

Certainly one of the most important legacies the First World War is the domination of national principles and proclamations of national states as a key subject of global politics.

In the year that began an extremely important jubilee, it is also a century since the unification of Montenegro with Serbia.

The publishing library „Politika i društvo” since January 1, 1937 started publishing articles on all relevant issues that were of particular importance for the public life of the period: from political problems, social movements to economic and cultural issues.

Among the editions of this edition is an interesting book that deals with the issue of the unification of Montenegro and Serbia.

The paper presents an overview of a book published in 1941 under the title „United and Montenegrin Union” by Alekse Matanović, lawyer and state advisers in the Kingdom of Yugoslavia

Keywords: First World War, unification, Montenegro, Serbia

6 Алекса К. Матановић, Уједињење Црне Горе са Србијом, стр.24

Резиме:

Књига Уједињење Црне Горе са Србијом бележи личне ставове аутора али и одређене мање познате историјске чињенице. Питање уједињења је више ствар објашњења одређених околности него дилеме да ли је оно било потребно или не.

Аутор износи своје субјективно мишљење да је у свести већег дела народа који је тада живео у Црној Гори укорењен доминантни српски идентитет и што је од свих људи и владара у Црној Гори та држава сматрана не другом него првом државом српског народа. Аргумент за ове тврдње аутор проналази у чињеници да Црну Гору и Србију везују најјаче везе јединства језика, племена, обичаја, традиција и живота.

Књига представља и неку врсту полемике коју писац води са ставовима свог пријатеља проф. Живојина Перића кога је лично познавао и поштовао. Износећи мишљење проф Перића о уједињењу Алекса Матановић даје своје објашњење историјских догађаја и осврт на нека важна питања (анексија, револуција као покрет за или против и тумачење спорног чл. 4 Устава Краљевине Србије по питању тумачења промене државних територија уједињењем са осталим покрајинама Југославије).

Поред чврстог става да је уједињење једино могуће решење и за Црну Гору и за Србију, интересанто је на крају запажање писца чему заправо треба да тежи будућа Црна Гора: „*Не смије Црна Гора остати као неки народни музеј, који ће свешу излагати примјерке патријархалнога доба. Не, њој треба створити тле на којему ће се она развити економски и културно, култивисати здрави подмладак и мушке карактере, какви су били стари Црногорци, да и на пољу новог времена буде знана и чувена. А дух Црногораца, будимо чврсто убјеђени неће се одвојити од духа народнога.*“⁷

Summary:

The book “Unification of Montenegro with Serbia” records the personal views of the author, as well as certain lesser known historical facts. The question of unification is more a matter of explaining certain circumstances than the dilemma of whether it was necessary or not.

The author expresses his subjective opinion that in the consciousness of the greater part of the people who lived in Montenegro at the time, the dominant Serbian identity was rooted and that of all people and rulers in Montenegro that state was considered to be no other than the first state of the Serbian people. The author finds the argument for these claims in the fact that Montenegro and Serbia connect the strongest links of unity of language, tribe, customs, traditions and life

The book also presents some sort of controversy that the writer leads with the views of his friend prof. Zivojin Peric, whom he personally knew and respected. Presenting Prof. Peric's opinion on unification, Aleksa Matanovic gives his explanation of historical events and a review of some important issues (annexation, revolution as a movement for or against and the interpretation of controversial article 4 of the Constitution of the Kingdom of Serbia on the interpretation of the change of state territories by unification with other provinces of Yugoslavia).

In addition to the firm view that unification is the only possible solution for both Montenegro and Serbia, it is interesting to writer's endnote on what the future Montenegro should really aim for: „*Montenegro must not remain as a national museum, which will present to the world the species of patriarchal times. No, it needs to create a ground on which it will develop economically and culturally, cultivate healthy young men and women, such as the old Montenegrins, to be known and famous in the field of the modern times. And the spirit of the Montenegrins, let us be firmly convinced, will not be separated from the spirit of the nation.*“.

⁷ Алекса К. Матановић, Уједињење Црне Горе са Србијом, стр.37

УПУТСТВО
сарадницима
uputstvo
sāradnicima
instructions
to authors

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА

Рукопис (граматички и правописно исправан) за Годишњак Историјског архива Пожаревац *Записи*, треба послати електронским путем на адресу: info@arhivpozarevac.org.rs **најкасније до 1. јуна текуће године** у којој ће бити штампан. Уз то, треба доставити и један примерак текста одштампаног на папиру, као и Изјаву да рад није (нити ће бити) објављиван или попућен неком другом за објављивање, на адресу Уредништва: Историјски архив Пожаревац, 12000 Пожаревац, за *Годишњак* ИАП, др Воје Дулића 10.

Рад треба да буде написан ћирилицом у Microsoft Word-у, дужине (укључујући сажетак и резиме на српском и/или на енглеском, слике, табеле и друге прилоге) до 28.500 словних знакова; врста слова: Times New Roman; проред: 1,5; величина слова: 12. Раду приложити и резиме (од 10 до 15 редака) на српском и/или на енглеском са четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају, с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте, ...) морају бити адекватно скенирани (300 dpi). Свака илустрација мора бити означена бројем, мора да има легенду и назначено место унутар текста где ће се наћи. Формат илустрације може бити: jpg или tiff.

Структура радова:

- име и презиме;
- адреса аутора и установе у којој ради;
- наслов рада;
- сажетак (50–100 речи);
- кључне речи (3–10 речи);
- текст рада (обима до једног ауторског табака – 16 страница);
- резиме (300–500 речи).

Форма текста:

- текст процесор Word;
- стил Notmal;
- формат стране A4;
- маргине (cm): горе – 2,5, доле – 7,2, лево – 2, десно – 6,3, гутер – 0;
- фонт Times New Roman, 20pt наслов, 16pt поднаслов, 11pt основни текст, 9pt напомене;
- проред Single,
- напомене Footnotes у непрекинутом низу од 1 даље.

Радови које је Уредништво часописа одобрило за публикавање, биће штампани са УДК бројем Народне библиотеке Србије. Примљени радови се не враћају.

ПРАВИЛА ЗА НАВОЂЕЊЕ

МОНОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ се наводе на следећи начин: пуно име и презиме аутора, назив дела – курзивом, место издања, година издања. Ако се наводи и број странице, пише се без икаквих додатака (стр., р., pp., ff., dd. и слично). После места издања ставља се запета.

Пример: Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог усипанка*, Нови Сад, 2004, 218.

Уколико књига има више издања, може се навести број издања у суперскрипту (на пример 2008³).

Уколико се у књизи помиње више места где је издата, наводе се прва два раздвајена цртом (дугачка).

Пример: Борислав Јанкулов, *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Нови Сад–Панчево, 2003, 43.

ОБЈАВЉЕНА ГРАЂА се наводи на исти начин као и монографске публикације, а **НЕОБЈАВЉЕНА** (архивска) грађа се наводи на следећи начин: при првом навођењу пун назив архива, место архива, редни број и назив фонда, сигнатура предмета. У загради на крају обавезно написати скраћеницу под којом је води одређени архив и под којом ће се појављивати у следећим навођењима.

Пример: Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 23, Земалска управа за Српско Војводство и Тамишки Банат, Президијални списи, бр. 1964 (AB, CBTB).

ЧЛАНЦИ се наводе на следећи начин: пуно име и презиме аутора, назив чланка – курзивом, назив часописа, новина или друге серијске/периодичне публикације, број и годиште, место издања, година, број странице без икаквих додатака (као и код навођења књига).

Пример: Слободан Бјелица, *Трансформације идеје о аутономији Војводине*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 137, Нови Сад, 2011, 509–520.

Пример: Andrej Mitrović, *Deutschland und Jugoslawien 1919–1933*, Зборник Филозофског факултета, Књ. 12, 1, Београд, 1974, 567–575.

Уколико је назив часописа дугачак, приликом првог навођења у заградама се наводи скраћеница под којом ће се даље појављивати.

Пример: Васа Стајић, *Нови Сад, његов мајстисрај и културна претпуња новосадскије Срба*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду (ГИДНС), 6, 1–2 (14–15), Нови Сад, 1933, 1–159.

Уколико постоји више аутора монографије или чланка (до четири), раздвајају се запетом. За више од четири аутора наводи се само први, а затим et. al.

Пример: Петер Рокан, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 555.

Уколико се у раду цитира само један рад одређеног аутора, код поновљеног навођења тог текста, може се скратити име аутора на почетно слово иза којег стоји тачка, уз презиме аутора, следи скраћеница *нав. дело* (за српски језик) или скраћеница *op. cit.* (за стране језике).

Пример: Мелхиор Ердужели, *Историја Новога Сага*, Нови Сад, 1894, 341.

Скраћено: М. Ердужели, *нав. дело*, 428.

Уколико се у цитирању дела једног аутора текст налази на истој страници, а употребљен је у следећој фусноти, користи се реч Исто (српски језик), односно Ibidem (страни језици).

Пример: Мелхиор Ердужели, *Историја Новога Сага*, Нови Сад, 1894, 341.

Скраћено: Исто.

Уколико се цитира више радова истог аутора (књига или чланака), а пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, при поновном навођењу, после скраћеног имена и пуног презимена аутора, ставља се скраћени назив монографије или чланка, број странице.

Пример: Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској; Асимилациони успеси Мађара у Бачкој, Банату и Барањи*, Нови Сад, 2006, 72.

Скраћено: Д. Кириловић, *Помађаривање*, 84.

Уколико се цитира текст са више страница које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, а после тога следи тачка. Уколико се цитира више страница које се не одређују тачно, употребљава се реч *passim*.

Пример: Васа Стајић, *Грађа за политичку историју Новога Сага*, Нови Сад, 1951, 41–49.

Скраћено: В. Стајић, *Грађа за политичку историју*, *passim*.

Када се цитира чланак у зборнику радова на страном језику, после назива зборника, у загради се наводе имена уредника. Уколико их је више ставља се ознака *eds.* пре њихових имена, ако је један уредник, испред имена је назнака *ed.*, односно одговарајућа скраћеница у другом језику (нпр. у немачком *Hrsg.*). Када се цитира чланак у зборнику радова на српском или јужнословенском језику, после назива зборника, у заградама се наводи име или имена уредника са назнаком *ур.* пре имена. После ових података наводи се издавач и година издања, број странице и тачка.

Пример: Ненад Лемајић, *О неким нејасним питањима из историје породице Белмужевих, Балкан и Панонија кроз историју* (ур. Славко Гавриловић), Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, Нови Сад, 2009, 387–403.

Пример: Barbara Graziosi, *The Ancient Reception of Homer*, A Companion to Classical Reception (Eds. Lorna Hardwick and Christopher Stray), Blackwell Publishing, Oxford, 2008, 29/33.

Цитирање текстова с интернета треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице исписану италиком и датум приступања страници.

Пример: Југослав Вељковски, *Прва сређивања грађе новосадског мајстисраја*, <http://www.arhivns.rs/lat/28jug2.html>, 25. април 2012.

Страна имена транскрибују се ћирилицом на српском језику како се изговарају, а приликом првог помињања у тексту њихово презиме се наводи у заградама у изворном облику на страном језику курзивом, нпр. Ришеље (Richelieu).

UPUTSTVO SARADNICIMA

Rukopis (gramatički i pravopisno ispravan) za Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac *Zapisi*, treba poslati elektronskim putem na adresu: info@arhivpozarevac.org.rs **najkasnije do 1. juna tekuće godine** u kojoj će biti štampan. Uz to, treba dostaviti i jedan primerak teksta odštampanog na papiru, kao i Izjavu da rad nije (niti će biti) objavljivan ili ponuden nekom drugom za objavljivanje, na adresu Uredništva: Istorijski arhiv Požarevac, 12000 Požarevac, za *Godišnjak* IAP, dr Voje Dulića 10.

Rad treba da bude napisan ćirilicom u Microsoft Word-u, dužine (uključujući sažetak i rezime na srpskom i/ili na engleskom, slike, tabele i druge priloge) do 28.500 slovnih znakova; vrsta slova: Times New Roman; prored: 1,5; veličina slova: 12. Radu priložiti i rezime (od 10 do 15 redaka) na srpskom i/ili na engleskom sa četiri do šest ključnih reči, u proredu 1, veličine slova 11. Fusnote (napomene uz tekst, spuštene): prored 1, veličine slova 10.

Strana imena u radu pisati onako kako se izgovaraju, s tim što se pri prvom navođenju u zagradi ime daje izvorno.

Ilustrativni prilozi uz radove (fotografije, grafikoni, geografske karte, ...) moraju biti adekvatno skenirani (300 dpi). Svaka ilustracija mora biti označena brojem, mora da ima legendu i naznačeno mesto unutar teksta gde će se naći. Format ilustracije može biti: jpg ili tiff.

Struktura radova:

- ime i prezime;
- adresa autora i ustanove u kojoj radi;
- naslov rada;
- sažetak (50–100 reči);
- ključne reči (3–10 reči);
- tekst rada (obima do jednog autorskog tabaka – 16 stranica);
- rezime (300–500 reči).

Forma teksta:

- tekst procesor Word;
- stil Normal;
- format strane A4;
- margine (cm): gore – 2,5, dole – 7,2, levo – 2, desno – 6,3, gutter – 0;
- font Times New Roman, 20pt naslov, 16pt podnaslov, 11pt osnovni tekst, 9pt napomene;
- prored Single,
- napomene Footnotes u neprekinutom nizu od 1 dalje.

Radovi koje je Uredništvo časopisa odobrilo za publikovanje, biće štampani sa UDK brojem Narodne biblioteke Srbije. Primljeni radovi se ne vraćaju.

PRAVILA ZA NAVODENJE

MONOGRAFSKE PUBLIKACIJE se navode na sledeći način: puno ime i prezime autora, naziv dela – kurzivom, mesto izdanja, godina izdanja. Ako se navodi i broj stranice, piše se bez ikakvih dodataka (str., r., rr., ff., dd. i slično). Posle mesta izdanja stavlja se zapeta.

Primer: Slavko Gavrilović, *Vojvodina i Srbija u vreme Prvog ustanka*, Novi Sad, 2004, 218.

Ukoliko knjiga ima više izdanja, može se navesti broj izdanja u superskriptu (na primer 2008³).

Ukoliko se u knjizi pominje više mesta gde je izdata, navode se prva dva razdvojena crtom (dugačka).

Primer: Borislav Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Novi Sad–Pančevo, 2003, 43.

OBJAVLJENA GRADA se navodi na isti način kao i monografske publikacije, a **NEOBJAVLJENA** (arhivska) grada se navodi na sledeći način: pri prvom navođenju pun naziv arhiva, mesto arhiva, redni broj i naziv fonda, signatura predmeta. U zagradi na kraju obavezno napisati skraćenicu pod kojom je vodi određeni arhiv i pod kojom će se pojavljivati u sledećim navođenjima.

Primer: Arhiv Vojvodine, Novi Sad, F. 23, Zemaljska uprava za Srpsko Vojvodstvo i Tamiški Banat, Prezidijski spisi, br. 1964 (AV, SVTB).

ČLANCI se navode na sledeći način: puno ime i prezime autora, naziv članka – kurzivom, naziv časopisa, novina ili druge serijske/periodične publikacije, broj i godište, mesto izdanja, godina, broj stranice bez ikakvih dodataka (kao i kod navođenja knjiga).

Primer: Slobodan Bjelica, *Transformacije ideje o autonomiji Vojvodine*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 137, Novi Sad, 2011, 509–520.

Primer: Andrej Mitrović, *Deutschland und Jugoslawien 1919–1933*, Zbornik Filozofskog fakulteta, Knj. 12, 1, Beograd, 1974, 567–575.

Ukoliko je naziv časopisa dugačak, prilikom prvog navođenja u zagradama se navodi skraćena pod kojom će se dalje pojavljivati.

Primer: Vasa Stajić, *Novi Sad, njegov magistrat i kulturna pregnuća novosadskih Srba*, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu (GIDNS), 6, 1–2 (14–15), Novi Sad, 1933, 1–159.

Ukoliko postoji više autora monografije ili članka (do četiri), razdvajaju se zapetom. Za više od četiri autora navodi se samo prvi, a zatim et. al.

Primer: Peter Rokai, Zoltan Dere, Tibor Pal, Aleksandar Kasaš, *Istorija Madara*, Beograd, 2002, 555.

Ukoliko se u radu citira samo jedan rad određenog autora, kod ponovljenog navođenja tog teksta, može se skratiti ime autora na početno slovo iza kojeg stoji tačka, uz prezime autora, sledi skraćena *nav. delo* (za srpski jezik) ili skraćena *op. cit.* (za strane jezike).

Primer: Melhior Erdujhelji, *Istorija Novoga Sada*, Novi Sad, 1894, 341.

Skraćeno: M. Erdujhelji, *nav. delo*, 428.

Ukoliko se u citiranju dela jednog autora tekst nalazi na istoj stranici, a upotrebljen je u sledećoj fusnoti, koristi se reč Isto (srpski jezik), odnosno Ibidem (strani jezici).

Primer: Melhior Erdujhelji, *Istorija Novoga Sada*, Novi Sad, 1894, 341.

Skraćeno: Isto.

Ukoliko se citira više radova istog autora (knjiga ili članaka), a pošto je prvi put naziv svakog rada naveden u punom obliku, pri ponovnom navođenju, posle skraćenog imena i punog prezimena autora, stavlja se skraćeni naziv monografije ili članka, broj stranice.

Primer: Dimitrije Kirilović, *Pomadarivanje u bivšoj Ugarskoj: Asimilacioni uspesi Madara u Bačkoj, Banatu i Baranji*, Novi Sad, 2006, 72.

Skraćeno: D. Kirilović, *Pomadarivanje*, 84.

Ukoliko se citira tekst sa više stranica koje su tačno određene, one se razdvajaju crtom, a posle toga sledi tačka. Ukoliko se citira više stranica koje se ne određuju tačno, upotrebljava se reč *passim*.

Primer: Vasa Stajić, *Grada za političku istoriju Novog Sada*, Novi Sad, 1951, 41–49.

Skraćeno: V. Stajić, *Grada za političku istoriju, passim*.

Kada se citira članak u zborniku radova na stranom jeziku, posle naziva zbornika, u zagradi se navode imena urednika. Ukoliko ih je više stavlja se oznaka *eds.* pre njihovih imena, ako je jedan urednik, ispred imena je naznaka *ed.*, odnosno odgovarajuća skraćena u drugom jeziku (npr. u nemačkom *Hrsg.*). Kada se citira članak u zborniku radova na srpskom ili južnoslovenskom jeziku, posle naziva zbornika, u zagradama se navodi ime ili imena urednika sa naznakom *ur.* pre imena. Posle ovih podataka navodi se izdavač i godina izdanja, broj stranice i tačka.

Primer: Nenad Lemajić, *O nekim nejasnim pitanjima iz istorije porodice Belmužević, Balkan i Panonija kroz istoriju* (ur. Slavko Gavrilović), Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, Novi Sad, 2009, 387–403.

Primer: Barbara Graziosi, *The Ancient Reception of Homer*, A Companion to Classical Reception (Eds. Lorna Hardwick and Christopher Stray), Blackwell Publishing, Oxford, 2008, 29/33.

Citiranje tekstova s interneta treba da sadrži naziv citiranog teksta, adresu internet stranice ispisanu italicom i datum pristupanja stranici.

Primer: Jugoslav Veljkovski, *Prva srednjanja grada novosadskog magistrata*, <http://www.arhivns.rs/lat/28jug2.html>, 25. april 2012.

Strana imena transkribuju se ćirilicom na srpskom jeziku kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo prezime se navodi u zagradama u izvornom obliku na stranom jeziku kurzivom, npr. Rišelj (Richelieu).

INSTRUCTIONS TO COLLEAGUE AUTHORS

The manuscript for the Historical Archives of Pozarevac Yearbook - *Zapisi*, should be sent electronically to the address jasminanikolic@arhivpozarevac.org, till June 1st at the latest, in the year that it is planned to be published. You are kindly requested to send one copy of the printed text (followed by the written statement that the text has not been previously published or given to someone to publish it) to the following address of the Editorial: The Historical Archive of Pozarevac, 12000 Pozarevac, Voje Dulića 10, Serbia - for Godišnjak HAP-

If the manuscript is written in English, the font should be Times New Roman, not more than 28.500 characters; space 1.5; font size 12. The work should have a summary (10 to 15 lines) in English with four to six key words, space 1, font size 11. Various footnotes: space 1, font size 10.

The illustrative attachments to the work/manuscript (photos, charts, maps ...) should be properly scanned (300 dpi). Each illustration should be numbered and should have a legend and its place in the text. The illustration type can be: jpg or tiff.

The Structure of the work:

- name and surname;
- author address and institution (work) address;
- title;
- abstract (50–100 words);
- key words (3–10 words);
- text (16 pages);
- summary (300–500 words).

The Text Form:

- text procesor Word;
- style Normal;
- page A4;
- margins (cm): up – 2.5, down – 7.2, left – 2, right – 6.3, gutter – 0;
- font Times New Roman, 20pt title, 16pt subtitle, 11pt basic text, 9pt notes;
- space Single,
- Footnotes in continuous stream from 1(and on).

The works that have been approved by the Editorial will be published UDC (Universal Decimal Classification) number of The National Library of Serbia. The accepted manuscripts will not be returned.

HOW TO ADD REFERENCES/BIBLIOGRAPHY

MONOGRAPH should have: the author's full name and surname, name of the book/work (in italic), place and year of publishing. If number of the page is mentioned, please do not add **p, pp, ff, dd etc.** After the place of publication please put a comma (,).

THE PUBLISHED SOURCE is stated in the same way as monograph publication, and **THE UNPUBLISHED (ARCHIVE) SOURCE** is stated in the following way: when first stated –full name of the archive, place of archive, serial number and name of the fund, case signature. Please write in the brackets () the abbrevi-

viation under which a certain archive is and the abbreviation under which it will appear in the statements.

Example:

M Argles, *British Government Publications in Education during the Nineteenth Century* (1971)

J Vaughan, *Board of education Circulars: A Finding List and Index* (1972)

J M McCarthy, *An International List of Articles in the History of Education, Published in Non-Educational Serials, 1965-69* (1973)

D W Thomas, *The History of Technical Education in London 1904-40* (1976)

S M Parkes, *Irish Education in the British Parliamentary Papers 1801-1920* (1978)

V F Gilbert and C Holmes, *Theses and Dissertations on the History of education Presented at British and Irish Universities between 1900-1976* (1976)

M Argles and J E Vaughan, *British Government Publications Concerning Education during the Twentieth Century* (1982)

J S Hurt, *Education and the Working-Classes from the Eighteenth Century to the Twentieth Century* (1985)

R Szreter, *The History of Education in Non-Education Learned Journals 1939-1984* (1986)

A R Allan, *University Bodies: a Survey of inter- and Supra- University Bodies and Their Records* (Liverpool c1990). Includes an extensive bibliography of sources useful for the history of higher education.

M C Britton (ed), *Improved Visibility: An International Bibliography on the Education of Women and Girls 1978-1989* (Librarians of Institutes and schools of education 1991).

J D Browne and G R N Smart, *Colleges of Education: A Checklist of Archives* (History of Education Society c1981).

C R Chapman, *The Growth of British Education and its Records*, (Dursley Lochin 1992).

J Craigie, *A Bibliography of Scottish Education before 1872* (University of London Press 1970).

D Crook 'Net gains? The Internet as a research tool for historians of education' in D. Crook and R. Adrich (eds) *History of Education for the Twenty-first Century* (London, Institute of Education) pp.36-49.

J C Davies, 'Documents relating to the History of Education,' in *Durham Research Review*, 2 (Sept 1951), pp 1-10.

History of Education Society, *Archives and the Historian of Education* (1975).

A Morton, *Education and the State 1833-1966* (PRO 1997).

T A O'Donoghue, 'Sources for the Study of the History of the Secondary School Curriculum: A Survey of the Irish Scene, 1921-62,' in *HES Bulletin*, (Autumn 1990), pp. 46-51.

Public Record Office of Northern Ireland, *Guide to Educational Records* (1993). Includes an appendix listing all state schools with surviving records held at PRONI.

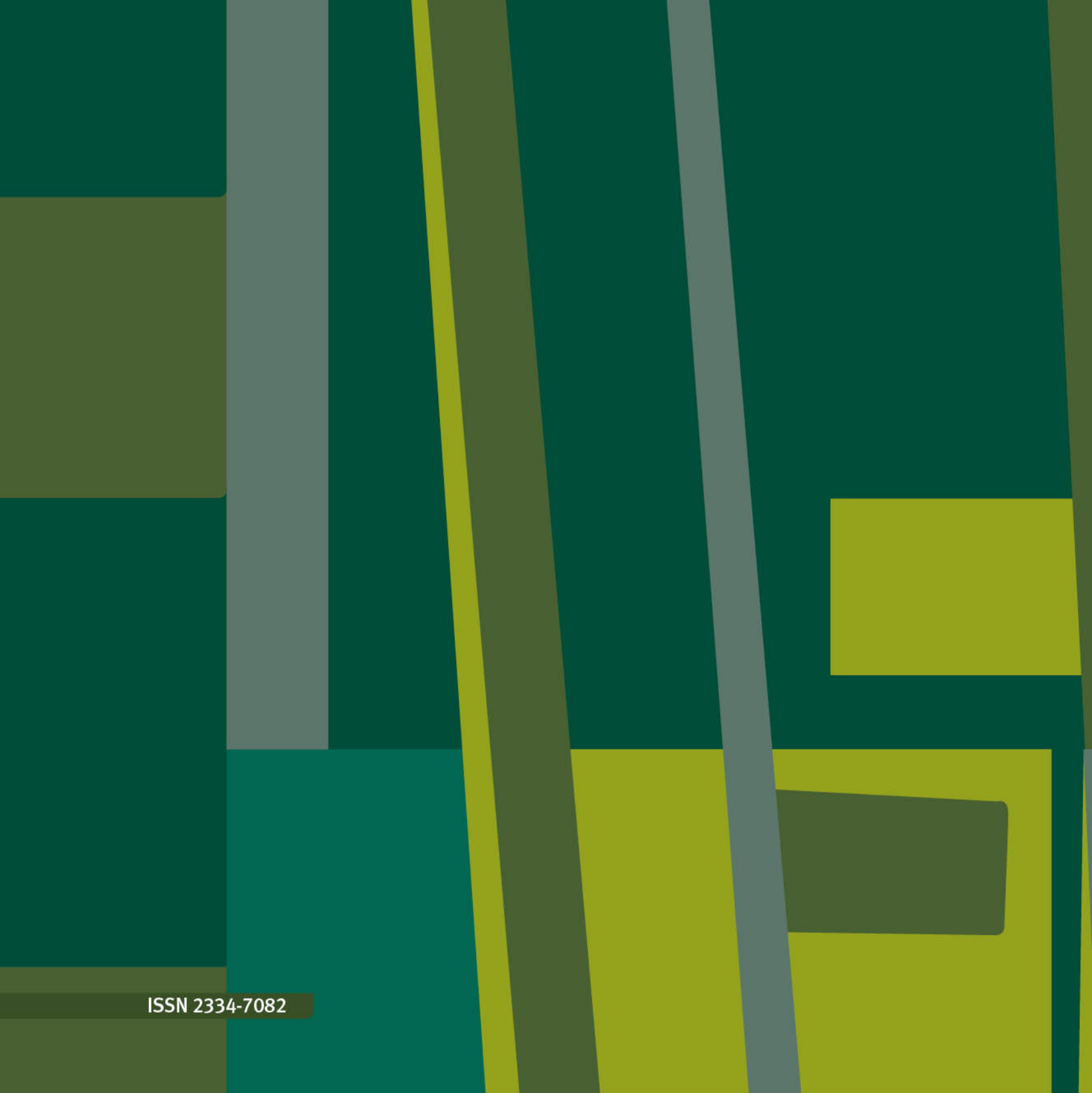
Sources for Tracing School Teachers in the National Society Archives and Library (Church of England Record

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.25(497.11)

ЗАПИСИ : годишњак Историјског архива Пожаревац = *Zapisi : The Historical Archives of Požarevac Yearbook* / главни и одговорни уредник Јасмина Николић. - Год. 1, бр. 1 (2012) - . - Пожаревац : Историјски архив, 2012- . (Смедрево : Newpress). - 23 x 23 cm

Годишње. - Текст на срп. (хир. и лат.) и енгл. језику.
ISSN 2334-7082 = Записи (Пожаревац)
COBISS.SR-ID 196053772

ISSN 2334-7082